

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

АДАБИЙ-БАДИИЙ, ИЖТИМОИЙ-ПУБЛИЦИСТИК ЖУРНАЛ

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
ДАВЛАТ МАТБУОТ
ҚЎМИТАСИ

ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
МАЎНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

НАСР

Э.РЕМАРК. *Ғарбий фронтда ўзгариш йўқ. Роман* 3
СОЛ БЕЛЛОУ. *Фурсат ганимат. Қисса. Охири* 66

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

М.ШАҲРИЁР. *Ҳайдарбобога салом. Достон.* 55

МУСТАҚИЛЛИГИМИЗ 10 ЙИЛЛИГИГА

XX аср менинг тақдиримда. Анкетага жавоблар:

УСМОН АЗИМ, МУҲАММАД ХАЙРУЛЛАЕВ. 99
М.МИРЗО. *Таслим бўлмас ёғдулар* 109

ПУБЛИЦИСТИКА

И.КЛЯМКИН, Л.ТИМОФЕЕВ. *Қўланкадаги Россия* 113

МОЗИЙДАН САДОЛАР

Ш.ТУРДИЕВ. *Маърифатпарвар ва сайёҳ* 137
А.ИБРОҲИМОВ. *Туркистонга саёҳат* 140

Май 2001

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

А.УЛУҒОВ. Муҳташам мўъжиза 150

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

ЕРЕМЕЙ ПАРНОВ. Мальта ҳассаси. Роман. Охири..... 157

Бош муҳаррир:
Озод Шарафиддинов

Таҳрир ҳайъати:
Мирпўлат Мирзо
(бош муҳаррир муовини)
Файзи Шоҳисмоил
(масъул котиб)
Амир Файзулла
Абдуҳамид Пардаев
Раҳматилла Иноғомов

Жамоатчилик кенгаши:
Юсуф Абдуллаев
Аслиддин Болиев
Жамолиддин Бўронов
Одил Ёқубов
Рисбой Жўраев
Хайрулла Жўраев
Неъматулла Иброҳимов
Абдулла Орипов
Жавлон Умарбеков
Рустам Шоғуломов
Тўлапберган Қайберганов
Саидаҳроп Ғуломов

Жаҳон адабиёти, 5. 2001

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Республикаси Давлат Матбуот қўмитасида рўйхатга олинган, №172

Таҳририят манзили:
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир Ҳ. ВАЛИЖОНОВА
Рассом Ю.ГАБЗАЛИЛОВ
Техник муҳаррир М.НИЗОМОВА
Мусаҳҳиҳлар Д.АЛИЕВА, Н.АШРАБХЎЖАЕВА
Компьютерда саҳифаловчи А.СУЛТОНОВ

Теришга берилди 23.04.2001 й. Босишга руҳсат этилди 02.07.2001й. Бичими 70x108 1/16.
Газета қоғози. Офсет босма. Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1700 нусха. К-8655 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти“ журнали компютерида теришиб, Ўзбекистон Республикаси
Давлат Матбуот қўмитасининг ижарадаги Тошкент матбаа комбинатида босилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Жаҳон адабиёти, 2001 й.

Эрих Мария РЕМАРК

Фарбий фронтда ўзгариш йўқ

Роман

1

Бу китоб айбнома ҳам, авфнома ҳам эмас. Бу шунчаки уруш дастидан жувонмарг бўлган авлод ҳақидаги, гарчи замбарак ўқидан омон қолса-да, шу урушнинг қурбонига айланганлар тўғрисидаги кўнгил изҳоридир.

Олдинги маррадан тўққиз чақирим берида турибмиз. Кеча бизни алмаштиришди; ҳозир қорнимиз тўқ— гўштли ловия бўтқага бурнимиздан чиққунча бўкканмиз, оғзимиз қулоғимизда. Буни қарангки, кечки насибамиз ҳам бутун бўлди: ҳаммамизга декчамизни тўлдириб-тўлдириб овқат сузиб беришди. Нон билан колбасани ҳам икки ҳиссадан олдик — қисқаси, ошиғимиз олчи. Кўпдан буён бунақаси бўлмаганди. Тепакал боши памилдоридай қип-қизил ошпазимизнинг ўзи зўрлаб едиради. Ўтган-кетганни қалпоғини силкитиб чақириб олади-да, иложи бўлса, идишининг орқасига ҳам овқат солиб бергиси келади. У қозони бўшамаётганидан хуноб. Тьяден билан Мюллер аллақайси гўрдан икки-учта тоғорача топиб келиб, уларни лиммо-лим қилиб олишди. Бу ишни Тьяден мечкайлигидан қилди. Мюллер эса — эҳтиёткорлигидан. Тьяденнинг егани қаёққа кетади — ҳаммага жумбоқ. Кун бўйи оғзи тинмайди-ю, барибир қилтириқ, чувалчангдан фарқи йўқ.

Энг зўри — чекишдан ёлчидик. Ҳар биримизга ўнтадан сигара, йигирмадан сигарета ҳамда икки ўрамдан сақич тамаки тегди. Мен тамакини Катчинскийнинг сигареталарига алмаштириб олдим, ҳазил гапми, ҳозир ёнимда қирқда сигарета бор. Майли-да, ҳанна бир кунга чўзилади-ку.

Энди, гапнинг пўсткалласини айтадиган бўлсам, бу нарсалар бизга ноқоиз. Бундай ҳотамтойлик бошлиқларимизнинг тушига ҳам кирмайди. Бу гал бир омадимиз кеп қолди-да.

Икки ҳафта бурун бизни бошқа қисм билан ўрин алмашиш учун олдинги маррага жўнатишди. Биз турган жой хийла осойишта эди, бинобарин, капте-

Низом КОМИЛ
таржимаси

Атоқли немис ёзувчиси Эрих Мария Ремарк ижоди билан журналхонларимизни унинг "Уч оғайни" романи орқали таништирган эдик. ("Жаҳон адабиёти", 1998 йил, 7-9 сонлар). Мана энди адибнинг яна бир машҳур романини эътиборингизга ҳавола қилаётимиз. Мазкур асарда биринчи жаҳон уруши ўз домига тортган ўспиринлар образи орқали уруш даҳшатларини бошидан кечирган, руҳан эзилган, жамиятдан бегоналашган ва болалик орзумидлари чилпарчин бўлган бутун бир авлоднинг аянчли қисмати маҳорат билан акс эттирилган.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

3

нармус¹ қайтадиган кунимизга ҳам ҳар доимги тақсимоат бўйича масаллик олиб, юз эллик кишидан иборат ротага овқат пиширишни буюрди. Аксига олиб, худди ўша куни инглизларнинг қўли қичиб қолса бўладими! Замбараклардан шунақаям ўққа тутишдики, еру кўк ларзага келиб, окопларимиз тап-тайёр лаҳадга айланди-қўйди. Бир маҳал қарасак, бор-йўғи саксон кишигина омон қолибмиз.

Орқага ярим тунда қайтдик, шу заҳотиёқ ҳар ким ўзини ўз сўрисига ташлади — кўзимизни очолмай қолгандик. Катчинский тўғри айтади: агар тўйиб ухлашнинг имкони бўлганда урушнинг ваҳима қиладиган ери йўқ. Лекин олдинги маррада ухлаб бўладими? Икки ҳафта озмунча фурсат эмас.

Бараклардан дастлабки жангчилар ўрмалаб чиқа бошлаганда кун тиккага келиб қолганди. Орадан ярим соат ўтар-ўтмас, декчаларимизни кўтариб, қадрдон ошпазимиз томон югурдик. Ундан лаззатли таом ҳиди уфурарди. Табиийки, иштаҳаси ўпқонлар ҳар галгидай навбатнинг бошига турволди: пакапана Альберт Кропп, ротадаги энг ақлли йигит, шундан бўлса керак, мана эндигина ефрейторликка кўтарилди; Мюллер Бешинчи, имтиёзли асосда имтихон топшириш орзусида ҳанузгача дарсликларни қўлтиқлаб юради, ўқ дўлдай ёғилиб турган пайтда ҳам физика қонунларини ҳижжалайди; бутун юзини соқол қоплаган Леер, зобитларга мўлжалланган фоҳишахоналардаги ойимтиллаларга ишқибоз. Нукул бир гапни такрорлаб, қасам ичгани-ичган: гўё армия бўйича буйруқ бор эмиш, бундай қизларнинг ичкўйлаги фақат шоҳидан бўлиши шартмиш, капитан ва ундан юқори унвондаги зобитларнинг қўйнига киришдан аввал эса чўмилволмаса буйруққа эид иш тутган бўлармиш; тўртинчиси — мен, Пауль Боймерман. Тўртовимиз ҳам ўн тўққиз ёшдамиз, тўрттовимиз ҳам бир синфдан фронтга жўнаганмиз.

Биздан кейин қатор бўлиб дўстларимиз туришибди: Тьяден, чилангар, бизга тенгкур нимжон бола, ротадаги энг очофат аскар, — овқатланишга ингичка бўлиб, чўзилибгина ўтиради-ю, кейин қонга тўйган суваракдай қорнини қаппайтириб ўрнидан туради. Хайе Ветсхус, у ҳам тенгдош, торф қазувчи ишчи, кафтлари белкуракдай, бир буханка нонни муштуми ичига яшириб: “Қани топинглар-чи, қўлимда нима бор?” — деб, бақрайиб тураверади. Детеринг, деҳқон, фақат оиласию томорқасини ўйлайди, холос. Ва ниҳоят, Станислав Катчинский, бўлинмамининг отахони, асаби темирдан, ақлли ва муғомбир киши — ёши қирқда, ранги заҳил, кўзлари кўк, елкалари салқи “қария”, аммо-лекин, отишма қачон бошланишини, егулик нарсаларни қаердан топиш мумкинлигию бошлиқларга қандай чап бериш кераклигини фаҳм этишда унга тенг келадигани йўқ.

Бизнинг бўлинмаминг ошхона олдидаги навбатнинг энг бошида. Турибмиз, турибмиз, ошпази тушмагур чўмични қўлига олай демайди. Ниманидир кутяпти.

Катчинскийнинг тоқати тоқ бўлади:

— Э-э, қопқоқни очмайсанми, Генрих?! Ловиянинг жигар-бағри эзилиб кетди-ку!

Ошпаз боши-боши қилади:

— Ҳамма йиғилсин.

Тьяден кулиб, сўз қогади:

— Ҳаммамиз шу ердамиз!

Бу гапнинг маъноси ошпазга етиб бормади.

— Биламан, сизларга шу керак-да! Бошқалар қани?

— Бугун улар сенинг қўлингдан таом ейишмайди. Кимлар дала шифоҳонасида, кимлар ер остида!

Бўлган воқеани англаб, ошхона худоси ҳанг-манг бўлиб қолади:

— Мен юз эллик кишига овқат пиширувдим-ку!

Кропп унинг биқинига туртади:

— Демак, бир марта тўйиб тамадди қиларканмиз-да. Қани бўл, суза қол!

¹ К а п т е н а р м у с — ҳарбий қисмдаги қурол-яроғ ва бошқа ашёлар ҳисоб-китобига масъул шахс

Шу пайт Тьяденнинг калласига ғалати фикр келиб қолади. Сичқонникига ўхшаган башараси бирдан ёришади, қисик кўзлари чақнаб, ёноқлари пирпирайди, ана шу қиёфада ошпазга яқинлашади:

— Генрих, азизим, бундан чиқди, нонни ҳам юз эллик кишига мўлжаллаб олгансан-да?

Ошпаз бепарво бош силкийди.

Тьяден унинг ёқасидан олади:

— Колбасани ҳамми?

Ошпаз яна памилдоридай бошини лиқиллатади. Тьяден анграйиб қолади.

— Тамакини ҳам, шундайми?

— Ҳа-да, бўлмасам-чи!

Тьяден бизга ўгирилади, унинг қувончи ичига сиғмасди:

— Жин урсин, ана омад, мана омад! Энди ҳаммаси ўзимизга! Демак, шошманглар, шошманглар! — Ҳа, тўғри, киши бошига салкам икки ҳиссадан!

Шундагина Памилдори хушёр тортади:

— Унақаси кетмайди, хомтама бўлма!

Энди бизга ҳам жон кириб, бараварига ошпазга ёпишамиз:

— Ҳў, қизил бош, нега унақаси кетмас экан? — дейди Катчинский.

— Негаки, саксон — юз эллик эмас.

— Ҳисоб-китобни биз ҳам биламиз! — тўнғиллайди Мюллер.

— Бўпти, овқатни охиригача тарқатаман, лекин нон билан колбасани саксон кишилик бераман, — Памилдори ҳам бўш келмайди.

Катчинскийнинг қони қайнаб кетади:

— Бир мартагина олдинги маррага борганинда эди, кўрардик аҳволинг-ни! Сен маҳсулотни саксон кишига эмас, иккинчи рота учун ҳам олгансан, борини тарқатасан, гап тамом! Ўша иккинчи рота биз бўламиз!

Памилдорини роса исканжага олдик. Уни ҳамма ёмон кўрарди: шу ошпазнинг айби билан овқат окопларга кўпинча кечикиб, совиган бир аҳволда етиб келарди, сабаби бу зангар яккам-дуккам ўқ отилиб турган бўлса ҳам маррага яқинроқ келишга қўрқар, бошқа роталардаги овқат ташувчи шерикларига нисбатан бизникилар узоқроққа эмаклаб боришга мажбур эдилар. Мана, масалан, биринчи ротанинг ошпази Булькени олайлик. У тамом бошқа одам эди, ўзи ўлгудай семиз, бесўнақай киши бўлишига қарамай, керак пайтда кўчма ошмонасини нақ окопнинг оғзигача гилдиратиб келарди.

Ҳаммамиз даканг хўроздай хезланиб турганимизда кўққисдан рота командири келиб қолади, бўлмаса баҳслашув муштлашишга айланиб кетармиди. У гап нимадалигини эшитгач, ниҳоятда ҳазин оҳангда:

— Ҳа, кеча кўп талофат кўрдик, — дейди.

Сўнг қозон қопқоғини очади:

— Ловия чаккимасга ўхшайди-ку, а?

Памилдори бидирлаб жавоб қайтаради:

— Ҳа, молғушти билан чарви ҳам солинган.

Лейтенант бизга қарайди. Кўнглимиздагини сезди-ёв. Тушунадиган одамда, — минг қилса ҳам ўзимизга ўхшаган оддий халқдан чиққан. Ротамизга келганда кичик зобит эди. У қозон қопқоғини яна бир бор кўтариб, ҳидлаб кўради, кета туриб:

— Менга ҳам сузинг, — дейди командир, — ҳамма нарсани йигитларга тарқатинг. Булар ҳали бизга керак бўлади.

Памилдорининг турқи ўзгариб кетади. Тьядон эса унинг атрофида диконглай бошлайди:

— Ўл-а! Бир еринг камайиб қолармиди?! Ўзингни бутун армиянинг моддий таъминот бўйича қўмондонидай тутасан-а! Бўла қол, қари каламуш, суз, қорин таталаб кетди.

— Учир ярамас! — деб пишқиради Памилдори аламини кимдан олишни билмай. Бунақа нарсаларни у ақлига сиғдиролмас, умуман, ёруғ дунёда нималар бўлаётганини англаб етолмасди. Кейин, бургага аччиқ қилиб деймизми, ҳаммамизга ярим қадоқдан сунъий асал ҳам улашиб чиқди.

* * *

Бутун ростдан-да яхши кун бўлди. Почта ҳам келди; ҳар биримиз уч-тўрттадан хат ва газеталар олдик. Қорнимиз тўқ-қайғумиз йўқ, аста-секин барак орқасидаги ўтлоққа ёйила бошладик. Кропп маргарин бочкасининг қоққоғини қўлтиғига қистириб олган.

Ўтлоқнинг ўнг тарафида ҳафсала билан қурилган, оддий аскарларга мўлжалланган каттакон ҳожатхона бор. Дарвоқе, у ёққа ҳамма нарсадан ўзига наф қидиришни ҳали ўрганмаган ва ҳарбийга эндигина чақирилган ғўр болаларгина югуришади. Биз эса жонимизнинг ҳузурини биламиз. Гап шундаки, ўтлоқнинг ҳар ер-ҳар ерига худди ана шу зарурат учун хизмат қиладиган бир кишилиқ ҳожатхоналар ҳам қўйилган. Тўрт бурчак узун яшиқни эслатувчи бу кабиналар сип-силлиқ тахталардан пишиқ-пухта ясалган, ўриндигини айтмайсизми! Уларни бир жойдан — иккинчи жойга кўчириш ўнғай бўлишини ўйлаб, икки биқинига тутқич ҳам қоқиб қўйишган.

Биз ана шу кабиналардан учтасини бир ерга доира шаклида ўрнатамизда, ялпайиб ўтирволамиз. Икки соатдан олдин туриш йўқ.

Ҳали-ҳали эслайман: фронтга янги келган пайтимизда ҳаммамиз казармаларда яшаб, умумий ҳожатхонага қатнаб юрган дастлабки кезлари уялганимиздан қора терга ботиб кетардик. Ҳожатхоннинг эшиги йўқ, йигирма киши денг, худди трамвайда ўтиргандай, қатор бўлиб чўнқайиб ўтирволади. Бир қарашнинг ўзида саф барварига кўзга ташланади, — тўғри-да, аскар деган ҳаммавақт кузатув остида бўлиши керак.

Ушандан бери — уялиш нима бўпти! — бошқа кўп нарсаларни ҳам писанд қилмай қўйдик. Бундан баттарига ҳам кўниқиб кетдик.

Бу ерда, очик ҳавода тоза мириқамиз. Илғари бу ҳақда гапиришга нега уялардик, ҳайронман — табиий эҳтиёж, зарурат-ку бу, ахир. Худди нон егандай, сув ичгандай гап. Ушбу зарурат ҳаётимизда шу қадар муҳим ўрин тутмаганида ва бу эҳтиёжнинг табиийлиги биз учун янгиликдай туюлмаганида, эҳтимол, гапни чувалаштириб ўтиришнинг кераги бўлмасмиди. Мен “биз учун” деяпман, чунки бу нарса бошқалар учун ҳамиша оддий ҳақиқат бўлган.

Қорин ва овқат ҳазм қилиш масаласи ўзгалардан кўра аскар учун муҳимроқ, бу аскарга энг яқин соҳа, ўзига хос муҳит. Аскар лугат бойлигининг тўртдан уч қисминини шу соҳадан олади, беадад қувончию тизгинсиз ғазабини тўйиб-тўйиб изҳор этмоқ учун у жамики бўёқларни айнан мана шу муҳитдан топади. Бошқа бирорта лаҳжада бу қадар қисқа ва аниқ қилиб кўнгилини бўшатишнинг иложи йўқ. Фронтдан қайтганимиздан сўнг уйимиздагилар ва ўқитувчиларимиз роса таажжубланишса керак, биз нима қилайлик, ахир, — бу ерда ҳамма шу тилда гаплашади.

Ичимиз бўшаётгани сайин танамиз бажараётган бу юмушдан хижолатлик ҳисси ҳам пардай тўзиб борарди. Хижолат бўлармишмиз-а! Мана шундай қўлинг ўргилсин шароитда ҳожат чиқазётганимизни қарта ўйинида қўли келиб турган қиморбознинг ҳолатига ўхшатса, қайтанга тўғрироқ бўлади. Немис тилида “ҳожатхонадан янгиликлар” деган ибора бекорга пайдо бўлган эмас. Бу иборани ишлатганда оғзи шалоқликни назарда тутишади. Илиқ-иссиқ ошёнидан мана шундай кунжакларга келиб қолган аскарнинг оғзи шалоқ бўлмай, яна кимнинг оғзи шалоқ бўлсин?

Ҳозир ўзимизни деворларига оппоқ кошинлар терилган дабдабали ҳожатхонада ўтиргандай сезяпмиз. Унақа ҳожатхоналар озода бўлиши мумкин, — бор-йўғи шу; бу ер эса — роҳат!

Ажабтовур осуда дамлар... Тепамизда мусаффо осмон. Уфқ томонда сарғиш аэростатлар, зенит снарядларининг портлашидан ҳосил бўлган лахтак-лахтак булутлар кўзга ташланади. Баъзан улар бир тутам бўлиб осмонга сапчийди, билиб турибмиз, — зенитчилар аэропланларга ўқ узишяпти.

Фронтнинг гумбур-гумбури, олисдаги момақалдироқдай, элас-элас қулоққа чалинади. Ари учиб ўтса, бу ҳам эшитилмай қолади.

Теварак-атрофимиз ям-яшил ўтлоқ. Майсалар шабадада оҳиста тебранади. Оқ капалаклар кеч ёзнинг илиқ, майин ҳавосида яйраб қанот қоқяпти; мириқиб сигарета тортганча биримиз хат, биримиз газета ўқияпмиз, фуражка-

ларимизни ечиб, ёнимизга қўйиб қўйганмиз, шамол сочларимизни сийпалайди, ўй-хаёл ва сўзларимизга аралашади.

Учта кабина қип-қизил лолақизгалдоқлар орасида турипти...

Маргарин бочкасининг қопқоғини тиззамизга қўямиз. Қарта ташлашга қулай-да. Кропп чўнтагидан қарталарни чиқазади. Энди бизни ўрнимиздан қўзғатиш осонмас.

Бараклардан нағма садоси эшитилади. Баъзан қартани бир четга суриб, бир-биримизга тикилиб қоламиз. Шунда биттамыз: “Эҳ, болалар жувонмарг кетди-да...” ёки: “Бундан баттар бўлиши ҳам мумкин эди-ку” — деймиз. Шундай деймизу ўйга толамиз. Ҳар ким ичидан ўтганини ўзи билади, гап-сўз ортиқча. Ҳозир бу ерда ўтирмаслигимиз ҳеч гап эмас эди-да, — ё алҳазар, ўлиб кетишимизга бир баҳя қолганди-я! Бинобарин, шу тобда атрофимиздаги ҳамма нарса — лолақизгалдоқлар ҳам, еган овқатимиз ҳам, сигаретаю кечки шабада ҳам бениҳоя азиз туюларди.

Бирдан Кропп сўраб қолади:

— Ушандан кейин Кеммерихни ҳеч ким кўрдими?

— У Сен-Жозефда, дала шифохонасида, — жавоб бераман мен.

— Оёғидан ўқ еган — уйига қайтиши мумкин, — дейди Мюллер.

Кечқурун ундан хабар олишга келишамиз.

Кропп чўнтагидан бир хатни чиқазади.

— Канторекдан алангали салом!

Хохолаб кулиб юборамиз. Мюллер чекиб бўлган сигаретасини четга улоқтиради.

— Унинг шу ерда бўлишини жудаям хоҳлардим-да.

* * *

Паст бўйли, ҳаммавақт кулранг белбурма камзул кийиб юрадиган, башараси каламушникидай туртиб чиққан Канторек синфимиз раҳбари эди. “Клостерберг газаби” деб ном чиқазган кичик зобит Химмельштоснинг бўйи ҳам уникдидан баланд эмас. Шуниси қизиқки, дунёдаги жамики бало-қазолар кўпинча мана шунақа пакана одамлардан чиқади; уларнинг феъл-атворлари новча кишиларникига нисбатан беқарорроқ. Шунинг учун ҳам пакана зобитлар командирлик қиладиган ротага тушиб қолмасликка тиришаман: бунақалар тирноқ остидан кир қидиргани қидирган.

Бадантарбия дарсларида Канторек нуқул нутқ сўзларди, охири шу билан тугадики, кунлардан бир кун бутун синфимиз билан саф тортдик-да, унинг раҳнамолигида округ ҳарбий бошқармасига бориб, кўнгилли сифатида фронтга жўнатаётганлар рўйхатига ёзилиб келдик.

Ушанда кўзойнақларини йилтиратиб, бизга маънодор тикилиб қарагани ва: “Ҳамма билан бир ёқадан бош чиқазасизлар, шундай эмасми, дўстларим?” — деб сўрагани ҳали-ҳали кўз олдимдан кетмайди.

Бунақа тарбиячилар учун баландпарвоз туйғулар қаҳат эмас, улар бундай туйғуларни чўнтақларида олиб юришади ва керак пайтда шартта-шартта ишлатишаверади. Лекин ўша пайтда бу ҳақда ўйламаганмиз.

Тўғри, орамиздан биттаси-гўштдор, ипақдек мулойим Иозеф Бем ҳамма билан бир ёқадан бош чиқаришни истамай, ўзини орқага ташлаб кўрди. Лекин пировардида рози бўлишдан бошқа иложи қолмади, — акс ҳолда унинг учун ҳамма эшиклар беркиларди. Эҳтимол, яна кимнингдир унга ўхшагиси келгандир, бироқ “кўпга келган тўй”дан четда туриш ҳеч кимга nasib этмади, — бунинг устига, ўша кезлари “кўрқоқ” деган сўз кўпчиликнинг, ҳатто ота-оналарнинг ҳам оғзидан тушмасди-да. Нима бўлаётганини биров ҳатто тасаввур ҳам қилолмасди. Тўғрисини айтганда, оддий ва камбағал одамлар ақллироқ чиқиб келишди — улар дастлабки кунлардаёқ урушнинг турган-битгани кулфат эканини англаб етдилар, ваҳоланки ўзига тўқлар совуқ хабарни эшитиш, териларига сиғмай кетишди, аммо урушнинг оқибати нима бўлишини ўшалар илгарироқ фаҳм этиши керак эди-ку.

Катчинскийнинг гапига қараганда, бунинг бари билимдонликнинг касофати, ўқиган сари одам эсини йўқотаверади. Кат бир нарсани билмасга гапирмайди.

Хуш, кейин нима бўлди денг: биринчи жангдаёқ Бем ҳалок бўлди. Кўзидан яраланди, биз уни ўлган деб ўйлабмиз. Жасадини ўзимиз билан бирга олиб кетолмасдик, чунки чекинниш пайдидан бўлиб тургандик. Тушдан кейин бирдан унинг дод-войини эшитиб қолдик; Бем окоп олдида судралиб, ёрдам сўрарди. Ушанда хушидан кетган экан, холос. Иккала кўзи кўр, оғриқнинг зўридан ақлдан оза бошлаган ўртоғимиз ўзига энди пана жой ҳам изламасди, окопга тортиб туширишга улгурмадик: уни отиб ташлашди.

Албатта, бунда Канторекнинг айби йўқ — унинг қилган ишини айбга йўядиган бўлсак, масала чуқурлашиб кетади. Ахир Канторекка ўхшаганлар минглаб эди-да. Улар орқа-олдини ўйлаб ўтирмасдан, олижаноблик қиляпмиз, деб ишониларди.

Айнан мана шу ишонч бизнинг олдимизда уларни бебурд қилиб қўйди.

Улар биздай ўн саккиз ёшли норасидаларнинг балоғат оламига киришимизга, меҳнат, бурч, маданият ва тараққиёт сари одим ташлашимизга ёрдам беришлари керак эди-ку. Биз билан келажагимиз ўртасида кўприк бўлиш ўшалардан лозиммасмиди?! Тўғри, баъзан биз уларнинг гашларига тегардик, тегажоғлик қилардик, бироқ юрак-юрагимиздан уларга ишонардик, обрў-эътиборларини тан олардик. Аммо биринчи ўлимни кўрганимиздаёқ бу ишончдан асар ҳам қолмади. Бу авлод бизнинг авлоддай софдил эмаслигини англаб етдик. Уларнинг устунлиги шунда эдики, чиройли гапиришни билишарди, юлдузи бенарвон уришни қотиришарди. Замбаракнинг гумбурлашини илк маротаба эшитганимиздаёқ кўзимиз ярқ этиб очилди, улар бизга сингдирган эътиқод бомбалар остида кунпаякун бўлди.

Улар ҳамон мақолалар ёзишар, нутқлар сўзлашарди, биз эса кўчма шифохонаю жон таслим қилаётганларни кўриб улгургандик; улар ҳамон ватанга хизмат қилишдан ортиқ олий неъмат йўқ, дея айюҳаннос солишарди, биз эса ўлим даҳшати ундан-да кучлироқ эканини билардик. Аммо бу билан бирортамиз қочоқ, исёнчи ёки кўрқоқ бўлиб қолганимиз йўқ (бундай сўзлар оғизларининг бир чеккасидан чиқиб кетарди уларнинг): ватанни улардан кам севмасдик, жангга кираётиб бирор марта тиззамиз қалтирамаган; аммо энди ниманидир фарқга етамиз, гўё бирдан улгайиб қолгандай бўлдик. Яна шунга ҳам амин бўлдикки, улар бизга кўз-кўз қилган бежама гулдан ҳеч нарса қолгани йўқ. Биз кўққисдан мудҳиш бир ёлғизлик гирдобига тушиб қолдик, энди бу гирдобдан чиқиб кетиш иложини фақат ўзимиз топишимиз керак.

* * *

Кеммерихни кўриб келишга жўнашдан олдин лаш-лушларини йиғиштирдик: йўлда асқотиши мумкин.

Дала шифохонаси лик тўла одам; одатдагидай, спирт, йиринг ва тер ҳиди анқийди. Баракда яшаганлар бунақа нарсаларга кўникиб кетишган, лекин бу ердаги аҳволга ҳар қандай одамнинг ҳам чидаши қийин. Сўраб-суриштириб, Кеммерихни топдик. У каталакдек бир хонада ётар экан, бизни севинч ва ожиз ҳаяжон ифодаси қоришиб кетган синиқ табассум билан қарши олди. Хушсиз ётганида соатини ўғирлаб қўйишипти.

Мюллер танбех бергандай, боши-боши қилади:

— Бунақа яхши соатни ёнингда олиб юрмагин деб неча марта айтгандим сенга!

Бефаросатроқ-да хумпар, шу гапнинг мавридини ҳозир: Кеммерих бу хонадан тирик чиқмаслиги кўриниб турибди-ку. Соати топиладими-йўқми — энди унга бари бир, нари борса, ота-онасига жўнатворишади.

— Қалайсан, Франц? — дейди Кропп.

Кеммерих ерга қарайди:

— Бир нави, фақат товонимнинг зирқираши босилмаяпти-да.

Адёлга разм соламиз. Оёғи тахтакачлаб қўйилган, адёл кўтарилиб турибди. Ҳовлида санитарлар Кеммерихнинг оёғини кесиб ташлашганини айтишувди

— демак, товони ҳам йўқ, ўзи билмайди. Мюллернинг биқинига туртаман, валақлаб қўйиши ҳеч гапмас-да.

Францининг афтига қараб бўлмайди — дока. Тирик одамга ўхшамайди. Гуё жони вужудининг аллақайси бурчига биқиниб олгану энди танасини аста-секин ўлим ишғол қилаётгандай. Ажал шарпаси кўзларини забт этиб бўлган. Мана, кечагина ёнимизда хахолашиб юрган, окоп азобларини бирга тортган жанговар дўстимиз рўпарамизда чўзилиб ётипти — худди ўзи, шундай дейман-у, лекин у энди ўзига ўхшамайди. Башараси ҳозир бир кадрга кетма-кет икки марта туширилган, чаплашиб кетган суратни эслатади. Овози ҳам ўзгариб қолган.

Фронтга жўнаётган пайтимиз кечагидай ёдимда. Кеммерихнинг семиз, очиқ-қўнгил онаси уни вокзалга кузатиб қўйди. Нукул йиғлайди, юзи шишиб, шилта бўлиб кетган. Кеммерих онасининг кўзёш қилаётганидан уялади, ахир, бошқа аёллар ўзларини бунақа тутаётганлари йўқ-да. Эҳтимол, ўғлига нисбатан одамларнинг кўнглида раҳм туйғусини уйғотмоқчи бўлаётгандир, — нукул билагимга ёпишиб, Францга кўз-қулоқ бўлиб юр, дейди. Ростдан ҳам Кеммерихнинг чеҳраси худди гўдакларникига ўхшайди, суяклари мўрт. Фронтга келиб, орқасига халта осиб юрганига бирор ой ўтмасидан, япасқитовон бўлиб қолди. Уруш пайтида бировга кўз-қулоқ бўлиш осон эканми!

— Энди уйингга кетасан, — дейди Кропп, — таътилни уч-тўрт ой кутган бўлардинг...

Кеммерих беҳолгина бош силкийди. Қўлларига қарай олмайман — нақ мумнинг ўзи. Тирноқлари остига окоп тупроғи тўлиб қолган, қора-кўкимтир рангда. Хаёлимда Кеммерих ўлганидан кейин ҳам тирноқлари ўсаверадигандай, ҳа, ертўладаги оқ кўзиқоринлардай ўсаверади-ўсаверади. Бу манзарани кўз ўнгимга келтираман: узун-узун тирноқлар ахийри бир-бирига чирмашиб кетади, бунга чириган бош суягида ўсаётган сочлар ҳам қўшилади, худди тақир ерда палак ёзган чирмовиқлардай... Ё алҳазар, наҳотки шундай бўлса?

Мюллер энгашиб, тугунни олади:

— Нарсаларингни опкелдик, Франц.

Кеммерих қўлини аранг қимирлатиб, ишора қилади:

— Каравот тагига қўйинглар.

Мюллер эмаклаб, каравотнинг остига кириб кетади. Кеммерих яна соатдан гап бошлайди. Кўнглига гулгула солмасдан уни қай йўсинда тинчлантирса бўларкин-а!

Мюллер каравот тагидан бир жуфт ботинкани кўтариб чиқади. Юмшоқ, сарғиш теридан тикилган, қўнжи узун антиқа инглиз ботинкаси, боғичларини айтмайсизми! Ҳар қандай аскарнинг тушларига кириб чиқадиган пойабзал. Мюллернинг ҳолатини кўрсангиз! У ботинканинг бир пойини ўзининг бесўнақай ботинкаси тагчармига ўлчайди-да:

— Буни ҳам олиб кетмоқчимисан, Франц? — деб сўрайди юрагини ҳовучлаб.

Учовимиз ҳам шу ҳақда ўйлардик: мабодо соғайиб кетганда ҳам энди ботинкани киёлмайди-ку, бир оёққа бунақа пўрим пойабзал кийиш шарт эмас. Ҳозирги шароитда эса бу ерга ташлаб кетиш кишига алам қилади, — Кеммерих ўлиши билан санитарлар уни илиб кетишади.

Мюллер қайтадан сўрайди:

— Балки бизга қолдирарсан?

Кеммерих кўнмайди. Бисотидаги энг азиз нарса-да.

— Бирор буюмга алмаштирадик, — дейди яна Мюллер, — Фронтда бунақа нарсанинг бозори чаққон.

Кеммерих бари бир рози бўлмайди.

Мюллернинг оёғини босаман; у ноилож ботинкани жойига қўяди.

Яна бироз гаплашиб турамиз, сўнг хайрлашамиз:

— Соғайиб кет, Франц!

Эртага кириб ўтишга ваъда бераман. Мюллер ҳам шу гапни айтади; унинг фикру хаёли ботинкада бўлгани учун пойлоқчилик қилишга жазм этган эди.

Кеммерих инграйди. Тиграй бошлайди. Ҳовлига чиқиб бир санитарни тўхта-тамиз, Кеммерихга укол қилиб қўйишни сўраймиз.

— Ҳаммага морфий бераверсак, бочкалаб опкелишга тўғри келади, — жавоб беради у қайсарлик қилиб.

— Сен фақат зобитларнинг кўнглини олсанг керак-да, а, — дейди Кропп кесатиб.

Вазиятни юмшатиш мақсадида санитарга сигарета тугаман. Кейин мулойимлик билан сўрайман:

— Морфий беришга ҳуқуқинг борми?

Нафсониятига тегдим шекилли:

— Ишонмасангиз, нега сўрайсиз? — деб жавоб беради у.

Унга яна уч-тўртта сигарета тутқазаман.

— Бир яхшилик қилвор, оғайни...

— Кўймадинглар-да.

Кропп у билан бирга кетади. Укол қилганини ўз кўзи билан кўриб, хотиржам бўлгиси келади-да.

Мюллер яна ботинкадан сўз очади:

— Оёғимга лоппа-лойиқ келди. Манави чориқдан қутулмасам бўлмайди, адабимни едим. Эртага биз келгунча ўлиб-нетиб қолмасмикин? Кечаси бир гап бўлса, ботинка қулоғини ушлаб кетди, деявер.

Альберт қайтиб чиқади.

— Нимани гаплашяпсизлар?

— Ҳа, шунчаки, афдан-бафдан... — жавоб беради Мюллер.

Баракка қайтамиз. Эртага Кеммерихнинг онасига ёзишим лозим бўлган хат ҳақида ўйлайман. Нима дейман? Мюллер йўл четидан бир ўтти олиб, чайнаб келяпти. Бирдан пакана Кропп сигаретасини ерга ташлаб, оёғи билан эзгилай бошлайди, кейин маънисиз нигоҳ билан атрофга аланглаб, тўнғиллайди:

— Ахлат, ахлат, ҳамма ёқ ахлат!

Кетяпмиз, йўл узоқ. Кропп тинчланади; унинг бояги ҳолатини яхши биламиз: фронт васвасаси бу, ҳаммада бўлади.

— Канторек нима деб ёзипти? — сўраб қолади Мюллер ундан.

— Метин ёшлар эмишмиз биз, — кулиб жавоб беради Кропп.

Кулгига биз ҳам қўшилаемиз. Кропп сўкинади.

Ҳа, улар — юз минглаб Канторекка ўшаганлар — мана шунақа фикр юритишади. Метин ёшлар эмиш-а! Ҳеч қайсимиз йигирмадан катта эмасмиз. Лекин ёшлигимиз қоптими? Наҳотки ёш бўлсак? Тўғри, қачонлардир ёш эдик. Ҳозир кексайиб қолганмиз.

II

Эслашнинг ўзи ғалати: уйда, ёзув столининг ғаладониди қоғозга туша бошлаган “Саул” номли драмам ва бир даста шеърларим ётипти. Мен бу асарлар устида неча-неча тунларни тонгга улаганман, — ахир, деярли ҳаммамиз шунга ўхшаш бирор иш билан шуғулланардик-да; ҳозир эса бу машғулотиим ўзимга шу қадар ғайритабиий туюладики, буни ҳатто тузук-қуруқ тасаввур ҳам қилолмайман.

Бу ерга келганимиздан буён олдинги ҳаётимиздан буткул узилиб қолдик, лекин бунда бизнинг айбимиз йўқ. Баъзан ўтган кунларимизни бирма-бир эслашга ва барига изоҳ топишга уриниб кўраемиз, аммо уддасидан чиқолмаймиз. Айнан бизга, Канторек метин ёшлар деб атаган йигирма ёшлилар — Кропп, Мюллер, Леер ва менга, — барчамизга юз бераётган воқеалар қипқизил жумбоқ, бошимиз гаранг. Ёши биздан каттароқларнинг ўтмиши ёдида, оёқлари заминдан узилмаган, уларнинг оилалари, бола-чақалари, касб-корларлари ва орзу-ниятлари бор, бу ришталар шу қадар мустаҳкамки, уруш бу ришталарни парчалаб ташлаёлмайди. Бизда-чи? Бизда нима бор? Ота-она, кимларнингдир севган қизлари бор, холос. Йигирма ёшда ота-онага меҳр андак сусаяди, қизларга эса ҳали беписандроқ қаралади. Нима кўрибмиз биз: осмоний ҳою ҳавас, биъзи бир нарсаларга ишқибозлик ва мактаб — бошқа нима-ни биламиз? Мана энди шулар ҳам йўққа чиқиб турипти.

Барака топкур Канторек, сизлар айнаи ҳаёт бўсағасида турибсизлар, деса бўларди-ку. Тўғрисиям шу-да. Ҳали илдиз отмасимиздан уруш гирибонимиздан олди. Ёши катталар бунга чидашади, улар учун уруш ўткинчи бир воқеа. Бизнинг келажагимиз нима бўлади? Ҳозирча бир нарсага шубҳамиз йўқ; биз тошбағир бўлиб қодик, бунга жиндай армон ва андуҳ ҳам қоришиб кетган, лекин кейинги пайтларда кўпроқ лоқайдлик устун келаётгани ҳам чиппачин.

* * *

Мабодо Мюллер Кеммерихнинг ботинкасига кўз тиккан бўлса, бу унга ичи ачимаяпти дегани эмас. Агар шу матоҳ Кеммерихга ҳали асқотишига ишонганида у тиканли сим устида ялангоёқ юришга ҳам рози бўларди. Ҳозир бу пойабзал Кеммерихга мутлақо дахлсиз буюмга айланиб қолган, Мюллерга эса жудаям зарур. Кеммерих бари бир ўлади, шундай экан, ботинка кимга насиб этади — фарқи нима? Аллақандай санитар илиб кетганидан кўра Мюллер олгани яхши-да. Бунга унинг кўпроқ ҳаққи бор. Кеммерих ўлганидан кейин кеч бўлади. Мюллернинг ҳадеб ботинка устида қайғуриши бежиз эмас.

Биз бошқача фикрлашни унутганмиз, илло бошқача мулоҳаза юритиш биз учун ғайритабиий. Биз фақат бор нарсани тан оламиз, бизга шуниси муҳим. Яхши ботинка топиш эса осонмас.

* * *

Йигирмата бола округ ҳарбий бошқармасига йўл олганимизда ҳали битта синфдан иборат ўқувчилар эдик, казарма остонасини ҳатлаб ўтишдан олдин ҳаммамиз сартарошхонага бордик, баъзилар бунақа жойга илгари кирмаган ҳам экан. Бизда келажакка мўлжалланган аниқ бир режа йўқ эди, айрим болалар хаёлидаги аллақандай омад ва мартаба ҳақидаги орзулар уларнинг ҳаётига зигирдайгина нафи тегалиган даражада шаклланиб улгурмаганди; лекин мубҳам ҳою ҳавасларимиз бисёр эди, шунинг таъсири бўлса керак, ҳаёт ҳам, ҳатто уруш ҳам бизга қандайдир сержозиб, ажабтовур саргузаштдай туюларди.

Ўн ҳафта ҳарбий таълимдан ўтдик, шу вақт орасида бизни ўн йил мактабда ўқганимиздан кўра ҳам ошириброқ тарбиялаб ташлашди. Ярқираб турган тугма Шопенгауэрнинг тўрт жилдли асарларидан афзал эканини миямизга куйишди. Бу ерда ҳамма нарсани ақл-идрок эмас, этик чўтка, фикр-мулоҳаза эмас, қачонлардир жорий этилган тартиб-қоида, эркинлик эмас, зўрма-зўраки машқлар ҳал қилилини аввал таажжубланиб, кейин афсусланиб, сўнг эса лоқайд бир кайфиятда англаб етдик. Биз ўз ихтиёримиз билан аскар бўлган эдик; аммо бу туйғуни юрагимиздан сиқиб чиқариш учун ҳамма чорани кўришди. Орадан уч ҳафта ўтар-ўтмас кичик зобит погонини таққан қандайдир почтальон бизга ота-онамиз, ўқитувчиларимиз, Афлотундан тортиб Гётегача бўлган жамики даҳоларга нисбатан ҳукмини кўпроқ ўтказа олишига ишонч ҳосил қилдик. Ўқитувчиларимиз жўшиб-тошиб тасвирлаган ватан образи бу ерда ўзлигидан буткул воз кечган инсон шахсиятида мужассамлашганини тиник, ўтқир нигоҳларимиз билан тезгина илғаб олдик. Бунақа нарсани ҳеч ким, ҳеч қачон ҳатто қулваччадан ҳам талаб қилмаса керак. Кафтни чаккада қотириш, ғоз туриш, ҳадеб юришни машқ қилиш, милтиқни маълум вазиятда тутган ҳолда табриклаш, бетиним гоҳ ўнгга, гоҳ сўлга бурилиш, пошналари уриштириш, ҳақорат ва айбсйтишларга чидаш, — ё парвардигор! — лекин биз бурчимизни тамомила бошқача тасаввур этардик, бизни мислсиз жасоратларга ўргатишади, деб кутгандик. Начора, бориб-бориб бунга ҳам кўникдик. Ҳатто бу машғулотларнинг айримлари фойдали эканини ҳам тан олдик, лекин қолганлари фақат халақит берадиган ортиқча даҳмазалар эди. Аскар бунақа нарсаларни тез илғайди.

* * *

Синфимиздаги болаларни тўртта-тўртта қилиб, фрисланд балиқчилари, ишчилар, деҳқонлар ва хунармандларга қориштирган ҳолда бўлинмаларга тақсимлаб юборишди. Тезда улар билан дўстлашиб кетдик. Кропп, Мюллер, Кеммерих ва мен кичик зобит Химмельштос командирлик қиладиган тўққизинчи бўлинмага тушдик.

Химмельштос казармаларда энг зolim мустабид сифатида ном қозонган ва бундан фахрланиб юрарди. Пакана, чорпахил, сап-сариқ мўйлови тепага буралган ва қисмда ўн икки йилдан буён хизмат қилаётган бу одам илгари почтаълон бўлган экан. Кропп, Тьяден, Вестхус ва менда унинг алоҳида хусумати бор эди, чунки унга нуқул зимдан қаршилиқ кўрсатишимизни сезарди.

Бир куни эрталаб Химмельштоснинг каравотини ўн тўрт марта тўғрилашга мажбур бўлдим. Бир нимани баҳона қилиб, кўрпани ерга улоқтиради, қайтадан бошлайман. Бир гал йигирма соат тер тўкиб, — орада нафасни ростлаб, албатта, — унинг тараша бўлиб кетган эски этигини шунақанги ярқиратиб юбордимки, ўзи ҳам миқ этолмай қолди. Унинг буйруғига биноан тиш чўткаси билан казарма полини ёғ тушса ялагудай қилиб қўйдим. Пол чўткаси ва хокандоз билан қуролланиб, Кропп икковимиз Химмельштоснинг топшириғини бажаришга киришдик — ҳовлини қордан тозалаш керак эди, совуқдан шамдек қота ёздик, лекин чекинмадик, шу пайт бир лейтенант ҳовлига кириб қолиб, бизни казармага жўнатди, Химмельштосга роса танбеҳ берди. Эвоҳ, шундан кейин баттар шўримизга шўрва тўкилди. Тўрт ҳафта кетма-кет ҳар якшанба соқчиликда турдим, бу ҳам етмагандай, бир ой давомида ротада навбатчилик қилдим. Орқамда сафар анжомлари лик тўла халта, қўлимда милтиқ — пилчиллаган, шилта ялангликда роса югуртиришди, бир “ёт!” — дейишади, бир “чоп!” — дейишади, ахири ҳолдан тойиб, чўзилиб қолдим. Тўрт соатдан сўнг Химмельштосга ювиб қуритилган, топ-тоза кийимларимни кўрсатдим — тўғри, қўлларим қонталаш бўлиб кетганини сездирамим, албатта. Кропп, Вестхус, Тьяден ва мен — тўртовлон бемисл изғиринда қўлқопсиз, милтиқнинг янга айланган стволини чангаллаганча “ғоз туриш” машқини бажардик, Химмельштос эса, бизнинг буйруқни бажармаганликда айблаш мақсадида, салгина тебраниб кетишимизни кутиб, атрофимизда бетўхтов айланиб турди. Кечаси ётишдан олдин кийимларимиз тахлаб қўйиладиган узун курсидан ички иштоним тўрт энлик осилиб қолгани учун тунда, соат иккида, казарманинг энг юқори қаватидан саккиз марта ҳовлига чопиб тушиб-чопиб чиқишимга тўғри келди. Мен билан ёнма-ён тилини осилтирганча навбатчи кичик зобит Химмельштос ҳам югурарди. Найза санчиш машқларида нуқул Химмельштосга рўпара бўлардим, менда зил-замбил темир таёқ, унда эса энгилгина ёғоч милтиқ, ҳар гал қўлларимни моматалоқ қилиб юборарди. Тўғри, бир сафар жон аччиғида темир таёқни қорқига шунақа суқдимки, вой-войлаганча думалаб қолди. Рота командирига шикоят қилган экан, ўзинг гафлатда қолгансан-да, деб устидан роса кулипти. Командир Химмельштоснинг феълени биларди, шунинг учун уни калака қилган-да. Мен жавон устига тирмашиб чиқиш санъатини мукамал эгалладим; орадан кўп ўтмай, тиз букиб таъзим қилишда ҳам ҳеч ким менга тенг келолмай қолди. Химмельштоснинг овозини эшитганда бизни қалтироқ босарди, аммо кутурган бу почта қирчанғисига бари бир бўйин эгмадик.

Якшанба кунларининг бирида Кропп иккаламиз ўзимиз тозалаган ҳожатхона ахлати солинган челақни лангарчўпда кўтариб, барак ёнидан ўтаётган эдик, рўпарамиздан Химмельштос чиқиб қолди (ясанволиб, шаҳарга кетаётган экан), олдимизда тўхтаб: “Қалай, яхши иш эканми?” — деб сўради. Биз жавоб бериш ўрнига дудуқлангандай бўлдик-да, челақни унинг оёқларига ағдардик. Химмельштос аламидан чинқираб юборди, нима қилайлик, бизнинг ҳам сабр косамиз тўлган эди-да.

— Сизларни ертўлага тикаман! — бақирди у.
Кропп ҳам бўш келмади:

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

12

— Олдин текширув бўлади, бор гапни айтамыз, — деди у.

— Кичик зобит билан шунақа гаплашадими аскар? — яна қичқирди Химмельштос тутоқиб. — Эсингиз жойидами? Сўрагандан кейин жавоб қайтаринг! Хўш, нима қилмоқчисиз?

— Жаноб кичик зобитнинг қилмишларини гапириб берамыз! — деди Кропп бармоқларини чаккасида жуфтлаб.

Шунда бирдан Химмельштоснинг попуги пасайиб қолди, индамай жўнаворди. Тўғри, кета туриб: “Шу гап ёдингизда турсин!” — деб луқма ташлаб қўйди, аммо энди унинг обрўйи бир пул бўлган эди. Лекин ўч олишга яна бир бор уриниб кўрди: бизни ялангликда тоза югуртирди, табиийки, гоҳ “ёт!”, гоҳ “чоп!” — деган буйруғини ҳам қанда қилмади. Биз итоат этдик, буйруқ буйруқ-да, уни бажариш керак. Лекин буйруқни шунақа секин, беҳафсала бажардикки, Химмельштоснинг жони ҳалқумига келди. Имиллаб ётамиз, имиллаб турамыз. Аламидан бошқа буйруқлар беради. Хуллас, бақиравериб, томоғи бўғилиб қолди.

Шундан кейин бизни тинч қўйди. Тўғри, итвачалар деган сўз ҳамон оғзидан тушмасди. Лекин бу ҳақоратда ҳурмат оҳанги ҳам сезиларди.

Кичик зобитлар орасида инсофлилари ҳам йўқ эмас, улар ўзларини ҳар доим сипо тутишади; қайтанга ўшанақалар кўпроқ. Лекин ҳаммалари фронт орқасидаги бежавотир, илиқ-иссиқ курсиларига ёпишиб олишган, кетгилари келмайди, бунинг учун эса ҳарбийга янги чақирилганларга қаттиққўл бўлиш лозим.

Мана шунинг оқибаотида казарма ҳаётининг азобларини хўп тортдик, алам қилганидан баъзан доллаворай дердик. Биров соғлиғини йўқотди, Вольф эса зотилжамга чалиниб, ҳаётдан кўз юмди. Таҳқирландигу, лекин таслим бўлмадик. Биз тошбағир, ҳеч нарсага ишонмайдиган, қаҳри қаттиқ, қасоскор, кўрс одамларга айландик, — бир ҳисобда яхши бўлган экан: бизда худди мана шу хислатлар етишмас эди. Мабодо обдон чиниқтирмасдан тўппа-тўғри окопларга жўнатишганда кўпларимиз ақдан озиб қолардик. Ҳозир эса ҳар қандай кўргуликка тайёрмыз.

Биз букилмадик, биз мослашдик; бунга йигирма ёшимиз ёрдам берди, акс ҳолда ҳолимизга маймунлар йиғларди. Энг муҳими қалбимизда ўзаро ҳамжиҳатлик туйғуси куртак ёзди, бориб-бориб, окопларга тушиб қолганимиздан сўнг, бу туйғу уруш ҳаёти этган бирдан-бир фазилат — биродарлик ришталарини мустаҳкамлади.

* * *

Кеммерихнинг каравоти ёнида ўтирибман. У тобора ҳолдан кетяпти. Ши-фоҳонада югур-югур. Санитар поезди келган, эвакуацияга яроқли ярадорларни саралашяпти. Дўхтир Кеммерихнинг каравоти олдида тўхтамайди, ҳатто унга қарамайди ҳам.

— Келаси сафар, Франц, — дейман мен.

У тирсағига суяниб, ёстикдан бошини хиёл кўтаради.

— Оёғимни кесиб ташлашди.

Демак, билипти. Индамай бош ирғайман.

— Шунга ҳам шукр қил.

У чурқ этмайди.

Мен яна гап бошлайман:

— Иккала оёғингни кесишлари ҳам мумкин эди, Франц. Ана Вегелер ўнг кўлини йўқотди. Бундан ёмони йўқ. Кейин, сен уйингга кетасан-ку, ахир.

У менга тикилиб қарайди:

— Наҳотки?

— Албатта.

У қайтадан сўрайди:

— Ростданми?

— Рост, Франц. Фақат операциядан кейин сал ўзингга келволишинг керак.

У яқинроқ сурилишимга ишора қилади, устига энгашаман.

— Ишонмайман, — дейди у.

— Бемаъни гап, Франц. Уч-тўрт кундан кейин ўзинг кўрасан. Дадил бўл, кесса кесишипти-да. Бу ерда сендан баттарлари ҳам бор.

У қўлини кўтаради:

— Қарагин, қўлимга қарагин.

— Операциянинг таъсири. Овқатни уравер, тез тузаласан. Овқатлари тузукми?

У идишини кўрсатади: тўла турипти. Баттар ташвишга тушаман:

— Франц, бунақада бўлмайди. Дарднинг ярмини овқат аритади. Ҳарҳолда бу ерда ёмон боқишмаса керак.

У эшитишни ҳам хоҳламайди. Пича сукутдан сўнг:

— Болалигимда ўрмончи бўлишни орзу қилардим, — дейди шифтга тикланганча.

— Улгурасан ҳали, — тасалли бераман мен. — Ҳозир ажойиб протезларни ўйлаб топишган, ясамалиги сираям билинмайди, кесилган жойга чиппа ёпишади, ногиронлигини сезмайсан. Масалан, қўли протез қилинган одам бемалол бармоқларини қимирлатади, ишлайди, ҳатто ёзади ҳам. Ҳозир ҳар куни янги бир нарсани ихтиро қилишяпти.

У бироз муддат жим ётади, сўнг яна тилга киради:

— Ботинкамни ола кет. Мюллерга берарсан.

Мен бош ирғайман, унга далда бўладиган сўз қидираман. Лаблари пиёз пардасидай, оғзи катталашиб, тишлари очилиб қолган, худди бўрдан ясалганга ўхшайди. Вужуди шамдай эриб, пешонаси, ёноқлари туртиб чиққан. Танаси тобора скелет шаклини оляпти. Кўзларида-ку нурдан асар йўқ. Нафас тўхташига санокли дақиқалар қолган.

Мен ўлимнинг гувоҳи бўлаётган одам ёлғиз Кеммерих эмас, гап бошқа ёқда: биз бирга ўсганмиз. Иншони ундан кўчирардим. Мактабда ҳаммавақт икки тирсагининг тақрири чиққан белбоғли жигарранг костюм кийиб юрарди. Турникда айланишга шунақа уста эдики, оёғи тик бўлганда ипакдай сочлари тўзғиб, юзини буткул қоплаб олар, бундан у гурурланарди. Аммо-лекин тамаки тутунига тоқат қилолмасди. Териси шу қадар оппоқ эдики, нимасидир қиз болага ҳам ўхшаб кетарди.

Этигимга қарайман. Улгудай бесўнақай, қўполдан-қўпол, шимимнинг почалари этик қўнжларига суқилган; бундай қиёфада дуркун ва бақувват кўри-насан. Аммо ювингани ечинганимизда елка ва оёқларимиз чўпдай экани ошкор бўлади. Биз энди аскар эмас, она сути оғзидан кетмаган норасидаларга ўхшаймиз, зил-замбил сафар халталарини кўтариб юришимизга бирор ишонмайди. Ялонғоч пайтимизда хизматдалигимизни унутиб, ўзимизни ожиз ва одми кишилардай ҳис этамиз.

Франц Кеммерих ечинганда мурғак болани эслатади. Мана у рўпарамда чўзилиб ётипти — бу қанақаси? Ер юзидаги барча инсонларни мана шу каравот ёнига чорлаб: “Бу йигит Франц Кеммерих, эндигина ўн тўққиздан ошди, сираям ўлгиси йўқ. Уни асраб қолинглар!” — деб ҳайқиргинг келади.

Ҳар турли ўй-хаёллардан бошим гувиллайди. Бунинг устига, хонадаги спирт ва йиринг ҳиди кўнгилни беҳуд қилади.

Қоронғи туша бошлайди. Кеммерихнинг юзи шу даражада оқариб кетганки, доканинг ўзи. У аста лабларини қимирлатади. Тепасига энгашаман, у шивирлайди:

— Соатим топилса, уйга жўнатинглар.

Эътироз билдирмайман. Фойдаси йўқ. Унга гап тушунтириб бўлмайди. Ёрдам беришга ожизлигимдан хунобим ошади. Дўппайган пешона, иржайган бош суягини эслатувчи оғиз, қаққайган бурун! Энг ёмони, мен ёзиб юборган хатни олганидан сўнг у ерда, шахримизда, сочларини юлиб дод солаётган аёл. Эвоҳ, бу мактуб олдинроқ жўнатилган бўлганида қанийди!

Челак ва дори шишаларини кўтарган санитарлар хонама-хона юришипти. Биттаси ёнимизга келиб, Кеммерихга синовчан тикилади-да, яна нари кетади. Афтидан, кутяпти, — унга бўш каравот керак-да.

Францга яқинроқ сурилиб, худди уни қутқариб қоладигандай, гап бошлайман:

— Кулоқ сол, Франц, балки Клостербергдаги чор атрофи ҳашаматли уйлар билан қуршалган санаторийга тушиб қоларсан. Деразадан ҳаммаёқни тамоша қиласан, шунда олисдаги, уфқ томондаги ҳў ўша бир жуфт дарахтга кўзинг тушади. Ҳозир энг сўлим пайт, ғалла ўроққа келиб қолган, кечқурунлари далалар куёш нурида садафдек товланади. Биз балиқ овлайдиган ариқ бўйидаги толзор-чи! Яна аквариум олиб, балиқ кўпайтирасан, ҳеч кимдан рухсат сўрамай шаҳарга борасан, ҳатто рояль чалишинг ҳам мумкин, агар хоҳласанг.

Кўланка қуюқлашаётган ёстиғи узра энгашаман. Секин-секин бўлса ҳам, ҳали нафас оляпти. Юзи ҳўл, у йиғлаяпти. Қош қўяман деб, кўз чиқариб кўйдим шекилли!

— Кўй энди, Франц, — елкасидан қучиб, юзимни чаккасига босаман, — балки пича ухлаволарсан?

Жавоб бермайди. Юзидан ёши оқиб тушыапти. Артиб кўяй десам, рўмолчам кир.

Яна бир соатлар ўтади. Ёнидан жилмай, ҳушёр бўлиб, юзидаги ифодани кузатаман, — эҳтимол, яна бирор гапи бордир. Ҳозир оғзини очиб, бақариб юборса ҳам майли эди! Аммо у йиғлаяпти, юзини деворга бурганча унсиз йиғлаяпти. На онасини, на ука-сингилларини эслайди, умуман миқ этмайди, унинг учун энди булар ўтмишга айланган чоғи. Ҳозир у ўзининг қисқа, ўн тўққиз йиллик умри билан танҳо қолган, йиғлашининг сабаби: бу умр уни тарк этиапти.

Бирорга одамнинг ҳаёт билан бу қадар оғир, бу қадар азоб тўлғоғида видолашганини қайтиб кўрмадим. Тўғри, Тьяденнинг ўлими ҳам енгил бўлмаган: ҳўкиздай бақувват бу йигит овозининг борича онасини чорлаган, васвасадан кўзлари ола-кула бўлиб, дўхтирга найза ўқталган, уни каравотига яқин йўлатмаган, сўнг... гуппа ағдарилган.

Кўққисдан Кеммерих бир инграб, хириллай бошлайди.

Сапчиб туриб, йўлакка чопиб чиқаман:

— Дўхтир қани? Қани дўхтир?

Оқ халатли бир кишининг билагига маҳкам ёпишаман:

— Юринг тезроқ, бўлмаса Франц Кеммерих ўлиб қолади!

У кўлини тортиб, ёнида турган санитардан сўрайди:

— Нима гап ўзи?

Санитар жавоб беради:

— Йигирма олтинчи каравот, оёғи сонидан кесилган.

Дўхтир жеркиб ташлайди:

— Мен қаёқдан биламан, бугун бештасининг оёғини кесдим! — мени нари туртиб, санитарга буюради: — Боринг, қаранг! — кейин ўзи операция хонасига югуради.

Санитарга эргашиб кетяпман-у, ғазабдан ўзимни босолмайман. У менга ўгирилиб, шундай дейди:

— Эрталаб соат бешдан буён операция кетидан операция. Жинни бўпқолиш ҳеч гапмас. Бугуннинг ўзида яна ўн олти киши ўлди — сеники ўн еттинчи бўлади. Ҳали йигирматага ҳам чиқса кераг-ов.

Нафасим ичимга тушиб кетади, ортиқ чидаёлмайман. Сўкинишдан фойда йўқ, қани энди таппа ташласаму қайтиб турмасам.

Кеммерихнинг каравоти олдидамиз. У ўлган. Юзи ҳали жиққа ҳўл. Кўзлари ярим очиқ, худди эски дандон тугмалардай, сап-сарик.

Санитар биқинимга туртади:

— Нарсаларини олиб кетасанми?

Мен бош силкийман.

У давом этади:

— Жасадни тез олиб чиқиб кетмаса бўлмайди, бизга жой керак. Ярадорлар йўлакда ётипти.

Кеммерихнинг фарқлаш белгисини ечиб, лаш-лушларини йиғиштираман. Санитар унинг аскарлик гувоҳномасини сўрайди. Гувоҳнома йўқ. Маҳқамада

бўлса керак, деб жавоб бераману ташқарига қараб юраман. Санитарлар изимданок Франци олиб чиқиб, брезент устига ташлашади.

Шифохона дарвозаси ортидаги қоронғилик ва шабададан энгил тортаман. Тўйиб-тўйиб нафас оламан, юзимга майин ва илиқ эпкин урилади. Бирдан ҳаёлим қизларга кетади, ям-яшил ўтлоқлар, оппоқ булутлар ҳақида ўйлайман. Чоригим мени олдга судрайди, қадамим тезлашади, кейин югура бошламан. Ён-веримдан аскарлар ўтиб туришипти, гап-сўзларига қизикаман, лекин маънисини идрок этолмайман. Ерда аллақандай куч бор, бу куч этигим тагчармидан танамга ўтяпти. Тун безовта, олисдан фронт гумбур-гумбури кулоққа чалинади, нукул барабанлардан ташкил топган бутун бошли оркестр куй чалаётганга ўхшайди. Ҳаракатларим энгил, ҳар битта ҳужайрам тетик, пишиллаганча кетиб боряпман. Тун мавжуд экан — мен ҳам тирикман. Очликни сезаман, лекин бу очлик қорин очлигидан бошқачароқ, кучлироқ...

Мюллер барак олдида мени кутаётган экан. Унга ботинкани бераман. Ичкарига кирамиз, у ботинкани кийиб кўради. Лоппа-лойиқ...

Кейин лаш-лушларини титкилаб, менга бир бўлак колбаса узатади. Иссиқ чой билан уни баҳам кўрамиз.

III

Сафимизга янгилар қўшилади. Сўрилардаги бўш ўринлар аста-секин тўлиб, ана-мана дегунча баракларда похол тикилган бирорта ҳам холи тўшак қолмайди. Келганларнинг бир қисми хизмат қилиб юрган эски аскарлар, уларнинг орасида тақсимлаш пунктдан жўнатилган йигирма беш нафар ёш-яланг ҳам бор. Биздан бир ёш кичкина улар. Кропп биқинимга туртади:

— Анув гўдакларни кўряпсанми?

Мен бош силкийман. Биз жиддий қиёфага кирамиз, ҳовлида турволиб, соқол олишимизни намойиш этамиз, қўлни чўнтакка солволиб, виқор билан у ёқдан — бу ёққа ўтамиз, уларга қараган сайин ўзимизни пихи қайрилиб кетган аскарлардай ҳис қиламиз.

Катчинский сафимизга қўшилади. Отхоналарни айланиб чиқиб, газниқоб ҳамда нонуштага қаҳва олаётган ёшларнинг олдига борамиз. Катчинский болаларнинг биридан сўрайди:

— Анчадан бери тузукроқ овқат емаганга ўхшайсизлар, а?

Бола афтини буриштиради:

— Нонуштада — шолғом нон, тушлиқда — шолғом шўрва, кечкурун — шолғом котлет, тўғри, ёнида шолғом салат ҳам бўлади.

Катчинский “чатоқ-ку” дегандай хуштак чалиб кўяди.

— Шолғом нон, дегин? Омадинлар бор экан — ҳозир қипиқдан нон тайёрлашяпти. Ловияга қалайсан, озгина татиб кўрасанми?

Бола қип-қизариб кетади:

— Майна қиляпсиз-а?

Катчинский бир тукини ўзгартирмайди:

— Ол декчангни.

Нима бўларкан деб уларга эргашамиз. У бизни сўриси ёнида турган кичкина бочка олдига бошлаб келади. Ё кудратингдан, бочка ростдан ҳам гўштли ловия бўтқага тўла эди. Катчинский ғоз турганча, худди генералдай, буюради:

— Қорнингга сиққунича е! Аскарга тортинчоқлик ярашмайди!

Биз ҳайрон.

— Қойил-э, Кат! Шунча бўтқани қаердан олдинг? — сўрайман мен.

— Ташвишдан халос этганим учун Памилдори хурсанд. Бунинг эвазига уч бўлак парашют шоҳисидан бердим. Ловиянинг совугани ҳам кетаверади, тўғрими?

Шундай деб, у ёш аскарнинг декчасини тўлдириб беради.

— Янаги келишингда ўнг қўлингда декча, чап қўлингда сигара ёки тамаки бўлсин. Хўпми?

Кейин бизга ўгирилади:

— Сизлардан ҳеч нарса олмайман, албатта.

* * *

Катчинский тенги йўқ одам — унда аллақандай олтинчи сезги бор. Бунақалар ҳамма ерда топилади, лекин дарров ажратволиш қийин. Ҳар бир рогада битта ё иккита шунақаси бор-да ишқилиб. Катчинский мен билганларнинг орасида энг устумони. Касби ямоқчими-ей, лекин гап бунда эмас — у ҳамма ҳунардан хабардор. У билан дўстлашган ютқизмайди. Кропп икковимиз дўстмиз унга. Хайс Вестхусни ҳам ўзимиздан деса бўлаверади. Лекин у асосан ижрочи: мушт ишлатиладиган юмуш чиқиб қолса, Катнинг кўрсатмасига биноан, ўша ишни бажаради. Албатта, хизматига яраша улушини ҳам олади.

Бир кун тунда мутлақо нотаниш жойга, хароб бир шаҳарчага бориб қоламиз. Сезилиб турипти, бу ерда уй деворларидан бошқа ҳеч вақо қолган эмас, ҳамма нарсани ташиб кетишган. Бизни омонат казармага айлантирилган кичкина бир фабриканинг чироқсиз биносига жойлаштиришади. Қатор қилиб каравотлар қўйилган, тўғриси — симтўр тортилган ёғоч ромлар.

Симтўр устида ётиш дўзах азобидан баттар. Остимизга тушашга ҳеч нарса йўқ. Кат шароитни кўради-да, Хайс Вестхусга юзланади:

— Юр мен билан.

Улар нотаниш шаҳарга чиқиб кетишади. Орадан ярим соат ўтар-ўтмас бир кучокдан похол кўтариб, қайтиб келишади. Кат похол уйилган отхонани излаб топибди. Энди бемалол чўзилса бўлади-ю, қорин курғур таталаб кетяпти-да — уйку келадими!

Кропп ўз қисми билан бу ерда анчадан буён хизмат қилаётган бир тўпчидан сўрайди:

— Яқин-атрофда ошхона борми?

Тўпчи кулади:

— Кўнглинг яна нималарни тусайди? Нонушоқ ҳам тополмайсан бу ердан.

— Ҳамма кўчиб кетганми?

— Нега энди, баъзи бировлар қолган. Улар ҳам тиланчилик қилиб кун кўришади.

Ишлар хуржун. Эрталабгача чидаш керак, нонуштага егулик у-бу нарса опкелишар ҳойнаҳой.

Бир маҳал қарасам, Кат фуражқасини кийяпти.

— Қаёққа?

— Разведка қилиб келаман. Бирор чораси топилар.

У шошмасдан ташқарига йўл олади.

Тўпчи заҳарханда қилади:

— Топилади, топилади! Эҳтиёт бўл, ўзинг емиш бўлиб қолма тагин!

Ҳафсаламиз пир бўлиб, каравотларга чўзиламиз. “Қора кун”га асраб қўйилган кўр-қутдан бир тишламдан есакмикин-а? Йўқ-йўқ, унга тегиб бўлмайди, гап тегади.

Кропп сигаретани синдириб, ярмини менга узатади. Тьяден ўз юртида севиб танавул этиладиган таом — ёғли нўхот тўғрисида ҳикоя қила бошлайди. Нўхотнинг пўстини арчиб пиширадиганларни ора-орада сўкиб ҳам кўяди. Картошка, нўхот ва ёғни алоҳида-алоҳида эмас, қозонга баравар ташлаб қайнатиш керак, эмиш. Кимдир Тьяденга, агар овозингни ўчирмасанг, ҳозир ўзингни нўхатшўрак қилиб кўяман, деб тўнғиллайди. Шундан кейин ҳайҳотдай цехга сукунат чўкади. Беш-олтита бўш шиша оғзига тикилган шамларгина липпиллайди, ҳар замон-ҳар замонда тўпчи “чирт” этказиб тупуриб кўяди.

Кўзимиз эндигина илинганда, бирдан эшик очилиб, остонада Кат пайдо бўлади. Аввалига менга тушдагидай туюлади: Катнинг кўлтиғида думалоқ қилиб пиширилган катта-катта иккита бўлак нон, қўлида қон сизиб турган қоқ.

Тўпчининг оғзиндан трубкаси тушиб кетади. Нонни сийпалаб кўради:

— Ҳа, нон, ростакам нон, ҳали совумаган!

Кат тушунтириб ўтирмайди, опкелдим — тамом-вассалом, узумини егин-у, боғини суриштирма. Улай агар, уни саҳрога ташлаб кетилса ҳам, бир соатдан кейин хурмо, қовурдоқ ва мусаллас қўйилган стол тузаши ҳеч гап эмас.

У Ҳайега буюради:

— Утин ёр!

Кейин казмули остидан товани чиқазади, чўнтагидан бир ҳовуч туз билан бир бўлак ёғ олади, — ҳеч нарсани унутмапти. Хайе гулхан ёқади. Биз бирин-кетин каравотларимиздан тушамиз.

Тўпчи довдираб қолган. Хушомад қилсам, менга ҳам бирор тишлам гўшт тегармикин, деб ўйлаяпти. Аммо Катчинский тўпчига ҳатто кўз қирини ҳам ташлаётгани йўқ. У ноилож тўнғиллай-тўнғиллай нари кетади.

Кат гўштни қандай пиширишни билади. Бирданига товага ташлаш керак эмас, гўшт қотиб кетади, аввал сувда қайнатволиш керак. Пичоқларимизни олиб, гулхан атрофида давра қурамиз-да, нажирхўрликка тушамиз.

Кат ана шунақа одам. Агар ер юзида егулик нарсани йилига фақат бир марта, шунда ҳам фақат бир соат ичидагина топиш мумкин бўлган жой бўлса, у айнан ўша соатда қандайдир бир ички сезги билан фуражканини кийиши, ҳеч адашмай керакли манзилга етиб бориб, кўпчиликнинг насибасини топиб келишига ҳеч ким шубҳа қилмайди.

У ҳамма нарсани: қишда пичка билан ўтинни ҳам, керак бўлганда пичан билан похолни ҳам топади, энг аввало — егулик нарсани муҳайё қилади. Бу бир жумбоқ, баъзан, бу одам сеҳргармасмикин, деб ҳам ўйлаб қоламиз. Бир гал аллақайси гўрдан тўрт бонка қисқичбақа кўтариб келганида ҳаммамиз тамом бўлганмиз. Аслида-ку ўша пайтда биз учун қисқичбақадан кўра бир бўлак ёғ афзал эди.

* * *

Баракнинг офтобру томонида ястаниб ётибмиз. Катрон, ёз ва терлаган оёқ ҳиди омухта бўлиб кетган.

Кат ёнимда ўтирипти; гаплашишни яхши кўради. Бугун бир соат машқ қилишга мажбур этишди — кафтни чаккада қотиришни ўргандик. Тьяден қандайдир бир майорга салом беришда қовун туширган экан. Кат ҳамон ўзини босолмайди.

— Мана кўрасизлар, урушда энгиламиз, — дейди у, — чунки кафтни чаккада қотиришга уста бўлиб кетганмиз.

Ёнимизга Кропп келади. Ялангоёқ, почасини тиззасигача шимариб олган, турнага ўхшайди. Пайпоғини ювган экан, ўт устига ёйиб кўяди. Кат осмонга тикилганча варанглатиб ел чиқазади. Кейин:

— Нўхот йўталди, — дея изоҳ беради.

Кропп билан Кат баҳсга киришиб кетишади. Ҳозир тепамизда бошлангандиган ҳаво жангининг қандай яқунланиши устида бир шишадан пивога гаров ҳам ўйнашади.

Кат кўпни кўрган аскар сифатида ўз фикрида маҳкам туради ва бу фикрни шеърга солиб айтади: “Ҳамма бўлса баробар — бўлмасди уруш зангар”.

Катнинг акси ўлароқ, Кропп — файласуф. Унинг фикрича, уруш эълон қилишдан олдин умумхалқ сайли уюштирилиши керак, худди буқалар жанги томошасида бўлганидай, мусиқа чалиниб, чипталар сотилиши лозим. Кейин душман мамлакатларнинг вазир ва генераллари трусикда майдонга тушиб, бир-бирлари билан олишишсин. Ким енгса, ўша мамлакат ғолиб чиққан деб ҳисобланади. Шунда адолатли иш бўлади. Ҳозир-чи? Мутлақо нотаниш одамлар бир-бирларини ўлдириб ётишипти.

Бу таклиф ҳаммага маъқул тушади. Кейин суҳбат казармалардаги зўрма-зўраки машғулотларга кўчади.

Шунда бир манзара ёдимга тушади: кун тиккага келган пайт, казарма ҳовлиси жазирама. Ҳарбий машқ ўтказиладиган майдонда тирик жон йўқ. Ҳамма ухляпти. Фақат барабанчиларнинг шовқин-сурони эшитилади, холос. Улар ҳовлининг бир четига жойлашволиб, пала-партиш чалиб ётишипти. Тасаввур қилинг-а: жазирама пешин, казарма ҳовлиси ва барабанларнинг дўпир-дўпири!

Казарма ойналари қоп-қоронғи. У ер-бу ерда дераза токчаларига қуритиш учун осиб қўйилган ички иштонлар. Бино ичи ҳозир муздай.

О, катак-катак адёлли темир каравотлар, узун курси ва баланд жавонлар қўйилган дим ва нимқоронғи казарма бинолари! Ҳатто сиз ҳам ҳозир қўл етмас бир орзусиз; қолаверса, бу ерда, фронтда бизга олис-олисдаги ватан ва хонадонларимиз шуъласига йўғрилгандай туюласиз. О, ухлаётган аскарлар ва уларнинг кийимлари ҳидига тўйинган, ачиган овқат ва тамаки иси ўтириб қолган омборхоналар!

Катчинский буларни ажиб бир завқ-шавқ билан ҳикоя қилади. Қанийди шу тобда ўша ерга қайтиб борсак! Ахир биз бундан ортиқ нарсалар тўғрисида ҳатто ўйлашга ҳам журъат этолмаймиз...

Каллаи саҳарлаб ўқ отиш қуролини ўрганиш бўйича ўтказиладиган машқлар-чи: “Тўқсон саккизинчи йил чиқарилган милтиқнинг қисмлари нима-лардан иборат?” Тушдан кейинги гимнастика машқлари-чи: “Ким рояль ча-лишни билса — бир қадам олдинга чиқсин. Унг елка билан бурилиб юринг. Ошхонага бориб, картошга арчгани келганингизни айтинг”.

Хотиралардан хузур қиламиз. Бирдан Кропп кула-кула эслаб қолади:

— Лейнеда бошқа поездга ўтирамиз.

Бу командиримизнинг севимли ўйини эди. Лейне — асосий бекат. Таътилга чиққанлар йўлда адашиб юрмаслиги учун Химмельштес казармада бизга қандай қилиб бошқа поездга ўтиришни ўргатарди. Лейнеда олисга қатнайдиган поезддан маҳаллий поездга чиқиш учун ерости йўлидан ўтиш керак. Ҳар биримиз каравотимизнинг чап томонида ғоз турамыз. Каравотнинг таги гўё ерости йўли. Кейин буйруқ янграйди: “Лейнеда бошқа поездга ўтирамиз!” — шу заҳоти ҳаммамиз яшин тезлигида каравот тагидан нариги томонга эмаклаб ўтамиз. Соатлаб шу машқни бажаришга тўғри келади...

Хаёлимиз бўлинади. Немис аэроплани ўқ еган эди. У ортида узун оқиш из қолдириб, ерга қулай бошлайди. Кропп бир шиша пиво ютқазди, пулни санаб, оғринибгина Катта узатади.

— Эҳтимол Химмельштос почтальонлигида сипо одам бўлгандир, — дейман мен, Альбертнинг алами сал тарқагач, — кичик зобит бўлдию қип-қизил ваҳшийга айланди-қолди-я. Нега шунақа бўларкин?

Бу савол Кроппга туртки беради:

— Фақат Химмельштос эмас, кўплари ўзгариб кетади. Унвони сал ошса ёки қилич тегиб қолса, — тамом, хода ютгандай ғудаяди-қолади.

— Ҳамма гап мундирда экан-да, — тахминимни ўртага ташлайман.

— Ҳа, умуман тўғри, — дейди Кат, узун нутқ сўзлашга чоғланиб, — лекин сабаби бошқа ёқда. Мана, масалан, кучукни картошка ейишга ўргатиб, кейин олдига бир парча гўшт ташласанг, у албатта гўштга интилади, чунки қонига сут билан кирган. Агар инсонга жиндай амал берсанг, у билан ҳам худди шу ҳол юз беради: амалга маҳкам ёпишади. Бу ҳолат ғайриихтиёр рэвизида содир бўлади, сабаби, инсон ҳам ҳайвонтабиат мавжудот, сирти бошқача, холос. Устига сарёғ суртилган қора нондан фарқи йўқ. Бутун ҳарбий хизматнинг моҳияти шундан иборатки, бу ерда бир одамнинг устидан иккинчисининг ҳукмронлиги жорий этилган. Бу ҳуқуқнинг чекланмаганлиги чатоқ; кичик зобит оддий аскарни, лейтенант — кичик зобитни, капитан — лейтенантни зир югуртириши мумкин. Бунақада ақдан озиб қолиш ҳеч гапмас. Энг ёмони, ҳар бири шунга ҳаққи борлигини билади, бинобарин, кўнглига келган номаъқулчиликни қилаверади. Мана, оддий бир мисол: машқдан қайтпмиз, итдай чарчаганмиз. Бирдан буйруқ янграб қолади: “Кўшиқ айт!” Бошлаймиз, лекин овозимиз бир чиқиб-бир чиқмайди. Милтиқни зўрга кўтариб келяпмиз-у, кўшиққа бало борми?! Бизни жазолаш учун ротани орқага қайтариб, яна бир соатча машқ қилдиришади. Энди йўлга тушганимизда яна ўша буйруқ: “Кўшиқ айт!” Бу гал астойдил айтамыз. Хўш, бунда нима мантиқ бор? Шунчаки, рота командири айтганини қилдирди, ҳуқуқи бор-да. Бунинг учун унга ҳеч ким танбеҳ бермайди, қайтанга, ҳақиқий зобит сифатида обрўйи ошади. Бу ҳали ҳолва, улар аскарга азоб беришининг бундан багтар усулларини ҳам ўйлаб топишади. Қани, айтинглари-чи, ҳарбий-

мас қайси амалдор, майли, жудаям катта амалдор бўлсин, хўш, қайси бири шунақа иш қилади? Қилолмайди. Бунақа бемазагарчилик фақат ҳарбийлар орасида бор! Погон тақмасдан олдин қанчалик пашмалоқ одам бўлса, бу ерда шунчалик осмонга сапчийди.

— Бўлмасам-чи, интизом муҳим-да, — сўз қотади Кропп истеҳзо билан.

— Тирғаламан деса, баҳона кўп, — давом этади Кат. — Тўғри, интизом бўлиши керак, лекин инсонни таҳқирлаш ҳисобигамас-да. Шу гапни чилангар, деҳқон, хуллас, оддий меҳнаткашдан чиққан пиёда аскарга, — улар бу ерда кўпчилик, — тушунтириб кўр-чи! Тушунтириб бўлсан! Оддий аскар етти қават териси шилиб олингандан сўнг фронтга жўнатилишини яхши билади, нима керагу нима керак эмас, — унга беш қўлдай маълум. Модомики аскар олдинги маррада чидам билан турган экан, қойил қолиш керак. Ёқа ушлайдиган ҳодиса бу!

Ҳамма бу фикрга қўшилади, чунки зўрма-зўраки ҳарбий машқлар фақат окопларда барҳам топишини, кейин, олдинги маррадан бир неча чақирим нарида яна қайтадан бошланишини, бошланганда ҳам энг тутуриқсиз машқ — кафтни чаккада қотириш ва ер тепкилашдан бошланишини ҳар биримиз яхши биламиз. Аскар бўш қолиши керак эмас — қонун шунақа.

Кутилмаганда Тьяден пайдо бўлиб қолади, юзига қизил доғлар тошиб кетган. Каттиқ ҳаяжонда, нуқул дудуқланади:

— Химмельштос келаётганмиш. Уни фронтга жўнатишипти.

* * *

Тьяденнинг Химмельштосни кўргани кўзи йўқ, сабабсиз эмас, албатта. Бараклар жойлашган лагерда турган пайтимизда Химмельштос уни ўзига хос, ўзига мос усулда “тарбиялаган”. Гап шундаки, Тьяденнинг сийиб қўядиган одати бор эди, кечаси, уйқусида. Химмельштос буни эринчоқликка йўйиб, Тьяденни даволашнинг антиқа чорасини ўйлаб топади.

Қўшни баракдан айнан шу дардга чалинган Киндерфатер фамилияли бошқа аскарни қидириб топиб, Тьяденнинг баракига ўтқазади. Бараклардаги симтўр тортилган сўрилар икки қават қилиб ўрнатилган. Химмельштос шундай қиладики, Тьяден билан Киндерфатер бири пастда, бири тепада ётадиган бўлади. Табиийки, пастда ётганнинг ҳолига вой. Лекин эртасига улар ўрин алмашишлари керак: бир кун олдин пастда ётган тепага чиқади, униси пастдаги сўрига тушади, шу тариқа бир-биридан қасдини олади. Химмельштос буни ўз-ўзини тарбиялаш деб атарди.

Нақадар қабиҳлик бўлмасин, ақл бовар қилмайдиган кашфиёт эди бу. Афсуски, натижа чиқмади, чунки тахмин нотўғри эди: иккала ҳолда ҳам эринчоқликнинг алоқаси йўқ. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун уларнинг наmatга ўхшаб кетган юзига бир қарашнинг ўзи кифоя. Иш шунга бориб етадики, ҳар кун кечаси улардан биттаси сўридан нарироқда, ерда ётадиган бўлади. Упкани шамоллатиш ҳеч гапмас-ку бунақада...

Хайе ҳам ёнимизга келиб ўтиради. Менга кўзини қисиб, нуқул иккала кафтини бир-бирига ишқалайди. У билан умрбод эсдан чиқмайдиган бир иш қилганмиз. Бу фронтга кетишимиз арафасида бўлган эди. Бизни кўп рақамли қанақадир полкка жўнатадиган бўлишди, олдин кийинтириш учун горнизонга чақиривди, кейин тақсимлаш пунктига эмас, бошқа казармага йўллашди. Эртасига барвақт йўлга чиқишимиз керак эди. Химмельштос билан орани очиқ қилиб қўйиш мақсадида бир ерга тўпландик. Бундан бир неча ой олдиноқ шунга онт ичган эдик. Кроппнинг режаси бундан ҳам каттароқ эди: у, урушдан кейин почта маҳкамасига ишга кираман, Химмельштос яна почта-льонлик қилиб юрганида унга бошлиқ бўламан дерди. Бурнини ерга ишқалашини кўз ўнгига келтириб, лаззатланиб қўярди. Ҳаммамиз ҳам Химмельш-

тос эртами-кечми, ҳеч бўлмаганда уруш пировардида, қўлимизга тушишини ният қилардик.

Ҳозирча яхшилаб бир дўппослаб қўймоқчимиз. Бизга биров миқ этолмайди: ўзимизни танитмасак, бунинг устига, эртага эрталаб жўнаб кетаётган бўлсак.

Ҳар оқшом у ўтирадиган пивохонани билардик. Казармага чироғи йўқ овлоқ йўлдан қайтади. Бир уюм шағал орқасига беркиниб, пойлаб турдик. Мен тўшак жилдини олволганман. Ҳаяжондан нукул титраймиз. Ёнида биров бўлсачи? Ана, қадам товушлари эшитилди, бизга ёд бўлиб кетган, — ҳар тонгда казарма эшиги очилиб, навбатчининг: “Туринглар“, — деган бақиригидан кейин Химмельштоснинг шарпаси қулоғимизга чалинади.

— Бир ўзими?

— Бир ўзи.

Тьяден билан шағал уюмини айланиб ўтдик.

Ана, Химмельштос камарининг тўқаси йилтиллади. Кичик зобит ширакайф: киргойи қилиб кетяпти, шағал уюмидан икки-уч қадам узоқлашди.

Орқасидан пусиб бордик-да, шартга тўшак жилдини бошига кийгишиб, ҳаш-паш дегунча жилдга чирмаб ташладик, қимир этолмай қолди. Қўшиқ тинди.

Шу заҳоти Хайе Вестхус етиб келди. Икки тирсаги билан бизни четга сурди, — у биринчи бўлишни хоҳларди. Оёқларини сал кериб, яхшилаб турволди-да, белкуракдай қўли билан қулочкашлаб қопга шунақа солдики, бу зарбадан ҳўкиз ҳам тил тортмай ўлиши мумкин эди.

Химмельштос умбалоқ ошиб, беш қадамлар нарига учиб кетди, болахонадор қилиб сўкинди. Бу ёғини ҳам олдиндан ўйлаб, ёстиқ олволган эдик. Хайе чўккалаб, уни тиззасига қўйди, кейин Химмельштоснинг бошини эгиб, юзини ёстиққа босди. Кичик зобитнинг уни ўчди. Аҳён-аҳён Хайе унга нафасини рослашга имкон бериб, бошини кўтарар, шунда Химмельштоснинг фарёди қулоқни қоматга келтирар, юзини ёстиққа босиши билан овози худди хумдан чиқаётганга ўхшаб қоларди.

Тьяден унинг осма камарини чиқариб ташлаб, шимини пастга туширди. Кейин ўрnidан турди-да оғзидан ўрма қамчини олиб, кетига савалай кетди.

Энди бу манзарани кўрсангиз: ерда мукка тушиб ётган Химмельштос, унинг бошини тиззасидаги ёстиққа босиб турган ва хурсандлигидан оғзини йиғиштириб ололмаётган Хайе, ола-була ички иштон ичидаги ҳар қамчи тушганда билонглаётган қийшиқ оёқлар ва унинг тепасида ўтин ёраётган киши қиёфасидаги ҳормас-толмас Тьяден. Ахийри уни зўрлаб четга тортишга мажбур бўлдик, бизга ҳам навбат тегиши керак-да, ахир.

Хайе Химмельштосни яна оёққа турғазди ва хотима тариқасида яна бир ҳунарини намоён этди. Паншахадай узун ўнг қўлини, гўё юлдузларни ҳовучламоқчи бўлгандай, осмонга чўзди-да, Химмельштоснинг чакқасига тарсаки тортиб юборди. У гуппа ағдарилди. Хайе уни яна олдингидай тиккалаб қўйди, кейин нишонни ниҳоятда аниқ мўлжалга олган ҳолда, бу гал чап қўли билан шапалоқ урди. Химмельштос чинқириб ерга қулади, қуладию эмаклаганча қоча бошлади. Ола-була иштони ой нурида ялт-юлт қиларди.

Шундан кейин куёни сурвордик.

Хайе орқасига ўгирилиб қараб:

— Экканини ўрди, — деди.

Аслида Химмельштос хурсанд бўлиши керак: унинг одамлар ҳаммавақт бир-бирини тарбиялаши керак, деган сўзлари зое кетмади, бу насиҳат унинг ўзига қўлланди. Ҳарқолда зукко шогирдлар эканмиз, устозимизнинг ўғитларини яхши ўзлаштирганимиздан мамнун бўлдик.

Химмельштос бу тадбирни ким уюштирганини билолмай, доғда қолаверди. Тўғри, баҳонада чойшаблик бўлиб олди — бир-икки соатдан кейин қайтиб бориб, уни воқеа рўй берган жойдан тополмадик.

Шу ҳодиса руҳ бағишладими, эртасига эрталаб фронтга жўнаётганимизда қушдай енгил, тетик-бардам эдик. Кетмонсоқол бир қария бизга узоқ маҳлиё бўлиб тургач, жажжи баҳодирлар, деб қўйди.

IV

Олдинги маррага сапёрлик ишларини бажаришга кетяпмиз. Қош қорайганда бараклар олдиға юк мошиналари келади. Кузовға чиқамиз. Илиқ оқшом, қоронғилик улкан палакни эслатади, палак остида ўзимизни бежавотирроқ ҳис этамиз. У бизни бир-биримизга янада яқинлаштиради; ҳатто зикнароқ Тьяден менга сигарета узатиб, олов тутади.

Ҳаммамиз ғуж бўлиб, тик турибмиз. Ҳеч ким ўтиролмайдди. Дарвоқе, биз ўтиришга ўрганмаганмиз. Мюллернинг кайфи чоғ: оёғида янги ботинка.

Моторлар увиллайди, мошиналар ғижирлайди. Йўл ўйдим-чуқур, паст-баланд, мошина қияликка шўнғиғанда кузовдан учиб кетай деймиз. Лекин ҳайиқмаймиз. Бизга жин ҳам урмайдди. Мундоқ ўйлаб қараганда, қориндан ўқ егандан кўра қўл сингани яхши-да. Уйга қайтишга энг қулай баҳона.

Ёнимиздан ўқ-дори юкланган мошиналар ўтиб турипти. Улар шошилади, бизни кувиб ўтишга уринади. Кузатувчи аскарларга қичқирамиз, ҳазил-хузул қиламиз.

Олдинда баланд тошдевор кўринди, бу — йўлдан сал наридаги бино девори. Бирдан қулоғимга ғалати овозлар чалинади. Ёпирай! Ҳа, ростдан ҳам ғозларнинг ғақиллагани эшитиляпти. Катчинскийга кўз қирини ташлайман, у ҳам менга қарайди, дарров бир-биримизни тушунамиз.

— Кат, товаға тушишга номзодлар борға ўхшайди.

У бош силкийди:

— Қайтишда боғлаймиз.

Кат албатта боғлайди-да. У ғозларнинг қадамини йигирма чақиримдан илғаса кераг-ов.

Тўпчилар турган жойға етиб келамиз. Ҳаво ҳужумидан ниқоблаш мақсадида тўплар ўрнатилган окоплар устига буталар ташланган, худди адирдаги кўм-кўк чодирларға ўхшайди. Агар остида тўплар пусиб турганини айтмаса, у чодирлар кўзни қувонтиради.

Тўплардан таралаётган куйинди ҳиди билан туман зарралари аралашиб, ҳавони елимшак қилиб юборган. Оғизда порох тутунининг аччиқ таъминини сезасан. Тўплар шунақа гумбурлайдики, юк мошинамиз титраб кетади, сўнг акс садо гулдураб ўтади, теварак-атроф ларзаға келади. Юзимиздаги ифода аста-секин ўзгаради. Тўғри, биз олдинги марраға кетаётганимиз йўқ, фақат сапёрлик ишларини бажарамиз, лекин ҳар биримиз яхши биламизки, биз фронт чизиги ичкарисида турибмиз.

Бу ҳали кўрқув эмас. Бу ёққа кўп қатнаган одамнинг териси қалинлашиб кетади. Фақат янги келган ёш аскарлар бесаранжом. Кат уларға тушунтиради:

— Бу етмиш беш миллиметр калибрдаги тўп. Эшитдинларми, ўқ узилди, ҳозир снаряд портлайди.

Аммо портлаш овози эшитилмайди. У фронт ғовурига сингиб кетади. Катнинг қулоғи динг:

— Бугун кечаси безовта қилишади.

Ҳаммамиз қулоқ тутамиз. Фронт тинч.

— Ҳозир бошланади, — дейди Кропп.

Нариги томондан ўқ овозлари эшитилади. Бу бизнинг ўнг томонимизда жойлашган инглиз бўлинмаси. Ўқ узишни бир соат олдин бошлашди. Маррада биз турган пайтимизда ҳар доим роппа-роса ўнда ўт очишарди.

— Жинни-пинни бўлганми улар, — тўнғиллайди Мюллер. — Соатлари олдинга ўтиб кетган шекилли.

— Айтдим-ку безовта қилишади деб. Буни суякларим зирқираётганидан сезаман.

Кат қунишиб олади. Ёнгинамизда учта снаряд портлайди. Аланга тиглари туман бағрини тилка-пора қилиб юборади. Жунжикиб турибмиз-у кўнглимиздаги бир илинж бизга далда беради: эртаға яна баракларда бўламиз.

Юзимиз оқарган ҳам, қизарган ҳам эмас; танглик ёки лоқайдлик ҳам йўқ, лекин бари бир илгаригиға ўхшамайди. Танамиз яхлит бир тугунга айланганини сезиб турибмиз. Бу куруқ гап эмас, ростдан ҳам шундай. Фронт, фронтда турганингни англаш — ана шу тугунни ҳосил қилади. Дастлабки снаряд-

лар чийиллаган, портлаш овозлари ҳавони титрата бошлаган пайтда томирларимиз, қўлларимиз, кўзларимизда бирдан аллақандай ҳадик, безовталиқ, ҳушёрлик аломатлари пайдо бўлади, сезги аъзоларимизнинг барчаси ажабтовур таъсирчанлик касб этади, бутун вужудимиз бир лаҳзада тўла-тўқис шай ҳолга келади.

Буни кўпинча ҳавога йўярдим: портлаш зарбидан фронт ҳавосининг титраши бизни ҳам титроққа солади, деб ўйлардим. Эҳтимол, бунга фронтнинг ўзи сабабчидир — чунки фронт аллақандай номаълум асаб учларини қитиқловчи электр токига ўхшаш нарсани тарқатади.

Ҳар сафар бир хил ҳолат такрорланади: йўлга чиққанимизда оддий аскарлармиз, гоҳ дилгир, гоҳ қувноқ бўламиз. Аммо тўплар ўрнатилган дастлабки окопларга кўзимиз тушиши билан бир-биримизга айтган барча сўзларимиз бошқача маъно касб этади.

Боя Кат: “Бизни безовта қилишади” — деди. Агар шу гапни барак олдида айтганида буни шунчаки унинг шахсий фикридай қабул қилардик. Аммо бу сўзларни фронт чизигида эшитиб, кўзимизга ой нурида совуқ йилтираётган милтиқ найзалари кўриниб кетди. Бу сўзлар миямизни ўяди, замирига даҳшатли маъно жо бўлган “безовта қилиш” бизни ғайришуурий хатти-ҳаракатларга ундайди. Балки танамизнинг аллақайси бурчига яширинган жонимиз титроққа тушиб, ўзини ҳимоя қилиш учун вужудимиз қаъридан юқорига қалқиб чиқаётгандир.

* * *

Фронт менга мудҳиш гирдобни эслатади. Ҳали анча олисда, сокин сув сатҳида турганиндаёқ унинг ўз домига тортаётган қудратли кучини ҳис эта бошлайсан, минг типирчиламагин, бу куч қаршилигинини аста-секин енгиб, силлангни қуритади, ахири сени буткул шол қилиб қўяди.

Аммо-лекин ердан, ҳаводан танамизга ўзимизни ҳимоя қилиш учун зарур бўлган куч оқиб киради, — айниқса ердан. Заминнинг қадрини ҳеч ким аскарчалиқ билмайди. Ўлим ваҳимаси уни чалпак қилиб тупроққа қапиштириб ташлаганда ер аскар учун яккаю ягона дўст, оға ва онага айланади. Аскар бутун вужуди билан заминга ёпишиб, юз ва лабларини тупроққа суртиб, юрагидаги кўрқув, дард ҳамда изтиробларини ана шу содиқ ва тилсиз ҳомийсига айтади — ер уни қучоғига олади, кейин ўн дақиқага яна бағридан бўшатади, аскар ўн дақиқа чопиб ўтиши, ўн дақиқа яшаб қолиши учун бўшатади, сўнг тагин кўксидан жой беради, баъзан мангута жой беради.

О, ер, замин, тупроқ!

Замин! Сенинг чопиб келиб, юмронқозикдай яширинадиган ўнқир-чўнқирларинг, жарликларинг бор! Ўлим даҳшатидан, ўқлар ёмғиридан, юракни музлатиб юборадиган портлашлардан жон талвасасига тушган пайтимизда сен бизга қайтадан ҳаёт бахш этгансан! Бурда-бурда бўлиб кетишига бир баҳя қолган, ақлдан оза бошлаган фарзандларинг саросимасига ҳеч қачон бефарқ қарамагансан ва мана шу дардқашлигинг сабабли биз бағрингга баттарроқ ёпишганмиз, бир лаҳзага бўлса ҳам, омон қолганимиз шукронасига юзингга лабларимизни босганмиз!

Дастлабки портлашларнинг гумбур-гумбуриёқ ҳаётимизнинг бир бўлагини минг йиллар орқага суриб ташлайди. Бизда ҳайвоний сезги уйғонади, — бутун хатти-ҳаракатларимизни ана шу сезги бошқаради, ана шу сезги бизни қўриқлайди. Бунда олдиндан анланган ҳаракат йўқ, бу сезги онгдан кўра тезроқ, онгдан кўра дадилроқ ва беҳатороқ ишлайди. Буни тушунтириб бўлмайди. Мана, масалан, ҳеч нарсани ўйламасдан, бамайлихотир кетяпсан, бир маҳал қарасанг, чуқурда ётипсан, орқа томонингда эса портлаган снаряд парчалари ёғиляпти, аммо яқинлашаётган снаряд овозини эшитганингни ёки лоақал ерга ётиш кераклиги ҳақида ўйлаганингни эслай олмайсан. Агар фақат эшитиш қобилиятингга ишонганингда сендан атрофга сочилиб кетган бурда-бурда гўштдан бошқа ҳеч нарса қолмасди. Йўқ, бу бошқа туйғу — бу олдиндан

билишга ўхшаган, ҳаммамизда мавжуд сезги; шу сезги аскарни бирдан юз тубан ётишга мажбур қилиб, уни ўлимдан асраб қолади, лекин нима бўлаётганини аскарнинг ўзи англамайди. Агар шу сезги бўлмаганда, Фландриядан то Вогезгача аллақачон бирорта тирик жон қолмасди.

Биз йўлга чиққаннимизда оддий аскарлармиз, гоҳ дилгир, гоҳ қувноқ бўламиз. Аммо фронт чизигига етиб келишимиз билан яриминсон-яриммахлуққа айланамиз.

* * *

Саф сийрак ўрмонга яқинлашади. Биз дала ошхоналари ёнидан ўтиб, ўрмон ортида мошиналардан тушамиз. Улар изларига қайтишади. Эртага тонг отмасидан бизни олиб кетгани яна келишади.

Ўтлоқлар тепасини қарийб кўкракка етадиган туман ва порох тутуни босган. Осмонда тўлин ой. Йўлдан қандайдир пиёда қисмлар ўтяпти. Темир қалпоқларда ой нури хира йилтирайди. Оқиш туман орасидан фақат каллалару милтиқ учлари чиқиб турипти, ликиллаётган каллалар ва тебранаётган милтиқлар.

Олисроқда, олдинги маррага яқин жойларда туман йўқ. Каллалар энди одам шаклига киради; аскарларнинг камзул, шим ва этиклари туман орасидан худди сут кўлидан чиққандай сузиб чиқади. Кенг саф кўзга ташланади. У бир маромда олдинга қараб кетяпти. Бориб-бориб саф яхлит бир понага айланади, энди одам қиёфасини илгаш қийин, фақат туман денгизида сузиб бораётган каллалардан иборат антиқа шохли қора пона кўринади, холос. Бу саф, одамлар эмас.

Кесишган йўлларнинг биридан кичик калибрли тўп ва ўқ-дори ортилган аравалар чиқиб келади. Отларнинг сағрини ой нурида йилтирайди, жонворлар бошларини силкитиб, чиройли қадам ташлашяпти. Тўп ва аравалар ёнимиздан, ғира-шира нур пардаси орқасидан сирғалиб ўтиб кетишади, темир қалпоқли суворийлар ўтган замондаги рицарларни эслатади, бунда ажиб бир гўзаллик, ажиб бир нафосат бор.

Биз сапёрлар омборига кетяпмиз. Бировлар елкасига учи ўткир темир қозикларни ортган, бошқалар сим калавасини сип-силлиқ темир таёққа ўтқазиб олган. Кетяпмиз. Юкимиз оғир.

Йўл тобора ўнқир-чўнқир бўла боради. Олдинда кетаётганлар оғизма-оғиз хабар етказиб туришади: “Диққат, чап томонда чуқурлик бор”, “Эҳтиёт бўлинглар, ҳандақ”.

Нигоҳимиз бир нуқтага қадалган, эҳтиётлик билан қадам босамиз. Бирдан саф тўхтаб қолади. Кимдир юзини олдинда бораётган шеригининг елкасидаги сим ўрамига уриб олади. Сўкиниш эшитилади.

Биз мажақланган араваларга дуч келган эдик. Янги буйруқ янграйди: “Чекилмасин!” Окоплар кўриниб турипти.

Бу орада қоронғи тушади. Ўрмонни айланиб ўтамиз, рўпарамизда — олдинги марра.

Ўфқ бошдан-охир қонталаш. Шафақ узлуксиз титроқда. Гоҳ у ерда, гоҳ бу ерда тўплардан отилган снарядлар ёлқини шафақ бағрини тилкалайди. Осмонга ёритувчи ракеталар — кумушранг ва қизил золдирлар отилади; улар ёрилгач, ерга оқ, яшил ва қизил юлдузлар ёғилади. Аҳён-аҳён ҳавога француз ракеталари кўтарилади, улардан шоҳи парашютчалар ажралиб, ракеталар секин-секин пастлай бошлайди. Ҳаммаёқ ёришиб кетади. Уларнинг ёруғи бизгача етиб келади, ердаги сояларимизни баралла кўрамиз. Ракеталар ҳавода бир муддат муаллақ туради-да, сўнг ёниб тугайди. Шу заҳоти осмонга яна янгилари учайди.

— Кўлга тушдик, — дейди Кат.

Тўпларнинг гумбур-гумбури кучайгандан кучаяди, кейин яна пасайиб, яккам-дуккам портлашлар эшитилади. Қардадир пулемёт тариллайди. Бошимиз узра нималардир увиллайди, чийиллайди, вишиллайди, булар кичик

калибрли снарядлар, аммо ора-орада тунни ларзага келтириб, оғир тўплар ҳам сайраб қолади. Бу тўпларнинг овози бўғиқ, ҳар доим олисдан эшитилади, худди куйиккан пайтда буғуларнинг бир-бирини чорлашига ўхшаб кетади, аммо бу ўқлар увиллаб-чийиллаётган оддий снарядларнинг тепасидан, анча баланддан ўтади.

Прожекторлар зим-зиё осмон бағрини пайпаслайди. Уларнинг нури учи энсиз улкан чизгични эслатади. Ана, битта нур қимир этмай қолди, хиёл титраб турипти. Шу заҳоти унинг ёнига бошқаси қўшилади; улар айри шаклида кесишади, айри ичида қора чигиртка кўзга ташланади, чиқиб кетишга уриняпти: бу аэроплан. Нурлар уни йўлдан чалғитади, учувчининг кўзини қамаштиради ва аэроплан ерга қулаб тушади.

* * *

Темир қозикларни бир хил оралиқда ерга қоқамиз. Икки киши калавани ушлаб туради, иккитаси эса тиканли симни чуватади. Тиканлар қалин жойлаштирилган, учи ўткир. Калава чуватиш эсимдан чиқиб кетган экан, қўлларим тирналиб, қонга беланади.

Уч-тўрт соатдан кейин ишни битирдик. Лекин мошиналар келишига ҳали вақт бор. Кўпчилик уйқуга ташлади. Мен ҳам кўзларимни юмаман. Қани ух-лосам. Денгиз яқинга ўхшайди: совуқдан одамнинг эти жунжикиб, уйғониб кетаверади.

Ахири қаттиқ ухлаб қолибман. Ногоҳоний туртқидан уйғониб кетдим, қаерда эканимни сира идрок этолмайман.

Юлдузларни кўряпман, ракеталарни кўряпман, назаримда байрам ўтаётган қандайдир боғда ухлаб қолгандайман. Ҳозир эргалабми, кечқурунми — буни ҳам билмайман. Субҳидамнинг оппоқ беланчагида ётиб, қулоғимга хуш ёқадиған сўзларни — фақат уйда эшитиладиган ширин сўзларни кутяпман. Ие, йиғлаяпманми? Кафтимни кўзимга босаман, — ё тавба, наҳотки ҳалиям гўдак бўлсам? Рост, кўнглим бўшроқ... Бу ҳолат бир дақиқагина давом этади, кейин Катчинскийнинг қиёфасини илғайман. У эски аскарларга хос алфозда ёнимда хотиржам ўтирипти. Трубка чекапти, — албатта, қопқоқли трубка. Уйғонганимни сезиб, сўз қотади:

— Чўчиб кетдинг, а? Тутун тарқатадиган оддий патрон эди. Ҳў анови чакалакзорга тушди.

Туриб ўтираман; кўнглимни ғалати бир ёлғизлик ҳисси чулғаб олган. Яхшиямки, ёнимда Кат бор. У олдинги маррага ўйчан тикилиб, дейди:

— Хавфлиликни айтмаса, ажойиб мушакбозлик бўлди.

Орқамизда снаряд портлайди. Янги келган аскарларнинг айримлари сапчиб туриб кетишади. Салдан кейин яна битта снаряд тушади, бу гал биздан хиёлгина нарига. Кат трубкасини қоқади:

— Ҳозир таъзимимизни беришади.

Ўққа тутиш бошланди. Шошиб нарироққа эмаклаймиз. Набатдаги снаряд ёнгинамизда портлайди.

Кимдир бақириб юборади. Уфқ тоқига яшил ракеталар кўтарилади. Снаряд парчалари чийиллаб, осмонга фаввора янглиғ балчиқ сочилади. Портлаш шовқини сўнганидан кейин ҳам шалп-шулп этган овоз анча пайтгача эшитилиб туради.

Ёнимизда ўтакаси ёрилган зигирдек майин сочли янги аскар ётипти. Юзини кафтлари билан беркитиб олган. Темир қалпоғи қийшайиб кетган. Уни тўғрилаб қўймоқчи бўламан. Аскар кўзларини очиб, қалпоқни нари суради-да, ёш боладай, бошини пинжимга суқади. Ингичка елкалари титрапти. Кеммерихнинг елкаси ҳам шунақа эди.

Унга тегмайман. Лекин темир қалпоқ бекор ётмасин деб, уни аскар йигитнинг думбасига кийдириб қўяман, — калақа қилиш учун эмас, бошқа мулоҳаза билан: думба тананинг энг нозик ери. Думбадан яралансанг — оғриғига

чидаб бўлмайди, бунинг устига, бир неча ой ерга қараб ётишинг керак, тузалганингдан кейин ҳам оқсоқланиб қолишинг ҳеч гапмас.

Қаердадир снаряд гумбурлайди. Кимларнингдир дод-фарёди эшитилади.

Ниҳоят, теварак-атрофимиздаги портлаш тўхтаб қолди. Снаряд тепамиздан ўтиб кетади, энди энг олисдаги марраларни нишонга олишяпти. Бошимизни кўтариб, аланглаймиз. Осмонда қизил ракеталар ловуллаяпти. Ҳозир ҳужум бошланса керак.

Биз турган жой ҳозирча тинч. Аскар йигитнинг елкасини силайман:

— Бошингни кўтар! Худога шукр, бу гал ҳам омон қолдик.

У довдираб орқа-олдига қарайди. Йигитга тасалли бераман:

— Ҳечқиси йўқ, кўникиб кетсан.

У темир қалпоғини олиб, бошига кийволади. Секин-аста ўзига келади. Сал ўтмай, тўсатдан юзи қип-қизариб, кўзларини олиб қочади. Кейин кўлини танасининг боя қалпоқ турган ерига авайлабгина теккизиб, менга мўлтираб қарайди. Дарров фаҳмлайман: шимини булгаб қўйган. Улай агар, қалпоқни бунинг учун қўймагандим, шундай бўлса ҳам, уни хижолатдан чиқаришга уринаман:

— Парво қилма, бошқалар биринчи бор ўқ овозини эшитганда, бундан ҳам баттар бўлишган. Анави бутанинг орқасига ўтиб, ичингдаги иштонингни ечиб ташла— тамом-вассалом.

* * *

У бута ортига йўргалаб кетади. Атроф жимжит, аммо қичқириқлар тўхтамаяпти.

— Нима гап ўзи, Альберт? — сўрайман мен.

— Нариги маррада снарядлар тўппа-тўғри нишонга теккан.

Қичқириқлар давом этяпти. Одамлар эмас бу, одамлар бу қадар ваҳимали қичқириқлар қилмайди.

— Ярадор отлар, — дейди Кат.

Отларнинг қичқирганини илгари сира эшитган эмасман, шунинг учун ишонгим келмайди. Бамисоли жафокаш олам нола қилаётганга ўхшайди, бу нолада жамики тирик мавжудотнинг азоби, беадад оғриқлари мужассам бўлган. Ҳаммамиз карахтмиз. Детеринг ўрнидан туриб кетади:

— Қонхўрлар, ваҳшийлар! Отиб ташласаларинг-чи!

Детеринг — деҳқон, отнинг нималигини билади. У қаттиқ ҳаяжонда. Аксига олиб, отишма тўхтаб қолди. Шу боис отларнинг фарёди баралла эшитилляпти. Ё алҳазар, бирданига чўккан сукунат ичида бу нола нима қилиб юрипти; кўзга кўринмас, хаёлий бир нидо худди ер билан осмон орасига жойлашиб олганга ўхшайди, тобора кучайяпти, адоғи кўринмайди. Детерингнинг сабрбардоши тугайди:

— Отинглар, отмайсанларми, ярамаслар!

— Улар биринчи галда ярадорларни йиғиштириб олиши керак-да, — дейди Кат.

Ўрнимиздан туриб, воқеа содир бўлган жойни қидиришга тушамиз. Балки отларни кўрсак, нодаларини эшитиш унчалик оғир бўлмас. Майернинг дурбини бор. Гимирлаётган нарсалар — замбил кўтарган санитарлар ва яна қандайдир ўрмалаётган йирик-йирик қора гувалалар кўзга ташланади. Булар ярадор отлар. Лекин ҳаммаси эмас. Баъзилари нарироқда, гоҳ йиқилади, гоҳ ўрнидан туриб, югуриб кетади. Бир отнинг қорни ёрилган, ичак-чавоғи осилиб ётипти. Отнинг оёғи ичакка ўралашиб, ағдарилади, кейин яна типирчилаб ўрнидан туради.

Детеринг милтиғини кўтариб, отни нишонга олади. Кат унинг қўлига уради:

— Эсинг жойидами?

Детеринг дағ-дағ титраганча милтиқни ерга улоқтиради.

Биз ўтирволиб, кулоқларимизни беркитамиз. Аммо юракни эзадиган бу ноладан яширина олмаймиз, — бундан яшириниб бўлмайди.

Ҳаммамиз кўп нарсани бошдан кечирганмиз. Шунга қарамай, совуқ терга ботиб кетдик. Ўрнимиздан туриб, дуч келган томонга қочгимиз келади, қаёққа бўлса ҳам майли, фақат шу нолани эшитмасак бас. Булар-ку атиги отлар, одамлар эмас.

Дурбинда яна замбил кўтарган санитарларнинг шарпаси кўринади. Сўнг кетма-кет бир неча ўқ узилади. Қора гувалалар бир сапчийдию япасқи шаклга киради. Хайрият-э! Лекин ҳали яна бор. Бутун азобини фарёдга жойлаб, ўтлоқда чопиб юрган айрим ярадор жониворларга одамлар яқинлаша олма-япти. Мана, бир от тиз чўқди... Ўқ узилади. От йиқилади; яна биттаси қолади. Бу жонивор олдинги икки оёғини ерга тираганча турган ерида гир айланяпти, — умуртқаси синган шекилли. Аскар чопиб бориб, уни отиб ташлайди. От оҳиста ва вазмин қулайди.

Қулоқларимиздан кафтимизни оламиз. Нолалар тинган. Фақат биттагина узун, сўниб бораётган хўрсиниқ ҳамон ҳавода титраб турипти. Теграмызда яна ракеталар, снарядлар, юлдузлар... Энди бу манзара кишига ҳатто ғалати-роқ туюлади.

Детеринг четроққа чиқиб, тўнғиллайди:

— Бу махлуқларнинг нима айби бор, қани ким тушунтириб беради?!

У яна ёнимизга келади. Ҳалиям ҳовиридан тушмаган:

— Дунёдаги энг қабиҳ пасткашлик — жониворларни урушга ҳайдаш!

* * *

Орқага қайтамиз. Мошиналар кутаётган ергача анча яёв юриш керак. Осмон ёришиб қолган. Соат учлар чамаси. Салқин шабада эсяпти. Субҳидам ғираширасида юзларимиз кулранг тус олган.

Тусмоллаб, олдинма-кетин тизилишиб, окоп ва чуқурликлар оша олға силжияпмиз, бирдан яна туманга дуч келамиз. Катчинскийнинг авзойи бузукроқ, — бу яхшилиқ аломати эмас.

— Нега авжинг паст? — сўрайди Кропп.

— Тезроқ уйга етволсак яхши бўларди-да.

“Уйга” деганда у баракни назарда тутяпти.

— Бу ёғи оз қолди, Кат.

Кат асабийлашади:

— Билмадим-ов...

Узун ҳандақдан ўтиб, ўтлоққа чиқамиз. Ана, ўрмон ҳам кўринди; бу жойни ҳар бир қаричи бизга таниш. Анави эса қора хочлар диккайиб турган қабристон.

Шу пайт орқа томонимизда чийиллаган овоз эшитилади. Бу овоз сал ўтмай қасир-қусур, гумбур-гумбурга айланади. Дарров энгашиб оламиз — юз қадамча олдинда ердан аланга булути ўсиб чиқади.

Кетидан иккинчи снаряд портлайди, ўрмон тепасига бир уюм тупроқ кўтарилади, айни пайтда уч-тўрт туп дарахт ҳам ҳавода бир лаҳза муаллақ туради-да, сўнг пайраҳадай майда-майда бўлиб, атрофга сочилиб кетади. Энди снарядлар дўлдай ёғила бошлайди.

Кимдир:

— Пана жойга! Пана жойга! — деб бақиради

Ўтлоқ — теп-текис, ўрмон — узоқ, у ер бари бир хатарли: бирдан бир пана жой — қабристон. Қоронғида қоқила-туртила ўша ёққа қараб югурамиз. Ҳар ким, худди мўлжалга тушган туфукдай, битта-битта қабрга ёпишади.

Сал имилласак, кеч бўларди. Ҳаял ўтмай, бизни қуршаб турган тун кўйнида бамисоли жинлар базми бошланади. Еру кўк титрайди. Тундан ҳам қора, бук-чайган баҳайбат маҳлуқлар гоҳ устимизга ёпирилади, гоҳ тепамиздан ўтиб кетади. Портлаш алангаси қабристонга ҳилпироқ шуъла сочади.

Ҳамма йўллар берк. Юрагимни ҳовучлаб, ўтлоққа назар ташлайман. Ўтлоқ пўртана пайтидаги денгиз сатҳини эслатади, снарядлар кўпорган тупроқ фавворадай осмонга сочиляпти. Бу ердан бировнинг омон-эсон ўта олишига ақл бовар қилмайди.

Ўрмон кўз ўнгимизда кунпаякун бўлади, снарядлар уни қийма-қийма қилиб, ерга қориштириб ташлайди. Шу ерда, қабристонда пусиб ётишдан бўлак иложимиз йўқ.

Рўпарамизда ернинг қаъри очилиб, ҳавога тупроқ кўтарилади. Қандайдир турткини сезаман. Снаряд парчаси енгимнинг тирсагини йиртиб ташлапти. Муштимни қисаман. Оғриқ йўқ. Бари бир ичим ғаш, — яраланганда оғриқ кейинроқ сезилади. Билагимни сийпалаб кўраман. Бутун. Шу пайт бошимга бир нарса қарсиллаб урилади, кўзим тиниб кетади. Ишқилиб, ҳушдан оғмасам бас! Аллақандай чуқурга кулаб тушаман, лекин шу заҳоти тирмаша-тирмаша яна тепага чиқиб оламан. Қалпоғимга снаряд парчаси теккан экан, тезлиги пасая бошлагани учун уни тешиб ўтолмаган. Кўзимдаги ғуборни артаман. Ҳалиги ўра яна нигоҳимни тортади. Снарядлар бир нуқтага камдан-кам тушади, бинобарин, ўзимни ўрага ташлайман. Шу пайт яна чийиллаган овоз эшитилади, ўра тубига қапишиб, пайпаслаганча ўзимга пана жой излайман, чап қўлим қаттиқ бир нарсага тегади, унга маҳкам ёпишаман, портлаш тўлқинидан қулоғим батанг, бир маҳал қарасам, ғужанак бўлиб ётибман, ҳалиги нарсани жон ҳолатда устимга тортишга уринаман. Бу тахта билан мовуг чойшаб, лекин бошпана, осмондан дўлдай ёғилаётган ўқлардан омонат паноҳ.

Кўзимни очаман. Бармоқларим бировнинг билагига чангадек ёпишган. Ким бу, ярадорми? Озоз чиқазаман. Жавоб бўлмайди. Мурда экан. Яна пайпасламан, қўлим тахтага тегади, шундагина қабристонда эканимиз ёдимга тушади.

Лекин ўқ бошқа нарсалардан даҳшатлироқ. У онгни пажмурда қилиб кўяди, мен тобут тагига биқинаман, унга ўлим ин қурган бўлса-да, шу лаҳзада мени асраб қолиши мумкин.

Сал нарида яна бир ўра бор. Хаёлим ўшанда, бир саркаб, унга ўтволишим керак. Кутилмаганда кимдир юзимга шапатилайди, кейин елкамдан тутиб, силкита бошлайди. Ўликка жон кирдим, дейман. У ҳадеб силкитиб ётипти, бошимни буриб, кўзларимни очаман, портлашнинг оний шуъласида Катчинскийнинг башарасини илғайман; у оғзини кап-кап очиб, бир нималар деб бақиряпти; қулоғимга ҳеч нарса кирмайди, у мени яна силкитади, юзини юзимга яқинлаштиради. Шунда гумбур-гумбур сал пасаядию унинг сўзларини идрок эта бошлайман:

— Газ, га-а-аз, га-а-аз, бошқаларга ҳам айт!

Бир ҳамла билан газниқоблар солинган кутини оламан. Нарироқда кимдир ётипти. Ҳозир фақат бир нарсани ўйлаяпман — уни огоҳ этишим керак!

— Га-а-аз, га-а-аз!

Қичқираман, олдига эмаклаб бораман, қути билан ураман — қани миқ этса! Яна, яна ураман. Шундан кейингина хиёл қимирлайди, — янги келган аскар экан. Нигоҳим билан Катни қидираман, — у газ ниқобни кийишга улгурипти. Ўзимнинг ниқобимни оламан, темир қалпоғим бошимдан учиб кетади, ниқоб резинаси юзимни қисади. Янги аскарнинг ниқоби ҳам менда, уни бошига кийгизаман, аскар бола ҳам дарҳол газниқобга ёпишади, уни холи қолдириб, бир сакрашда бошқа ўрага ўтволаман.

Кимёвий снарядларнинг қасир-қусури портлаш шовқинига сингиб кетади. Гумбур-гумбурлар оралигида эса огоҳлантирувчи бонг чалинади: “Газ, газ, газ!”

Орқа томонимда ўра тубига бир нарса гупиллаб тушади, кейин яна ва яна ўшанақа овоз эшитилади. Нафасимдан терлаб кетган газниқобининг ойнасини артаман. Кат, Кропп ва яна аллаким. Тўртовлон тоқатсизлик билан отишма тўхташини кутамиз, иложи борица камроқ нафас олишга тиришамиз.

Дастлабки мана шу дақиқаларда ҳаёт-мамот масаласи ҳал бўлади: ниқоб юзга ҳаво кирмайдиган даражада зич ёпишганмикин? Дала шифохонасидаги мудҳиш манзара ёлга тушади: газдан заҳарланганлар нафаси бўғилиб, узлуксиз қайд қилиб, узоқ жон беришади. Ҳар ўқчиганда ириган ўпкалари лахта-лахта бўлиб кўчиб тушади.

Лабимни клапанга босиб, минг ҳадик билан нафас оламан. Ҳозир газ булуту ер бетида сузиб юрипти, ҳар бир чуқурлик ва ўпирилган жой заҳарга тўляпти. Бу бало улкан саккизоёқдай биз турган ўрага ҳам ёпирила бошлайди. Катни туртаман: бу ерда бўғилиб ўлгандан кўра тепага чиқа қолайлик. Лекин улгурмаймиз: яна отишма бошланади. Бу гал энди снарядлар эмас, заминнинг ўзи гумбураётганга ўхшайди.

Тепадан устимизга қора бир нарса учиб келиб, ёнгинамизга тушади, — бу портлаш тўлқини ҳавога улоқтирган тобут.

Катнинг тимирскиланаётганини кўриб, олдига эмаклар бораман. Тобут ўрага тўртинчи бўлиб сақраган аскарнинг ерда узатиғлик ётган қўлига тушипти. У бўш қўли билан бошидаги ниқобни ечиб ташлашга уринади. Кропп вақтида уни тўхтатиб қолади ва қўлини орқасига қайириб, маҳкам босиб туради.

Кат иккаламиз аскарнинг жароҳатланган қўлини бўшатишга киришамиз. Тобутнинг қопқоғи кўчиб, зўра илиниб турипти: қийналмасдан очамиз. Ичидаги мурдани олиб, ўра тубига улоқтираемиз; кейин тобутни кўтарамиз.

Хайрият, аскар хушидан кетган экан, энди уни папалаб ўтирмасдан дадилроқ ҳаракат қилсак ҳам бўлаверади. Кат қопқоқнинг бир бўлагини кўчиради-да, мажақланган елка остига қўяди, қоғоз халталардаги ҳамма докани олиб, аскарнинг билагини чирмаб боғлаймиз. Ҳозирча қўлимиздан келгани шу.

Бошим газниқоб ичида гувуллайди, ҳализамон тарс ёрилиб кетадигандай. Ўпкам бўғзимга қадалган: ўзи неча марталаб айлангирган илиқ ҳавона яна қайтадан ютишга мажбур, икки чаккам лўқиллайди. Бу аҳволда бўғилиб ўлишим ҳеч гапмас.

Ўрага кўкимтир ёруғлик тушади. Эмаклар, тепага чиқаман. Қабристонда шабада эсяпти. Тонг ғира-ширасида кимнингдир тиззасидан чўрт узилган оёғига кўзим тушади. Этик бус-бутун. Беш-олти қадам нарида биров ўрнидан туради; ниқоб ойнасини артаман, ҳаяжонланганимдан у дарров хиралашади, ҳалиги аскарнинг юзига тикилиб қарайман, — ҳа, рост, бошида газниқоби йўқ.

Яна бир неча дақиқа кутаман; у йиқилмаяпти, нигоҳи билан ниманидир излаяпти, демак, шамол газни учириб кетган, ҳаво тоза. Мен ҳам апил-тапил ниқобимни ечаману гуппа ағдариламан. Кўксимга яхдек сув янглиғ мусаффо ҳаво оқиб киради, кўзларим косасидан чиқиб кетай дейди. Аллақандай қорамтир тўлқин устимга ёпириладию идроким шуъласини сўндиради.

* * *

Портлашлар тўхтаган. Ўра томонга бурилиб, ўртоқларимга белги бераман. Улар ҳам ўрадан чиқиб, газниқобларини ечишади. Ярадор аскарни қўлтигидан оламиз, биттамиз тахтакачидан ушлаймиз. Шу алфозда шоша-пиша йўлга тушамиз.

Қабристон ағдар-тўнтар бўлиб кетган. Ҳаммаёқда тобут ва мурдалар сочилиб ётипти. Марҳумлар яна бир марта ўлишди, аммо бурда-бурда бўлиб кетганларнинг ҳар бири қайси биримизнидир ўлимдан сақлаб қолди.

Панжара қулаган, унинг ортидаги темир йўл излари дабдала. Рўпарамизда кимдир ётипти. Тўхтаемиз. Кропп ярадор аскар билан кетади.

Ерда ётган йигит — фронтга янги келганлардан бири. Бели билч-билч қон; қимирлашга ҳоли йўқ, мен озгина ромли чойи қолган флягамни оламан. Кат қўлимни четга суриб, аскарнинг устига энгашади:

— Қаеринга ўқ тегди, ука?

У гапиролмайди, кўзини бир очиб қўяди, холос.

Авайлаб шимини қирқамиз. У инграб юборади.

— Ҳозир, ҳозир, сабр қил.

Агар қорнидан яраланган бўлса, ҳеч нарса ичиш мумкин эмас. Йигит ўқчи-маяпти, — бу яхшшлик аломати. Белини очамиз. Суяк синиқлари аралашган қон бўтқасига назаримиз тушади. Кемирчагига ўқ теккан. Бу бола энди ҳеч қачон ўнганмайди.

Бошини хиёл кўтариб, бир қултум ром ичкизаман. Кўзлари бир оз жонланади. Унг билагидан ҳам қон оқаётганини шундагина пайқаймиз.

Кат иккита докани ярани қоплайдиган даражада энлироқ қилиб йиртади. Мен дока устидан ўраш учун яроқли мато қидираман. Ҳеч нарса йўқ, ички иштонининг бир бўлагидан фойдаланиш мақсадида аскарнинг шимини тиззасигача қирқаман. Бола иштонсиз. Унга синчиклаб қарайман: ё алҳазар, у сочи зиғир толасидай майин ҳў ўша эски танишим экан.

Бу орада Кат ҳалок бўлган бир аскарнинг чўнтақларини ковлаб, яна учтўрт ўрам дока топади, уларни ҳам чирмаб боғлаймиз. Йигит биздан кўзини узмайди.

— Ҳозир замбил опкеламиз, — дейман унга.

— Кетманглар, — дея шивирлайди у.

— Тез қайтамиз. Сени замбилда олиб кетамиз, — дейди Кат.

Гапимизга тушундими-йўқми, худо билади. Ёш боладай изимиздан яна ҳиқиллайди:

— Кетманглар.

Кат орқасига бир қараб олиб, қулоғимга пичирлайди:

— Балки тўппонча билан тинчитиб қўяқолганимиз тузукмикин?

Бола замбилда узоққа чидамайди, иннайкейин, нари борса уч-тўрт кунлик умри қолган. Шу пайтгача тортган азоблари жон бериш тўлғоқлари олдиди ҳеч гап эмас. Ҳозир у карахт бўлиб қолган, ҳеч нарсани сезмаяпти. Бир соатлардан сўнг оғриқнинг зўридан ўзини қўйгани жой тополмайди. Юраги уриб турган санокли кунлари унинг учун буткул қайноққа айланади. Ҳўш, бунинг кимга кераги бор?

Мен бош силкийман:

— Тўғри, шундай қилганимиз маъқул. Тўппончангни ол.

— Худонинг ўзи кечирсин, — дейди Кат ва тўхтаб қолади.

Мундоқ қарасак, ёлғиз эмасмиз, атрофимиз тўла одам, ҳандақ ва очиқ гўрлардан каллалар чиқиб турипти.

Замбилни келтирамиз.

Кат бош чайқайди:

— Она сути оғзидан кетмаган болалар-а...

У яна такрорлайди:

— Мусичадай бегуноҳ норасидалар-а...

* * *

Биз кўрган талафот мўлжалимиздагидан камроқ эди: беш киши ҳалок бўлган, саккизтаси яраланган. Қисқагина ўққа тутишнинг оқибати мана шу. Улганларнинг иккитаси очиқ гўрда ётипти, устига тупроқ тортсак кифоя.

Орқага қайтамиз. Турна қатор тизилишиб, чурқ этмай кетяпмиз. Ярадорларни тиббиёт биносига жўнатишади. Ҳавони булут қоплаган, санитарлар рақам ёзилган бир парча қалин қоғоз билан фотосуратларни кўтарганча у ёқдан—бу ёққа югуришади. Ёмғир томчилай бошлайди.

Бир соатдан кейин мошиналаримиз олдига етиб келамиз. Энди кузовлар у қадар тирбанд эмас.

Ёмғир кучаяди. Бошимизга ёпинғични тортамиз. Тепамизда биров ноғора чалаётганга ўхшайди. Ёпинғич четларидан шариллаб сув оқади. Мошиналар баланд-паст йўлда гоҳ чуқурликка шўнғийди, гоҳ юқорига кўтарилади, биз мудраган куйи бетўхтов чайқаламиз.

Кузовнинг олд томонида икки аскар учи айри таёқни ушлаб олган. Улар йўлни кесиб ўтган телефон симларидан бизни огоҳ этишади, акс ҳолда бошимиздан айрилиб қолишимиз ҳеч гапмас. Аскарлар айри билан симни олдинроқ кўтариб: "Энгашинг — сим!", — дея хитоб қилишади, биз уйқусираганча дарров мук тушамиз, кейин яна қаддимизни ростлаймиз.

Мошиналар бир маромда силкинади, хитоблар бир маромда қулоқни пармалайди, ёмғир бир маромда ноғора чалади. Сув бизнинг бошимизга ва ол-

динги маррада ҳалок бўлганларнинг бошларига, фронтга янги келган аскар боланинг танасига, унинг нимжон бели учун жудаям катта ярасига томчилайди, сув Кеммерихнинг қабрига, бизнинг юракларимизга томчилайди.

Қаердадир замбарак ўқи гумбурлади. Сесканиб кетдик, олазарак бўлиб, мошинадан ўзимизни йўл четидаги зовурга отишга тайёр турибмиз.

Хартугул, ваҳимали товуш бошқа эшитилмайди. Аҳён-аҳён бир маромдаги: “Энгашинг — сим”, — деган хитоб қулоққа чалиниб қолади, биз шошапиша чўккалаймиз шу заҳоти яна мудрай бошлаймиз.

V

Битни битталаб ўлдириш қийин, айниқса улар кийимингда бижғиб ётган бўлса. Бу махлуқлар унчалик юмшоқ ҳам эмас, тирноқ билан эзиш бориб-бориб жонингга тегади. Шунинг учун Тьяден этикмой қутисининг қопқоғини симдан ясалган мослама ёрдамида ёниб турган шам устига ўрнатади. Битни ана шу митти товага ташлашинг билан часир-чусир қиладию онасини учқўрғондан кўради.

Ҳаммамиз белимизгача ечиниб, доира қуриб ўтирибмиз (бино ичи ис-сик), кўйлагимиз тиззамизда, қўлимиз изланишда. Хайенинг бити антиқа: бошида қип-қизил хоч бор. Ўзининг айтишича, уни Турудаги шифохонадан олиб келганмиш, кимсан тиббиёт хизмати майорининг шахсан ўзидан илаш-тирганмиш. Тунука қопқоқчада тўпланган бит ёғи билан этигимни мойлайман, дейди Хайе, шундай дейдию қотиб-қотиб кулади.

Лекин биз куладиган аҳволда эмасмиз; ҳар ким ўз хаёли билан банд.

Миш-мишлар тўғри чиқди: Химмельштос ростдан ҳам келди. Овозини кеча кечқурун эшитдик. Янги чақирилган аскарларни тарбиялашда куюшқондан чиқиб кетган экан, оёғини ерга теккизмай фронтга жўнатишипти. Болаларнинг орасида қандайдир бир маҳаллий амалдорнинг ўғли ҳам бор экан. Бу овар билмаган-да.

Бу ерда Химмельштосга кутилмаган “совға”лар тайёрланыпти. Мана бир неча соатдан бери Тьяден унга нималар дейишини биз билан муҳокама қилиш билан овора. Хайе белкуракдай кафтига ўйчан тикилиб, менга кўз қисиб қўяди. Химмельштосни дўппослагини унинг учун унутилмас воқеа бўлган; ўша манзара ҳозиргача тушимга кириб чиқади, дейди.

* * *

Кропп билан Мюллер гурунглашиб ўтиришипти. Бугун ўлжаси бор ягона аскар — Кропп, қаердандир бир дегча ясмиқ бўтқасини ундирипти, сапёрлар ошхонасидан бўлса керак-да. Мюллер унинг дегчасига суқ билан кўз қирини ташлайди-ю, сир бой бермай, саволга тутади:

— Альберт, ҳозир бирдан уруш тугаса, нима қилган бўлардинг?

— Уруш тугаса? Ҳеч қачон бунақа бўлмайди!

— Мисол учун-да, — дейди Мюллер хиралигини кўймай, — Хўш, нима қилган бўлардинг?

— Бу ерларни елкамни чуқури кўрсин, дердим-да, бошим оғган томонга жўнаворардим.

— Тўғри. Кейин-чи?

— Тўйиб ичардим.

— Майнавозчилик қилма, мен жиддий сўраяпман.

— Мен ҳам жиддий айтаяпман, — дейди Альберт. — Хўш, сенингча нима қилиш керак?

Сўхбатга Кат қизиқиб қолади. Олдин Кроппдан бўтқа сўрайди, насибасини олгач, узоқ ўй суриб ўтиради, кейин мулоҳазасини билдиради:

— Тўйиб ичиш мумкин, албатта. Лекин мен хотинимнинг олдига қанот қоққан бўлардим. Ўз уйинг — ўлан тўшагинг, деб бежиз айтишмаган.

У клеёнка ҳамёнини титкилаб, ундан бир сурат чиқазди ва гурур билан ҳаммамизга навбатма-навбат кўрсата бошлади:

— Кампиргинам!

Кейин суратни жойига солиб, оғир хўрсинади:

— Урушнинг падарига лаънат!

— Сен нолимасанг ҳам бўлади, — дейман мен, — ўғлинг, хотининг бор.

— Тўғри, — эътироф этади у, — ана ўшаларни қанақа қилиб боқиш ҳақида ўйлашим керак-да.

Биз куламиз:

— Сенга чўтмас, Кат, йўқни йўндиришга устаси фарангсан.

Мюллернинг қорни оч, шунинг учун жавобдан қоникмайди. Кутилмагандан у хаёлан ўз ғанимини дўппослаётган Хайе Вестхуснинг ширин орзуларини тўзғитиб юборади:

— Сен-чи, сен нима қилган бўлардинг уруш тугаса, Хайе?

— Хайенинг ўрнида мен бўлганимда таъзирингни бериб кўярдим, — дейман унга. — Шундан бошқа гапинг йўқми?

— Сен аралашма, — Мюллер пинагани бузмай, Хайега яна ўша саволини қайтаради.

Хайе дабдурустдан жавоб беролмайди.

— Уруш тугагандан кейин, демоқчисан-да, шундайми?

— Ҳа-да. Жа-а фаҳминг ўтқир-да!

— Уруш тугаса, хотин-халаж ҳам яна рўёбга чиқади, тўғрими?

— Албатта.

— Ана ўшанда маишат зўр бўлади! — дейди Хайе оғзининг таноби қочиб. — Ўшанда дуркун бир жувонни илинтириб, ҳалигидақа... нима демасмикин... кучоғим тўладиганини топволиб, гапни чўзиб ўтирмасдан таппа каравотга босардим. Оҳ-оҳ-оҳ-оҳ! Бунақа аёлга партўшак ҳам керак эмас. Бир ҳафта иштонимни киймасдим аммо-лекин!

Ҳамма жим. Одамни энтиктирадиган манзара-да бу! Этимиз жунжикиб кетади. Ниҳоят Мюллернинг ҳуши жойига келиб, яна сўрайди:

— Кейин-чи?

Хайе ўйланиб қолади. Бир оздан сўнг иккиланиброқ жавоб беради:

— Кейинми? Агар кичик зобит бўлганимда муддатдан ташқари хизматда қолган бўлардим.

— Эсинг жойидами, Хайе? — дейман унга.

У гапимни кўнглига олмай, саволимга савол билан жавоб қайтаради:

— Умрингда сира торф қазиганмисан? Бир уриниб кўрсанг бўлармиди.

Шундай деб, этигининг кўнжидан қошиғини чиқазди-да, Альбертнинг декчасига ботиради.

— Ҳарҳолда окоп қазидан яхши-да, — дейман мен.

Хайе кавшаниб туриб, мийиғида кулиб кўяди:

— Лекин адоғи йўқ меҳнат. Бунинг устига, у ерда дангасалик қилиб бўлмайди.

— Қизиқсан-а, Хайе, минг қилса ҳам уй уй-да!

— Қайдам... — Хайе яна ўйга толади.

Нимани ўйлаётгани чехрасидан билиниб турипти. Ботқоқликдаги хароба кулба, эртадан то қоронғи кечгача чўзиладиган оғир меҳнат, арзимаган маош, исқирт кийим...

— Тинчлик пайтида ҳарбий хизматдан яхшиси йўқ, — дейди у, — овқатинг тайёр, кўрпа-тўшагинг тайёр, ҳар ҳафтада ювилиб турадиган топ-тоза ич кийим, чойшаб, ёстиқ жилдлари; сен кичик зобитсан, ўз вазифангдан бошқа ташвишинг йўқ, уст-бошинг башанг; кечқурунлари эркин қушсан, бемалол пивоҳонада айшингни суриб ўтираверасан.

Хайе ўз режаларидан мамнун. Фикру хаёли фақат шунда.

— Ун икки йил хизмат қилганингдан кейин пенсияга чиқасану қишлоқ жандармериясига ишга кирволасан. У ёғи таралабедод.

Хайенинг орзулари чексиз.

— Меҳмондорчиликни айтмайсанми! Хоҳласанг — коньяк, хоҳласанг — ароқ. Жандармчи билан ҳамманинг дўстлашгиси келади-да.

— Сен икки дунёда ҳам кичик зобит бўлмайсан, Хайе, — дейди Кат.

Хайе унга хижолатомуз қараб, жим бўлиб қолади. Эҳтимол, ҳозир осуда куз оқшомлари, чўлда кечадиган якшанбалар, қишлоқ жомларининг садоси ҳақида, батрак аёллар даврасида ўтган тунлар, ёғли маржумак пироглар, ошна-оғайнилар билан уззу кун валақлашиб ўтириладиган одми қаҳвахона тўғрисида ўйлаётгандир...

Кўз ўнгига ёпирилиб келаётган бу манзаралар уни энтиктириб юборди, бинобарин, зарда билан тўнғиллайди:

— Бунақа аҳмоқона саволларнинг нима кераги бор?

У кўйлагини кийиб, камзулининг тугмаларини қадайд.

— Сен нима қилардинг, Тьяден? — сўрайди Кропп.

Тьяденнинг миясида фақат битта ўй:

— Химмельштосни кўздан қочирмаслик пайидан бўлардим.

Агар Тьяденга қўйиб берса, Химмельштосни қафасга қамаб қўйиб, ҳар куни эрталаб бир марта дўппослашни қанда қилмаслиги аниқ. Ҳозир ҳам яна тили қичиб кетиб, Кроппга сўз қотади.

— Сенинг ўрнингда бўлганимда тезроқ лейтенант бўлишга ҳаракат қилардим. Ушанда Химмельштоснинг бошига итнинг кунини солардим.

— Сен-чи, Детеринг? — синчковликни давом эттиради Мюллер. Шу феъли билан у фақат муаллимлик қилиш керак.

Детеринг камсукум йигит. Лекин бу саволга жавоб беради. Осмонга тикилиб туради-да, бор-йўғи битта калима айтади:

— Мен ўрим-йиғимнинг устидан чиқардим.

Шундай дейди-ю ўрнидан туриб, нари кетади.

У эртаю кеч рўзғор ташвишида. Оилани ҳозир хотини тебратаётган. Бунинг устига, иккита отини фронт учун тортиб олишган. Ҳар куни бизгача етиб келган газеталарни ўқийди: қадрдон юрти Ольденбургда об-ҳаво қандайкикин? Ёгингарчилик бўлса, пичанни йиғиштириб олишга улгуришмайди.

Шу пайт Химмельштос пайдо бўлади. Тўппа-тўғри биз томонга қараб юради. Тьяденнинг юзи бўғриқиб кетади. У ўтлоққа чалқанча чўзилиб, ҳаяжонини сездирмаслик учун кўзларини юмиб олади.

Химмельштоснинг илгариги шашти йўқ, қадамини секинлатади. Лекин бари бир ёнимизга келади. Ҳеч ким ўрнидан жилмайди. Кропп унга истехзоли назар ташлайди.

Тепамизда туриб, кутяпти. Ҳамма оғзига толқон солволганини кўриб, ўзи гап бошлайди?

— Хўш, қалай?

Орадан бир неча дақиқа ўтади; Химмельштос ўзини қандай тутишни билолмай гаранг. У ёқда бўлганда-ку, ҳозир шу сурбетлигимиз учун роса диконглатарди-я! Аммо-лекин бу ер фронт — казарма эмас. У яна бир бор уриниб кўради. Бу гал ҳаммага эмас, тезроқ жавоб олиш умидида биттамизга мурожаат қилади. Энг яқин турган аскар — Кропп. Химмельштос ўз илтифоти билан Кроппни сийламоқчи бўлади:

— Сен ҳам шу ердამисан?

Аммо Альбертнинг бир туки ўзгармайди.

— Ҳарҳолда сиздан нарироқда, — дейди у.

Химмельштоснинг сарғиш мўйлови титраб кетади:

— Мени танимаяпсизлар шекилли?

Тьяден кўзларини очади:

— Нега энди?

Химмельштос энди унга ўгирилади:

— Тьяденсан-а, шундайми?

Тьяден бошини кўтаради:

— Сенинг кимлигингни айтайми?

Химмельштос ҳайрон:

— Қачондан бери сенлашадиган бўлиб қолдик? Биз бир зовурда ётмаган-миз чамамда?

У юзага келган вазиятдан чиқиб кетиш чорасини тополмайди. Бу қадар ошқора адоватни кутмаган-да шўрлик. Ҳар эҳтимолга қарши қулоғини динг

қилиб турипти, — афтидан, орқадан ўқ узиш деган нарсалар ҳам борлигини биров шипшитиб қўйганга ўхшайди.

Химмельштоснинг зовур ҳақидаги гапидан Тьяденнинг жон-пони чиқиб кетади:

— Йўқ, зовурда бир ўзинг ётгансан!

Энди Химмельштоснинг ҳам сабр-бардоши тугайди. Аммо Тьяден уни оғиз очгани қўймайди; кўнглини охиригача бўшотволгиси келади:

— Хўш, кимлигингни айттайми? Сен бориб турган аблаҳсан, билдингми! Кўпдан буён шуни сенга айтмоқчи бўлиб юрган эдим.

Тьяденнинг кўзларидан тантана учқунлари сачрайди — у мана шундай дақиқани ростдан ҳам кўп кутган эди.

Химмельштос ҳам портлаб кетади:

— Вой, итвачча, торфдан чиққан каламуш! Қани, тур ўрнингдан, бошлиқ билан гаплашганда кафтни чаккада қотириш керак!

Тьяден пинагини бузмайди, аксинча, қиёфасига улугвор бир тус бериб, буюради:

— Эркин турилсин, Химмельштос. Орқага тўла бурилинг!

Химмельштос жазавага тушади. Энди у одам эмас, — у энди ҳарбий хизматнинг тартиббузарлардан бениҳоя дарғазаб бўлган тирик низоми. Ҳатто кайзер ҳам ўзини бу қадар таҳқирланган деб ҳисобламасди. Химмельштос ўшқиради:

— Тьяден, хизмат бурчи тақозоси билан буюраман: туринг!

— Яна нимани буюрасиз? — сўрайди Тьяден бамайлихотир.

— Агар буйруқни бажармасангиз, трибуналга тушасиз!

Тьяден ётган жойидан лоақал қўзғалиб ҳам қўймайди.

Химмельштос шартта бурилиб, рота ҳужраси томон югуради.

Хайе билан Тьяден қийқириб хахолашади, — фақат торфчиларгина шунақа кула олади. Оғзини катта очганидан Хайеннинг жағи осилиб қолади, Альберт бир мушт уриб, жағни ўрнига тушириб қўяди.

Кат безовта:

— Агар шикоят қилса, шўрингга шўрва тўкилади.

— Шикоят қилармикин? — сўрайди Тьяден.

— Албатта, — дейман мен.

— Камида беш кеча-кундузга қамашлари мумкин, — дейди Кат.

Тьяден парво қилмайди:

— Беш кеча-кундуз авахтада ётиш — беш кеча-кундуз дам олиш дегани.

— Қалъага қамашса-чи? — сўрайди ҳамиша синчков Мюллер.

— Қайтанга яхши бўлади, у ердан чиққунимча уруш ҳам тугайди.

Тьяден омадли йигит. Ғам-ташвишни билмайди. Бошликларнинг жаҳли чиқиб турганда кўзга ташланмаслик мақсадида у Хайе ва Леер билан бирга қаёққадир гойиб бўлади.

* * *

Мюллернинг савол халтаси ҳали бўшамаган. У яна Кроппга тирғалади:

— Альберт, ростдан ҳам ҳозир уйга бориб қолсанг, нима иш қилган бўлардинг?

Кроппнинг қорни тўқ, шунинг учун тажанглик қилмайди:

— Синфимиздан қанча одам қолди?

Санаймиз: йигирмата боладан еттитаси ҳалок бўлди, тўрттаси яраланди, бир ўртоғимиз жиннихонага ётқизилди. Демак, нари-бериси билан ўн икки киши қолибмиз.

— Шулардан учтаси — лейтенант, — дейди Мюллер. — Ўшалар яна Канторекнинг дағдағасини эшитишга рози бўлишармикин?

Рози бўлишмайди. Ўзимиз ҳам буни хоҳламаймиз.

Мюллер ўй сурган кўйи дейди:

— Бари бир яна мактаб партасига ўтиришимизга тўғри келади-да.

Бу фикрга қўшилмайман:

— Балки имтиёзли имтиҳон топширишимизга рухсат беришар?

— Бунинг учун каллада бир нарса бўлиши керак. Бор, ана, топширдинг ҳам дейлик, кейин-чи? Талабанинг бошида шохи бор эканми? Пулинг бўлмагандан кейин бари бир яна китоб титкилашга мажбурсан.

— Йўқ, ҳарҳолда талабалик яхшироқ, тўғри, у ерда ҳам олди-қочди гаплар билан миянгни қотиришади.

Кропп ҳам шу фикрда:

— Уруш кўрган одам қуруқ сафсатани ҳазм қилоладими?

— Лекин бирорта касбни эгаллаш керак-ку, — эътироз билдиради унга Мюллер. Канторек ҳам нуқул шунақа дерди.

Альберт пичоғи билан тирноғини тозалаб ўтирипти. Олифтагарчилигига ўласанми! Лекин у бу ишни беихтиёр, хаёл оғушида қиялпти. Ниҳоят пичоқни бир четга улоқтиради:

— Ҳамма гап шунда-да. Кат ҳам, Детеринг ҳам, Хайе ҳам ўз ишларига қайтишади. Ҳатто Химмельштос ҳам. Улар шу касбнинг нонини еб, суяклари қотган. Лекин бизнинг касб-коримиз йўқ. Бу кўргиликлардан кейин бирор ишга қўлимиз борармикин? — У боши билан фронт томонга ишора қилади.

— Аммо-лекин судхўр бўлганимизда борми! Урмон ичидан бирорта овлоқ жойни топволиб, қоринни силаб ётаверардик, — дейман мен, аммо шу заҳоти ҳаддан зиёд бу даъвомдан ўзим уялиб кетаман.

— Қайтганимиздан сўнг ҳолимиз нима кечаркин? — сўрайди Мюллер, ҳатто унинг ҳам кўнглига ғулғула тушган.

Кропп елкасини қисади:

— Билмадим. Олдин тирик қолиш керак. У ёғи бир гап бўлар.

Ростдан ҳам ҳеч қайсимиз аниқ бир гап айтолмаймиз.

— Хўш, нима иш қилган бўлардик? — сўрайман ман.

— Менинг ҳеч бир ишга хоҳишим йўқ, — дейди Кропп маъюс оҳангда. — Бугунми-эртами ўлиб кетадиган бўлганингдан кейин ишларинг нимаю ишламадинг нима? Қолаверса, уйга қайтиб боришимизга мен ишонмайман.

— Биласанми, Альберт, шу ҳақда ўйлаганимда, — мен чалқанчасига ёт-воламан, — қачонлардир “тинчлик” деган сўзни эшитишни тасаввур этганимда ақл бовар қилмайдиган қандайдир мўъжиза кўрсатиш орзуси билан ёнаман, — бу сўз мени бениҳоя сархуш қилиб қўяди. Шундоқ бир иш қилайки, мана бу ерларда балчиққа беланиб ётганларим зое кетмаганига имоним комил бўлсин. Аммо ўйлаб ўйимнинг охирига етолмайман. Бирор касбни эгаллаш билан боғлиқ ташвишлардан бошқа нарса хаёлимга келмайди, — олдин ўқиш, кейин маош кутиш ва ҳоказо, ўйлайвериш хуноб бўлиб кетаман, олдинда ёруғ бир нарса кўринмайди. Қанақа ҳаёт бу ўзи? Иложсизмиз, Альберт, ночормиз.

Шу лаҳзада дунё кўзимга дўзахдай кўринади.

Кроппнинг кўнглида ҳам шу ўйлар:

— Умуман, ҳеч қайсимизга осон бўлмайди. Наҳотки у ёқдагилар, фронт орқасида қолганлар шу ҳақда ўйлашмаса? Икки йил сурункасига ўқ отиш, граната улоқтириш — буни кир кийимни ечиб улоқтиргандай, хотирадан узоқлатиб бўлмайди...

Фақат биз эмас, бизнинг аҳволимизга тушиб қолганларнинг ҳаммаси ҳам мана шу изтиробни бошдан кечираётгани шубҳасиз. Фақат биров кўпроқ, биров камроқ. Бу биз мансуб бўлган авлоднинг пешонасига ёзилган шум қисмат.

Альберт дилидагини тилига кўчиради:

— Уруш бизни чиқинди одамларга айлантириб қўйди.

У ҳақ. Бизнинг ёшлигимиз тугаган. Бизга энди ҳаётнинг қерағи йўқ. Биз қочоқлармиз. Биз ўзлгимиздан, ўз ҳаётимиздан қочамиз. Ун саккиз ёшда эдик, биз эндигина шу оламни ва ҳаётни сева бошлагандик; аммо уларга қарата ўзимиз ўқ уздик. Портлаган биринчи снаряд парчаси юрагимизни тилка-пора қилиб ташлади. Биз онгли фаолиятдан, инсоний иштиёқлардан, тараққиётдан узилиб қолганмиз. Биз бу нарсаларга ишонмаймиз. Биз урушга ишонамиз.

* * *

Идора бесаранжом. Химмельштос ҳаммани оёққа турғизганга ўхшайди. Жазо гуруҳининг бошида семиз фельдфебель лўкиллаб келяпти. Қизиқ, рота фельдфебелларининг бари — бақалоқ.

Унинг ортида қасос истаги ич-этини кемираётган Химмельштос. Этиги офтобда ярқирайди.

Ўрнимиздан турамыз.

— Қани Тьяден? — сўрайди фельдфебель ҳарсиллаб.

Табиийки, буни ҳеч ким билмайди. Химмельштоснинг кўзларида ғазаб ўти чақнайди.

— Биласизлар. Фақат айтмаяпсизлар. Иқроор бўлинглар, қаерда у?

Фельдфебель олазарақ. Тьяден кўринмайди. Энди у бошқача йўл тутади:

— Ўн минутдан кейин Тьяден идорада бўлсин.

Шундай деб, изига бурилади. Химмельштос унга эргашади.

— Кўнглим сезиб турипти, кейинги гал окоп қазиётганимизда тиканли сим калавасини тасодифан Химмельштоснинг оёғига тушириб юбораман, — дейди Кропп.

— Ҳа, у билан зерикмаймиз, — кулади Мюллер.

Аллақандай ночор почтачига қарши чиқишга журъат этганимиздан фахрланамиз.

Баракка бориб, Тьяденни огоҳлантириб қўяман.

Кейин бошқа жойга кўчиб, ўтлоққа ёнбошлаганча яна қартавозликни бошлаб юборамиз. Қўлимиздан келгани шу-да: қарта ўйнаш, сўкиниш ва жанг қилиш. Йигирма ёш учун кўп эмас, айна пайтда, жудаям кўп.

Ярим соатдан сўнг Химмельштос тагин олдимизга келади. Ҳеч ким унга эътибор бермайди. Тьяденни сўрайди. Биз елка қисамиз.

— Сизларни уни топиб келишга жўнатишган эди-ку, — дейди у.

— “Жўнатишган эди”? — сўрайди Кропп.

— Ҳа, буюрилган эди...

— Илтимос, бунақа оҳангда гаплашманг, — дейди Кропп қиёфасига бошлиқларга хос тус бериб. — Биз низомга зид муомалани ҳазм қилолмаймиз.

Химмельштос ҳайрон.

— Ким низомга зид муомала қиляпти?

— Сиз!

— Мен-а?

— Сиз-да, ким бўларди.

Химмельштос довдираб қолади. Кропп нимани назарда тутаётганини англолмай, унга шубҳа билан кўз қирини ташлайди. Ҳарҳолда бу гал олдинги такаббурлиги йўқ, гапини сал паст тушиб давом эттиради:

— Тополмадингларми?

Кропп ўтлоққа ёнбошлаганча жавоб қайтаради:

— Лоақал бирор марта фронтда бўлганмисиз?

— Бунинг сизга алоқаси йўқ, — дейди Химмельштос. — Саволимга жавоб беришингизни талаб қиламан.

— Бўпти, жавоб бераман, — дейди Кропп ўрнидан туриб. — Ҳў анови ёққа бир қаранг-а, осмондаги парча-парча булутларни кўряпсизми? Булар зенит снарядларининг портлашидан ҳосил бўлган тутунлар. Кеча биз ўша ерда эдик. Беш сафдошимиздан айрилдик, саккизтаси ярадор бўлди. Кейинги гал сиз билан ўша ёққа борганимизда аскарлар сиздан бесўроқ ўлишмайди. Рўпарангизда саф тортиб, товонлар жуфтлашган, оёқ учлари икки ёққа керилган ҳолда ғез туриб, бийрон-бийрон мурожаат қилишади: “Сафдан чиқиб, нариги дунёга равона бўлишга рухсат этинг!” Бизга бу ерда сизга ўхшаган одам етишмай турган эди.

Кропп яна ўтиради. Химмельштос индамай жўнаворилади.

— Уч сутка қамоқ, — тахмин қилади Кат.

— Энди навбат меники, — дейман Альбертага.

Ҳайтовур, бизни бошқа безовта қилишмайди. Аммо кечкурун, текширув

пайтида, сўроқ бошланади. Взовдимиз командири лейтенант Бертинк ҳаммамизни биттама-битта идорага чақиради.

Мен ҳам гувоҳ сифатида Тьяденни исён кўтаришга мажбур қилган ҳолат ҳусусида кўрсатма бераман. Тьяденнинг сийдик тутолмаслик касалини “даволаш” воқеаси лейтенантга қаттиқ таъсир қилади. Химмельштосни чақиртиришади. Мен ҳозиргина айтган гапларимни яна такрорлайман.

— Тўғрими шу? — сўрайди Бертинк Химмельштосдан.

У аввалига сувдан қуруқ чиқишга уриниб кўради, аммо Кропп сўзларимни тасдиқлаганиданг сўнг, бўйнига олишга мажбур бўлади.

— Нега ўшанда индамагансизлар? — сўрайди Бертинк.

Чурқ этмаймиз, — ахир, ҳарбий хизматда бунақа майда-чуйда воқеалардан шикоят қилишнинг охири войлигини унинг ўзи яхши билади-да. Қолаверса, ҳарбий ишда шикоятга ўрин йўқ. Бертинк аҳволимизни тушунди шекилли, Химмельштосга роса танбех беради, фронт казарма эмаслигини уқтиради. Кейин Тьяденга навбат етади. Лейтенант уни обориб-опкелади. Пиrowардида, уч сутка қамоққа буюради. Кроппга кўзини қисиб, унга ҳам бир сутка қамоқ тайинлайди.

— Бошқа илож йўқ, — жавоб беради лейтенант афсусланиб. Ажойиб йигит-да.

Оддий қамоқ — дам олишдай гап. Маҳбусларга собиқ товухона ажратилган; шу ерда улар меҳмон кутишлари ҳам мумкин. Қандай киришни яхши биламиз. Қаттиқ тартибли қамоққа буюрилганлар ертўлада ётишади. Илгари бизни дарахтга боғлаб қўйишарди, ҳозир бундай жазо тақиқланган. Баъзан бизга шунақа... одамга ўхшаб ҳам муомала қилишади.

Тьяден билан Кропп тиканли сим ортида бир соат ҳам ўтиришга улгурмасларидан уларни кўргани жўнаймиз. Тьяден бизни хўроздай қичқириб кутиб олади. Кейин ярим тунгача қарта ташлаймиз. Тьяден занғар яна ютади.

* * *

Орқага қайтаётганимизда Кат менга кутилмаган саволни беради:

— Қовурилган ғозга қалайсан?

— Айни муддао, — дейман мен.

Ўқ-дори ортилган мошинага ўтирамыз. Йўлқира икки донадан сигарета. Кат керакли жойни аллақачон кўз остига олиб қўйган экан. Паррандахона полк штабига қарашли. Ғозни тутиб чиқишни мен бўйнимга оламан. Кат йўл-йўриқ кўрсатади. Катак девор ортида, эшигида қулф йўқ, кичкина қозиқ тикиб қўйилган.

Кат кўлини тутиб туради, мен унинг кафтларига оёғимни тираб, девордан ошаман. Кат пойлоқчиликда қолади.

Кўзларим қоронғиликка кўниккунча бир оз қимир этмай тураман. Кейин катак олдига пусиб бораман, эшикдан астагина қозиқни олиб ташлаб, ичкарига кираман.

Иккита оқ нарсага кўзим тушади. Бир жуфт ғоз — шуниси чатоқда: биттасини ушласанг, иккинчиси ғағиллаб юборади. Демак, иккаласини тутиш керак, фақат тезроқ, шунда бир иш чиқиши мумкин.

Ўзимни ғозларга қараб отаман. Биттасини дарров тутаман, салдан кейин наригиси ҳам кўлимга илинади. Нафасларини ўчириш мақсадида жон-жаҳдим билан бошларини деворга ураман. Аммо бундан ҳам қаттикроқ уришим керак экан. Падарлаънатилар биғиллаб, оёқ ва қанотлари билан мени бирдан савалаб кетишди-ку! Олишишга тушаман, ё парвардигор, ғоз ҳам шунчалик бақувват бўладими! Ҳар иккиси икки томонга тортқилайди, оёқларим ердан кўтарилиб кетай—кўтарилиб кетай дейди. Қоронғида икки ёнимда иккита улкан оқ чойшаб ҳилпираётганга ўхшайди; гўё қанот чиқазганману мана ҳозир осмонга учиб кетмасам деб кўрқаман; қўлларимга бамисоли иккита азростат боғлаб қўйилгандай.

Қисқаси, иш ими-жимиди битмади: ғозлардан бири, — бўйни узунроғи, — овозининг борича ғағиллай бошлади. У ёқ—бу ёғимга қарашга улгурмасимдан

юмшоқ бир нарса сирғалиб келиб, қаттиқ туртиб юборди, ерга думаладим, қулоғимга итнинг ваҳимали ириллагани эшитилади. Секин кўз қирини ташлайман. Ростдан ҳам ит. Кекирдагимни узиб олишга тайёр турибди. Дарров кўзимни юмиб, иягимни камзулимнинг ёқасига тикаман.

Эшакдай келадиган ит. Тумшугини нари тортиб, ёнимга чўккалагунча бир аср ўтиб кетгандай туюлади. Сал қимирласам, яна ириллайди. Нима қилишимни билмайман. Бирдан-бир чора — тўппончамни суғуришга улгуришим керак. Қандай бўлмасин, одам тўпланмасдан бу ердан чиқиб кетишим шарт. Ниҳоятда эҳтиётлик билан қўлимни қинга олиб бораман.

Орадан алламаҳал ўтиб кетгандай назаримда. Қўлим хиёл қимирлаши билан ит ириллайди, яна тош қотаман, сўнг тагин уриниб кўраман. Ниҳоят, тўппончани суғурдим, суғурдим-у, қани бир нарса қилолсам — дағ-дағ титрайман. Тўппончани ерга босиб, қандай ҳаракат қилиш тўғрисида ўйлайман: қуролимни шартга кўтараману ит ташланишга улгурмасидан ўқ узиб, қочиб қоламан.

Чукур-чукур нафас олиб, сал ўзимга келаман. Сўнг дамимни ичимга ютиб, тўппончани кўтараман. Ўқ узилади. Ит вангиллаганча орқага тисарилади. Эшик томон югураман, фозлардан бирига қоқилиб кетиб, ўмбалоқ ошиб тушаман.

Лекин ҳалиги фозни олишга улгураман, уни қулочкашлаб девор орқасига улоқтираман. Ўзим ҳам шу заҳоти деворга ёпишаман. Тепага чиқиб олганимда кўрқуви тарқаган ит яна менга қараб сапчий бошлайди. Ўзимни нариги томонга ташлайман. Ун қадамлар нарида фозни қўлтиғига қистирганча Кат пойлаб турипти. Иккаламиз жуфтакни ростлаб қоламиз.

Энди пича дам олсак бўлади. Фознинг бўйни аллақачон қайрилган — бунақа ишни Кат қойиллатади. Уни ҳозироқ қовуришга аҳд қиламиз, биров билмай кўя қолгани тузук-да. Мен баракдан кострюл билан ўтин олиб келаман, биз кичкина бир ташландиқ саройга кирамиз, бу жойни илгаритдан мана шунақа ўтиришларга мўлжаллаб қўйганмиз. Саройнинг биттагина деразасини яхшилаб тўсамиз. Бу ерда плитага ўхшаган нарса ҳам бор: фишт ўчоқ устига ўрнатилган бир бўлак тунука. Оловни ёқамиз.

Кат фознинг патини олиб, гўштини майдалайди. Патни бир четга авайлаб олиб кўямиз. Ундан ўзимизга иккита ёстиқ қилмоқчимиз. Ёстиқда шундай ёзув бўлади: “Тўплар гумбуридан ҳайиқмай, бемалол ухлайвер”.

Бошпанамиз тепасида фронтда отилаётган замбараклар ҳайқириғининг ожиз шарпаси осилиб турипти. Юзимизда аланга шуъласи липиллайди. Баъзан бўғиқ гумбурлаган овоз эшитилади, шунда сарой силкиниб кетади. Бу авиабомба. Бир марта кимнингдир додлагани қулоғимизга чалинади. Бомба баракка тушди чамаси.

Аэропланлар гўнғиллайди, пулемётлар тариллайди. Аммо саройдаги шуъла ташқарига чиқмайди, бинобарин, биров бизни пайқамайди.

Ярим тун. Юзма-юз ўтирибмиз. Кат ва мен, эски камзул кийган икки аскар, фоз гўштини қовурибмиз. Деярли гаплашмаймиз, лекин бир-биримизга шунақа меҳрибонмизки, бунақаси ошйқ-маъшуқларнинг ҳам қўлидан келмаса керак. Икки тирик жон, ҳаётнинг икки нафар увоққина парчаси, атрофимизда эса тун ва афсунгар ажал чегараси. Биз ана шу чегара ёнида ўтирибмиз, бошимизда ўлим хавфи, ҳозирча омонат соябон остидамиз. Бармоқларимиздан ёғ томади, хирагина олов ёлқинида юракдан юракка ҳарорат ва илиқ туйғулар ўтади. У мен ҳақимда нима билади? Мен нима биламан? Илгари биз бегона эдик, — ҳозир эса бир қозон тепасида ўтирибмиз, бир-биримизнинг борлигимизни, бир-биримизга яқинлигимизни ич-ичимиздан ҳис қилиб турибмиз, фақат бу ҳақда гапирмаймиз.

Фоз, гарчи у ёш ва семиз бўлса-да, ҳадеганда пишмайди. Шунинг учун ўрин алмашишга тўғри келади. Битгамиз гўшт устига ёғ томизиб турганда, битгамиз озгина мизғиб оламиз. Секин-аста сарой ичи хушбўй ҳидга тўла боради.

Ташқаридан сизиб кираётган товушлар бир тутамга айланиб, тушда эшитилаётганга ўхшайди, аммо онг ҳали буткул хиралашмаган. Уйқи аралаш Катнинг қошиқни кўтариб-тушираётганини кўраман, — мен унга суяниб қолганман, унинг елкалари, бир оз букик қаддини ёқтираман, — айни пайтда

олис-олисдаги ўрмон ва юлдузларни илғайман, кимдир ёқимли овоз билан менга тасалли беради, бесўнақай этик кийган, елкасида мудом сафар халтаси осиглиқ аскар болага тасалли беради, бу овоз охири уфққа тутатиб кетган йўлда одимлаётган, баланд осмон гумбази остида зигирдайгина бўлиб бораётган аскарнинг, чеккан азобларини тез унутадиган, фақат баъзидагина маъносиз тортиб қоладиган, улкан тун пардаси оралаб тўхтовсиз қадам ташлаётган аскарнинг кўнглини кўтаради.

Увоқ аскар ва меҳрибон овоз: мабодо бирор киши бесўнақай этикли ва қалбини кул босган бу аскар боланинг бошини силамоқчи бўлса, у бу навозишни англамаслиги мумкин, чунки аскар бола фақат оёғидаги этикни сезади, у олға босишдан бошқа ҳамма нарсани унутиб юборган. Олдинда нима бор? Аллақандай гулзор ва ажойиб манзара. Аскарнинг ўпкаси тўлиб кетади. Эҳтимол, олис-олисларда ўзи ҳеч қачон бошидан кечирмаган қувончлар чарх ураётгандир, агар шундай бўлса, булар уни абадул-абад тарк этган қувончлар эмасми? Балки бу унинг йигирма ёшидир?

Юзим нега ҳўл? Ие, кўз ёшларими? Қаердаман ўзи? Рўпарамда Кат турипти: унинг каттакон букик сояси бутун танамни қоплаб олган. У бир нималар деб жилмаяди, кейин олов ёнига келади.

Овози яна қулоғимга чалинади:

— Тайёр.

— Дарров-а?

Эс-хушимни йиғаман. Ўртада қип-қизил қилиб қовурилган ғоз гўшти. Буклама санчқи ва пичоқларимизни чиқазиб, биттадан оёқни ажратиб оламиз. Нонни ёғига ботирамиз. Шошмасдан, ишгаҳа билан тановулга киришамиз.

— Мазаси қалай, Кат?

— Зўр! Сенга-чи, маъқулми?

— Бўлмасам-чи!

Ҳозир оға-инидаймиз, гўштнинг энг яхши жойларини бир-биримизга илинамиз. Кейин мен сигарета тутаман, Кат эса сигара. Анча гўшт ортиб қолади.

— Кат, Кропп билан Тьяденга бир бўлақдан олиб борсак-чи?

— Яхши бўларди, — дейди у. Гўштан ажратиб, газетага ўраймиз. Қолганини баракка олиб кетмоқчимиз. Аммо Кат иккиланиб қолади:

— Тьяденга озлик қилади-да.

Тўғри айтяпти, — ҳаммасини олиб бориш керак. Кропп билан Тьяденни уйғотиш учун товухонага қараб жўнаймиз. Табиийки, патни олишни ҳам унутганимиз йўқ.

Кропп билан Тьяденга аввалига арвоқларга ўхшаб кўринамиз. Кейин улар гўштга ёпишиб кетишади. Тьяденнинг оғзида ғознинг қаноти, иккала қўли билан маҳкам ушлаб олган, ора-орада кострюлдаги ёғдан хўплаб, оғзини чапиллатиб қўйди.

— Бу яхшиликларингни ҳеч қачон унутмайман!

Баракка қайтамиз. Тепамизда яна юлдуз тўла осмон, тонг ғира-ширасида мен — бесўнақай этик кийган ва қорни тўқ аскар бола кетяпман, ёнимда эса букчайган Кат, биродарим.

Субҳидам қоронғисида барак шапраси худди қоп-қора, оромбахш хобдай бизга пешвоз чиқади.

VI

Душман ҳужуми тўғрисида гап-сўзлар ўрмалаб қолди. Бизни одатдагидан икки кун олдин фронтга жўнатишади. Йўл-йўлакай снаряд вайрон қилган мактаб ёнидан ўтамиз. Бино олдида ҳали рандаланмаган яп-янги сарғиш тобутлар устма-уст тахлаб қўйилган. Қатрон ва қарағай ҳиди анқиб турипти. Тобуллар юзтадан кам эмас.

— Ҳужум оқибатини унутишмапти, — дейди Мюллер.

— Бизга мўлжалланган, — тўнғиллайди Детеринг.

— Нафасингни ел олсин, — жеркиб беради уни Кат.

— Сенга тобут тегса, шукр қилишинг керак, — дейди Тьяден Детерингга. — Сени ёпинчиғингга ўраб қўмиб қўя қолишади, мана кўрасан.

Ҳамма оғзига келганини гапиради, лекин ҳар ким ичидан ўтганини ўзи биледи; нима ҳам қила олардик? Тобутлар ростдан ҳам бизга атаб ясалган-да. Бу иш уларда пухта йўлга қўйилган.

Фронт чизиги нотинч. Тунда вазиятни аниқлашга уриниб кўрамиз. Биз турган жой нисбатан осойишта, шунинг учун душман мудофаа чизигининг ортида темир йўл вагонларининг тарақа-туруқи тонггача эшитилиб туради. Французлар чекинмоқчи эмас, аксинча, янги қўшин, ўқ-дори, қурол-аслаҳа келтиришяпти, дейди Кат.

Инглиз тўпларининг ёнига янгилари қўшиляпти, буни баралла сезиб турибмиз. Ферманинг ўнг томонига камида яна тўртта янги тўп ўрнатишди, эскилари бу ҳисобга кирмайди. Тилка-пора бўлган тол ортига эса миномётлар жойлаштирилган. Бундан ташқари, француз замбараклари ҳам бор.

Кайфиятимиз чатоқ. Блиндажга тушганимиздан сўнг орадан икки соат ўтгач, окопларимизга ўз тўпларимиз ўқ ёғдиришди. Кейинги ойда уч марта шунақа бўлиши. Нишонга олишда янглишган бўлсалар ҳам майли эди, биров бир нарса демасди. Ҳамма бало шундаки, тўпларнинг стволи ишдан чиққан; шу боис снарядлар дуч келган жойга тушаверади. Оқибатда бугун кечаси икки аскаримиз яраланди.

* * *

Фронт — қафасдай гап. Унга тушиб қолган одам қисмати нима бўлишини кутишга мажбур. Биз панжара ортидамиз, унинг чивиклари — снарядларнинг йўналиши; ҳаётимиз мавҳумликдан иборат. Ҳаммамиз тасодиф измидамиз. Устимга снаряд учиб келаётган бўлса, энгашиб қолишим мумкин — тамом-вассалом; лекин у қаерда портлайди — билмайман, унга таъсир кўрса-толмайман.

Айнан тасодифга тобелик бизни лоқайд қилиб қўйган. Бундан бир неча ой муқаддам блиндажда қарта ўйнаб ўтирган эдим; кейин бошқа блиндаждаги танишларимдан хабар олгани бордим. Қайтиб келсам, ўзим ҳозиргина ўтирган блиндаждан ном-нишон йўқ; оғир снаряд уни яксон қилиб юборипти. Яна ҳалиги блиндажга қайтдим, яхшиям қайтган эканман, қўмилиб қолганларни ковлаб олишга ёрдамлашдим, шу вақт ичида снаряд бу блиндажни ҳам дабдала қилиб ташлапти.

Мени ўлдиришлари мумкин — бу тасодифга боғлиқ, тирик қолишим ҳам ҳеч гапмас — бу ҳам тасодиф измида. Мустаҳкам блиндаж деворлари тагида қолиб кетсам — бунинг ажабланарли жойи йўқ, теп-текис қирда, ўқлар ёмғири остида ўн соат ётиб, бир ерим тирналмаса ҳам биров таажжубга тушмайди. Ҳар бир аскар фақат минг турли сабаб туфайли тирик қолади. Бинобарин, аскар тасодифга ишонади ва унга умид боғлайди.

* * *

Биз нонимизга хушёр бўлишимиз керак. Сўнгги пайтларда, блиндажларда озодаликка риоя қилинмай қўйилганидан бери, каламуш кўпайиб кетди. Детерингнинг сўзи билан айтганда, бу ҳадемай бошимизга кулфат тушишидан нишона.

Бу ернинг каламушлари йирик-йирик, турқи совуқ. Ўликхўр каламушлар. Бири-биридан жирканч, бири-биридан ёвуз; узун, туксиз думларини кўрган-даёқ кишининг кўнгли беҳузур бўлади.

Улар оч. Ҳаммамизнинг нонимизни яримта қилишга улгуришган. Кропп нонини ёпинчиғига ўраб, бошини тагига қўйиб ётади, бари бир хотиржам ухлаёлмайди, каламушлар юзидан ўрмалаб бориб, нонни тортқилашади. Детеринг ҳийла ишлатмоқчи бўлади: шифтга ингичка симни боғлаб, учига бир

бўлак нон ўралаган тугунни осиб қўяди. Бир куни кечаси чўнтак чироғини ёқиб қараса, сим чайқалиб турганмиш. Тугуннинг устида семиз бир каламуш.

Ахири улар билан орани очиқ қилишга жазм этамиз. Ноннинг каламушлар ғажиган жойини қирқиб оламиз. Ҳаммасини ташлаб юборишга кўзимиз қиймайди, эртага ўзимиз оч қолишимиз мумкин-да.

Қирқиб олинган нон бўлақларини ерга, блидажнинг ўртасига уйиб қўямиз. Ҳар ким ўз белкурагини тайёр тутган ҳолда ўрнига чўзилади. Детеринг, Кропп ва Кат керак пайтда чўнтак чироқларини ёқишлари керак.

Орадан бир оз вақт ўтгач, қитир-қитир товушлар эшитилади. Бу товуш борган сари кучая боради, каламушлар нонга ёпишаётгани аниқ. Қўққисдан чироқлар ёнади, ҳаммамиз белкураклар билан ғуж бўлиб турган қора махлуқларни савалай кетамиз, чийиллаган овозлардан қулоғимиз қоматга келади. Натижа ёмон эмас. Аллақанча каламуш мурдаларини йиғиштириб, блиндаждан олиб чиқиб ташлаймиз. Кейин яна пистирмага ётамиз.

Бу қирғин бир неча бор такрорланади, кейин каламушлар ҳушёр тортиб қолишади. Балки қон ҳидини сезишгандир. Қайтиб қораларини кўрсатишмайди. Аммо нон қолдиқлари эртаси куни ғойиб бўлади: бари бир тортқилаб кетишипти.

Қўшни маррада бу ваҳшийлар иккита каттакон мушук билан итга ҳужум қилишган, уларни тишлаб ўлдириб, жасақларини еб тугатишган.

* * *

Эртаси куни бизга пишлоқ беришди. Ҳар бир аскарга ҳар думалоқ пишлоқнинг қарийб чорак бўлаги тегди. Бир томондан бу яхши, чунки пишлоқ — ширин луқма, аммо иккинчи томондан ёмон, сабаби — қачон оғзимиз пишлоққа тегса, бир фалокатга йўлиқамиз. Арақ ҳам тарқатишгандан сўнг кўнглимиздаги гулгула баттар кучайди. Ичишга ичдик, лекин заҳар ичгандай бўлдик.

Кун бўйи каламуш отишдан мусобақа қиламиз, бекорчи одамлардай сандироқлаб юрамиз. Уқ-дори ва қўл гранаталарини тўплашяпти. Найзаларни ўзимиз кўздан кечирамиз. Гап шундаки, баъзи найзалар дамнинг орқасида арраникига ўхшаган тишлар бор. Агар бирорта шеригимиз фронт чизигининг нариги томонида мана шунақа найза билан қўлга тушиб қолса, қаттиқ ўч олишади. Яқинда шундай арра билан қулоқлари кесилган, кўзлари ўйилиб, оғиз-бурунларига қипиқ тўлдирилган аскарларимизнинг жасади топилди.

Бундай найзалар янги келган аскарларнинг айримларида бор; биз бу иш-кал яроғларни улардан тортиб олиб, ўрнига бошқасини берамиз.

Аслида найза ҳозир ўз аҳамиятини йўқотган. Қўл жангининг янги усули урф бўлган: баъзилар жангга қўл гранаталари ва калтабелкурак кўтариб киришади. Чархланган белкурак — анча енгил, ҳарёқлама қурол, фақат пастдан эмас, қулочкашлаб ҳам зарба уриш мумкин. Агар белкуракни қиялатиб, елка билан бўйин орасига урилса, одамни кўрагигача бўлиб ташлаш ҳеч гап эмас. Найза тикқанингда эса кўпинча у қадалиб қолади, суғуриб олиш учун душманнинг қорнига оёғингни тираб, куч билан тортишинг керак, унғача ўзингни бир ёқли қилишлари мумкин.

Тунда оқоларимизга газ пуркашади. Ниқобларни кийиб олганмиз, қўл жангига тайёр турибмиз, қаршимизда душман шарпаси пайдо бўлиши билан газниқобини ечиб ташлаймиз.

Мана, тонг оқаряпти-ю, биз турган жой ҳамон сув қуйгандай жимжит. Фақат фронт орқасидаги йўллардан кишининг асабига тегадиган тарақа-турук, ғовур-ғувурлар эшитилиб турипти. Поездлар, мошиналар, — улар қаерга жам бўляпти? Тўпларимиз ўша томонга қараб тўхтовсиз ўқ узяпти-ю, аммо шовқин-сурон босилмаяпти...

Дилимиз хуфтон, бир-биримизга қарамаймиз.

— Яна Соммедаги кун бошимизга тушди, ўшанда бизни етти кеча-кундуз ўқ ёмгири остида ушлаб туришган эди, — дейди Кат маъюс ҳолда.

Бу ерга келганимиздан буён унинг таъби хира, ҳазил-хузул ҳам қилмайди. Фақат Тьяден хурсанд, яхши боқишяпти-да, бунинг устига, ром ҳам беришади. Бизнинг галимизда ҳеч нарса бўлмайди, соғ-саломат баракка қайтамиз, дейди у.

Бизга ҳам шундай туюла бошлайди. Кунлар кетидан кунлар ўтади. Кечаси ҳандақда, махфий эшитиш постида ўтирибман. Тепамда ёритувчи ракета ва парашютлар чиқиб-тушиб турипти. Бутун вужудим қулоққа айланган, асабларим таранг, юрагим дукурлайди. Нигоҳим нукул ёни турадиган соатимга оғади: соат ниллари гўё бир жойда тўхтаб қолгандай. Уйқунинг зўридан қовоқларим зил-зил, ухлаб қолмаслик учун этик ичида бармоқларимни қимирлатаман. Хайрият, менинг навбатчилигимда ҳеч қандай воқеа содир бўлгани йўқ. Фақат нариги томондан гилдиракларнинг шовқини эшитилиб турди, холос. Аста-секин кўнглимиз хотиржам бўлиб, яна қартавозликни бошлаб юборамиз. Шояд бу гал ҳам омадимиз келсаю, баракка эсон-омон қайтсак...

Кундузи осмонга аэростатлар кўтарилиб, бир жойда муаллақ туриб қолади. Йиғишларича, пиёдаларга қарши ишлатиладиган аэроплан ва танклар бизнинг маррамизга ҳам ҳужум қилармиш. Лекин ҳозирча бизни янги ўточар куроллар ҳақидаги миш-мишлар кўпроқ қизиқтиради.

* * *

Ярим тунда уйғониб кетамиз. Ер зириллайди. Тепамизда қуюқ аланга пардаси. Ҳар бурчакка биқинамиз. Барча калибрдаги снарядларни овозидан билса бўлади.

Ҳар ким ўз халтасига ёпишиб, нарсалари бутун-бутунмаслигини текширади. Блиндаж силкинади, тун ўкиради, чақмоқ чақнайди. Лип этган шуълада бир-биримизга қараймиз. Рангимиз оқариб кетган, лабларимиз қимтилган; нукул бош тебратамиз: нима бўляпти ўзи?

Оғир снарядлар окоп тепасига уюлган тупроқни қандай ўпираётганини, блиндаж ёнбағирларини ўйиб, томига ётқизилган бетон палахсаларини қандай уватаётганини ҳаммамиз тасаввур этиб турибмиз. Баъзан одатдагидан бўғиқроқ, одатдагидан қақшатқичроқ зарба эшитилади, гўё қутурган йиртқич тирноқларини ўлжасининг кўксига ботираётгандай бўлади, — демак, снаряд тўппа-тўғри окопга тушган. Тонгга яқин янги келганлардан айримларининг юзи кўкариб, қуса бошлайди. Улар ҳали уруш қўрмаган болалар-да.

Билиндажга заиф, кулранг нур тушади, портлаётган снарядлар шуъласи хиралашади. Тонг отади. Энди тўп ўқлари ёнига миналарнинг портлаши кўшилади. Бу лаънати қуюндан даҳшатли нарса йўқ. У ўтган жойда фақат қабрлар қолади.

Кузатувчиларнинг янги гуруҳи постларга жўнайди, навбати тутаганлар ўзларини окопга ташлашади, ҳаммаёқлари чанг, гапиришга мадорлари йўқ. Биттаси бир четга чўзилиб, нон кавшайди, бошқаси — заҳирандан чақириб олингани — пиқ-пиқ йиғлайди; портлаш тўлқини уни икки марта окоп тепасидаги дўнглиқдан улоқтириб юборган, у икки марта қарахт бўлиб қолган.

Янги аскарлар ундан кўз узишмайди. Бунақа ҳолат бошқаларга тез ўтади, биз ҳушёр бўлиб туришимиз керак, чунки болалардан баъзи бирларининг лаблари титрай бошляпти. Худога шукр, тундан чиқволдик; ким билади, пиёдалар ҳужуми ҳадемай бошланиб қолар.

Снарядлар портлаши тўхтамаяпти. Орқамиздаги марра ҳам ўққа тутиляпти. Ҳаммаёқда тупроқ ва темир-терсак фавворадай кўкка сапчийди. Душман жуда катга майдонни нишонга олган.

Ҳужум бошлангани йўқ, аммо ҳамон снарядларнинг кети узилмайди. Қулоқларимиз том битган. Ҳамма жим. Гаплашган билан биров бировни тушунмайди.

Окопимиздан деярли ҳеч нарса қолмаган. Баъзи жойларининг чуқурлиги ярим метрдан ошмайди, тупроққа тўлиб бўлган. Яқингинамизда снаряд пор-

тлайди. Бирдан ҳаммаёққа қоронғилик чўкади. Блиндажимиз тупроқ остида, энди ўзимизни ўзимиз қовлаб чиқазишимиз керак. Бир соатлардан сўнг туйнук очамиз. Елкамиздан тоғ ағдарилгандай бўлади. Тагин бир ўлимдан қолдик.

Олдимизга рота командири тушиб келади ва иккита блиндажимиз ер билан яксон бўлганини гапириб беради. Ёш аскарлар уни кўриб, сал жонланишади. Командир бутун кечқурун овқат келтиришга уриниб кўришини айтади. Ажойиб хушxabар. Ҳеч ким бу ҳақда ўйламагани, Тьяден бундан мустасно, албатта. Овқат ташқи оламдан биз томон тортилган ҳаётбахш ришта; модомики овқат ҳақида гап бўлдими, демак, ҳали яшарканмиз, деб ўйлашади ёш аскарлар. Биз уларни фикридан қайтармаймиз, биламизки, овқат — аскар учун ўқ-доридай зарур нарса, бинобарин, уни қандай бўлмасин келтириш керак.

Аммо биринчи уриниш муваффақиятсиз тугайди. Яна бир гуруҳни жўнатишади. Улар ҳам орқага қайтишади. Кейин Кат бошчилигида уч-тўрт киши йўлга тушади, бу йигитлар ҳам ҳеч нарса қилишолмайди. Ўқ ёмғири шунақа тифизки, ундан ҳатто сичқон ўрмалаб ўтиши ҳам амримаҳол.

Белимиздаги камарни охиригача тортиб, оғзимизга бир тишламдан нон соламиз, лекин чайнамаймиз — шимамиз. Чунки уни тежаш керак. Қорнимиз пиёзпўсти бўлиб кетган. Мен ноннинг юмшоқ жойини еб, устки қатламини халтамга яшираман, кейин уни яна олиб, ҳар замонда сўриб-сўриб кўяман.

* * *

Кечаси узоқ. Уйқумиз келмайди, бир нуқтага маъносиз тикилганча мудраймиз. Каламушларга тузоқ учун кўйилган нонга Тьяденнинг ҳалигача ичи ачийди; яшириб кўйиш керак эди, дейди. Ҳозир асқотарди. Сув ҳам тақчил, лекин ҳозирча чидаса бўлади.

Эрталабга яқин, тонг қоронғисида қий-чув бошланади. Бир гала каламуш аллақайси гўрдан блиндажга ёпирилиб кириб, деворларга тирмашиб кетишади. Чўнтак чироқлари ёқилади. Ҳамма бақириб-чақириб, қўлига тушган нарса билан каламушларни савалай бошлайди. Бу узоқ вақтдан буён ичимизга йиғилиб қолган ғазаб ва аламнинг портлаши эди. Кўзларимиз қаҳрга тўла, қўлларимиз ҳаракатда, каламушлар фифони оламини тутайди. Шу қадар қутуриб кетганмизки, ҳаял ўтмай бир-биримизни дўппослай бошлашимиз ҳам ҳеч гап эмас.

Ахири тинка-мадоримиз қурийди. Жой-жойимизга чўзиламиз. Тавба деб гапирай-у, шу пайтгача блиндажимиздагиларнинг бари соғ. Бутун қолган энг чуқур панажой бу бўлса керак-ов.

Блиндажга кичик зобит эмаклар киради; қўлида бир буханка нон; кечаси уч аскаримиз бир амаллаб нариги томонга ўтиб, егулик у-бу нарса топиб келишигги. Уларнинг айтишича, ўққа тутилаётган майдон қарийб тўплар турган жойгача чўзилиб кетганмиш. Ажабо, шунча тўп қаёқдан келиб қолди?

Бошга тушганини кўз тортар, деб, кутиб ётишдан бўлак чорамиз йўқ. Тушга яқин мен кутган ҳодиса содир бўлди. Ёш аскарлардан бирини тутқанок тутиб қолади. Унга анчадан буён разм солиб юргандим. Нукул иягини ликкиллатади, бармоқларини очиб-юмади. Кўзлари косасидан чиқиб кетай дейди. Бунақаларни илгари ҳам кўрганмиз.

Йигит блиндажнинг нариги бошидан эшик томон эмаклай бошлайди, бир тўхтаб, яна ўша ёққа талпинилади. Ёнимдан ўтаётганида бу ёнбошимга ағдарилан:

— Қаёққа?

— Ҳозир келаман, — жавоб беради у.

— Сабр қил, отишма сал пасайсин.

У кўнгандай бўлади, бир лаҳзага нигоҳи тиниқлашади, аммо зум ўтмай кўзлари яна қутурган итникидай хира йилтирай бошлайди. Мени итариб ташлаб, ўтиб кетишга уринади.

— Шошма ука, — дейман унга.

Кат хушёр тортади. Нима гаплигини пайқаб, йигитни ушлаб қолади. Мен ҳам унга ёпишаман.

У тўполон кўтаради:

— Қўйворинглар, қўйворинглар мени, ташқарига чиқмоқчиман!

Қани кулоқ солса! Юлқинади, талпинади, оғзидан кўпик сачратиб бир нималар дейди, сўзларини англаб бўлмайди. Бу кўркув васвасаси. У блиндажда қолишдан кўрқяпти, назарида бу ерда бўғилиб ўладигандай, шунинг учун тезроқ очик ҳавога чиқмоқчи. Агар қўйворсак, ташқарига югуради, ўқдан пана бўлиш хаёлига ҳам келмайди. Бу биринчиси эмас.

Кўзлари олайиб, шунақа ҳаддан ошяптики, урмасак бўлмайди. Шундай қилдик ҳам. Бошқа иложи йўқ. Калтак егандан кейин, хайрият, сал ювош тортиб қолди. Бу манзарани кўрган болаларнинг ранги оқариб кетди. Сабоқ бўлган бўлса нур устига нур. Бугунги отишма бу шўрликлар учун жудаям оғир синов, — улар тақсимлаш пунктдан тўппа-тўғри мана шу жаҳаннамга тушиб қолишган-да, бунга кўпни кўрган одамларнинг ҳам чидаши қийин.

Бу воқеадан сўнг блиндажнинг бўғиқ ҳавоси баттар оғирлашиб кетгандай туюлади. Биз гўё ўз қабрида ўтириб, устига тупроқ тортилишини кутаётган одамларга ўхшаймиз.

Яна чийиллаган овоз, яна аланга. Блиндаж нақ тепасига тушган снаряддан зириллаб кетади. Бахтимизга, снаряд кичкина экан, том босиб қолмайди. Темиртерсак ва яна алланимабалаларнинг тарақа-туруқи эшитилади, деворлар силкинади, милтиқлар, темирқалпоқлар, тупроқ ва чанг-тўзон шифтга кўтарилади. Агар мустаҳкам бошпанада эмас, кейинги пайтларда куриляётган омонат бостирмада ўтирганимизда, ҳеч қайсимиз тирик қолмасдик.

Мана шу кичкина снаряд ҳам озмунча ташвиш орттирмади. Ҳалиги йигит тагин ғавғо кўтара бошлади, унинг ёнига яна иккитаси қўшилди. Улардан бири қўлимиздан юлқуниб чиқиб, ташқарига отилди. Орқасидан югурдим, оёғидан отсаммикин, деган хаёлга ҳам бордим, шу пайт нимадир чийиллаганча менга қараб учиб келаётганини кўриб қолдим. Таппа ерга ташладим, бир маҳал бошимни кўтариб қарасам, оқол деворини снаряд парчалари илма-текиш қилиб юборган, у ер—бу ерда гўшт бурдалари билан кийим лахтакларни ёпишиб ётипти. Яна ўзимни блиндажга ураман.

Энг аввал талвасага тушган бола ростдан ҳам ақлдан озганга ўхшайди. Бирпас қарамасак, худди тўқол эчкидай, бориб деворга калла қўяди. Кечаси уни фронт орқасига жўнатишга уриниб кўриш керак. Ҳозирча оёқ-қўлини боғлаб қўямиз, мабодо ҳужум бошланиб қолса, дарров бўшатамиз.

Кат қарта ташлашни таклиф этади, — бари бир қиладиган ишимиз йўқ-да, одам сал овунади. Лекин ўйин қовушмайди, — хаёлимиз портлаётган снарядларда: ё ҳисобда адашамиз, ё нотўғри юриш қиламиз. Йиғиштириш керак бу машмашани. Биз ҳар томондан калтак уриляётган қозон ичида ўтиргандаймиз.

Навбатдаги тун. Тангликдан тамом меров бўлиб қолганмиз. Бу шундай тангликки, миянгни биров тўхтовсиз пармалаётгандай туюлаверади. Оёқ-қўлинг ўзингга бўйсунмайди, танангда жон йўқ, ич-ичингда бўғилиб ётган фарёд ҳар лаҳза ташқарига отилиб чиқаман дейди. Биз танасиз руҳмиз, бизда энди жисм деган нарса қолмаган, бир-биримизга қарамасликка тиришамиз, бирор кор-ҳол юз беришидан кўрқамиз. Лабларимиз маҳкам қимтилган. Кўнглимизда эса ёлғиз бир илинж: ўтиб кетади... Ўтиб кетади... Балки омон қолармиз.

* * *

Яқин-атрофдаги портлашлар бирдан тинади. Тўп овозлари ҳамон эшитилиб турипти, лекин зарба орқароққа кўчган, бизнинг маррамиз ўқ ёмғиридан қутулди. Гранаталарни олиб, блиндаж оғзига улоқтирамиз, кейин таш-

қарига отилиб чиқамиз. Бояги ола-тасир йўқ, лекин орқа томонимизга душман йўлини тўсувчи ўқлар шиддат билан ёғиляпти. Ҳозир пиёдалар хужуми бошланади.

Ағдар-тўнтар бўлиб кетган чўлда тирик жон қолишига биров ишонмайди, лекин мана окоплардан темир қалпоқлар чиқиб келяпти, биздан эллик метрлар нарида пулемёт тариллаб қолди.

Сим говлар парча-парча бўлиб кетган. Шунда ҳам маълум муддат душман йўлини тўсиш мумкин. Пиёдаларнинг бостириб келаётганини аниқ кўриб турибмиз. Тўпларимиз ўт очишади, пулемётлар сайрашга тушади, милтиқлардан ўқ узила бошлайди. Душман тобора яқинлашиб келяпти. Хайе билан Кропп граната отишга киришишади. Биз пайдар-пай узатиб турибмиз. Хайе олтмиш метрга улоқтиради. Кропп — эллик метрга, бу синаб кўрилган, урушда бунақа тафсилотларни аниқ билиш керак. Чопиб келаётган душман аскарлари деярли ҳеч нарса қилишолмайди, зарба бериш учун бизга камида ўттиз метр яқинлашишлари лозим.

Оғриқдан тиришган юзлар, пачоқ бўлган темир қалпоқларни илғаймиз. Булар французлар. Улар сим тўсиқларгача етиб келишган ва анча-мунча талафот кўришган. Душманнинг биринчи сафини ёнимизда турган пулемёт қириб ташлайди; ўқ тасмаси алмаштириляётган пайтда бир лаҳзага пулемётнинг овози ўчади, шунда французлар яна яқинлашишади.

Бир аскар юзини осмонга тутганча гов устига йиқилади. Танаси пастда-ю, қўллари худди илтижога очилгандай, тепага чўзилган. Кейин тана буткул қулайди, тирсагидан узилган қўллар эса симга осилиб қолади.

Энди чекина бошлаганимизда сал нарироқда ердан учта бош кўтарилади. Қалпоқлардан бирининг остидан қоп-қора чўққисоқол кўринади, бир жуфт кўз менга тикилиб турипти. Гранатани кўтараман, лекин уни бу галати кўзларга қарата отолмайман. Назаримда жангнинг бутун манзараси менинг теграмда ва мана шу бир жуфт кўз атрофида чарх ураётгандай бўлади. Кейин темир қалпоқ ичидаги бош қимирлайди, аскарнинг бир қўли тимирскилана бошлайди, шунда гранатам ўша томонга, тўппа-тўғри ана шу кўзларга қараб ўчади.

Орқага югураемиз, сим гов қолдиқларини окопга ташлаймиз, маълум ма-софага чопиб боргач, ўша томонга қараб граната улоқтираемиз, буни чеки-нишни ўт билан ҳимоя қилиш дейилади. Кейинги маррадаги пулемётлар ишга тушади.

Биз хавфли йиртқишларга айланганмиз. Биз жанг қилаётганимиз йўқ, ўзимизни ўлимдан сақляпмиз. Гранаталарни одамларга отаётганимиз йўқ, — қалпоқ кийган, қўли бор бу махлуқлар одамми, одам эмасми, — неча пуллик ишимиз бор? Улар биз учун ўлим рамзи, уларнинг қиёфасида бизни ўлим қувиб келяпти, уч кун мобайнида биринчи марта ажалнинг башарасини кўриб турибмиз, биринчи марта ўзимизни ҳимоя қиляпмиз, биз ғазабдан қутуриб кетганмиз, энди биз кундага бошини кўйиб, пешонага ёзилгани шу экан-да, деб ўтирадиган ожиз бандалар эмасмиз; энди биз ҳам жон сақлаш ва қасос олиш учун ўлдиришни, ҳаммаёққа ўт кўйишни биламиз.

Ҳар бир дўнглик, симтўсиқ тортилган ҳар бир ёғоч панасига яширина-миз, бостириб келаётганларнинг оёғи остига гранаталар улоқтираемиз ва яна йигирма-ўттиз қадам чопиб, бошқа жойга ўтиб олишга ҳаракат қиламиз. Гранаталарнинг портлаши қўлларимиз, оёқларимизни зириллатади. Мушукдай пусиб туриб, олдинга сапчиймиз, бизни ўзига бениҳоя ром этган аллақандай тўлқин кифтида қанот қоқамиз, бу тўлқин бизни шафқатсиз босқинчи, қотил, тўғрироғи — иблисларга айлантириб ташлайди, вужудимизга қўркув, ғазаб ва яшаш иштиёқини сингдириб, кучимизга куч қўшади, бу тўлқин бизга омон қолиш ва ўлимни енгил йўлини кўрсатади. Агар қувиб келаётганлар орасида ўз отанг бўлган тақдирда ҳам, ҳеч иккиланмай унга қарата граната улоқтиришинг муқаррар!

Биринчи маррадаги окопларни бой бердик. Лекин улар энди окопми? Даб-

дала, улардан фақат яккам-дуккам саёз ўралар ва битта-иккита ўт очиш нуқталари қолган, холос. Аммо французларнинг талафоти ҳазилакам эмас. Улар бу қадар шиддатли қаршилиқни кутишмаган.

* * *

Тушга яқинлашиб қолди. Офтоб забтига оляпти, пешонамиздан қуйилаётган тер кўзни ачиштиради, енгимиз билан артамыз, баъзан қонга нигоҳимиз тушади. Бутун қолган биринчи окоп кўринди, унда қарши ҳужумга ҳозирланаётган аскарлар ўтиришипти, ўшаларга қўшиламыз. Тўпларимиз қаттиқ ўт очишади, ўрнимиздан жилолмаймыз. Бизни таъқиб этаётганлар ҳам тўхташади. Тўпларимиз туфайли ҳужум барбод бўлади. Кутяпмиз. Ўқ йўналиши хиёл ўзгариши билан яна олдинга ташланамиз. Ёнимда чопиб бораётган бир ефрейторнинг боши чўрт узилади, бўйнидан тизиллаб қон отилиб ётипти-ю, танаси югуриб кетяпти...

Иш қўл жангигача бориб етмайди, французлар шошилишч равишда орқага чекинишга мажбур бўлишади. Биз вайрон бўлган окопларимизга чопиб етиб оламыз, уларни қайтадан ишғол этиб, ҳужумни давом эттирамыз.

О, чекинишдан кейинги ҳужум! Сен эндигина бежавотир жойга етиб келдинг, ундан судралиб бўлса ҳам ўтиб олишни, тезроқ яширинишни, бирор осуда масканга сингиб кетишни хоҳлайсан, ана шундай пайтда орқага қайтишинг ва яна ўша дўзахга ўзингни ташлашинг керак. Бундай дақиқаларда биз автоматдай ҳаракат қиламыз — акс ҳолда окопларда шалвираб ётаверган бўлардик. Бизни нимадир чорлайди ва биз олдинга ташланамиз, ўз ихтиёримиздан ташқари, лекин адоқсиз бир нафрат ва ғазаб билан одам ўлдиришга талпинамыз, zero қаршимизда турганларни ашаддий душманимиз деб биламыз. Уларнинг қўлида милтиқ ва гранаталар бор, агар биз ўлдирмасак, улар бизни ўлдиришади!

Кулранг замин устида, тилка-пора бўлиб кетган, қуёш нурида қорамойдай йилтираётган кулранг замин устида ҳориш нималигини билмайдиган фаросатсиз автомат-одамлар одимлаяпти. Нафас олишимиз ғичирлаётган пуржинани эслатади, лабларимиз қуруқшаб кетган, бошимиз кўрғошин қуйилгандай зил-замбил. Оёқда зўрға турибмиз-у, нуқул олға интиламыз, ғалвирга айланган шууримизга эса инграётган ёки аллақачон жон берган аскарлар ётган кулранг замин тимсоли ўзини уради; аскарлар, худди шундай бўлиш керакдай, ер бағирлаб олишган, тепаларидан сакраб ўтаётганимизда баъзилари оёқларимизга ёпишиб, нола қилишади.

Биз бир-биримизга меҳр-оқибатни буткул унутдик, бўм-бўш нигоҳимиз ўртоқларимиздан бирортасига қадалганда уни зўрға таниймиз. Биз қандайдир кўзбойлоғич, аллақандай афсунгар югуриш ва ўлдириш қобилиятини қайтарган ҳиссиётсиз мурдалармиз.

Бир француз йигити орқада қолди. Бизникилар уни қувиб етишади, у қўлларини кўтаради, бир қўлида тўппонча. Нима қилмоқчи — отмоқчимми ёки таслим бўлмоқчимми — англаш қийин. Белкурак билан уриб, юзини тилиб ташлашади. Буни кўрган иккинчи аскар қочишга уринади, аммо орқасига ғичиллаб найза санчилади. У олдин бир сакраб тушади, кейин қулочини ёзади-да, у ёқдан—бу ёққа чайқалиб, дод-войлаганча чопаверади; орқасида найза тебраниб кетяпти. Учинчиси милтигини ташлаб, чўнқайиб ўтириб олади, қўллари билан кўзини беркитади. Яна бир неча асирлар билан бирга орқада қолади, улар энди ярадорларимизни ташишади.

Таъқибни сусайтирмай, қутилмаганда душман ўрнашган жой устидан чиқиб қоламыз.

Чекинаётган французлар билан деярли изма-из борардик. Шунинг учун талафотимиз кўп эмас. Қандайдир пулемёт ўқ уза бошлаганди, граната шу заҳоти овозини ўчиради. Бари бир бешта аскаримиз қорнидан яралади. Кат милтиқ қўндоғи билан тирик қолган пулемётчилардан бирининг башарасига туширади, бошқаларини биз нариги дунёга жўнатамыз, ҳатто гранаталарини

олишга ҳам улгуришмайди. Кейин пулемётларнинг ғилофидан ютоқиб сув ичамиз.

Ҳаммаёқдан тиканли симларни қирқаётган омбирнинг қирсиллаши, хандақлар устига ташланаётган тахталарнинг гупиллаши эшитилади, биз тор йўлкалардан чапдастлик билан душман марраларига ўтиб оламиз. Хайе белкурагини барваста бир французнинг гарданига ботириб, граната улоқтиради. Андак фурсат окоп четидаги дўнглик ортига пусиб турамыз, кейин окоп ичи бўмбўшлигини кўрамыз. Яна бир сакраш, гранаталар муюлишдаги кўздан яширин билиндажга йўл очади. Чопиб кета туриб, блиндаж эшиги олдига бир боғлам гранатани улоқтирамыз, ер ларзага келади, тарақа-туруқ ва дод-фарёдлар эшитилади, атроф тутунга тўлади, сирпанчиқ гўшт бўлакларига қоқилиб кетамиз, мен кимнингдир ёрилган қорнига қулайман, бояқишнинг ёнбошида зобитларнинг яп-янги фуражкиси.

Жанг тўхтади: биз душмандан орқада қолдик. Лекин бу ерда ҳам узоқ туролмаймыз, шунинг учун бизни олдинги маррамызга қайтаришга қарор қилишади. Бунга эшитиб, энг яқин блиндажга югурамыз, — жуфтакни ростлашдан аввал қориннинг ғамини ейиш керак: қўлимизга илинган нарсани оламиз, биринчи галда — димланган гўшт ва сарийё консерваларини.

Эсон-омон эски бошпанамизга етиб келамиз. Ҳозирча ҳужум қилишмаяпти. Бир соатдан кўпроқ чўзилиб дам оламиз, силламыз шу қадар қуриганки, бир-биримиз билан гаплашишга ҳам ҳолимиз йўқ. Оч бўлишимизга қарамай, консервалар ҳам эсимиздан чиқиб кетган. Кейин аста-секин одам сиёқига кирамыз.

Ўлжа қилиб олинган ҳар қандай егулик нарса фронтда жудаям азиз. Айнақса, димланган гўшт. Баъзан фақат шунинг учунгина кўққисдан ҳужум бошлашга ҳам тўғри келади, — ахир, бизни ёмон боқишади-да, эрта-ю кеч қорнимиз оч.

Бешта консерва ўмарибмыз. Ҳа, уларда таъминот яхши, тан бериш керак; бизга ўхшаб шолғом еб ўтиришмайди. Гўшт жониворни ит искамайди у томонда. Хайе аллақайси гўрдан узунлиги ярим метр келадиган оқ бўлкани топиб, камарига белкурақдай қистириб олган. Бўлканинг бир учи қон, ҳечқиси йўқ, кесиб ташласа бўлади.

Худога шукр, энди тўйиб овқатланишимиз мумкин, — кучимиз ҳали асқотади. Тўйиб овқатланиш — ишончли блиндаждай бебаҳо қалқон; шунинг учун овқат деса ўзимизни томдан ташлаймыз, — ахир у бизни ўлимдан сақлаб қолиши мумкин-да.

Тъяденнинг бошқа ўлжаси ҳам бор: икки фляга коньяк. Уни қўлма-қўл айлантирамыз.

* * *

Душман тўплари, одатда, бизга яхши тушлар тилайди. Кун ўрнини тун эгаллайди, ўралардан туман булутлари кўтарилади, гўё у ерда аллақандай сеҳрли арвоқлар яшайдигандай туюлади. Ҳарир парда аста-секин ҳандақлар остига тўшалади. Кейин ўралар орасида узун-узун ҳошиялар пайдо бўлади.

Ҳаво мусаффо. Постда туриб, тун қаърига тикиламан. Ўзимни беҳол сезаман, ҳужумдан кейин ҳар доим шунақа бўлади, хаёлларим билан танҳо қолишга кўрқаман. Тўғриси, бу хаёл эмас, — хотиралар, нимжонлигимдан фойдаланиб, устимга беҳосдан ёпирилиб келган ва кўнглимда ғалати-ғалати хиссиётлар кўзгаман хотиралар.

Осмонга ёритувчи ракеталар отилади. Кўз ўнгимда шундай манзара намоеън бўлади: ёз оқшоми, мен черковнинг ички ҳовлисидаги усти берк айвонда туриб, мўъжазгина боғ ўртасида, черков пешволари дафн этилган ерда очилиб ётган баланд-баланд атиргул тўпларини томоша қиляпман. Атрофда Исо Масих азиятларини акс эттирувчи ҳайкалчалар. Ҳовлида тирик жон йўқ, ҳаммаёқ жимжит. Катта-катта кулранг гиштларга офтоб нури тушиб турипти, кафтимни босаман — иссиқ. Томнинг ўнг томонида черковнинг зангори минораси кўкка бўй чўзган. Ҳовлини гир айланасига қуршаб олган айвон

устунлари оралаб ғира-шира қоронғилик кезади. Черковда турибман-у, йигирма ёшимда аёл зоти билан боғлиқ одамни хижолатга соладиган сир-асорлардан воқиф бўлганим ҳақида ўйлайман.

Манзара шу қадар яқинки, то навбатдаги ракета ёруғи уни кўздан яширмагунча ўзимни черков айвонида тургандай ҳис этаман.

Милтиғимни олиб, ерга тик қилиб қўяман. Ствол ҳўл, уни маҳкам ушлаб, кафтим билан туман томчиларини сидириб ташлайман.

Шаҳримиз чеккасида, ўтлоқлар оралаб оқадиган сой бўйида қатор кетган кўҳна толлар бор. Улар узоқданоқ кўзга ташланади, ўзи бир қатор бўлса ҳам, негадир Толлар хиёбони деб аташади. Болалигимиздан ўша жойни ёқтирардик, улар бизни ўзига ром этаверарди, бирорта толнинг тагида оёғимизни сувга ташлаганча шом қоронғисигача ҳам ўтираверардик. Сувнинг тоза ҳиди ва шабаданинг тол новдалари орасидаги нағмаси бизни буткул сеҳрлаб қўярди. Ўша кунларни эсласам, ич-ичимдан энтикиб кетаман.

Ўтмишнинг рўпарамда туриб оладиган барча манзараларида ғалати бир ҳислат бор. Улардан сукунат нафаси уфуради, ҳатто аслида бундай бўлмаган тақдирда ҳам, бари бир бу манзаралар кўнгилга таскин беради. Улар мен билан имо-ишоралар орқали сўзсиз гаплашадиган гунг шарпалардир, уларнинг сукунати кишини шу қадар ларзага соладики, шоша-пиша биллагимни чимчилаш ва милтиғимни пайпаслашга тушаман, азбаройи ўша сукунат бағрига сингиб кетмаслик учун, хотиралар сеҳридан маст бўлиб, бемалол оёғимни узатиб ётиб олмаслик учун шундай қиламан.

Ҳозир биз сукунат нималигини тасаввур этолмаймиз. Мана шунинг учун ҳам у тез-тез ёдимизга тушади. Фронтда сукунат бўлмайди, фронт шунақанги кенг майдонни ишғол қилганки, ҳеч қачон ундан нарига чиқиб кетолмаймиз. Ҳатто тақсимлаш пункти ва фронтдан олисдаги дам олиш лагерларида ҳам тўпларнинг гумбур-гумбури қулоғимда акс садо бериб туради. Биз ҳеч қачон бу товушлар эшитилмайдиган масофагача узоқлаша олмаймиз. Кейинги пайтларда эса гумбур-гумбурлар ҳаддан зиёд кучайиб кетди.

Бу сукунат — ўтмиш тимсоллари орзу-истакдан кўра ҳам кишида қайғу, сўнгсиз дард-алам туйғуларини уйғотиши оқибатида юзага келган сукунат. Орзуларимиз бор эди, энди қайтмайди. Улар ғойиб бўлди, бошқа нарсага айланди, биз энди уларга бегонаемиз. Казармаларда ўтмишнинг бу тимсоллари бизда исёнкор иштиёқлар уйғотарди. У пайтларда орзу-ҳаваслардан айро тушмагандик, бир-биримизга дахлдор эдик. Бу тимсоллар эрталаблари машқ майдонига кетаётганда янграйдиган қўшиқларимизда намоён бўларди; ўнг томонда — тонг шафағи, сўл ёқда — қорамтир ўрмон; булар ростдан ҳам тиниқ хотиралар эди, сунъий равишда сингдирилмаган, вужуд-вужудимизда яшаб келаётган хотиралар эди.

Бироқ оқоғларга тушдиғу улардан мосуво бўлдик. Энди хотиралар юрагимизни тирнамайди, — биз ўлганмиз, хотиралар ҳам саробга айланган: улар унутилган, лекин баъзан кўз ўнгимизда қадалиб туриб оладиган сирли шарпалар тусига кирган; биз бу шарпалардан қўрқамиз ва уларни ноумид бир муҳаббат билан севаемиз. Ўтмиш шарпалари кучли, лекин бизнинг соғинчимиз ҳам ҳазилакам эмас, фақат унга етишиб бўлмайди. Ўтмишни қўмсаш, худди генерал бўлишни орзу қилишдай, бесамара хаёлпарастлик.

Агар бизга болалигимиз кечган юртларга қайтишга рухсат беришганда ҳам, ҳозир у ерларга бориб, нима қилишни билмай бошимиз қотиши эҳтимолдан узоқ эмас. Чунки ўша жойлар билан бизни боғлаб турган кўринмас ришталарни энди улаш қийин. Тўғри, ўша далалар, ўша қиру адирларда сайр қилиб юрган бўлардик, ҳар бир сўқмоқ, ҳар бир тепаликни кўриб, бениҳоя севи нардик. Аммо жувонмарг кетган ўртоғимизнинг сурати ўртада кўндаланг бўлиб тураверарди: унинг қиёфаси, юз-кўзлари, у билан бирга кечган кунлар...

Биз энди у ерлар билан илгаригидай боғлана олмаймиз. Ахир бизни у жойларнинг фақат гўзал манзараси ёки об-ҳавоси маҳлиё этган эмас, — йўқ, ўша пайтларда атрофимизни қуршаган жамики борлиқ билан ўзимизни яхлит бир вужуддай ҳис этардик, ҳаётни жон-жонимиздан севардик, юз бераётган воқеа ва ҳодисалар бизни ягона авлод сифатида шакллантирган, оналаримизнинг дунёқараши эса биз учун хийла мавҳум эди. Ҳа, биз тевара-

гимиздаги барча нарсаларни ардоқлардик, уларнинг ҳар биттаси бизни абдиётга элтувчи зинапоядай туюларди. Эҳтимол бу ёшлик ҳада этган имтиёздир, — дунёда бирон бир ғов мавжудлигини, ибтидонинг интиҳоси борлигини тан олмасдик; кейин қон ҳидини сеза бошладик ва бу сезги ҳар биримизни улкан ҳаёт оқимининг ночор жилғаларига айлантириб ташлади.

Ҳозир биз туғилиб-ўсган юртимизда хорижий сайёҳлардай юрган бўлардик. Тепамизда лаънат тоши айланади — биз фақат кўз кўриб турган нарсаларга сажда қиламиз. Биз ҳамма нарсани савдогарлардай оқ-қорага ажратамиз, заруратни эса қассоблардай тушунамиз. Биз беғам одамликдан ўтакетган лоқайд одамларга айландик. Хўп, тирик қолдик ҳам дейлик, лекин яшай оламизми?

Биз ташландиқ болалардай нотавонмиз, аини пайтда, мўсафидлардай донишмандмиз, биз бағритош, ожиз ва енгилтакмиз — назаримда, энди одам бўлмаймиз.

Тун илиқ бўлса-да, қўлларим совқотади, этим жунжикади. Бу туманнинг, окопларимиз олдида чўзилиб ётган мурдалар устига ястаниб, тананинг аллақаерида милтираб турган энг сўнги ҳаёт нишонларини ҳам сўриб олаётган мудҳиш туманнинг асорати. Эртага йиқилиб қолганлар гезариб-кўкариб кетишади, қонлари эса қотади, қораяди.

Ёритувчи ракеталар ҳамон осмонга отилиб, уларнинг совуқ шуъласи ойдаги кратерлардай тошқотган манзара — сон-саноксиз ҳандақлар устига тушиб турипти. Бирдан вужудимни кўрқув чулғаб олади. Фикрим хиралашади. Хаёлимни чалғитишим, тасалли излашим керак; тепамга бешафқат умидсизлик ёпирилиб келганида ҳар доим шунақа бўлади.

Қулоғимга декча ва қошиқларнинг шарақ-шуруқи эшитилади, шундагина қорним қаттиқ очганини сезаман — ичимга озгина иссиқ овқат кирса, ўзимни тутволаман. Шу илинжда навбат алмашинишини кутаман.

Кейин бошпанамга, мени арпа ёрмасидан тайёрланган бўтқа кутаётган блиндажга қараб йўл оламан. Бўтқа мазали, ёғи ҳам бор, шошмасдан танавул қиламан, ҳеч ким билан гаплашмайман, ҳамманинг димоғи чоғ, чунки тўпларнинг овози ўчган.

* * *

Кунлар кетидан кунлар ўтаверади. Ҳар бир соат одатдагидай, аини пайтда, ақл бовар қилмайдиган дақиқалардан иборат бўлади. Хужум қарши хужум билан алмашинади, ўйдим-чуқур бўлиб кетган далада, икки қатор окоплар оралиғида аста-секин ўликлар сони кўпая боради. Яқинроқдаги ярадорларни йиғиштириб олишнинг иложи бор. Аммо айримлари қулаган жойида узоқ қолиб кетади, уларнинг дод-фарёд билан жон беришларини эшитиб тура-миз.

Шунақалардан биттасини роппа-роса икки кеча-кундуз қидирамиз. Чалқанча ётиб қолгану орқасига ағдарилолмаётган кўринади. Нима учун уни тополмаётганимизни бошқача изоҳлаш мумкин эмас, модомики овоз келаётган жойни аниқлаб бўлмаётган экан, демак, ярадор оғзини ерга босиб бақиряпти.

Шўрликнинг яраси қалтисга ўхшайди. Баъзан шунақа бўладик, ўқ теккан одам ўша захоти, ҳушига келмасданоқ жон беради, баъзан эса узоқ вақт ўлиб ўлолмайди, тирилиб тириллолмайди — додлаб ётаверади. Катнинг фикрича, биз қидираётган ярадорнинг ё тос суяги, ё умуртқаси шикастланган. Кўкраги заха емаган, — акс ҳолда бунча узоқ қичқиролмасди. Қолаверса, бошқа ери яраланганда эмаклаб чиққан ва биз уни кўрган бўлардик.

Унинг фарёди пасая бошлайди. Қани энди овоз келаётган жойни аниқлаб бўлса! Биринчи кеча қисмимиздагилар уч марта қидирувга чиқишади. Баъзан ярадор ётган ерни аниқлагандай ҳам бўлишади, ўша томонга эмаклаб кетишади, кейин яна қулоқ солишса, овоз ҳар гал бошқа ёқдан эшитилаверади.

Қидирув тонггача давом этади, лекин натижа чиқмайди. Кундузи тева-

рак-атроф дурбиндан кузатилади, тирик жон кўринмайди. Иккинчи куни ярадорнинг ноласи секинроқ эшитилади: томоғи қуриб кетган бўлса керак.

Уни топганга рота командири навбатдан ташқари таътил ваъда қилади, уч кун қўшимчаси билан. Одамни жудаям қизиқтирадиган таклиф, лекин биз ярадорни топиш учун бусиз ҳам қўлимиздан келган ҳамма ишни қилаётгандик, — унинг фарёдига чидаш осон эмас эди. Кат билан Кропп тушдан кейин яна бир уриниб кўришади. Аммо уни тополмай, қайта келишади.

Ярадорнинг ноласи ҳамон эшитилиб турипти. Аввалига узоқ вақт ёрдамга қақирди; эртаси куни кечаси алаҳсирай бошлади: нуқул хотини ва болалари билан гаплашади, Элиза деган исм тез-тез қулоғимизга чалинади. Бугун кун бўйи йиғлади. Кечга яқин овози сусайиб, тонгача инграб чиқди. Барини аниқ-тиниқ эшитиб турибмиз, чунки шамол биз томонга қараб эсяпти. Эрталаб бечора омонатини топширгандир, десак, яна бир бор жон чиқиш арафасидаги хир-хири эшитилди.

Кун иссиқ, мурдаларни кўмадиган одам йўқ. Уларни олиб кетолмаймиз, қаёққа ҳам олиб борардик? Снарядлар барини тупроққа қориштириб ташлайди. Баъзи мурдаларнинг қорни шишиб, гумбаздай бўлиб кетган.

Осмон кўм-кўк, беғубор. Кечга яқин ҳаво дим бўлади, ердан иссиқ ҳовур кўтариляпти. Шамол бизга қараб эсганда, қон исини олиб келади, қуюқ, аллақандай чучмал ҳид, — ўралардаги мурдалардан кўтарилаётган бу қўланса буғ димоғни ачитиб, кўнгилни айнатади.

* * *

Ҳозирча кечалари тинч, шундан фойдаланиб, снарядларнинг етакловчи мис камарчалари ва француз ёритувчи ракеталарининг шоҳи парашютчаларини излашга тушамиз. Нима сабабдан бу камарларга ишқибозлар кўплигини ҳеч ким тузук-қуруқ билмайди. Узларининг айтишларича, улар катта қимматга эга эмиш. Баъзи аскарларнинг халтаси камарга тўла, ҳар доим ёнларида олиб юришади, ортиқча дахмазининг нима кераги бор — ҳайронман, уруш тугагандан кейин халтанинг оғирлигидан уйларига букчайиб кириб боришса керак-ов.

Фақат Хайегина очигини айтиб қўя қолади: камарларни қайлиғига жўна-тармиш, қайлиғи уларни пайпоқни тутиб турадиган резина боғич ўрнида ишлатармиш. Бу гапни эшитиб бошқалар қотиб-қотиб кулишади: вой занғарей, ўйлаб топган ихтиросини қаранглар-а! Ҳаммадан ҳам Тьяденнинг ҳазили ошиб тушади; у бир камарга оёғини тиқиб, сонигача кўтаради, кейин камар ичида қанча жой қолганини кўрсатади:

— Менга қара, Хайе, қайлиғининг оёғи шунақа зўр экан-да-а? Вой-бўй! — Тьяденнинг хаёли тепароққа кетади: — Оёғи бунчалик бўлса, орқаси қанақайкин, филникичалик келса керак камида!

У ҳазилини қўймайди:

— Мана шунақа аёлнинг устида ўлсам ҳам майли эди!

Хайе хурсанд, қайлиғи ҳамманинг эътиборига тушганидан оғзи қулоғида:

— Ҳа, кетворган қиз!

Шоҳи парашютчаларнинг иши осон экан: уч-тўрттасидан, — эмчакнинг катта-кичиклигига қараб, — сийнабанд тикса бўларкан. Кропп иккаламиз улардан рўмолча сифатида фойдаланамиз. Бошқалар уйларига жўнатишади. Шўрлик оналаримиз шу юпқа лахтакни деб ҳаётимизни қандай хавфга кўндаланг қилаётганимизни кўрганларида эди!

Кат Тьяденнинг ёрилмаган бир снаряддан камарни ечаётгани устидан чиқиб қолади. Ҳар қайсимизнинг қўлимизда снаряд портлаб кетган бўларди, аммо Тьяденнинг омади бор.

Бир куни эрталаб окопимиз олдида иккита капалак айланиб қолди. Бир жуфт оқ капалак, қанотларида қизил доғлари бор. Қаёқдан келиб қолишди, ақл бовар қилмайди, — бу ерда гул ҳам, бошқа ўсимликлар ҳам йўқ. Ора-орада бош суягининг тишларига кўниб, дам олволишади. Қушлар-ку аллақа-

чон урушга кўникиб қолишган. Ҳар куни тонгда олдинги марра тепасида сўфитўрғайлар қанот қоқади. Утган йили бир мода сўфитўрғай тухум босиб, бола очди.

Хайрият, каламушлардан қутулдик. Улар энди қорасини кўрсатмайди. Нариги томонга кетишган, у ёқда овқат кўп-да. Биттаси кўзимизга чалинган эди, отиб ташладик. Кечасилари яна гилдиракларнинг тарақа-туруқи эшитилганидан бўлиб қолди. Кундузи яккам-дуккам ўқ узиб қўйишади. Шундан фойдаланиб, ҳандақларни тартибга келтирамиз. Учувчилар ҳам бизни зериктиришмайди. Ҳавода кунига бир неча марта жанг бўлади. Бу томошанинг ишқи-бозлари кўп.

Бомбардимончи аэропланлар билан ишимиз йўқ, аммо разведкачи аэропланлар юрагимизга гўлгула солади, ахир ўшалар бизни тўпларга ем қилди-да. Тепамиздан учиб ўтганидан кейин ана-мана дегунча бошимизга снарядлар ёғилади. Бир куни ўн битта сафдошимиздан айриламиз, шулардан бештаси санитарлар. Иккитаси бурда-бурда бўлиб кетган; уларни энди окоп деворидан қошиқда қириб олиб, қозонга кўмса ҳам бўлади, дейди Тьяден. Учинчисининг бир оёғи танасининг пастки қисми билан бирга узилган. Тананинг тепа қисми окоп деворига тиралиб турипти, мурданинг ранги сап-сарик, соқолига илиниб қолган сигарета ҳали ўчмаган.

Жасадларни катта бир ўрага тахлаймиз. Ҳозирча устма-уст уч қават бўлди.

* * *

Кўққисдан ўт очиш кучаяди. Яна даҳшатли кутиш дақиқалари бошланади.

Ҳужум, қарши ҳужум, зарба, қарши зарба, — булар оддий сўзлар, аммо уларнинг замирига кўп нарса яширинган. Талафотимиз ортиб боряпти, асосан янги келганлар ҳисобига. Қисмимизга яна қўшимча куч жўнатишди. Нуқул жиш болалардан иборат бутун бошли бир полк. Фронтга келгунга қадар деярли ҳеч қандай тайёргарликдан ўтишмаган, фақат назариётдан озгина маъруза эшитишган, холос. Тўғри, милтиқ нима, граната нима — билишади, лекин аскар ўзини қай йўсинда панага олиши кераклиги тўғрисида тасавурлари йўқ, айниқса, ўзлари турган жойнинг шарт-шароитига тез мослаша олишмайди. Оддийгина дўнглик, ўнқир-чўнқирларни пайқашмайди.

Гарчи бизга қўшимча куч ҳаводай зарур бўлса-да, ёш болалардан фойда кам, аксинча, уларни турган-битгани ташвиш. Жанг гирдобига тушгач эсанкираб қолиб, пашшадай қирилиб кетишади. Замоनावий уруш билим ва тажрибани талаб қилади, аскар шароит ва вазиятни тез илғаши, снаряд турларини улар ҳали ҳаводалигидаёқ аниқлай олиши, қаерга тушади ва унинг парчалари қанча масофага тарқалади, бу зарбага қандай чап бериш керак — барибарини олдиндан билиши шарт.

Табийки, бизга ёрдамга келган ёш аскарлар бу нарсалардан мутлақо беҳабар. Кўз ўнгимизда бекордач-бекорга нобуд бўлишади. Ҳатто кичкина снаряд билан гранатанинг фарқига боришмайди. Анча олисда портлайдиган, унча хатарли бўлмаган оғир “чамадон”ларнинг товушига юрак ютиб қулоқ солишади-ю, ер бағирлаб учиб келадиган ўқларнинг чийиллашини эшитишмайди. Ҳар томонга қочиш ўрнига қўрага қамалган қўйлардай бир ерга гуж бўлиб олишади, оқибатда яраланган, лекин ҳали тузалиб, яна сафга қўшилиши мумкин бўлган аскарларни ҳам душман учувчилари осмондан туриб, битта-битталаб отиб ўлдиришади.

Шолғом шўрва ичавериб тинка-мадори қуриган, “тиқ” этган товушдан ўтақаси ёрилиб, ерга қапишиб оладиган бу шўрпешона ботирларни бир кўргандаёқ таниймиз. Шу ҳолига яна улар ҳужумда иштирок этишади, душман билан юзма-юз олишишади. Бахтиқаро нўхат полвонлар! Улар шу қадар юрак олдириб қўйишганки, бирининг кўкраги ёки қорни ёрилиб, бирининг қўли ёки оёғи узилиб ерда чўзилиб ётипти-ю, овозини чиқариб додлашга ҳам иймангани, фақат гингшийди, ойисини ёрдамга чақиради, ноҳосдан биров қараб қўйса, дарров дами ичига тушиб кетади!

Эндигина тук ўрмалаётган бу чехралар шу даражада бўм-бўш ва лоқайдки, фақат ўлган гўдакларнинг юзи шундай бўлиши мумкин.

Уларнинг сапчиб туриб югуришлари ва сал ўтмай гуппа ағдарилишларини кўриб, жонинг ҳалқумингга келади. Қани энди бу тентаклиги учун ёқасидан тутиб, кулоқ чаккасига тортиб юборсанг ёки шартга кўтариб, жанг майдонидан нарироққа олиб бориб қўйсанг. Кийимларини айтмайсизми! Кулранг аскарча камзул ҳам, шим ҳам, этик ҳам катта — чўпдай озгин гавдада камзул ҳилпиллаб ётипти, шим қопга ўхшайди, этик ҳар қадам босганда попиллайди — омборда буларбоп кийим топилмаган.

Ҳалок бўлган ҳар битта кекса аскарга беш-ўнга ёш аскарнинг мурдаси тўғри келади.

Кўплари кимёвий ҳужум пайтида у дунёга равона бўлишади. Уларини нима кутаётганини англашга ҳам улгуришмайди. Блиндажлардан бири юз ва лаблари қорайиб кетган мурдаларга тўла. Бир ўрадаги ёшлар газниқобларини барвақт ечишади; улар газ ҳаводан кўра ерда узоқ туришини билишмаган; тепада ниқобсиз юрган одамларни кўриб, улар ҳам ўлариникини апил-тапил ечиб ташлашган ва обдон газ ютиб, ўпкаларини ишдан чиқазишган. Ҳозир уларнинг аҳволи оғир, энди қийналиб, қон қусиб, узоқ жон беришади.

* * *

Кутилмаганда Химмельштосга юзма-юз келсам-а! Иккаламиз битта ҳандаққа тушиб қолибмиз. Нафасимизни ичимизга ютиб, ёнма-ён ётибмиз, ҳамма ҳужумга ташланиш дақиқаларини кутяпти.

Қаттиқ ҳаяжондаман, мана ниҳоят, ҳандақдан отилиб чиқдик ҳам, ие, Химмельштос қани? Дарҳол изимга қайтиб, ҳандаққа сакрайман, вой хумпар-ей, бир бурчакда биқиниб ўтирипти. Юзи сал тирналган, ўзини яраланганга соляпти. Дағ-дағ титрайди — у ҳам бу ерда янги-да. Ҳазабим қайнаб кетади, ёш-ёш йигитлар ҳужумга отилса-ю, бу аблаҳ пана жойда пусиб ўтирса!

— Чиқ! — дейман овозим бўғилиб.

Қимир этмайди, мўйлови лип-лип учиб турипти.

— Чиқ!

У оёғини узатиб, ҳандақ деворига суяниб олади, нукул кучукка ўхшаб финшийди.

Тирсагидан ушлаб, оёққа турғазмоқчи бўламан. У баттар чинқирришга тушади. Асабим бардош беролмайди. Ҳалқумидан олиб, силкита бошлайман, калласи у ёқдан—бу ёққа бориб келяпти.

— Турасанми—йўқми, ярамас? Вой итвачча-ей, жонинг ширинлик қилдими?!

Кўзлари гўлайган, қани миқ этса! Бошини деворга ураман.

— Тур, ҳайвон! — шундай деб, қовурғасининг остига тизза ураман. — Тур, чўчқа!

Ахири тепага судраб чиқаман.

Шу пайт ёнимиздан ҳужумга ташланганларнинг янги сафи чопиб ўтади. Уларнинг орасида лейтенант ҳам бор. Бизни кўриб қичқиради:

— Олға, олға, орқада қолманглар!

Шунча сўкканларим ҳам бир бўладию, шу бир оғиз буйруқ ҳам бир бўлади! Бошлиқнинг овозини эшитиши билан Химмельштоснинг кўзлари чарақлаб очилиб кетади, кейин у ёқ—бу ёққа аланглаб, ҳалигиларнинг кетидан югуради.

Мен ҳам уларга эргашаман, Химмельштос елдай учиб боряпти. У яна биз билган фидойи ҳарбийга айланган эди. Ана, лейтенантни ҳам қувиб ўтди, ҳозир ҳаммадан олдинда югуриб кетяпти.

* * *

Шиддатли отишма. Душман йўлини тўсовчи ўт. Ўқ ёмғири. Мина. Газ. Танклар. Пулемётлар. Қўл гранаталари. Бу сўзлар оғизнинг бир чеккасидан чиқиб кетади, аммо шуларнинг дастидан инсоният озмунча азият чекдими!

Юзимиз қорақўтир бўлиб кетган, миямиз алғов-далғов, ўлгудай толиққанмиз; ҳужум бошланганда кўпчиликни уйғотиб, сафга қўшиш учун мушт-

ни ишга солишга тўғри келади; кўзларимиз қизарган, қўлларимиз тирналган, тиззамиз қон, тирсақларимиз дабдала.

Орадан қанча фурсат ўтди? Ҳафтами, ойми, йилми? Кунлар ўтди, холос. Вақтнинг бетизгинлигини жон бераётганларнинг қонсиз юзидан англаб турамыз; югурамыз, граната улоқтирамыз, ўқ узамиз, ўлдирамыз, ерга ётамыз; силламыз қуриган, фикримиз хиралашган, бизга фақат биттагина ўй далда бериб туради: атрофимизда ҳали биздан кўра ҳам заиф ва ғўр болалар бор, улар бизни авлиё деб билишади, чунки кўп ҳолларда ўлимга чап беришнинг уддасидан чиқамиз.

Фронтда осойишталик ҳукм сурган пайтларда уларга йўл-йўриғ кўрсатамыз: “Қарагин-а, ҳў анови нарсани кўряпсанми? У мана, биз томонга учиб келяпти! Бемалол ётавер, бошқа жойга тушади. Агар у мана бунақа қияликда келаётган бўлса, қочиб қол! Улгурасан”.

Биз овози деярли эшитилмайдиган маккор майда ўқларнинг визиллашини дарров илғашни ўргатамыз; ёш аскарлар тўплар гумбур-гумбури орасидан бундай товушни бехато ажрата билишлари керак. Бу ўқлар йирик снарядлардан кўра хавфлироқ эканини тушунтирамыз. Аэропланлардан қандай яширинишни, душман окопга бостириб кирганда ўзини ўлганга солишни, граната ерга тушмасидан бир дақиқа олдин портлаши учун нима қилиш зарурлигини кўрсатамыз. Уларга снаряд портламасдан туриб, яшин тезлигида ўрага отилишни уқтирамыз, бир боғлам граната билан окопни ағдар-тўнтар қилиш мумкинлиги, душман гранатаси билан бизнинг гранатамиз ўртасида қандай фарқ борлиги ҳақида гапирамыз. Болаларнинг диққатини кимёвий снарядлар қандай товуш чиқаришига қаратамыз, хулласи калом, ўлимдан омон қолишнинг турли-туман йўлларида сабоқ берамыз.

Улар гапларимизни киприк қоқмай тинглашади, бари мўмин-қобил йигитлар, лекин жанг бошланди дегунча, ҳаяжонга тушишадия айтганларимизнинг буткул тескарисини қилишади.

Ҳайе Вестхусни ўқ ёмғири остидан кураги мажағланган аҳволда олиб чиқишади. Нафас олишидан ўпкаси ҳам қаттиқ жароҳатлангани сезилиб турипти. Видолашишга улгураман.

— Мана, вақт-соати келди, Пауль, — дейди у базўр ва оғриқнинг зўридан билагини тишлайди.

Боши йўғ-у, лекин ҳали ўзи тирик одамларни, иккала оёғининг кафти бўлмаса ҳам чопиб кетаётган аскарларни кўрамыз; улар суяги очилиб, кесилган думга ўхшаб қолган оёқларида оқсаб-тўқсаб энг яқин ўрага етиб олишади; бир ефрейтор дабдала бўлган оёқларини чувалатиб, қўллари билан икки чақирим жойга судралиб боради; яна бир аскар отилиб чиққан ичакларини кафти билан қорнига босиб, тиббиёт хонасига етиб келади; биз лабсиз, жағсиз, юзсиз одамларни учратамыз; қон оқишини тўхтагиш учун қўлининг томирини икки соат тишлаб турган аскарни олиб кетамиз; кун чиқади, кеч киради, қанча одам нобуд бўлади.

Аммо-лекин душманнинг сон жиҳатдан бизникига қараганда анча-мунча ортиқ кучларидан бир парча ерни бўлса ҳам асраб қолдик; уч-тўрт юз метр жойни бой бердик, холос. Илло, ҳар метр масофага биттадан ўлик тўғри келади.

* * *

Бизни алмаштиришади. Остимизда гилдираклар айланади, биз кузовда тик турганча бир-биримизга қапишиб, мудраб кетяпмиз. “Эҳтиёт бўлинг, сим!” — деган огоҳлантиришни эшитганда ўтириб оламиз. Бу ерлардан ўтганимизда ёз эди, дарахтлар кўм-кўк эди, ҳозир куз, кечасилари бадан жунжикади, ҳаммаёқни оппоқ туман қоплайди. Мошиналар тўхтади, тушамиз, — аллақанча бўлинмалардан тирик қолган аралаш-қуралаш бир тўда аскар. Мошиналар борти олдида одамларнинг қора шарпаси ивирсийди; улар полк ва роталарнинг рақамларини айтиб қичқиради. Ҳар гал тўдадан ажралиб чиқа-

ётганларнинг сони камайиб боради, — рангида ранг қолмаган, усти-боши исқирт саноқли одам.

Мана, кимдир бизнинг ротанинг рақамини эълон қилади, овозини дарров таниймиз, командиримиз, — демак, тирик, фақат қўлига дока ўралган. Ёнига борамиз. Кат билан Альберт ҳам шу ерда, ёнма-ён туриб, бир-биримизга разм соламиз.

Рақам яна иккинчи, кейин учинчи марта бақриб айтилади. Қанча чақриш мумкин, — ахир, дала шифохонасида ётганлар ҳам, ўраларда қолиб кетганлар ҳам бу овозни эшитишмайди-ку.

— Иккинчи рота, ёнимга келинг! — деган буйруқ яна такрорланади.

Салдан сўнг командиримизнинг ҳафсаласи пир бўлади:

— Иккинчи ротадан бошқа ҳеч ким йўқми?

Ҳеч кимдан садо чиқмайди. “Бор-йўғи шуми?” — дейди командир ва буйруқ беради: “Тартиб рақами бўйича сафга туринг!” — бу гал унинг овози жуда ҳазин эшитилади.

Тонг ота бошлайди; биз фронтга келганда ҳали ёз эди, юз эллик киши эдик. Ҳозир совқотяпмиз, куз куз-да, япроқлар шилдирайди, ҳавога бирин-кетин ҳорғин овозимиз тарқалади: “Биринчи, иккинчи, учинчи, тўртинчи...” Ўттиз иккига етганда йўқлама тугайди. Ҳамма жим. Ниҳоят, командирнинг товуши сукунатни бузади: “Бошқа ҳеч ким йўқми?” Бир оз кутади, кейин буюради: “Взвод бўйича... — аммо дудуқланиб қолади, гапни базўр тугатади: — Иккинчи рота— юрилсин! Эркин қадам ташланг!”

Шундай қилиб, иккитадан бўлиб саф тортган бир ҳовучгина аскар тонгни қарши олади.

Ўттиз икки киши.

(Давоми келгуси сонда)

Муҳаммадхусайн ШАҲРИЁР

Ҳайдарбобога салом

Достон

1 ҲИССА*

1

Хайдарбобо, чақмоқларинг чаққанда,
Селлар-сувлар шарқиллашиб оққанда,
Қизлар унга саф боғлашиб боққанда
Салом бўлсин шавкатингга, элингга,
Менинг ҳам бир отим келсин тилингга.

2

Ҳайдарбобо, какликларинг учганда,
Кулбуйидан куён қалқиб қочганда,
Гулбоғларинг гуллаб чечак очганда
Бизларни ҳам мумкин бўлса ёд айла,
Очилмаган юракларни шод айла.

Достон қисқартириб босилаётир

Озарбойжон тилидан
Миразиз АЪЗАМ
ўгирмаси

Муҳаммадхусайн Шаҳриёр ҳозирги замон Эрон шеъриятининг энг кучли санъаткорларидан биридир. У фақат ўз ватанида эмас, бутун Яқин ва Урта Шарқда ва ундан олисларда ҳам кенг шуҳрат қозонган. Инсонликка муҳаббат, юксак гуманизм ва ҳақиқий ватанпарварлик Шаҳриёр шеъриятининг жонидир. Шаҳриёр 1906 йилда Табризда туғилган. Отаси Мирзо Оқо Хушкинобий адлия вакили ва Табризнинг таниқли кишиларидан бўлган. Дастурхони очик, нон-намакли, шерюракли инсон бўлганлиги ҳақида бир талай маълумотлар бор. Онаси ҳам миллион-миллион оддий турк аёллари сингари меҳрибон, фидойи, куюнчоқ юракли, сўзга чечан бўлганлиги тўғрисида кўп шеърий парчалар учрайди. Шаҳриёрнинг ёшлиги Табриз теграсидаги кишлоқларда, жумладан, ота-боболари юрти Хушкинобда ўтди. Ҳайдарбобо этаклари унинг сеvimли ўйин майдони, сайилгоҳи эди. Унинг ўзи шундай дейди: "Ҳайдарбобо тоғнинг оти бўлиб, у табиатнинг шоҳ асарларидан бири, тарихнинг мангу очик кўзидир. Ватанда юз берган ҳодисаларни кузатиб, ўз сийна дафтарига ёзиб боради..." Шаҳриёр тахсилни Табризда бошлаб, Техрон Дорилфунунида давом эттирди. Уни тамомлаш арафаларида бошига ишқ савдоси тушиб, ўқишини ташлаб кетди. Шеърлар бита бошлади. Кейин Хуросонга, даврнинг етук сиймоларидан бири Камол ул-Мулқдан руҳий далда ва таълим олгани жўнади. Сўнг "Камол ул-Мулқ зиёрати" номли бир қасида ёзди. Шаҳриёр бир қанча давлат ишларида, турли лавозимларда хиз-

ҲАҲОН АДАБИЁТИ

55

3

Баҳор ели чордоқларни йиққанда,
 Наврӯзгули, бойчечаклар чиққанда,
 Оқ булутлар кўйлақларин сиққанда
 Бизларни ҳам ёд айлаган соғ бўлсин,
 Дарддан фориг димоғимиз чоғ бўлсин.

4

Ҳайдарбобо, кун яғрининг доғласин,
 Юзинг қулсин, булоқларинг йиғласин,
 Болаларинг бир даста гул боғласин,
 Ел келганда, бер, келтирсин бизларга,
 Хаста бахтим, балки, муштоқ сизларга.

5

Ҳайдарбобо, юзинг доим оқ бўлсин,
 Тўрт бир ёнинг булоқ бўлсин, боғ бўлсин,
 Биздан кейин сенинг бошинг соғ бўлсин,
 Дунё қазо-қодар, ўлим-йитимдир,
 Дунё бу кун ўғилсиздир, етимдир.

6

Ҳайдарбобо сенсиз йўлим ҳеч бўлди,
 Умрим ўтди, келолмадим, кеч бўлди,
 Доим вақтим тигиз бўлди, зич бўлди...
 Билмас эдим бурилиш бор, дўниш бор,
 Соғиниш бор, айрилиш бор, ўлиш бор.

мат қилди. Лекин асосий вақтини шеърга, адабиётга бағишлади. Инқилоб йилларида ва ундан кейин ҳам ахлоқий-маънавий мавзуларда кўп ва фаол қалам тебратди. Шаҳриёрнинг форс тилидаги "Кеча афсонаси" асари рамз, мажоз ва истиора воситаларидан кенг фойдаланган ҳолда яратилган бўлиб, ҳозирги даврнинг муаммоларидан баҳс юритувчи муҳим бадий-фалсафий бадиаларидан биридир. Шаҳриёрнинг қасидалари, ғазаллари, қитъа ва маснавийлари жўшқин ва комиллиги билан, замон дардларига ҳамдардлиги билан ажралиб туради. "Подшоҳ, диққат-ла бок, тўфон тўла Табризди бу" мисраси билан бошланувчи қасидаси, "Шеър ва ҳикмат", "Жияним Ҳушангга" сарлавҳали маснавийлари, "Эйвоҳ онам" ва "Сабо ўларми?" деб ном олган марсиялари, "Ҳидоят чироғи", "Тўфонли шом", "Ваҳшиёна ов", "Муҳаббат ўрмони", "Ҳофиз абадийдир", "Жаннат куши", "Энди нега?" сарлавҳали ғазаллари бугунги Эрон шеърининг бетакрор намуналари сифатида адабиёт тарихидан мустаҳкам ўрин олган. Бу асарларида Шаҳриёр Шарқ шеърининг кучли анъаналари узра етилган шоир сифатида кўзга ташланса, "Мўмиёланган одам", "Эйнштейнча хабар", "Икки жаннати" каби сарбаст вазнидаги асарларида Фарбий Оврўпа ва жаҳон шеърояти йўлларида ҳам ижобий таъсир олган ижодкор сифатида кўринади. Инсоннинг руҳий олами, унинг инсоний жаҳон билан дўстлиги, ҳаётда курашчан бўлишнинг устунликларини куйлаган бу шеърлари Эрон маданиятидаги янгича мавжлардирки, улар гоҳо шиорларни эслатса ҳам, бари бир Эрон адабиётида муҳим воқеа

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

7

Ҳайдарбобо, мард ҳавога ишламас,
Умр ўтгач, бир кун бармоқ тишламас,
Фақат номард умрин элга ҳаржламас.
Биз ҳам, воллоҳ, узоқмасмиз сизлардан,
Кўришмасак, рози бўлинг бизлардан.

8

Ҳайдарбобо, Мир Аждар ҳайқирганда,
Овозидан қишлоқ титраб турганда,
Рустам баҳши сози тилга кирганда,
Ёдингдами, ваҳм босиб қочардим,
Қушдай ҳуркиб, пирра четга учардим.

9

Шанкулова ошиқларин олмаси,
Баъзан келиб боғда қўниб қолмаси,
Тош отмаси, олма-беҳи солмаси, —
Ширин тушдай бари қолган ёдимда,
Из қолдирган руҳимда, авлодимда.

10

Ҳайдарбобо, Қуруқ кўлнинг ғозлари,
Бузоқларнинг маъраган овозлари,
Қишлоқларнинг саратони, ёзлари
Бир кинонинг тасмасидир кўзимда,
Томошадан завқланаман ўзим-да.

бўлиб қолгандир. Шаҳриёрнинг ижодида "Ҳайдарбобога салом" дostonи муҳим ўрин эгаллайди. Аввало шуни айтиш керакки, бу — шоирнинг ўз она тили — Озарбайжон туркчасида ёзган биринчи баланд руҳли асаридир, шубҳасизки, форсийга ҳам аллақачон таржима қилинган. Шаҳриёр 1988 йилда оламдан ўтди ва Табриз қабристонигаги шоирлар сарманзилига дафн этилди. Шаҳриёрнинг ижоди шу кунга қадар ўзбек китобхонларига танитилган эмасди. Чунки Мустақиллик чоғигача Эрон — Ўзбекистон адабий алоқалари деярли тўла узилган эди. Рус тилида чиққан манбалар билангина танишардик. Айниқса, ҳозирги замон ёш адибларининг янги нашр этилган китоблари билан таниша боришнинг имкони йўқ эди. Кейинги йилларда Ўзбекистон Республикаси билан Эрон Ислоҳ Жумҳурияти ўртасида асрий-асрий аъналарга эга бўлган "Эрон-Турон муносабатлари" қайтадан дўстона асосларга қўйилди. Эроннинг Ўзбекистондаги Фавқуллодда ва Мухтор элчиси Ҳусайн Нарокиён жаноби олийлари етагидаги элчихона ходимлари ўзбек зиёлиларини янги-янги форсча манбалар билан таништирмоқда. Шахсан мен ўзим "Ҳайдарбобога салом"ни таржима қиларканман, шоир ҳақида биографик маълумотлар ва изоҳлар олиш, дostonнинг баъзи жойларига аниқлик киритишимда кўрсатган ёрдами учун элчихонанинг масъул ходими Худоёр жанобларига ташаккуримни билдираман.

11

Қора Чаман тариқлари, раъноси,
 Човушларнинг гумбурлаган садоси,
 Қарбалога кетганларнинг вайлоси
 Тушсин бу оч, йўлсизларнинг кўзига,
 Тамаддуннинг учдик ёлгон сўзига.

12

Ҳайдарбобо, шайтон бизни оздирди,
 Юракларни муҳаббатдан бездирди,
 Қора кунлар ёзмишини ёздирди —
 Солди халқни бир-бирининг жонига,
 Аҳилликни белаштирди қонига.

13

Кўзёш кўрган қон тўкишга йўл бурмас,
 Имонли эр белда ханжар-ла юрмас,
 Аммо эвоҳ кўр ҳам тутганин бермас —
 Жаннатимиз жаҳаннам бўлмоқдадир,
 Бор сўзимиз муҳаррам бўлмоқдадир.

14

Хазон ели япроқларни тўкканда,
 Булут тоғдан иниб кандга чўкканда,
 Шайхулислом ваъз айтиб оҳ чекканда
 Таъсирчан сўз юракларга тегарди,
 Дарахтлар ҳам Оллоҳга бош эгарди.

15

Тошлибулоқ тош-қум билан тўлмасин,
 Дарахтлари сарғаймасин, сўлмасин,
 Ундан ўтган отлиқ сувсиз ўлмасин,
 Қайна, булоқ, саломат бўл, оқиб тур,
 Уфқларга хумор-хумор боқиб тур.

16

Ҳайдарбобо, тоғнинг, тошнинг сараси,
 Каклик сайрар, орқасида боласи,
 Кўзиларнинг оқи, кўки, қораси...
 Бир кўрсайдим тоғ-даралар юзини,
 Қуйлар эдим: “Чўпон, қайтар кўзини...”

17

Ҳайдарбобо, сулув ернинг бўзида
 Булоқ қайнар сой — чаманнинг кўзида,
 Булоқўти сузар сувнинг юзида.
 Гўзал қушлар шу ерлардан кечарлар,
 Хилватланиб булоқдан сув ичарлар.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

258

18

Пичан узра бошоқ ўрган ўроқлар
 Бамисоли зулф тараган тароқлар,
 Шикорчилар беданани сўроқлар.
 Пичанчилар айронларин ичарлар,
 Маза қилиб сўнгра гарам бичарлар.

19

Ҳайдарбобо, кандда қуёш ботганда,
 Болаларинг шамларинг еб ётганда,
 Ой мўралаб нур дастасин отганда
 Сен уларга биздан-да бир қисса де,
 Қиссамизда кўпроқ гаму ғусса де.

20

Қари эна тунда нақл айтганда,
 Ел кучайиб мўрини силкитганда,
 Бўри эчки улоғин еб кетганда
 Мен яна бир муштдай бола бўлсайдим,
 Қанийди бир очилиб, сўнг сўлсайдим.

21

Аммачамнинг хушбўй болини еярдим,
 Сўнгра туриб уст тўнимни киярдим,
 Боғлар аро жаранг-жаранг куйлардим.
 Жонгинамни, оҳ яйратган кунларим,
 Новда миниб, от сакратган кунларим.

22

Ҳожи хола дарёда кир юварди,
 Мамасодиқ томларини суварди,
 Фарқ қилмасдик тоғди, тошди, деворди,
 Ҳарён чопиб ҳаддимиздан ошардик,
 Оллоҳ-оллоҳ, қандай ғамсиз яшардик.

23

Шайхулислом муножотни айтарди,
 Машад Раҳим оқ ятакда кетарди,
 Машд Ачали бўзноч чайнаб ўтарди,
 Биз шод эдик хоҳ аза, хоҳ тўй бўлсин,
 Фарқи нима, бўлаверсин, қўй, бўлсин...

24

Малик Ниёз варангдилини мойларди,
 Югургилаб отин овга соларди,
 Қирғий мисол қўтас бошин оларди,
 Ойна очиб қизлар боқар эди жим —
 Деразада қандай гўзал кўриним!

25

Ҳайдарбобо, тўйлар қизиётганда,
 Қиз-келинлар хина, пилта соғганда,
 Куёв томдан қизга олма отганда
 Маним-да у қизларингда кўзим бор,
 Бахшиларнинг созларида сўзим бор!

26

Ҳайдарбобо, булоқларинг ялпизи,
 Полиларинг босволдиси, гарвузи,
 Атторларинг аччиқтоши, андизи
 Ҳали-ҳали томоғимда тот берар,
 Қайтмай кетган кунларимдан ёд берар.

27

Байрам эди, кўршапалак сайрарди,
 Қизлар пайпоқ тўқир — сепин шайларди,
 Туйнугидан кимдир белбоғ ташларди —
 Гўзал одат эди белбоғ солламоқ,
 Йигит белбоғига ҳады боғламоқ.

28

Мен ҳам бир чоғ белбоғ истаб йигловдим,
 Шоҳи белбоғ олиб белга боғловдим,
 Фуломларнинг туйнугидан солловдим —
 Фотма хола менга пайпоқ боғловди,
 Хон бувимни ёдга солиб йигловди.

29

Ҳайдарбобо, Мираҳмаднинг боғчаси,
 Боғчасининг нордон-ширин олчаси,
 Келинларнинг бўҳчалари, токчаси
 Ҳей тахмонлар кўзларимнинг рафида,
 Чодир қурар хотиралар сафида.

30

Байрамолди олгиндан лой эзарлар,
 Нақш уриб хоналарни безарлар,
 Токчаларда кўрпа-болиш тузарлар —
 Қиз-келиннинг чойнак, коса, ойнаси...
 Ҳавасланар, онаси, қайнонаси.

31

Фолчиларнинг сўзи, афсун қилмаси,
 Сигирларнинг оғизи-ю сузмаси,
 Чоршанбанинг ҳар айтим-калимаси...
 Қизлар куйлар: “Қут бер, сочил, чоршанба!
 Ойна бўлиб бахтим очил, чоршанба!”

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

32

Тухумларни хил-хил бўяб чиқардик,
Уриштириб синганларин чақардик,
Гурпаклашиб бир-биримиз йиқардик,
Али менга яшил ошиқ берарди,
Ирза менга наврӯзгули терарди.

33

Ҳайдарбобо, дарахтларинг юксалди,
Аммо афсус ёшларинг ҳам кексарди,
Қанча тўқли келди, кетди, ўзгарди...
Соя тушди, кун ботди, қош қорайди,
Зулмат ичра бўри кўзи чақнайди.

34

Эшитганман: ёнар Оллоҳ чироғи,
Тозаланди у чоғ масжид булоғи,
Роҳатланди канднинг яқин-йироғи —
Мансурхоннинг дард кўрмасин қўллари,
Ҳақ ёр бўлсин, порлоқ бўлсин йўллари.

35

Ҳайдарбобо, қалай Мулла Иброҳим?
Мақтабига кўз тегмасин илоҳим.
Ўрим чоғи бекитмасми даргоҳин?
Болаларга ўргатяптими калом?
Ул охундга мандан етказгин салом.

36

Ҳачча Султон амма кетмиш Табризга,
Аммо на Табризки, келолмас бизга!
“Ҳа, тур, болам, тур, кетдик уйимизга”.
Ота ўлди, қариндошлар ёт бўлди,
Совлиғимиз бегона бир зот бўлди.

37

Ҳайдарбобо, дунё ёлгон дунёдир,
Сулаймондан, Нуҳдан қолган дунёдир,
Ўғил туғиб, дардга солган дунёдир,
Кимга нима берган бўлса — олди-ку!
Афлотундан бир қуруқ от қолди-ку!

38

Ҳайдарбобо, қара, дўстлар нетдилар:
Бир-бир мени чўлда ташлаб кетдилар.
Чашма, чироқларим сўниб битдилар.
Ёмон жойда кун қайтди, оқшом бўлди,
Дунё менга хароба-и Шом бўлди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

39

Бўлам икков борган эдик Қипчоққа,
 Ой чиққанда отлар келди ўйноққа,
 Тирмашардик тоғдан ошардик тоққа...
 Мешд Мемихон шунда отин ўйнатди,
 Милтигини шарт олиб шақиллатди.

40

Ҳайдарбобо, Қорақўлнинг жари бор,
 Хушгинобнинг йўли бор, кўприги тор,
 Какликлар бор у ерда олачипор,
 Ўша ердан ўтар бизнинг қишлоққа...
 Элдай сўйлай, ўглаб кетмай йироққа.

41

Хушгинобни ёмон кунга ким солди?
 Саидлардан кимлар ўлди, ким қолди?
 Мирғаффорнинг ҳовлисини ким олди?
 Булоқ тинса, қўлни ким ҳам тўлдирар?
 Кимлар ахир боғларимиз сўлдирар?

42

Мирғаффор нақ шоҳдай эди элида,
 Шоҳлар шикор қилолмасди ерида,
 Белбоғи бор йигит эди белида,
 Мазлумларнинг ҳаққи учун тикиб жон,
 Золимларга бермас эди ҳеч омон.

43

Мирмустафо тоға, баланд бўй бобо,
 Соқоллари ўсиқ Толстой бобо,
 Айлар эди азани ҳам тўй бобо,
 Хушгинобнинг обрўсию қудрати,
 Масжидларнинг, мажлисларнинг савлати.

44

Маждас-Садот куларди боғлар каби,
 Гурулларди булутли тоғлар каби,
 Сўз оғзида эрирди ёғлар каби,
 Манглайи кенг, яхши, теран сўзлари,
 Чироқ каби ёнарди кўк кўзлари.

45

Менинг отам қўли очиқ кишийди,
 Элга мадад бериш унинг ишийди,
 Яхшиларнинг энг сўнгги қолмишийди,
 Ундан кейин қариндошлар тарқалди,
 Ўрталикда оқибат ҳам йўқолди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

46

Мирсолиҳнинг шовқин-сурон солиши,
 Миразизнинг жимиб, тинчиб қолиши,
 Мирмамаднинг бир уй тиклаб олиши —
 Бари, билсак, тарих экан — очилди,
 Ҳтди-кетди, йитди-ботди — сочилди.

47

Мирабдулнинг қизлар қошин бўяши,
 Қош-кипригин ўсма билан белашини,
 Девор оша қўшни қизга қарашини,
 Шоҳ Аббоснинг дурбини ёдимдадир,
 Хушгинобнинг хуш куни ёдимдадир.

48

Ситор аммам сийналарин ёпарди,
 Қодир эса бирин очиб, “қопарди”,
 Туртиб, тишлаб, тўйиб тойдай чопарди,
 Қизиқ эди она-бола ишлари,
 Шапатилаб аммамнинг уришлари.

49

Ҳайдарбобо, Мирҳайдар соғ, омонми?
 Чойхонаси ё бекилган замонми?
 Куйилдим, ё ҳануз шўҳ-ёмонми?
 Оқ қировлар босмиш киприк-қошини,
 Аммо ҳаво гўдайтирмиш бошини.

50

Аммахоним Мирабдулнинг сўзини
 Эшитганда бужмайтирмиш юзини,
 Ойнада бир кўрса эди ўзини
 Ҳазилларин ўринсиз деб биларди,
 Ич-этин еб, титраб, тавба қиларди.

51

Физза хоним Хушгинобнинг гулийдн,
 Амир Яхё аммам қизин қулийдн,
 Рухсора артист эди, севгилийдн,
 Саид Хусан Мирсолиҳдан куларди,
 Амир Жаъфар кулгига гап уларди.

52

Тонг-сахарлаб қўйчивонлар келарди,
 Қўй-қўзилар қўйхонада маларди,
 Аммажоним гўдакларни беларди,
 Тандирларнинг тикланарди тутуни,
 Қандай гўзал иссиқ ноннинг бутуни!

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

53

Ҳайдарбобо, қорли тоғлар ошганда,
Тунги қарвон йўлидан адашганда,
Қайда бўлма — Техронда ё Кошонда,
Узоқларда кўзим тугар уларни,
Хаёл келиб, ошиб ўтар уларни.

54

Бир чиқсайдим Том қоянинг тошига,
Бир боқсайдим ўтмишига, ёшига,
Бир кўрсайдим нелар келмиш бошига,
Мен ҳам унинг қорлари-ла йиғлардим,
Қиш тўнгдирган қалбларни илиғлардим.

55

Ҳайдарбобо, гул гунчаси хандондир,
Аммо хайфки, юрак озиғи кондир,
Ҳаётимиз бир қоронғи зиндондир,
Бу зиндоннинг дарчасини очган йўқ,
Бу торликдан бир қутулиб қочган йўқ.

56

Ҳайдарбобо, кандлар бутун тумандир,
Кунларимиз бир-биридан ёмондир,
Кимлар доим аҳил бўлса омондир,
Яхшилиқни қўлимиздан олганлар,
Биз яхшини ёмон куйга солганлар.

57

Бир суриштир қарғиш теккан фалақдан:
Не истар бу қургани тор катақдан?
Сўра, ўтказ юлдузларни элакдан,
Ер юзига ҳақ байроғи тикилсин,
Бу шайтонли тузумлари йиқилсин!!

58

Бир учсайдим бу чирпирак ел билан,
Беллашсайдим тоғдан ошган сел билан,
Йиғлашсайдим узоқ тушган эл билан,
Бир кўрсайдим айролиқни ким солди,
Ўлкамизда ким ўлди-ю, ким қолди?!

59

Мен сенингдек тоққа солдим нафасим,
Сен-да қайтар, кандларга сол бу сасим,
Бойқушнинг ҳам тор қилмасин қафасин,
Бунда бир шер торда қолиб бақирар,
Мурувватсиз инсонларни чақирар.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

60

Ҳайдарбобо, тунда турна кечганда,
Гурӯғлининг кўзи ўтлар сочганда,
Фиротини миниб, кесиб-бичганда,
Мен ҳеч қачон пар тўшакка ботмасман,
Аваз озод бўлмагунча, ётмасман.

61

Ҳайдарбобо, эр, ўглини дов қилар,
Бурнин боғлаб номардларни ов қилар,
Жарда бўри оёқларин чов қилар,
Куй-қўзилар эмин-эркин ўтласин,
Думбалари қават-қават қатласин.

62

Ҳайдарбобо, кўнглинг доим шод бўлсин,
Ер бор экан, оғзинг тўла тот бўлсин,
Сендан ўтган хоҳ таниш, хоҳ ёт бўлсин,
Айт: “Шаҳриёр шунда ўсган болайди,
Бир умрдир, ғамни ғамга улайди...”

Сол БЕЛЛОУ

Фурсат фанимат

Қисса

4

Галварс! Эшшак! Чўчқа! Гўрсўхта! Лаънати хомсемиз! — Вильгельм ошхонадан маймоқланиб чиқиб борар экан, ўзини мана шундай сўзлар билан аёвсиз ҳақорат қилар эди. Мағрурлиги эсига тушиб кетди-да! Манманлик! Гадолардай ялиниб-ёлвориб, тиланди-я! Бошқа одам қуриб кетгандай қартайиб қолган дадаси билан жанжаллашиб, аҳволни баттар чалкаштириб ташлади. Одам ҳам шунчалик пасткаш, майдагап, бемаъни бўладими! “Пуштика-марингиздан бўлган ўғлингизнинг кўнглида нималар борлигини яхшироқ билсангиз, бирон жойингиз камайиб қоладими?” деган даъвога бало бормиди — э садқаи одам кет!

У кўзни қамаштирадиган ошхонадан деярли ошиқмай кетиб борарди: мутлақо дармони қолмагани. Бўйни, елкалари, бутун кўкрак қафаси зирқираб оғрир, гўё арқон билан танғиб ташлангандай эди. Димоғини аччиқ кўзёшларининг ҳиди ачитарди.

Айни кезде Вильгельм ўз ҳаётининг вазифасини, умридаги чинакам юмушни — мана шу юкни собитқадамлик билан елкадан қўймай кўтариб юриш, уялиш, чорасизлигини ҳис этиш, тўкилмаган аччиқ кўзёшларини алам билан ичга ютишни — ягона муҳим, асосий вазифани ҳозиргина уддалаганини ич-ичидан келаётган нидо айтиб турарди. Тақдирдан қочиб кутулиб бўлмайди, деганлари эҳтимол шу бўлса керак. Ҳаётининг мазмун-моҳияти шундан иборат бўлса ҳам, ажаб эмас. Эҳтимол, қайта-қайта хатоларга йўл қўйиб, бемаъниликлар содир этиб, охир-оқибат уларнинг азобини тортиши учун айнан шундай бўлиши керакмикан? Пулни афзал билганликлари учун дадаси билан мистер Перслидан ўзини ортиқ санагани билан улар серғайрат одамлар, бу эса шафқатсиз қисматнинг кетма-кет зарбаларидан зорланиб, шикоят қилавергандан кўра минг марта афзал эмасми, бу боши-кеги йўқ ғам-ташвишларга қарши бош кўтариб овора бўлгандан кўра жонига қасд қилса, бахтсизлик бўлармиди ёки жонини бало-офатлардан бир йўла халос этган бўлармиди?

Бироқ яна отасини эслаб, фикрина бошлади. Айримлар токи кўзи очиқ экан, сармояларини бирон хайрли юмушга сарфлаш тадоригида бўладилар. Дадам мени боқиши керак эмас ҳам дейлик. Бироқ қачон мен ундан буни илтимос қилибман? Умрим бино бўлиб, Маргарет учун, ўғилларим учун, ўзим учун ундан пул сўраганмидим? Гап пулда эмас, гап диққат-эйтиборда, диққат-эйтиборда ҳам эмас, балки одамгарчиликда, меҳр-муҳаббатда. У эса, катта ёшдаги одам бундай бўлмағур гаплардан юқорироқ туриши керак дейди. Ҳолбуки, одамгарчилик қиламан деб “Рожекс”даги иссиқ жойимдан айрилиб ўтирибман. Мен бағрикенглик қилиб, одамгарчилик юзасидан ўзимни уларга яқин тутсам, тасқара Герберни мендан юқорироқ қўйиб, ҳақорат қилишди-я. Дадам мени ўта лақма ҳисоблайди. Лекин у айтганчалик гўл эмасман. Ҳа-я, унинг ўзи-чи, ўзи? Улим ҳақида ўйлагани-ўйлаган — шунинг учун мана шу

Давоми. Боши ўтган сонда.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

66

куйга тушиб қолган. Ўлим ҳақида муттасил ўйлагани камдай, лаънати пуллари туфайли мени ҳам ўйлашга мажбур этапти. Шуниси алам қилади-да. Ўзи шунга мажбур қилиб, яна хафа ҳам бўлади. Қашшоқ бўлганида-ку, қанчалар ғамхўрлик кўрсатишимни ўз кўзи билан кўрган бўлар эди. Албатта, уни ташлаб қўймасдим. Қалбимда меҳр-муҳаббат, иззат-хурмат қанчалар кўплигига қойил қолган бўларди. Колаверса, ўзи ҳам бутунлай бошқа одам бўлиб қоларди. Бағрига босиб, қайта-қайта дуо қилган бўларди.

Кенг, қўнғир тасмали бўз похол шляпа кийиб олган кимса Вильгельмга гап отди. Холл ғира-шира эди. Оёқ остига тўшалган гилам алангадай қипқизил, мебеллардан яшил нур ёғилар, сийрак офтоб нурлари эса заъфарон тусда эди.

— Хой Томми, тўхтасангиз-чи.

— Кечирасиз, — деди Вильгельм ва телефон томон интилди.

Лекин чақираётган Тамкиннинг ўзи экан, айти унга қўнғироқ қилмоқчи бўлиб турганди.

— Ёв қувдими, рангингиз ўчиб кетибди? — деди доктор Тамкин.

Вильгельм ичида оғзингдан чиқиб, ёқангга тармашсин, деб қўйди. Биров ўламаң деса, бунга ўхшаганлар куламан дейди.

— Йўғ-э? — деди у Тамкинга. — Ростданми? Сиз шундай деб ҳисоблар экансиз, демак, аслида ҳам шундай.

Тамкинга рўпара бўлиши билан дадаси иккаласи ўртасидаги жанжал хаёлидан кўтарилди. Вильгельмнинг фикри-зикрини бошқа ташвишлар чулғаб олди.

— Хўш, нима қиламиз? — деди у. — Бугун лярднинг нархи қанақа бўлар экан-а?

— Фақат ёмон ният қилманг. Бир оз ушлаб турсак бас — албатта, нархи ошади. Бироқ нима учун бунчалар ғазабландингиз, Вильгельм?

— Ҳа, шундай, оилавий гаплар.

Шу палла Тамкин тўғрисидаги тасаввурини ойдинлаштирмоқчи бўлиб унга синчиклаб назар солди, бироқ ҳар қанча зўр бергани билан бирон тўхтама кела олмади. Тамкин тўғрисидаги миш-мишларнинг ҳаммаси бўҳтон, у ўзи айтаётганидай бинойидек одам экани шубҳасиз. У олимпикан ёки йўқми? Олим бўлмаса, бундай масалалар билан ҳуқуқий маҳкамалар шуғулланишлари керак. Ёлғончими ёки йўқми? Нозик масала. Умуман олганда, ўқтин-ўқтин ёлғончиларга ҳам ишонса бўлади. Ҳа, бироқ унинг Тамкинга ишонишга ҳаққи бормиди?

Бирон тўхтама кела олмай, унинг ичини ит тирнар эди.

Бироқ ҳаммасини илгарироқ сўраб билиш керак эди, эндиликда унга ишонидан бўлак чора йўқ. У бир қарорга кела олмай узоқ иккиланди ва охири оқибат пулини унга тутқазди. Оқилона иш тутиш тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас эди. Вильгельм тамомила ҳолдан тойиб бўлган, шу боис нима қилаётганини ўзи ҳам тўлалигича англаб етмади. Нима учун шундай бўлди? Голливуд билан боғлиқ машмашалари қандай бошланганди? Қўшмачи бўлиб чиққан Венис айборми ҳаммасига? Ҳамма гап ҳаммиша бемаъ依лик қилишга ҳозир нозир Вильгельмнинг ўзида эди. Уйланаётганида ҳам айти шундай йўл тутган. Бутун ҳаёти мана шундай бемаъ依ликлардан иборат. Шу боис доктор Тамкинга рўпара бўлиш қисматида ёзилганини ҳис этиб, бор пулини унга қўшқўллаб тутқазишга мажбур бўлди.

Беш кун муқаддам Тамкин: “Эртага биржага борамиз”, — деб айтди. Вильгельмнинг бирга боришдан бўлак чораси қолмаганди. Соат ўн бирда маклер идорасига йўл олдилар. Тамкин иккаласи баравар пул тикадиган пайчилар бўлгани билан айти шу паллада ўз улушини тўлалигича қўша олмаслигини, пулларини патентларининг биридан олиш иложи бўлмаётганини Вильгельмга йўл-йўлакай айтди. Бугунча ҳозир етмаётган икки юз долларни келгуси ҳафтада, албатта, қўшиб қўяди. Лекин иккаласи ҳам биржадан келадиган даромадга қараб қолган жойлари йўқ. Бу шунчаки ишқибозликда, деди Тамкин. Вильгельм: “Албатта” деб қўя қолди. Бўлар иш бўлган эди. Шундай бўлгач, қўлидан нима ҳам келарди? Колаверса расмиятчилик билан боғлиқ ишлар уни чўчитар эди. Тамкиннинг қўлидаги чекнинг ранги сариқ экани

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

67

шубҳа тугдирди. Одамни довдиратадиган қалбаки ранг. Шу даражада бадхатлик билан битилганки, “а” ҳарфи “и”га ўхшаса, “д” ни “б”дан фарқлаб бўлмайди, “о”ни эса ҳаддан ташқари катта қилиб юборган, — ҳатто биринчи синф ўқувчиси ҳам бундан дурустроқ ёзади. Тўғри, аксарият олимлар бадхат бўладилар; машинкада ёзишади. Бунни Вильгельм ўзича шундай изоҳлаган бўлди.

Доктор Тамкин уч юз долларлик чекини унга берди. Вильгельм нима қилаётганидан ўзи беҳабар қўли қалтираётганини билдирмасликка зўр бериб уришиб, унга минг долларлик чекини ёзиб берди. У тишини тишига босиб, бутун оғирлигини столга ташлаганча, Тамкиннинг чекини қайтариб берсалар, ўзининг чекига ҳам ҳеч вақо тўламасликларини билгани учун ҳам истар-истамас чекни тўлғазиб берди. Ақли етгани шу бўлдики, кўк чек бўйича лоақал ўз пулини ундириб олишга улгуриш учун бир кун кейинги санани ёзиб қўйди.

Шундан сўнг Тамкиннинг номига ишончқоғози ёзиб берди. Тамкин Вильгельмнинг пулларини шу ҳужжатга биноан тасарруф этар, шу боис бу яна ҳам даҳшатлироқ ҳужжат эди. Тамкин илгари бу ҳақда миқ этмаганди, энди аён бўлишича, шундай қилиш ҳам керак экан.

Ҳар иккала ҳужжатга имзо чекканидан сўнг Вильгельм эҳтиёт чорасини кўриб қўймоқчи бўлди: идорага, менежер олдига қайтиб, сирли оҳангда сўради:

— Маъзур тутасиз. Мен Доктор Тамкин масаласида келган эдим. Ҳозиргина ҳузуригизда бўлган эдик, эсингиздами?

Осмон қоп-қора, эзиб ёмғир ёғар эди. Вильгельм почтага боришим керак, деган баҳона билан Тамкиндан осон қутулди. Тамкин ёлғиз нонушта қилгани жўнади, Вильгельм эса ёмғирдан ҳўл бўлиб кетган шляпасини бос-тириб олганча, менежернинг ҳузурида серрайиб турарди.

— Эсимда, сэр, эсимда, — деди менежер. Камгап, хўмрайган, қотма немис ўта дид билан кийинган, таблони кузатиш учун бўйнига бинокль осиб олган эди. У ҳамма жиҳатдан пухта бўлиб, фақат эрталаблари ҳеч қачон соқолини қиртишламас эди, бекорчихўжалар, қари-қартанглар, қиморбозлар, маклерлар ва Бродвейда уззукун сандироқлайдиган қаланғи-қасанғиларнинг кўзига шу аҳволда кўриниш, чамаси, уни заррача ҳам ташвишлантирмас эди. Биржа учда ёпиларди. Кечқурун, эҳтимол, бирон-бир жонон билан овқатланар, деган фикр кечди Вильгельмнинг хаёлидан, соқоли қалин бўлгани учун учрашув олдидан қиртишлаб олса керак.

— Фақат битта савол бор, — деди Вильгельм. — Мен ҳозиргина ишончқоғозига имзо чекдим, унга биноан доктор Тамкин менинг номимдан иш олиб боради. Сиз менга бланкалар ҳам бердингиз.

— Эсимда, сэр, эсимда.

— Мумкин бўлса, билмоқчи эдим, — деди Вильгельм. — Мен юрист эмасман, қоғозга ҳам бирров кўз югуртирдим, холос. Доктор Тамкин ана шу ишончқоғози асосида менинг бўлак пулларим, мол-мулкимга ҳам даъво қила оладими?

Вильгельмнинг ялтироқ ёмғирпўшидан ёмғир томчиларди. Кўйлагининг ҳамиша нуқтадайгина туюладиган тугмаларининг айримлари синиб, ярим ой шаклига келиб қолган, ўша жойлардан қорни ва кўкрагидаги қора-сарғимтир туклар мўралаб турарди. Менежер миждозлар билан фақат хизмат юзасидан совуққина муомалада бўларди. У хўмрайиб, юмушига боши билан шўнғиганча, сиполикни (соқоли қиртишланмаган бўлса ҳам) қўлдан бермас, фақат иш юзасидангина гаплашарди. Вильгельм узоқ ўйлагани билан қилмайман деган ишини бари бир қиладиганлар хилидан эканини менежер пайқанган бўлиши ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас. Юзи чўзинчоқ, совуққон, пухта, оқ сариқдан келган, бурни узун, вазмин, чеккалари қиртишланмаганига қарамай ўта жиддий, синчков менежер ўзини қўйгани жой тополмаётган Вильгельмга бирров кўз ташлади. Менежернинг бурни катта рангпар башарасида деярли ҳеч қандай ўзгариш сезилмади. Бу ҳам Рубин сингари ернинг тагида илон қимирласа биладиганлар хилидан. У ажнабий, демак, билмаган нарсаси йўқ. Фақат Вильгельм кадрдон шаҳрида ўзини беғонадай сезаётир.

Менежер деди:

— Хавотирланманг, сэр, ортиқча ҳеч қандай ваколат бермайди.

— Фақат қоғозда қайд этилган пулнигина тасарруф этади-а?

— Худди шундай, сэр.

— Ташаккур, фақат шуни билмоқчи эдим, холос, — деди Вильгельм мамнун оҳангда.

Ниҳоят, кўнгли хотиржам бўлди. Ҳолбуки бундай савол беришининг заррача ҳам қизиғи йўқ эди. Ахир Вильгельмнинг ўша пуллардан бўлак на сармояси-ю, на мол-мулки бор. Сўнги пулларининг ҳаммасини Тамкинга қўшқўллаб топширди. Ҳамма қарзларини узиши учун улар бари бир кифоя қилмаган бўларди, Вильгельм шунинг учун ҳам бир ойдан сўнг бари бир куруқ қўл билан қолган бўлардим, деб тахмин қиларди. “Ё ютуқ, ёки йўқ” деган фикр унинг оромини ўғирлаганди. “Ютиши” даргумонлигига ақли етиб турар, бироқ Тамкинга инсоф бериб, биржада пул ишлаш йўл-йўриғини ўргатиб қўйса, бу кунлар ҳам эсимдан чиқиб кетар, деган илинж бор эди. Бундан қатъи назар қайси ҳисобга пул тикканини ҳам унутди ва етти юз долларидан сўнгги центигача жудо бўлганига амин бўлиб, тақдирга тан бера бошлади.

Доктор Тамкин мана шундай йўл тутди: икки оғайни лярд ва донга пул тикадилар. Бири иккинчисидан кўпроқ ёки камроқ пул тикаётганининг ҳеч қандай аҳамияти йўқ. У Вильгельмга шундай деди: “Бу шунақа антиқа ишки, қўяверасиз, нима учун бошқалар ҳам синаб кўрмас экан-а, деб ажабланасиз. Уолл-стритдагилар қилни қирқ ёрадиганлар тоифасидан деб ўйлаяпсизми? Бизларнинг аксариятимиз бу жараённи ипидан игнасиғача билишга сабри-миз чидамайди, холос. Ҳали мени айтди дерсиз. Дейлик, сиз йўлда кетаяпсиз, машинангизнинг мотори қандай ишлаётганидан бехабарсиз, қолаверса, моторнинг ишдан чиқишига ҳам бефарқ эмассиз. Ё нотўғри гапиряпманми?” Нимаси нотўғри, ҳаммаси тўғри. “Мана шунақа, — деди Тамкин ғолибона хотиржамлик билан, ҳатто хиёл майна қилган оҳангда. — Бу ҳам худди шундай гап, Вильгельм. Сиз нималар содир бўлаётганини тушуна олмаслигингиз ҳисобига уларнинг бойлигига бойлик қўшилади. Лекин бу борада ҳеч қандай сир-асрор йўқ: бироз пул тикиб, арзимас йўл-йўриқларни ўзлаштириб олсангиз бас, ҳаммаси хамирдан қил суғиргандай кетаверади. Бу борада кўр-кўрона иш тутмаслик керак. Пул дарёдай оқиб келишини ҳис эта олиш учун таваккал қилиш даркор. Қисқаси, воқеалар уммонига шўнғиш лозим. Тенгма-тенг фойда орттирганингизни эса пайқамай ҳам қоласиз”. Шу боис Вильгельм ўзини аввалига биржа уни шунчаки йўлига қизиқтираётгандай тутди.

— Хўш, хўш, — деди холлда унга рўпара келган Тамкин. — Қанақа муаммолар, оилавий ишларми? Тортинмай айтаверинг.

У зукко руҳшуносдай синчков тикилди. Вильгельм бундай кезларда ҳаммаша ўзини йўқотиб қўярди. Нимаики демасин, нимаики қилмасин, доктор Тамкинга бусиз ҳам ҳаммаси беш қўлдай аён эди.

— Арзимаган гап, дадам билан айтишиб қолдик.

Доктор Тамкин парво ҳам қилмади.

— Ҳар доимги гап, — деди у. — Оталар ва болалар ўртасида бўладиган табиий можаро. Бундан кейин ҳам шу давом этаверади. Ҳатто дадангиз сингари олижаноб қариялар ҳам бундан ўзларини тия олмайдилар.

— Дарвоқе, шундай. Унга мутлақо ҳеч нарса ни уқтира олмаяпман. Гапларимни эшитгиси ҳам йўқ. Ҳамма гапларим тамаъгирлик ва пасткашлиқдан бошқа нарса эмас, деган шубҳага борапти. Оқибатда хафа қилиб қўяпман. Ё қарияларнинг ҳаммаси шунақамикан?

— Фарзандларнинг ҳам улардан ортиқ жойи йўқ, — деди доктор Тамкин. — Нима бўлмасин, олижаноб кекса дадангиз билан ҳар қанча фахрлансангиз ҳам оз. Кўнглингиз хотиржам бўлсинки, дадангиз қанча узоқ умр кўрса, шунча яхши, чунки узоқ умр кўриш борасида ота-она ҳаммаша андоза бўлиб келган.

Вильгельм бир оз ўйланиб, афсус билан деди:

— Шундайку-я, бироқ мен кўпроқ оймга тортганман шекилли, у эса олтимиш йил ҳам яшамаган.

— Дарвоқе, мен даволаётган ёшгина мижозларимдан бири ҳам отаси билан айтишиб қолибди. Ҳозиргина унга маслаҳатлар бердим. — Тамкин шундай дер экан, бошидан кўкимтир шляпасини олди.

— Каллаи сахарлабдан-а? — шубҳаланди Вильгельм.

— Телефон орқали, албатта.

Шляпасини олиши биланоқ кимга ўхшаб қолди бу Тамкин-а! Кўланкада тақир калласининг ўйдим-чуқурлари, хиёл лучуқ бурни, бинойидек қошлари, олифталарниқидек мўйлови, қоп-қора кўзлари айёрона ялтирар эди. У миқтидан келган, чайир, бўйни калта бўлгани учун ёқаси елкасига ёпишиб турарди. Оёқ-қўллари ҳам ғалаги, икки елкаси ҳам туртиб чиққанди. Бели йўғон эди. Қовушмай туришининг ўзидаёқ одамни шубҳалантирадиган нимадир бор эди, унинг асил қиёфаси ёлғиз худога аён. Қўлларининг териси дағал, тирноқлари қузғуннинг панжасидай япасқи бўлгани учун ясама — қалбакидай туюларди. Мўйнадай тимқора кўзлари йилт-йилт қиларди. Бир жуфт йирик қоп-қора соққалари ўйчандай туюлар — балки шундай туюлишининг ҳам сабаби бордир? Беғубордай таассурот қолдирар — лекин доктор Тамкиннинг кўнгли ҳақиқатдан ҳам беғубормикан? Унинг нигоҳларида одамни аврайдиган беқарор куч бўлиб, Вильгельм унинг бу хислаги туғма эканига шубҳаланарди. Доктор Тамкин нигоҳига махсус шундай хислат бахш этган ва узоқ машқ қилишлар натижасида нигоҳи илондай аврайдиган хусусият касб этган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Баъзида унинг нигоҳидаги жозиба сусяр ва шундай кезларда қип-қизил дурдоқ (фирт аҳмоқона деяверинг!) пастки лаби Тамкиннинг асил башарасини фош қилиб қўяр эди.

Вильгельм лярд хусусида гапирмоқчи бўлиб сғиз жуфтлаган эди, Тамкин олғирлик қилди:

— Мен айтган ота-бола ўртасидаги жанжал сизни бефарқ қолдирмаса керак. Улар тамомила бошқа масалада тортишиб қолишган. Отаси менинг ўғлим эмассан, деб даъво қилаётганмиш.

— Нима учун ахир?

— Чунки аён бўлишича, онаси отасининг бир таниши билан йигирма беш йилдан буён дон олишиб юрар экан.

— Ана, холос, — деди Вильгельм. Кўнглидан эса ҳаммаси бўлмаган гап, бўҳтон, деган фикр ўтди.

— Пихини ёрган аёл экан-да ўзи ҳам. Бир йўла икки эрнинг кўнглини овлаган! Ана энди болалар кимдан эканини топиб кўринг-чи! Ҳақиқий эри қистовга олганидан кейингина тўрт фарзанддан иккитасининг отаси бошқа эканига расман иқрор бўлган.

— Ақл бовар қилмайди, — деди Вильгельм паришонхотирлик билан.

У доктор Тамкиннинг бундай олди-қочди гапларига кўчикиб қолганди. Тамкин ҳаммага бир хил андоза билан ёндошарди. Меҳмонхонада истиқомат қилувчиларнинг ҳар бирига йўқ деганда биттадан айб илиб чиқар — кимнингдир асаби ишдан чиққан бўлса, кимдир ғайриоддий хунарлар содир этган, яна кимдир бедаво дардга чалинган. Рўзномалар дўқонидаги Рубиннинг хотини жанжалкаш, бақироқ Карлнинг ўйнаши. Саргарошхонадаги Фрэнкнинг хотини эса аскар йигит билан қочиб кетган, эри Франция тайёрагоҳида кутганича қолаверган. Хуллас, ҳамма нарсанинг оёғи осмондан. Ҳар бир ижтимоий тоифа ўзига хос асабий хасталикка чалинган. Ўта асабийлар корчалонлар бўлиб, багритошлик, очкўзлик, муштумзўрлик билан мамлакатда ҳокимиятни эгаллаб олишган. Ёлғонни ямламай ютишлари, ҳамини беш панжасини оғзига тикқанликлари сабабли уларга ҳеч ким ишонмайди. Фирт жинилар айни ўшалар. Ҳамма бало-қазо шулардан чиқади. Вильгельм “Рожекс”-ни эслади-да, корчалонларнинг ҳаммасига ишониб бўлмайди, деган фикрга бажонидил қўшилди. Унинг наздида, Тамкин қанчалар ғалати бўлмасин, умуман, ўқтин-ўқтин бўлса-да, ҳақ гапларни айтар ва холисона айтганда, кимларгадир нафи ҳам тегиб турар эди. Вильгельмнинг хавотирларига мос тушгани боис бало-қазолар тўғрисидаги гапни маъқуллади:

— Нимасини айтасиз. Қўйиб берсангиз ҳамма нарсани ўмариб, пуллашадди, на ор-номус, на ҳаё бор уларда.

— Лекин эсингиздан чиқмасин, — Тамкин мижози ёки харидори тўғри-сидаги ҳикоясини давом эттирди, — онасининг кўрсатмалари ҳақиқий эмас. Булар зўравонлик остида берилган кўрсатмалар. Шунинг учун унга сохта кўрсатмаларга ишонманг, деб қайта-қайта айтаяпман. Бироқ қани энди менинг гапларимга қулоқ солса.

— Қайсарлик ҳам эви билан-да, — деди Вильгельм асабийлашиб. — Менимча, биржага борадиган вақт бўлди. Ҳадемай очилади.

— Нималар деяпсиз, — деди Тамкин. — Тўққиз ҳам бўлгани йўқ-ку, устига-устак дастлабки соат сафсатабозлик билан ўтади. Чикагода ўн яримга борибгина чинакамига ишга кириша бошлайдилар, вақт масаласида бизлардан бир соат орқада эканликларини ҳам унутманг. Мен айтдим-ку, лярднинг баҳоси ортаяпти, деб, демак, қимматлашаяпти. Хавотирланмасангиз ҳам бўлади. Бу борада мен билмайдиган нарсанинг ўзи йўқ, кўнглингиз тўқ бўлсин. Ёқангизни тўғрилаб олинг.

— Ҳарҳолда, — деди Вильгельм, — ўтган ҳафтада зарар кўрдик. Ютқазмаслигимизга ишончингиз комилми? Балки ҳозирча тўхтатиб, кутсак яхши бўлармиди?

— Нимага ҳеч нарсага тушунмайсиз-а, — деди унга Тамкин. — Албатта, ҳеч нарсага осонгина эришиб бўлмайди. Ютуққа айланма йўл билан борилади, ахир. Евклиддан Ньютонгача ҳаммаси равон бўлган. Ҳозирги замон эса қалқиб турибди. Шахсан ўзим ўтган ҳафтада чарм ва қаҳва савдосида чув тушдим. Лекин ҳафсалам пир бўлаётгани йўқ? — Ва у Вильгельмга дўстона хайрхоҳлик билан айни пайтда афсунгарларга хос сирли равишда ғолибона кулиб қўйди. У Вильгельмнинг нималардан хавфсираётганини яққол сезиб турар ва хавфсирашларининг ҳаммасини асосиз эканига уни ишонтирарди. — Рақобатбардошлик турли кимсаларда турлича намоён бўлишини фарқлай билишининг ҳам, — қўшимча қилди у, — аҳамияти жуда катта.

— Шунақами? Ҳай, майли. Юринг, кетдик.

— Бироқ мен ҳали нонушта ҳам қилганим йўқ.

— Мен нонушта қилдим.

— Юринг, лоақал бир пиёла қаҳва ичинг.

— Дадамни кўрмай кўя қолай дегандим.

Вильгельм ойнаванд эшикдан ичкарига назар ташлаб, дадаси бошқа томондан чиқиб кетганига ишонч ҳосил қилди. Дадаси ҳам унга дуч келишни хоҳламагани Вильгельмнинг кўнглидан ўтди. У Тамкинга деди:

— Хўп, майли. Фақат тезроқ бўлсангиз, аксинча биржада бўш ўриндик қолмайди. Аксинча униси ҳам, буниси ҳам туртавериб, жонга тегади.

— Ҳа-я, сизга анови йигит билан дадаси тўғрисида гапириб бермоқчиман. Ҳайрон қоласиз. Отаси тушмагур уйида салкам қип-яланғоч юравераркан. Хотини кийимли эркакларни балки кўпроқ ёқтиргандир? Сочини ҳамиша ўстириб юрганига нима дейсиз. Муштумзўр.

— Бўлар энди, — деди Вильгельм.

— Чиндан ҳам антиқа-а.

Шу жойга келганда Вильгельм бор овози билан хо-холаб кулиб юборди. Кайфияти кутилмаганда шунчалар тез ўзгаришини хаёлига ҳам келтирмаганди. Чиройи очилиб, дадасини, ташвишларини унутди. Оғзини очмай, беғам, беташвиш айиқдай хиррилади.

— Чамаси от жинниси бўлса керак? Хўш, яна нима демоқчисиз? Балки хотини мандолина чалар? Ўғли отлик қўшинларга ёллангандир? Олиб қочинг-а, Тамкин!

— Сиз мени аравани қуруқ олиб қочаяпти деган хаёлга бордингизми? — деди Тамкин. — Бу менинг усулимни билмаслигингизнинг оқибати. Мен далиллар асосида иш кўраман. Далиллар эса ҳамиша лол қолдиради.

Вильгельм қувноқ кайфиятини бузгиси келмади. Докторга эса ҳазилкашлик бегона эди. У Вильгельмга жиддий тикилиб турарди.

— Қанча десангиз ҳам бас бойлайман, — деди Тамкин. — Сизнинг бисотингиздан ҳам антиқа далиллар чиқиши аниқ.

— Хо-хо-хо! Ҳаммасини сизга берақолайми? Рухий таҳлил журналига улгуржи пуллай оласизми?

— Қанақа антиқа ишларга қўл ўраётганликлари одамларнинг хаёлига ҳам келмайди. Кўр-кўрона ивирсиб юраверадилар. Ҳаммани гафлат босган.

Вильгельм кулди.

— Ўша йигит рост гапирётганига ишончингиз комилми?

— Шубҳасиз. Мен бу оилани кўп йиллардан буён биламан.

— Уз таниш-билишларингизни руҳий таҳлил этасизми? Шундай қилиш мумкинлигини ҳеч хаёлимга келмаганини қаранг.

— Табиатим шунақа. Имкон борича яхшилик қилсам дейман.

Вильгельмнинг ранги ўчиб, яна тундлашди. Боши санчигандай бўлди-да, оғриқнинг зўридан дастурхонни жон-жаҳди билан гижимлади. Кулишни ҳам, йиғлашни ҳам билмайсан, одам. Ахир буни қандай тушуниш керак? Ҳаммани гафлат босган. Ажойиб фикр, лекин унчалик эмас. Ҳақ гап бўлгани билан ўта сохта чиқди. Холисона бўлгани билан Тамкинга ишониб бўладими? Қуруқдан-қуруқ қилиб амалий оҳангда гапира бошлаганидан кейин Вильгельм яна ҳам хушёр тортди.

— Ҳамиша шундай, — деди доктор Тамкин. — Айниқса беғараз ишлаш ёқади. Шунисига нима етсин. Ҳеч қандай пулсиз. Ижтимоий омилларнинг ҳаммасидан халос бўламан. Биринчи галда пуллардан. Маънавий қониқиш — мана менинг мақсадим. Мени фақат “айни жой ва палла” қизиқтиради. Фақат ва фақат мавжуд воқелик. Айни палладаги воқелик. Ўтмиш — бегоналашиб бўлган. Келажак эса чўчитади. Фақат айни паллагина мавжуд. Айни жой ва палла. Фурсат ганимат.

— Тушунари, — деди Вильгельм яна жиддийлашиб. — Сиз, албатта, антиқа одамсиз. “Айни жой ва палла” масаласида жуда яхши гапирдингиз. Демак, сизга таниш-билиш, дўст-ёрларингиз мурожаат қиладилар ва мижозларингиз ҳам ўшаларми? Масалан, баланд бўйли хушрўй қизалоқ бор эди-ку, ҳаммиша чиройли юбка кийиб юрадиган, у ҳам?..

— Тутқаноқ дарди бор эди. Яна қанақаси десангиз-чи. Анча ўзига келиб қолди. Ярим йилдан буён дарди тутгани йўқ, ваҳоланки илгари ҳафтада бир тутқаноғи тутар эди.

— Анави ёш кино устаси-чи, Бразилия чангалзорлари тўғрисида фильм кўрсатган эди-ку, — ўша қизнинг қариндоши эмасми?

— Акаси. У ҳам менинг назоратимда. Асаби бутунлай ишдан чиққан экан, синглиси тутқаноқ дарди билан оғригач, шундай бўлиши табиий. Ўта муҳтож паллада уларга астойдил ёрдам бера бошладим. Қирқ ёшдаги тасқара сингиси кетишга чоғланганида зуғум қилиб, ҳар гал дардини янгилаган. Нью-Йорк шаҳрида содир бўлаётган воқеаларнинг лоақал мингдан бирини билсангиз эди! Ёлғиз кимса ўзини яраланган йиртқичдай сезганида қай аҳволга тушишини мен, масалан, яхши биламан. Бундай кимсалар қоп-қора тунларда ойга термилиб, бўридай увиллаб, нола қилгиси келади. Мен ўша йигит билан синглисини узлуқсиз даволаяпман. Уни ҳаммиша тинчлангириб туришим керак, аксинча эртагаёқ Бразилиядан Австралияга жўнайди. Юнон тилини ўргатиш орқали уни воқеликка оқилона муносабатда бўлишга ўргатаяпман.

Об-бо, бу ёғи неча пулдан тушди энди!

— Наҳотки юнон тилини билсангиз?

— Қоҳирада яшаганимда битта танишимдан ўрганганман. Вақтни беҳуда ўтказмаслик учун у билан бирга Арастуни ўқир эдик.

Вильгельм бу янгиликларни идрок этишга интилди. Кечалари бўридай увиллашни тушунса бўлади. Бунга ҳеч қандай эътироз йўқ. Лекин юнон тили масаласида! Суҳбатдоши синчиклаб кузатаётганини сезиб қолди. Бу гал ҳам уни лақиллатишни мўлжаллаяптимикиан? Яқинда Тамкин жиноятчилар, Детройтда Фиолетов гуруҳи билан ҳамкорлик қилгани, бир пайтлар Толедода руҳий хасталар шифохонасига раҳбар бўлганини шама қилди. Аллақандай поляк ихтироси билан иситилмайдиган кема ҳам ихтиро қилган. Телевидениеда техник маслаҳатчи бўлгани-чи?! Генийлар учун буларнинг барчасини уйдлашдан осони йўқ. Лекин Тамкин умрида ҳақиқатан ҳам шундай ишлар қилганми? У генийми? Мисрдаги қирол оилаларидан бирига руҳшунос сифатида хизмат кўрсатганини у тез-тез тилга олар эди. “Оддий фуқаро ҳам, асилзодалар ҳам ҳаммаси бир гўр, — дер эди у Вильгельмга. — Асилзодалар ҳаётни унча яхши билмайдилар”.

Калифорнияда оғир хасталикдан даволанган мисрлик қиролича уни ватанига олиб кетганмиш ва ўша ерда қироличанинг кўпдан-кўп қариндоши-ю, таниш-билишларини ҳам даволаган эмиш. Нил соҳилида данғиллама дала ҳовлида яшаганига нима дейсиз. “Ахлоқ-одоб юзасидан ҳаммасини ипидан-игнасагача гапирмаганим маъкул”; бироқ барчаси Вильгельмга шундоқ ҳам равшан эди. У шубҳаларини ҳеч енга олмасди. Масалан, аёлларнинг ипак пайпогинигина кийиб, ўзини кўзгуга соладиган генераллар борлигига қандай ишониб мумкин. Вильгельм докторнинг ҳикояларини идрок этишга, тушунишга интилар, бироқ ҳазм қила олмай, танг аҳволга тушаверар эди.

— Мисрлик бойвуччалар ҳам биржаларга пул тикадиларми? Шунча пулни улар нима қилар экан-а?

— Мисрлик бойвуччалар ҳам биржа савдоларида иштирок этишади, жин урсин ҳаммасини! Аксинча шунча пулни нима қилади, дейсиз. Бир оз хушёрлик билан ҳаракат қилганимда борми, мен ҳам миллионер бўла олардим. Сал бўлмаса элчи бўлиб кетаёзим (Қизиқ — Америка элчисими, Миср элчисими?). Дўстларимдан бири пахта билан боғлиқ маълумотларни етказиб берди. Зудлик билан жуда йирик миқдорда пахта харид қилдим. Бисотимда йирик сармоям йўқ, бироқ ҳамма мени яхши танийди. Доирасидаги одамнинг йирик сармояси йўқлигини улар ҳатто тасаввур ҳам қила олмайдилар. Битим телефон орқали келишилган. Дастлабки тонналарни жўнатишим билан бирданига пахта уч баробар ошиб кетди-ку. Жаҳон пахта бозорида ит эгасини танимайди, ҳамма зир юрган: йирик миқдордаги пахтанинг эгасини қидириш билан банд. Мен! Менинг молиявий имкониятларим билан қизиқдилар-да, аслида аллақандай битлиқи доктор эканимни билиб қолишади ва зудлик билан битимларни бекор қиладилар. Албатта, қонунга хилоф равишда. Судга бердим. Бироқ пулим йўқлиги сабабли уларга бас келиш учун давоимни Уолл-стритнинг адвокатларидан бирига ошириб юбордим. Қарангки, у югиб чиқди. Унга даводан воз кечиши учун миллион узатишибди. Афсуски, Қоҳирадан қайтиб келаётганида тайёра ҳалокатга учрайди. Ҳамма нобуд бўлади. Ўша адвокат ҳалок бўлгани учун виждоним қийналиб, ўзимни асти кечира олмаяпман. Гарчи уччига чиққан фирибгар бўлса ҳам.

Унинг бу сафсатларини тишни-тишга қўйиб тинглаш учун одам қанчалар тўнка бўлиши керак, деб ўйлади Вильгельм. Бу дунёнинг сир-асрорларини ҳатто мана шундай ёввойиларча титкилайдиганлар учун мен лақма жуда бопман-да.

— Биз олимларда, Вильгельм, “ялпи айбдорлик” ҳисси бор, — дея ўз фикрини маъқуллади доктор Тамкин гўё Вильгельмни мактаб партасида ўтирган ўқувчи ҳисоблаб. — Лекин бу ўринда айни сармоя сабабли унга ўлим тилаган эдим. Ҳозир ҳаммасини батафсил таърифлашнинг ҳожаги йўқ, лекин ҳақиқатан ҳам мен айбдорман. Пул сабабли. Пул, сармоя одамни йўлдан оздирадиган шайтоннинг ўзгинаси!

— Бироқ ҳаётни пулсиз тасаввур қилиб бўлмайди, ахир.— Вильгельмнинг оғзидан беихтиёр чиқиб кетди.

— Лекин ёдингизда бўлсин, пулнинг кетидан қувиш — тажовузкорликка киради. Бу борада ҳаммаси жуда жўн. Мана, масалан, одамлар биржага ўлдириб, қотиллик қилиш учун борадилар. Қиморда ҳалокатли даражада тикилган пул дейдилар-ку. Бу бежиз эмас. Тўғридан-тўғри ўлдирибнинг улдасидан чиқолмаганликлари учун ҳам турли йўлларини ўйлаб топишади. Пул, сармоя. Тасаввурдаги қотиллик. Ҳисоб-китоб қилиш ҳамини ваҳшийлик саналган Тавротда ёзишларича, яҳудийлар ҳеч қачон ҳисоб-китоб қилмаганлар. Бу ваҳшийлик эканини билганлар-да.

— Сизни нима учундир тушуна олмаяпман, — деди Вильгельм. Елкасидан зилдай юз босгандай ўзини ноқулай сеза бошлади. Нафаси сиқар, боши ғовлаб кетганди.

— Ҳеч қиси йўқ, аста-секин тушуниб оласиз, — ишонтирди уни Тамкин. Унинг ҳайратланарли кўзлари қимматбаҳо қаҳрабо мовутга ўхшаб кетарди. — Аввалига инсон ва жониворлар феъл-атворлари доирасини, теран кимёвий, органик, маънавий ҳаёт сир-асрорларини сабр-тоқат билан ўрганиш керак. Мен руҳият шоириман.

— Шоир экансиз, — чўнтагидан фенафен дорисини қидирганча деди Вильгельм, — биржада нима қилиб адашиб юрибсиз?

— Жуда топиб айтдингиз. Балки бу шунчаки ишқибозликдир. Моҳиятан олиб қараганда, пул мен учун ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас, ҳеч қандай.

Жуда боплаб жавоб берди, деб ўйлади Вильгельм. Ҳап сеними, менинг ноғорамга ҳам ўйнар экансан-ку. Зўр бериб мени илинтирмоқчи бўлади-я. У дори устидан оғзини тўлдириб сув ичди. Сув томоғидан ўтар экан, чеккалари қизариб кетди. Дарҳол ўзини енгил ҳис этди.

— Бир дақиқа, ҳозир сизни қаноатлантирадиган жавоб қайтараман, — деди доктор Тамкин. Уларнинг олдига юмшоқ нон қўйишди. У нонга ёғ сурди, устидан куюқ қиём қўйди, бир бўлагини кесиб олди-да, соғлом жағларини ўйнатганча, ямламай ютишга чоғланди. Пичоқнинг сопини кўкрагига нуқиб, деди: — Мана шу ерда, инсоннинг кўксиди — сизникида, меникида, исталган одамникида, — бир неча қалб бўлади. Биз ўйлагандан ҳам кўп. Бироқ асосийси — чинакам ва сохта қалб — иккита. Шунақа! Кимнидир ёки ниманидир севиши кераклигини ҳар бир инсон англайди. Ўзини нимагадир бахшида этиши керак. Илоҳий китобларда шундай дейилади. Энди тушунгандирсиз?

— Тушундим, десам ҳам бўлаверади, — деди ишонқирамасдан, лекин имкон борида диққат билан тинглаётган Вильгельм.

— Чинакам инсон бўлиш осон эмас. Одам боласи айнан шунга интилади. Лекин бирон-бир нарсага арзийдиган инсон бўлиш ўрнига банди оғизлар ҳамма айбни бошқаларга тўнкашни афзал биладилар. Узидан нимани ҳам талаб қилади? Кўнглидаги арзимас меҳр-шафқатни кифоя деб билади. Масалан, ит (Пеналь!) боқади ёки хайр-садақа қилади. Бироқ шу меҳр-шафқатми? Нима бу? Худбинлик, уччига чиққан худбинлик. Сохталик, қалбакиликдан бўлак ҳеч вақо эмас. Манманлигини кўз-кўз қилиш. Сохталик манфаатлари ижтимоий манфаатлар, социум тартиблари билан жуда-жуда мос тушади. Инсон ҳаётининг асосий фожиаси мана шунда. Ў, бу даҳшат! Даҳшат бўлгандаки!, оёқ-қўлингиз тушовда. Ботинингизга сотқин биқиниб олгану сизга муттасил хиёнат қилади. Унинг қўли беҳисоб. Сизни йўрғадай жиловлаб олган. Нима учун? Ким учун?

— Ҳа-я, нима учун? — Докторнинг гаплари Вильгельмга мойдай ёқди. — Фикрингизга тўла қўшиламан, — деди у. — Ахир бундан қачон халос бўламиз?

— Ҳамма гап шундаки, бу пинҳона рўй беради. Ҳақиқий қалб эса ҳаммаси учун товон тўлайди. У ўртанади, изтироб чекади, охир-оқибат сохта қалбга ихлос қўйиб бўлмаслигини англаб етади. Чунки у бўхтондан бўлак ҳеч вақо эмас. Чинакам қалб адолатни севади. Шундагина чинакам қалб сохтасини яқсон қилишга чоғланади. Муҳаббат нафратга айланади. Сиз хавфли бўлиб қоласиз. Қотил. Бўхтон, ёлғоннинг кушандаси бўлган қотил.

— Бу билан ҳаммага шама қилаяпсизми?

Доктор содда қилиб жавоб берди:

— Ҳа-да. Ҳаммага. Албатта, бу ўринда енгилроқ тушунтириш учун қалб деяпман; бу илмий ақида эмас, лекин шунда тушуниш осонроқ бўлади. Бу борада қотил ўзига хиёнат қилган, ҳовлиқтирган қалбни бир ёқли қилишга интилади. Ким унинг душмани? Унинг ўзи. Яхши кўргани ким? Унинг ўзи. Демак, ҳар қандай худкушлик қотиллик ва ҳар қандай қотиллик ҳам — худкушлик. Бу айни бир ҳолат. Биология шундай таълим беради: сохта қалб ҳақиқий қалбнинг куч-қувватини сўриб олиб, бамисоли гижжадай ҳолдан тойдириб ташлайди. Буларнинг ҳаммаси зимдан, тананинг ботинида хуфёна тарзда беихтиёр рўй беради. Паразитология билан шуғулланганмисиз?

— Йўқ, лекин дадам доктор сифатида шуғулланган.

— Сизга бир китоб бераман.

Вильгельм деди:

— У ҳолда теваарак атрофимиздагиларнинг ҳаммаси қотил экан-да. Бу қандай ҳаёт бўлди? Дўзахнинг ўзи-ку!

— Худди шундай, — деди доктор. — Камида аросат. Биз мурдаларни топтаб юрибмиз. Чор-атрофда ёлғиз мурдалар. Улар фарёд чекаётганликларини,

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

аламдан қўлларини қарс-қарс синдираётганларини эшитиб турибман. Мен бу шўрлик суваракларни эшитаяпман, ахир. Эшитмаслигим мумкин эмас. Кўз ўнгимда рўй бераяпти, ахир. Ҳам уларга қўшилиб фарёд чекишим қолган, холос. Одамзоднинг қулгили фожиаси мана шундай.

Вильгельм бу манзарани тасаввур қилиб кўрди. Яна доктор шубҳали кўри-ниб иккилана бошлади.

— Йўт-э, — деди у. — Ахир содда, меҳрибон, бағридарё одамлар бор. Қишлоқларда. Ҳамма жойда. Ваҳимали китобларни кўп ўқидингизми, дейман-да. (Докторнинг хонасида китоблар тикилиб кетганди).

— Мен жуда сара адабиётларнигина ўқийман. Бадиий, илмий, фалсафий адабиётларни, — деди доктор Тамкин. Докторнинг хонасида ҳатто телевизор ҳам китоб тахтамлари устида турганини эслади. — Корзибски², Арасту, Фрейд, Шелдон³ — ҳаммаси буюк шоирлар. Сиз эса қандайдир ваҳимали китоблар дейсиз. Бирон гапни айтишдан аввал бир оз бўлса-да, ўйлаш керак.

— Бўлса бордир, — деди Вильгельм. Ҳеч бир нарсани чуқур мулоҳаза қилмаслигини у билар эди. — Лекин мени фирт саводсизга чиқариб қўйманг. Менинг ҳам гоёларим бор.

Соатга қараб олди-да, тез орада биржа очилажагини эслади. Уларнинг ихтиёрида атиги бир неча дақиқа қолган эди. У яна кўп нарсаларни Тамкиндан билиб олишни истар эди. Тамкиннинг нутқидаги сохталиклар гашига теккандай бўлди, бироқ олимлар ҳамирдан қил суғургандек силлиқ гапиришлари шарт эмас. Икки хил қалб борлиги назарияси уни ҳайратга солди. Томмини сохта қалб соҳиби деб ўйлади. Қолаверса, Уилки ҳам рисоладагидек қалб соҳиби эмас. Балки росмана қалбининг соҳиби Велвелмикан — болалигида буваси унга шундай исм берганди. Лекин қалбнинг исми айни ўша қалб тажассуми-да. Қиёфаси қандай унинг? Қалбим ўзимга ўхшармикан? Дадамга ўхшайдиган қалб ҳам бормикан? Тамкинга ўхшайдигани-чи? Ҳақиқий қалб куч-қувватни қаердан олади? Ҳақгўй, адолатпарварлиги қандай аён бўлган? Бу саволлар Вильгельмни қийнар, лекин уларни хаёлидан чиқариб ташлашга уринарди. Доктор беназир ҳаётини ўзгартириб юборадиган беназир маслаҳат беришини Вильгельм пинҳона тавалло қилар эди.

— Сизни тушундим, — деди у. — Беҳуда жон койитмаган экансиз.

— Мен сизни саводсиз гўл делимми? Масаланинг моҳиятини ўрганмагансиз, холос. Аслида ранг-баранг ижодий имкониятларга эга ажойиб инсонсиз, фақат руҳиятингизда айрим оғишлар рўй берган. Менга ёқиб қолдингиз, шу боис аста-секин даволаяпман.

— Менга айтмасдан-а? Мутлақо пайқаманганимни қаранг? Бу қанақаси бўлди? Пинҳона даволашларини, балки, мен истамасман. Билмадим. Нималар бўлаяпти ўзи, ё сиз мени эси паст деб ўйлаяпсизми?

У ҳақиқатан ҳам бу борада нима дейишга ожиз эди. Доктор ўй-ташвишлари билан жиддий қизиқаётгани маъқул, албатта. Айни гамхўрлик, хайрхоҳликка муҳтож у. Бағрикенглик, меҳр-шафқат — нима учун ахир? Бироқ — у ҳам баҳайбат келбатини ўзига ҳос силкитиб қўйди: қўллари енгига кириб кетди, оёқларини стол остида асабий ликиллатди — айни паллада одамнинг иззат-нафсига тегиб, жаҳлини ҳам чиқаради. Ҳе йўқ-бе йўқ ҳаётга тумшурини тикишга Тамкиннинг нима ҳаққи бор? Бу ўзи ким бўпти. Ўзгаларнинг сармоясини эвазига кун кечириётган товламачи-да.

Доктор унга қоп-қора кўзларини тешиб юборгудай тикилиб, ялтироқ бошини эгтанича, дўрдоқ лабини осилтириб деди:

— Анчагина гуноҳларингиз бор.

Вильгельм қизарганча алам билан тан олди:

— Ҳам билман. Лекин шахсан мен, — деб қўшимча қилди у, — ўзимни қотил ҳисобламайман. Мен ҳеч қачон қуюшқондан чиқмайман. Бошқалар мажбур қилишади. Ана шундай кезларда жонимдан тўйиб кетаман. Агар эътироз билдирмасангиз, мабодо сиз учун фарқи йўқ бўлса, даволашга ки-

¹ Ер қаъридан (лотинча).

² Корзибски Альфред Хаббанк /1879-1950/ — америкалик олим, Миллатлар Лигасининг Польша комиссияси котиби.

³ Шелдон Чарльз Монро /1857-1946/ — америкалик адиб ва теолог.

ришишдан аввал бундан буён мени огоҳлантириб қўйсангиз бўларди. Ҳозир эса, Тамкин, худо ҳаққи, биржада тушлик тадоригини кўришаяпти. Чеккаимзо қўйинг ва тезроқ юра қолинг!

Тамкин айтганидай қилди ва улар қўзғалишди. Регистратура олдидан ўтаётганларида Тамкин бир даста юпқа қоғоз чиқарди.

— Квитанциялар. Дубликатлар. Сизда бўлгани маъқул, счёт сизнинг номингизга ёзилган, улар даромад солиғи учун керак бўлади. Мана буниси эса шеър, кеча ёздим.

— Дадамга қолдирадиган нарсам бор эди, — деди Вильгельм ва “Муҳтарам дада, шу ой ҳақини тўлаб, қўллаб юборсангиз. Углингиз У”. деб ёзилган варақча билан меҳмонхона счётини папкага солди. У киприклари узун-узун регистратор иддао билан қараб қўйганча папкани дадасининг почта қутисига жойлашини кузатиб турди.

— Сиз бўлмаса, айтинг-чи, дадангиз билан қайси масалада жанжаллашиб қолдингиз? — сўради бир чеккада уни кутиб турган Тамкин.

— Менинг тақдирим масаласида, — деди Вильгельм. У қўлларини чўнтагига тикқанча, шошганидан зинада лапанглаб югуриб борарди. Ҳаммасини бир бошдан гапиргани юзи чидамади. — У аввалги иш жойимга нима учун қайта олинмаслигимни айтиб берди, буни ўзим ҳам яхши биламан. Мен бошқарув аъзоси бўлишим керак эди. Ҳаммаси силлиқ кетаётганди. Ваъда қилишувди-да. Ўзларининг куёвларини орага суқиб, мени четга суриб қўйишди. Ҳолбуки мен аллақачон ҳаммага овоза қилиб қўйгандим.

— Бир оз камтарроқ бўлганингизда, тинчгина қайтган бўлардингиз. Лекин парво қилманг. Биржада ҳам кам бўлмайсиз.

Улар юқори Бродвейга чиқиб олишди, чанг-ғуборлар, автобусларнинг димоғни ёргудай газ чиқиндилари офтоб юзига парда тортган. Вильгельм — тарки одат амримаҳол — ёқасини кўтариб олди.

— Шунчаки бир савол, — деди Вильгельм. — Мабодо тиккан пулимиздан кўпроқ ютқазиб қўйсак, нима бўлади?

— Нафасингизни иссиқ қилинг. Уларнинг ўта замонавий электрон ҳисоблаш машиналари бор, қарздор бўлиб қолмаймиз. Ўз-ўзидан ўйиндан чиқариб юборишади. Мана бу шеърни ўқиб кўрсангиз дегандим. Ҳали ўқиганингиз йўқ.

Ниначидай енгил почта вертолети Нью-Йорк тайёрагоҳидан Ла-Гуардия томон шаҳар устидан бир зумда гувиллаб учиб ўтди.

Вильгельм варақни ёзди. Линейкада қизил қалам билан ҳошия чизилган: У ўқиди:

VS¹ МЕХАНИЗМИ. Функционализм.

Билсанг агар ҳам толе, исмат,
Буюкликдир сен учун қисмат.
Денгиз — Замин ҳам Ҳилол шоҳид,
Иқбол жомин сипқоргил воҳид.

Токай ахир сурарсан ортга,
Иккиланиш ярашмас мардга.
Бағри дарё Табиат она —
Муштоқ ахир Сенга ягона.

Сипқор шухрат жомини, сипқор,
Неъматни хур дунёнинг у ҳам.
Шоҳ эсанг гар касб айла виқор,
Мўъжизалар ярат бир олам.

Олға интил, олға ҳаминша,
Сабот бўлгай мудом ёр, пеша.
Бепоёнлик тоғида Сенинг —
Мангуликка элтар бешигинг.

¹ Versis (лотинча)нинг қисқаргани — қарши.

Бу қанақа бемаънилик, қанақа алаҳлаш бұлди яна! Мени ким деб ўйла-япти ўзи-а? Лаънати-ей. Бундан кўра уриб ўлдириб қўяқолгани яхши эмас-ми? Буни нима учун менга тиқиштираяпти? Нима керак ўзи унга? Муддаоси не? Довдиратмоқчими? Бусиз ҳам боши берк кўчага киритиб қўйди-ку! Бош-қотирмаларга ҳеч қачон тишим ўтмаган.

Лекин у мендан фикр кутаяпти. Шеърни тўғрисида бирон гап айтишим керак ахир. Бу олди-қочди эмас. Унга нима дейман? Шоҳ деганда кимни назарда тутаёпти? Шеър кимгадир бағишланган. Бироқ кимга? Қани энди лоақал бирон гап айта олсам. Сон-саноқсиз китобларни ўқиган одам шунчалар ҳам гўл бўладими? Нега энди дуч келган одамнинг кўнглини топишим керак? Йўқ, ҳеч нарса тушунмадим. Бошқалар ҳам тушуна олмайдилар. Сайёра-лар, юлдузлар, бепоеълик — нима бу? Ахир бу ҳамма нарсага зид-ку. Нега ахир? Нима учун? Бепоеълик тоғи деганда нимани назарда тутаётир? Эверест чўққисини назарда тутаётганмикан? Ҳамма худкуш, дея даъво қилар экан, Эверестни забт этган йигитлар ўзларини ўлдириш ниятида эканлар-да. Осойишталик тарафдорлари тоғ пойида пинагини бузмай ўтираверсинми? “Айни палла ва шу жойда”? Бироқ ёнбағирда ҳам, фурсат ғанимат дея кўтарилган Эверест чўққисига ҳам “айни палла ва шу жойда” деб айтавериш мумкин. Етар, бас. Ортиқ бардош беролмайман. Ҳаммасига тупурдим. Пулга ҳам, фойдасига ҳам. Пулим борлигида ёппасига талашни билишади. Бразилия чангалзорлари тўғрисидаги кинодагидек йиртқич акулалардай тириклайин ямламай ютишади. Улар дарёга тушган буқани тилка-пора қилиб ташладилар-а. Кўз очиб-юмгунча куруқ устихони қолса-я. Худди шундай, пулим бўлмаса — мени ҳам безовта қилишмайди.

— Хўш, қалай? — сўради доктор Тамкин ва такаббуруна манманлик ила Вильгельмга кулиб қўйди. Асли ким билан ош-қатиқ бўлаётганини Вильгельм лоақал энди англаб етса бўларди.

— Қойил. Қойил бўлгандаки. Узоқ ёздингизми?

— Мен шеърларимни йиллар давомида хаёлимда пишитиб юраман. Ҳаммасига тушундингизми?

— Лекин шеър кимга бағишланганини англай олмаяпман.

— Кимга бўларди, сизга-да.

— Менга? Наҳотки? Демак, ҳаммаси менга тегишли экан-да?

— Нима бўпти? Шеър ёзар эканман, фақат сизни ўйладим. Албатта, шеърда бутун аламзада инсоният назарда тугилади. Ўзлигини англаб етса бас - буюк бўлади-қолади.

— Шундай ҳам дейлик, лекин бунга менинг нима дахлим бор?

— Шеърнинг асосий ғояси: бузғунчилик ёхуд яратувчанлик. Бундан бошқача бўлиши мумкин эмас. Механизация — вайронгарчилик, бузғунчилик дегани. Пул, сармоя ҳам табиий равишда бузғунчилик. Сўнгги қабр қазилганида гўрков албатта, ҳақини талаб этади. Табиатга қўйиб беринг — ҳеч қачон ютқазмайсиз. Табиат алдамайди. Табиат — бунёдкор, яратувчи. Шиддатли. Ҳотамтой. Баракали. У шох-шаббаларни яратади. Жилға-дарёларни оқизиб қўйибди. Инсон — ҳамма-ҳаммаси устидан ҳукмрон. Табиатдаги ҳамма нарса-нинг меросхўри — у. Моҳиятан кимлигингизни билмайсиз. Инсон ё яратади, ёки вайрон этади. Бошқача бўлиши мумкин эмас...

5

Мева-сабзавот пештахтасидаги одам куракча билан сабзавотлар орасига муз ташлар эди. Пештахталарда яна қовун, сирень, қаҳрабо каби товланувчи лолалар бор эди. Кўчанинг шовқин-сурони осмонўпар биноларга урилиб, бир оздан сўнг яна акс садо берарди. Бродвей бўйлаб қатнаётган машиналар оқимини кесиб ўтар экан, Вильгельм ўзи билан ўзи гаплашарди: Тамкин бир пайтлар ўзи ҳам сабоқ олгани боис менга ҳам таълим бераётган кўринади, шеър эса — шунчаки холисона маслаҳат сифатида битилган. Ҳамма ниманидир ўзлаштирган-да. Эл қатори Тамкин ҳам. Нима қилиш кераклигини ҳамма билади, бироқ ана шуни қойиллатадиган мард қани ўзи?!

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Ҳаётидаги эзгуликлар, комронлик, хотиржамликни, албатта, у яна қайтариши керак, қайтара олади ва қайтаради ҳам. Хатолар қилгани рост — энди нима ҳам қила оларди? Ҳақиқатан ҳам ландовур, лекин раҳм-шафқатга лойиқ. Бой берилган фурсатнинг ҳаммасини умр дафтаридан ўчириб ташлаш керак. Яна нима қилиши керак? Ҳаммаси шунчалар чалкашиб кетдики, лекин ҳеч қиси йўқ, вақти-соати билан яна изга тушиб кетади. Энг муҳими кўнглида умид бор, умид. Энг аввало — бу шаҳардан бош олиб кетиш даркор. Йўқ, дастлаб пулларини қайтариб олиши лозим...

Кўчада юкчи аравакашлардан тортиб этик тозаловчию, тиланчигача кимларга рўпара бўлишмади дейсиз. Оёқ остидан кўтарилган чанг-ғуборни-ку, гапирманг. Ниҳоят, ҳаллослаб тирбанд биржага кириб боришди. Бродвейдаги қаланғи-қасанғиларнинг ҳаммаси шу ерда. Лярднинг нархи бугун қанақа экан-а? Вильгельм бугун зал бўйлаб нигоҳ ташлаб, жимитдай ҳарфларни кўрмоқчи бўлди. Менежер немис биноклидан совуқдан-совуқ тақир бошини беркитди. “Қаранг — лярднинг нархи ўзгармабди”.

Шунчалик масофадан, боз устига олдинда турган саноқсиз бошлар оша таблодаги рақамларни аниқ кўра олибдими, демак, Тамкиннинг кўзлари жуда ўткир экан-да, — яна бир гаройиб ўзига хослик.

Биржа ҳамиша қозондай қайнайди. Ҳамма бараварига гапирди. Фақат олдинги қаторлардагина филдиракларнинг ғийқиллашини илғаса бўлади.

Таблога телетайпдан кетма-кет янги маълумотлар узатиларди.

— Лярд. Жавдарнинг нархи қанақа экан-а? — Тамкин шундай дея бўйнини чўзди.

Бу ерда у тамомила бошқача бўлиб қоларди — серғайрат, жонсарак. Кўллари бир дақиқа ҳам тинч турмас, юзи қатъиятли тус оларди. Ўта жиддийлашганидан лунжи осилиб кетарди. У таблодаги аллақандай янгиликка Вильгельмнинг эътиборини жалб қилди:

— Бугун нималар рўй бераётир?

— Сизга қолса, ҳалиям нонушта қилаверган бўлардингиз.

Билетлар соб бўлганди. Дуч келган жойга ўтиришга тўғри келади. Тамкин ҳамиша йўлакнинг чап томонидаги иккинчи қаторда ўтирарди. Бир неча ўриндиқларда таниш-билишларнинг шляпалари ётар — унга жой олиб кўйишганди.

— Миннатдорман, миннатдорман, — деди Тамкин, Вильгельмга эса шивирлади: — Кеча жуда зўр иш қилганман.

— Қўймайсиз, Тамкин, — деди Вильгельм.

Улар жойлашиб ўтириб олишди.

Девор ёнида йўл-йўл пиджак кийган кекса хитой корчалони кўл қовуштириб ўтирарди. Йўғон гавдали, арчилган тухумдай силлиқ, чўққи соқоли оппоқ. Вильгельм уни Риверсайд-Драйвда учратган: аравачада бир жуфт қизалоқ набиралари билан сайр қилиб юрарди. Ундан берида эллиқдан ошган опасингиллар жойлашганди. Тамкиннинг айтишича, улар айёр, устасифаранг аёллар сирасиданмиш. Вильгельм опасингиллар билан бир оғиз ҳам гапиришмаган. Лекин Тамкин билан берилиб суҳбатлашадилар. Тамкин бу ерда ҳамма билан тиллаша олар эди.

Вильгельм кексароқ мистер Роуленд ва жуда қари мистер Раппопорт ўрғасида ўтирарди. 1908 йил Гарвардни тугатганида ойиси туғилган кунига пўлатга оид йигирмата акция совға қилганини Роуленд кеча унга айтиб берди. Шуншу биржа янгиликларини ўқишни одат қилиб, касби бўйича ишлашни ҳаёлига ҳам келтирмай бир умр биржага боғланиб қолибди. Эндиликда фақат соя билан қизиқар экан — шунга ихтисослашибди. Тамкин назарга илмагандай қилиб, унинг ҳафтасига икки юз ишлашини айтганди. Арзимаган пул. Лекин у бўйдоқ, ёлғиз бошига кўп пулнинг нима кераги бор.

— Қарамоғида ҳеч ким йўқ, — деди Тамкин, — сиз билан бизнинг ташвишларимиз унинг етти ухлаб тушига ҳам кирмайди.

Тамкиннинг қўлига қараганлар бормикан? Одам боласида нимаики бўлса, ҳаммаси унда бор, — илм-фан, фармакология, шеърият, юнон тили, боз устига қўлида қаровчилар ҳам бор экан. Тутқаноқ дарди бор анови чиройтиккина қиз эмасмикан? Беғубор, келишган, фариштаннинг ўзи, дея оғзи-

дан бол томиб гапиргани-гапирган. Уни паноҳига олган ва мабодо гапи рост бўлса, ёқтиради ҳам. Эътироз билдирмасдан, лоақал савол ташламай тинглайверсангиз, нималарни қалаштириб ташламайди. Бир қарасангиз, мусиқа сабоқлари учун ҳақ тўлаётган бўлади. Бир гал эса акаси менинг ҳисобимга кинокамераси билан Бразилия бўйлаб сафар қилган дея даъво қилганди. Бу ҳам камдай вафот этган севгилисидан ёдгор етимчани ҳам боқаяпман, деб кўяди.

— Шахсан менга унча кўп керак эмас, — дер эди Тамкин. — Лекин одам ёлғиз ўзи учун яшамайди, шу боис хилма-хил муҳим ишларга пул зарур. Мана, масалан, сиз, ҳаминқадар кун кечиринингиз учун қанча керак деб ўйлайсиз?

— Солиқларни чиқариб ташлаганда камида ўн беш минг. Хотиним ва икки ўғлимга ҳам ўшанда кифоя қилади.

— Балки сиздан умидвор яна бирон кимса бордир? — томдан тараша тушгандай деярли шафқатсизлик билан деди Тамкин. Лекин дарҳол юмшади, чунки Вильгельм дардини янгилагиси келмай минғирлади:

— Йўқ эмас, албатта. Лекин у менинг пулимга муҳтож эмас.

— Ҳамиша шундай бўлсин-э! — деди Тамкин. — Оламни лол этар эркин муҳаббат. Ўн беш минг — шунчалик ақл-заковатингиз билан ҳаётдан кутганингиз фақат шугинами? Галварс-аҳмоқлар, бағритош жиноятчилар, қотиллар миллионлаб совураятгилар. Ёнилги, кўмир, ёғоч-тахта, темир-терсак, тупроққача кулини кўкка совуришаяпти, қўйиб берсангиз, ҳавони ҳам, осмонни ҳам ямламай ютиб юборишади. Эвазига бирон нарса бермасдан ҳамма нарсани жигилдонларига урганлари, урган. Рисоладагидай яшасам дейдиган сизга ўхшаган одам эса машаққат билан кун кечиради, чунки, — дея ўзига хос тарзда кўшиб кўйди Тамкин, — ҳаром луқма учун иймонидан кечмайди, мана шу фазилати билан бу ифлос дунёда ожизнинг ҳам ожизи. Лекин сиз ташвишланманг. (Вильгельм хушёр тортди.) Ишончингиз комил бўлсин. Хиёл жиддийроқ ҳаракат қилсангиз бас, пулнинг ўзи оқиб келаверади.

Доктор Тамкиннинг бу гапи Вильгельмни тинчлантирди. У озиқ-овқат биржасида ҳафтасига минг доллар туширишини тез-тез гапирарди. Вильгельм ҳисобларига кўз ташлар, бироқ кирим квитанциялари борлиги шу пайтгача ҳатто ҳаёлига ҳам келмаган эди. Унга фақат чиқим квитанцияларини кўрсатишарди, холос.

— Ўн беш минг — шу ҳам пул бўлди-ю, — яна тилга кирди Тамкин. — Пасткашлар билан ош-қатиқ бўлганингизга ҳам арзимади. Боз устига кўпчилиги яхудийларни ёқтирмасалар ҳам керак.

— Ундайлар билан ишим йўқ. Ўзимнинг ташвишларим ҳам етарли. Тамкин, янглишмасам, тиккан пулларимизни қайтариб олишимизга ишончингиз комилга ўхшайди-а?

— Демак, кеча биржа ёпилиши арафасида қилган ишимни сизга айтиш эсимдан чиқибди-да? Биласизми, лярдга тузилган битимлардан бирини бекор қилиб, декабр жавдарига пул тикдим. Жавдарнинг нархи эса уч поғона кўтарилди, ҳаммаси жойида. Лекин лярднинг баҳоси ҳам ошаяпти.

— Йўғ-э? Ё тавба, гапингиз тўғри. — Вильгельм қувонганидан ўрnidан туриб кетди. Кўнглида умид учқунлади. — Нима учун шу пайтгача лом-мим демадингиз?

Тамкин кўлидан ҳамма иш келадиган афсунгардай жилмайди.

— Ўрганинг, ишонишга ўрганинг. Лярд қисқа муддат арзонлашди, холос. Тухумнинг нархига қаранг! Нима деган эдим мен? Ортиқ арзонлашмайди! Кўтарилгандан кўтарилаяпти! Тухумга пул тикканимизда, ошигимиз олчи бўларди.

— Нима учун тухумга пул тика қолмадик?

— Шундай қилишга чоғланган эдик ҳам. Йигирма тўртдан харид қилишга буйруғим ҳам бор эди, йигирма олти-ю чоракдан кескин ўзгариш бўлди, бир озгина ҳаялладик-да. Зарари йўқ. Лярд бултурги даражасига чиқиб олади.

Эҳтимол. Бироқ қачон? Вильгельм ортиқча умидвор бўлмади. Лекин бир оз енгил нафас ола бошлади. Вазият кескинлашиб борарди. Таблодаги рақамлар узлуксиз ўзгарарди. Лярднинг нархи бир хиллигича турар, жавдарнинг баҳоси эса муттасил ошарди.

У ўта зўриққан, жиддий кўзларини юмди, бу мавҳумликка ойдинлик киритишга уриниб, Будданикидай йирик бошини сарак-сарак қилди. Бир неча сонияга Роксберидаги боғча бағрига қайтди.

У субҳидамнинг мусоффо ҳавосини ютоқиб симирди.

Кушларнинг қувноқ кўшиқларини тинглади.

Жонига қасд қилган кимсанинг ўзи йўқ.

Вильгельм ўйлади — бу ердан қорамни ўчиришим керак. Нью-Йорк учун бегонаман. Ухлаётгандагидай чуқур энтикди.

Тамкин “Кечирасиз” деди-да, ўрнидан турди. У бир жойда ўтира олмас, фонд ва товар секциялари оралиғида бўзчининг моксидай зир югурарди. Бу ердагиларнинг деярли ҳаммаси унга таниш, ҳаммаси билан бирма-бир гаплашиб чиқарди. Ё маслаҳат берарди, ёхуд маълумотларни тўплар ёки улашиб чиқарди. Балки аллақандай ихтисослиги бўйича шу йўсин хизмат қилаётганмикан? Балки одамларни авраётгандир? Гаплашиш асносида одамларни илондай авраши ҳеч гап эмас ахир? Ҳақиқатан ҳам англаб бўлмайдиган даражада галати, ўрқачдай туртиб чиққан елкалари, тақир боши, кузғунникидай панжаси, кўзлари-чи, кўзлари — қоп-қора, зимдан ёвқараш қилганида даҳшатга тушиб кетасан.

У жиддий нарсалар ҳақида гап очади, бундай нарсалар ҳақида гапириш расм бўлмагани учун ҳам бефарқ қолдирмай, ҳаяжонга солиб, лол этади. Балки нияти холисдир, балки комилликка интилаётганмикан, башоратларга ишонаётган ёки ўзига панд бераётган бўлиши ҳам мумкин. Ким билади дейсиз. Рўқач қилмайдиган ғоясининг ўзи йўғ-а. Вильгельм, албатта, қатъий айта олмас, лекин Тамкин ҳаммасини ўзлаштира олмагандир, деб шубҳаланар эди.

Масалан, Тамкин билан барабар шерик эканига қарамай у атиги уч юз доллар кўшди. Бир, икки марта эмас, беш марта шундай қилган ҳам дейлик; ундай бўлса, бир ярим минг доллар кўшиб, нақ беш минг долларлик бўлиб олиши ҳеч гап эмас. Ҳамма ҳолатларда ишонч қоғозига эга бўлса, пулларни бир ҳисобдан бошқасига ҳам ўтказа олади. Жуда унчалик эмасдир, анови немис кузатар, ахир. Лекин хаёл қаёқларга кетмайди дейсиз. Бундай ўй-хаёллардан Вильгельмнинг кўнгли озиб кетди. Тамкин кўпни кўрган. Бироқ буларни қандай уддалар экан-а? Ёши эллиқдан ошган бўлса. Асосан қайси маблағ ҳисобига кун кечирар экан-а? Ёши эллиқдан ошган бўлса. Асосан қайси маблағ ҳисобига кун кечирар экан? Беш йил Мисрда; ундан аввал Голливудда; Мичиган, Огайо, Чикагода яшаганман дейди. Эллиқдан ошган одам пул топа бошлаганига ўттиз йилдан ошади. Тамкин бирон-бир корхона ёки муассасада ишламагани аниқ. Қандай кун кўраётгани-а? Диди жуда паст, лекин дуч келган лаш-лушни харид қилавермайди. “Клайд” фирмасининг чийбахмал кўйлагини кияди, бўйинбоғи ҳам бинойидек, пайпоғи ҳам бежиримгина. Яқинига борсангиз, қандайдир тер ҳидига ўхшаган қўланса ҳид бор, вақтида ювинмасдан тоза-озода юрмаслик докторга ярашмайди, албатта. Доктор Тамкин “Глориан”да яхшигина хонада яшайди, салкам бир йилдирки, шу ерда. Лекин Вильгельм ҳам шу ерда яшаётир, айна паллада меҳмонхона ҳақи тўланадиган сўт отасининг номидаги почта кўтичасида ётибди. Узун юбка кийган келишган қиз Тамкин учун меҳмонхона ҳақини тўлармикан? Ё мижозларини шилармикан? Рисоладагидек одам масаласида бу қадар кўп савол кўндаланг бўлмайди. Шунчаки оддий одам ҳам бунчалик даражада ўйлантирмайди. Ёки эси пастмикан-а? Қари туллак мистер Персли нонушта чоғида соғни эси пастдан фарқлаш қийинлигини, йирик шаҳарда бу борада янглишиш ҳеч гап эмаслигини, Нью-Йоркда эса шубҳасиз эканини айтди-я. Йўлларда бесаноқ машиналарнинг аридай физиллаб қатнаши, қаёққа қарама темирбетон экани, осмонўпар бинолар жардай тубсизликларга нима дейсиз. Бундай аҳволда одамларнинг эси оғиб қолармикан-а? Булар ахир қандай бандалар? Ҳаммаси бирон нарсанинг асил моҳиятини англаб етгандай зукколик билан гап уқтиради, ҳамманинг ўзига хос ғоя-қарашлари, феъл-атвори бор. Мабодо бир стакан сув тўғрисида гапирмоқчи бўлсанг, аввал само ва заминни Парвардигор қандай яратгани; Одам Ато билан Момо Ҳаво жаннатда олмани қандай егани; Иброҳим, Мусо, Исойи Масиҳ тўғрисида; Рим, ўрта асрлар, порох қандай кашф этилгани, инқилоб ҳақида; Ньютондан Эйнш-

тейнгача олимлар хусусида, кейин эса уруш ҳамда Ленин, Гитлер борасида гап очишинг керак бўлади. Фақат шундан кейингина стакандаги сув мавзуга ўтиб: “Негадир ўзимни ёмон ҳис қилаяпман, стакандаги сувни узатиб юборсангиз”, — дейишингиз мумкин. Ушанда ҳам сизни тўғри тушунишлари гумон. Кимга дуч келманг, ҳамма билан мана шу йўсин суҳбатлашиш керак. Битта гапни такоррайверасан, такоррайверасан, бу ахир азобнинг ўзи-ку — на ўзинг тушунасан, на бошқалар бирон нарсани уқадилар, боз устига ақли расони эси пастдан, ақлини нодондан, ёшни қаридан, соғни хастадан фарқлаб бўлмайди. Оталар — оталарга, болалар эса — болаларга ўхшамайди. Оқибатда узукун ўзинг билан суҳбатлашиб, кечалари ёлғиз ўй сураверасан. Нью-Йоркдай баҳайбат шаҳри азимда дилдан суҳбатлашадиган одам топил-маса-я?

Вильгельмнинг қоши чимирилиб, афти ғалати бўлиб қолди. У яна ўйга толди: атрофдагиларнинг ҳаммаси ярамас деган хулосага келсанг, бунинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ эканини англаб етасан. Бундан ҳам муҳимроқ масалалар рўпарангга кўндаланг ахир. Стакандаги сув ҳам бир четда қолиб кетади. Бўлар-бўлмас нарсаларга чалғишингнинг, қолаверса, стакандаги сув масаласида бирон-бир кимса билан гаплашган-гаплашмаганининг ҳеч қандай аҳамияти йўқ, чунки ҳаммасининг туб негизида, Тамкин айтганидай, чинакам қалб мавжуд, айнаи шу қалб ҳар бир одамга аён-ойдин мулоҳазаларни зикр этади. Оталар бинойидек отага, фарзандлар эса рисоладагидай фарзандларга айланадилар, стакандаги сув эса шунчаки дастурхон безаги; чинакам қалб фариштадай фақат ҳақ гапларни зикр этади. Шу асно ҳамма нарсани ойдinлашгирса бўлади, янглишишлар эса... ўткинчи холос, деб ўйлади Вильгельм.

Шанба куни бўладиган бейсболга билет харид қилиш учун яқинда Таймс-ҳиёбонига борганида шундай хулосага келган эди. Ерости йўлагидан ўтиб борар — бу йўлакни у мутлақо ёқтирмас, айниқса ўша куни кўргани кўзи йўқ эди. Эълон орасига бўр билан: “Ортиқ гуноҳ қилма”, деб ёзиб қўйилганди; “Чўчқа гўшти ема” — хаёлидан кечди унинг. Юракни сиқадиган, васвасага соладиган серқатнов, дим, ним ёритилган ерости йўлагиди кутилмаганда Вильгельмнинг кўнглида мана шу бетайин, мурдадай ранглар одамларга нисбатан меҳр-шафқат уйғонди. Ҳамма ҳаммани юрак-юракдан суйишини ҳис этди. Ҳамма-ҳаммага нисбатан меҳри чунонам товландики!.. Булар туғишган ака-ука, опа-сингилдай қадрдон, ахир! Тўғри, ўзи ҳам ландовур, бир пулга қиммат банди ожиз, бироқ жумла эл билан муҳаббат ришталари орқали мустаҳкам боғланган экан, бунинг нима аҳамияти бор? Кетиб борар экан: “О, менинг қадрдонларим, ака-укаларим, опа-сингилларим”, — дея пичирлар, ҳаммамизни яратганнинг ўзи паноҳига олсин, дея шивирлар эди.

Дунёда қанча тиллар мавжудлиги-ю стакандаги сувнинг таърифини келтириш қанчалар мушуқлигининг нима қизиғи бор? Қолаверса, орадан беш дақиқа ҳам ўтмасидан унга билетларни сотган кимсага нисбатан биродарлик туйғуларини ҳис этмаган бўлса, нима қипти?

Кечга бориб, ялпи биродарлик, қадрдонлик фикридан чекина бошлади. Баландпарвозлик ҳам эви билан-да! Лекин инсонга шундай қобилият берилган экан, юз ўғирмасдан вақти-вақти билан мурожаат қилиб турган маъқул. Дейлик, ўшандай ерости йўлагиди ҳам. Шундай паллалар бўладики, одам беихтиёр қуюшқондан чиқиб кетади. Лекин Вильгельм охир-оқибат ҳаммага туғишгандай хайрхолик билан қарашим керак, деган хулосага келди. Ҳамма нарсанинг сири, жамики эзгуликларнинг дебочаси шу бўлса, ажаб эмас.

Чап томонидан жой олган қария мистер Раппопортнинг кўзлари деярли кўрмас, шу боис: “Ноябр буғдойининг нархи қандай? Бир йўла июл ойи жавдарининг ҳам нархини айтиб юборсангиз”, — дея Вильгельмга тинчлик бермасди. Нархларни айтишга айтасан — раҳмат эшитмайсан. “Аха” ёки “хўш-хўш” дейди-да, токи иши тушмагунча ўгирилиб ўтираверади. У ниҳоятда қариб қолган, ҳатто доктор Адлердан ҳам қарироқ эди, агар Тамкин рост айтган бўлса, ўз вақтида жўжалар савдосига пул тикиб, жуда йирик даромад қилган экан.

Вильгельм жўжа етиштиришни ўйлаганда нимагадир кўнгли айнаб кетарди. Паррандачилик фабрикаси ёнидан машинасида тез-тез ўтиб турарди. Яланг

далада пала-партиш қурилган йирик ёғоч бараклар. Зиндоннинг ўзи. Шўрлик товукларни тухум қилишга ундаб туни бўйи чироқ ёниб туради. Баракларнинг адоғида — қассобхона. Парранда гўштлири билан лиқ тўла, устма-уст тахланган тўр яшиқлар, кўйиб берилса, бир ҳафтанинг ўзидаёқ Эверест чўққисидай бўлиб кетгиши ҳеч гап эмас. Қассобхонадан сўйилган товукларнинг қони Мексика бўғозига оқиб тушади. Ўткир товук гўнги ерни куйдиради.

Мистер Раппопорт қариб, адойи тамом бўлибди-я! Бурни қип-қизил доғлардан тарам-тарам бўлиб кетган, шалпанг қулогининг чандири чиқиб кетган. Кўзлари шунчалар хиралашиб қолганки, ҳеч қандай кўзойнак ёрдам беролмайди.

— Яхши йигит, марҳамат қилиб жавдарнинг нархини айтиб юборсангиз? — илгимос қилди у. Вильгельм янги нархни айтди. У қариядан тажриба ўрганишни ёки бирон арзирлик маслаҳат олишни ёхуд Тамкин хусусида бирон маълумот олишни мўлжаллади. Қаёқда дейсиз. У ён дафтарчасига нималарнидир қайд этди-да, уни чўнтагига солиб қўйди. Нималарни ёзганини ҳеч ким кўрмаслиги керак. Миллионлаб бегуноҳ жониворлар, шўрлик паррандалар ҳисобига бойлик орттирган кимса айни шундай қилиши керак, деган фикр кечди Вильгельмнинг хаёлидан. Мабодо нариги дунё ростдан ҳам бўлса, ана шу барча сўйилган паррандалар учун жавоб беради. Сон-саноқсиз товуклар у ёқда кутаётгандир ҳам. Лекин нариги дунё бор бўлса, ҳар биримиз жавоб беришимизга тўғри келади. Мабодо ҳақиқатан ҳам у дунё бўлса, беозор паррандаларга бунинг оғир-енгили йўқ.

Об-бо! Қаёқдаги фикрлар айни бугун ўз-ўзидан қуйилиб келаверганини қаранг-а! Жин урсин!

Ниҳоят қари Раппопорт инсоф бериб, унга сўз қотди. Йом-Кипур кунига¹ синагогда жой буюртма қилдингизми, деб сўради.

— Йўғ-а, — деб жавоб берди Вильгельм.

— Ота-онангиз хотирасига “Искор”² айтиш ниятингиз бўлса, фурсатни бой бериш керак эмас. Мен буни ҳеч қанда қилмайман.

Вильгельмга қариянинг гапи таъсир қилди, фурсат топиб, ойисининг хотираси учун ибодат қилиши керак. Ойиси либерал иудаизмга эътиқод қиларди. Отаси худосизлар сирасидан. Вильгельм оят ўқиши учун биттасига садақа берди. У қабрлар орасида оят ўқиш учун ҳозир у нозир турарди. Аксига ўриндиқни синдириб кетишибди. Нимадир чорасини кўриш керак. Вильгельмнинг ўзи ҳам билганича тиловат қилди. Синагогга қатнамас, бироқ ойиси эсига тушди дегунча, арвоҳини шод этиш учун тиловат қиларди. Дадамга маъқул бўладиган даражадаги яҳудий эмасман, деган фикр кечди Вильгельмнинг хаёлидан. Менинг туриш-турмушимни ёқтирмайди. Фақат унинг ўзигина рисоладагидай яҳудий. Нимаики қилма, қошки унга манзур бўлса.

Мистер Раппопорт ихради ва узун сигарасини тутатди, таблода янги рақамлар жилва қилди.

— Ўз вақтида жўжа очирини билан шуғулланган бўлсангиз, мистер Раппопорт, тухумлар билан қизиқсангиз, керак? — Вильгельм одатдагидек яйраб қулди.

— Нима? Ҳа-я. Шундай бўлган, — деди мистер Раппопорт. — Мен уларни ташламаслигим керак эди. Паррандалар орасида қанча яшамадим дейсиз. Бу борада жуда кучли мутахассис бўлиб қолгандим-да. Тухумдан янги ёриб чиққан жўжанинг хўроз ёки макиёнлигини дарҳол аниқлаб беришингиз керак. Бунинг ўзи бўлмайди. Кўп йиллик тажриба керак. Жуда катта тажриба керак. Ё ҳазиллашаяпти, деб ўйлаяпсизми? Ишлаб чиқаришнинг тақдири шунга боғлиқ. Тухум билан боғлиқ битимлар харид қилган кезларим ҳам бўлиб туради. Сиз нима билан шуғулланаяпсиз?

Вильгельм истамайгина:

— Лярд. Жавдар, — деди.

— Харид қилаяпсизми ё сотаяпсизми?

¹ Яҳудий динида ҳашр кунини.

² Марҳумларни хотирлаш.

— Сотиб олдик.

— Шунақами? — деди қария.

Вильгельм бу билан нимага шама қилаётганини тушунмади. Бироқ чолдан бундан ортиқ ҳеч вақо талаб қилиб бўлмасди ҳам. Аксинча, тартиб-қоидага зид бўлади. Раппопорт истисно тариқасида зора бирон арзигулик гап айтса, деган илинж билан ўтирарди. Лоақал бир мартагина! Аҳволи жуда оғир-да, ахир! У оғир аҳволдан чиқиб олиш учун бирон-бир гап айтишини, лоақал бирон имо-ишора қилишини ботинан қариядан ёлворарди. Бирон маслаҳат билан қўллаб юборсангиз, асакангиз кетмайди-ку, ахир деб юборишига бир баҳя қолди. Лоақал имо-ишора! Имо-ишора!

Сигаранинг куйиб бўлган қисми оппоқ тусга кирган, бироқ шакл-шамойили ҳамон ўшандайлигича турарди. Қария буни пайқамасди. Қолбуки эътиборга молик манзара эди. Бунга Вильгельмнинг ҳам назари тушмади.

Шу пайт Тамкин тилга кирди:

— Қаранг, Вильгельм, жавдарнинг нархи кўтарилганини.

Декабр жавдари уларнинг кўзи олдида уч поғона қимматлашди; рақамлар ўзгарар. чироклар ўчиб-ёнарди.

— Яна бир ярим поғона кўтарилса бас — лярддан кўрган зарарни қоплаймиз, — деди Тамкин. У “Таймс”нинг ҳошиясига ёзган хомчўтини Вильгельмга кўрсатди.

— Менича, фурсатни бой бермай, сотганимиз маъқул. Ўшанда кўп зиён кўрмаган бўламиз.

— Ҳозирми? Йўғ-э!

— Нима қипти? Яна нимани кутамиз?

— Нимани бўларди, — Тамкин ошкора ҳақорат қилгандай кулимсиради, — асабингизни бузишингизнинг ҳожати йўқ, энг қизиги энди бошланади.

— Мен фурсат борида ўйиндан чиқмоқчиман.

— Кўйсангиз-чи, бу гапни, бундай қилиш ярамайди, ахир! Воқеалар қай йўсин ривожланишини нақ Чикагодан бошлаб беш қўлдай сезиб турибман. Декабр жавдари тақчил бўлиб қолган. Қарасангиз-чи, яна чорак поғона кўтарилди. Шунақа имкониятни наҳотки қўлдан чиқариб бўлса!

— Э, жонимга тегиб кетди, — деди Вильгельм. — Нархи жадал ошаётгани ҳам ўлай агар ёқмаяпти. Демак, шундай тезлик билан тушиб кетиши ҳам ҳеч гап эмас.

Тамкин ёш болага уқтираётгандай вазмин оҳангда, бироқ қатъий деди:

— Гапимга қулоқ солинг, Томми. Мен ҳеч қачон янглишмайман. Йўқ деса-сангиз, жавдарни сотиб юборавераман ҳам. Бироқ шошма-шошарлик билан ҳеч нарсага эришиб бўлмайди. Оқилона мулоҳаза юритадиган одам фикрини лаҳза сайин ўзгартиравермайди, таваккал қилади. Асабий кимсалар бутунлай бошқа йўл тутадилар. Асабийларнинг феъл-атвори...

— Етар, Тамкин! — кўполлик билан гапни чўрт кесди Вильгельм. — Бас қилинг. Мана бу еримга келди. Феъл-атворимнинг бунга ҳеч қандай даҳли йўқ. Бошимни қотирганингиз ҳам етар. Жонимга тегди — тушундингизми?

Тамкин узилиб қолган гапини давом эттирмасдан, айёрлик қилишга ўтди.

— Мени нотўғри тушунаясиз, у ҳовуридан анча тушганди, — сиз тожир сифатида артист феъл-атворига эга одамлар сирасига кирасиз. Сотувчининг фаолияти ҳам тасаввурининг бойлигига боғлиқ. Сиз нима бўлганида ҳам артистсиз.

— Менинг мижозимнинг нима алоқаси бор ахир? — Вильгельм жигибийрон бўлгани билан хиёл ён берди. У шамоллаб қолгандай кетма-кет йўталди. У статист сифатида экранда чиққанидан бўён йигирма йил ўтди. “Энни Лори” номли фильмда най чалган. Ана шу Энни кўрғоннинг навқирон соҳибини огоҳлантириш учун келади. Соҳиб қизга ишонмайди ва қизнинг овозини ўчириш мақсадида созандаларни чақиртиради. Соҳиб қизни масхара қилади, қиз эса аламдан ўзини қўйгани жой тополмайди. Шотландча юбка кийиб олган, тиззасининг юқорисигача оёқлари қип-яланғоч Вильгельм ҳар қанча пуфлагани билан найдан ҳеч қандай садо чиқмайди. Бу, албатта, фонограмма эди. Шундан кейин бетоб бўлиб қолди, ўша-ўша ҳалигача ўқтин-ўқтин нафаси тикилтиб қолаверади...

— Нимадир томоғингизга тикилгандай бўлдимиз? — деди Тамкин. — Асабийлашиб фикрингизни жамлай олмаяпсиз, шекилли? Меънинг “айни паллашу ерда” деган ақлий машқларимни такрорлаб кўринг-чи. Ўтмиш ва келажак ҳақида ортиқча ўйлашингизга ҳожат қолмайди. Жуда яхши фойда беради-да.

— Ҳа-я, дарвоқе, — деди Вильгельм декабр жавдари нархидан кўз узмай.

— Табиат фақат бир нарсани — айна паллани билади. Денгизнинг қаъридан кўтариладиган йирик, улкан, ҳайратланарли, бир йўла ҳаёт ва ҳалокат элтувчи, баҳайбат, осмон қадар юксалгудек бағоят ажойиб айна палла — абадулабад айна палла. Айна палланинггина пайида бўлиш, “айни палла ва шу ерда”га амал қилиш, унинг шон-шухрати...

... Нафасим тикилиб қолаверарди, хотирлашда давом этди Вильгельм. Маргарет жонига оро киришга уринарди. Улар мебеллар билан жиҳозланган икки хонали уйда яшардилар. У қаравотда ўтирганча, бирон нарсани ўқиб берарди. У хотини шўрликни уззукун ўқишга мажбур этар, Маргарет ҳам йўқ демай ҳикоялар, шеърлар, хуллас, уйда бор китобларнинг ҳаммасини эринмай ўқийверарди. Чекмоқчи бўлганида боши айланар, нафаси сиқар эди. Устига фуфайкани ёпиб қўйишарди.

Келақол, Кулфат!
Тасалли, Кулфат!
Боламдай бағримда эркалай сени!

Бу хотира қай гўрдан хаёлига кела қолди! Нима учун ахир?

— Айна палладаги ниманидир тутиб олинг, — дерди Тамкин. — Ва ўзингизга “айни палла ва шу ерда, айна палла ва шу ерда, айна палла ва шу ерда” дея такрорлайверинг. “Мен қайдаман?” — “Шу ерда”. “Қай замонда?” — “Айна паллада”. Бирон-бир нарса ёки бирон кимсанинг қиёфасига тикилинг. Дуч келган одамнинг қиёфасига. “Айна палла ва шу ерда фалончини кўраяпман. Айна палла ва шу ерда эркак кишини кўраяпман. Айна палла ва шу ерда жигарранг пиджак кийган эркакни кўраяпман. Айна палла ва шу ерда вильвет кўйлакни кўраяпман”. Фикру зикрингизни шу асно айна палла доирасига жамлайверинг, торайтираверинг, торайтираверинг, ўй-хаёлингиз олдинга кетиб қолишига йўл қўйманг. Айна палланинг баридан тутиб олинг. Соатнинг, дақиқанинг, ҳатто лаҳзанинг.

Нималар деяпти ўзи? Мени аврамоқчи бўлаяптими? Бошимни қотирмоқчими? Савдодан чалғитишни мўлжаллаётгандир? Боринг ана, етти юз долларимни қайтариб ҳам олдим дейлик — бундан қандай наф кўраман?

Тамкин салқи қовоқлари остидаги қирғийникидек ўткир кўзларини қисганча, тиловат қилаётгандек жаврар эди:

— Айна палла ва шу ерда тугмани кўраяпман. Айна палла ва шу ерда тугма тикилган ипни кўраяпман. Айна палла ва шу ерда яшил ипни кўраяман...

Тамкин лаби-лабига тегмай Вильгельмни шу асно тинчлантиришга зўр берарди. Вильгельмнинг қулоқлари остида эса Маргаретнинг овози жаранглаётган эди. Маргарет бамайлихотир қироат қиларди:

Кела қол, Қайғу!
.....
Сенга бериб чап,
Қутулсайдим зап,
Тобора кучлироқ севаман бироқ.

Шу пайт мистер Раппопорт қоқшол дасти билан биқинини эзди ва деди:

— Бугдойнинг ҳоли не кечди-а? Рўпарамни тўсиб қўйганини қаранг, лангнатиларнинг. Ҳеч нарсани кўрмаяпман, ахир.

¹ Жон Китснинг “Эндимнон” достонидан.

Улар тушлик қилиш учун чиқаетганларида жавдар нархи яна кўтарилди, лярднинг нархи эса ҳамон ўзгармаганди.

Мана, улар пештоқи зарҳал нақшлар билан безатилган ошхонадалар. Ошхонанинг ташқариси ҳам, ичкарисиси ҳам бирдай — кўзни қамаштиради. Дастурхонда одамнинг жонидан бўлак ҳамма нарса муҳайё. Бус-бутун балиқлар суратдагидай тўғралган сабзи билан ҳошияга олинган, салатлар — поғона-поғона ҳиёбонлар, Мексика эҳромларининг ўзи; тўғралган пиёз, редиска, лимонлар куёш, ой, юлдузларни эсга солади; ширинликларнинг ихлос билан тайёрланганини кўриб, қандолатпазларнинг топқирлигига қойил қола-сан.

— Сиз нима ейсиз? — сўради Тамкин.

— Жуда ҳам очкаганим йўқ. Яхши нонушта қилгандим-да. Мен жой топиб тураман. Йогурт, крекор ва бир пиёла чой олсангиз, менга етади. Бу ерда узоқ қолмоқчи эмасман.

— Бари бир тамадди қилиб олиш керак-ку, — деди Тамкин.

Бўш столни анча қидиришди. Куннинг бу чоғида қариялар бир пиёла қаҳвани олдиларига қўйиб оладилар-да, вайсаб ўтираверадилар. Лаб-лунжига эринмай бўёқ чаглаган танноз кампиршолар бир-бирига гап бермагани камдай уялмай-нетмай ўғиринча қараб қўйишади. Тикиш-санчиш, кир-чирдан ҳамда невараларини овунтиришдан бўшамайдиган кайвони бувилар қаерга йўқолди-а? Бувиси Вильгельмни тиззасига олиб эркалар, овқатини пуфлаб совутар, “Кўп овқат емасанг, катта бўлмайсан”, — дея гапира-гапира овқатлан-тирарди. Э, нимасини айтасиз.

Ниҳоят, бўш стол топилди, Тамкин патнисда чашкалар, тарелкалар кўтариб келди. У қовурдоқ, қизил карам, йирик тарвуз тилими, картошка, икки пиёла қаҳвани олди. Вильгельм ҳатто қатиқни ҳам юта олмади. Ҳамон кўкраги ачишар эди.

Тамкин фурсатни бой бермай гапни узоқдан бошлади. Савдо-сотикдан чалғитиш учун Вильгельмнинг бошини айлантираётганмиди, ёки Вильгельм “фёъл-атворимга тил теккизманг”, — дея ўсал қилганида бой берган мавқе-ни тиклаб олмоқчимми, билиб бўлмас эди. Балки шунчаки вайсақилик қилаётганмикан?

— Хотиним нима дер экан, дадам қандай қарар экан, дея менимча беҳуда ташвишланаяпсиз. Нима учун ахир? Бу шунчалик муҳимми?

Вильгельм жавоб берди:

— Бундай ҳадиксираш ҳамиша ҳам яхши эмас, албатта. Бироқ умрингнинг биринчи ярмида қилган хатоларингни тўғрилаб, ўнгланиб олиш учун баъзида ҳаётингнинг қолган иккинчи ярми ҳам кифоя қилмайди.

— Сизга маълум миқдор пул мерос қолдиришини, янглишмасам, дадангиз айтгандай бўлганди.

— Ҳарҳолда пули бўлса керак.

— Кўпми?

— Ким билади дейсиз, — деди Вильгельм тусмоллаб.

— Нимага сарфлашни мўлжаллаб қўйсангиз, чакки бўлмасди.

— Уларни олганимда бирон нарсага ярармикан, ишқилиб. Умуман оламанми, йўқми, бунни худо билади.

— Нима бўлмасин, бу борада етти ўлчаб бир кесиш керак.

У облигацияларни қай йўсин сотиб олиш кераклиги, шундан сўнг яна ниманидир харид қилиш учун улардан кафолат сифатида қандай фойдаланиш ва шу асно йигима фоизга эга бўлиш йўл-йўриқларини тушунтира кетди. Вильгельм деярли эътибор бермади. Тамкин тутган жойидан кесадиغان хилидан эди:

— Агар дадангиз сармойасининг бир қисмини мерос тариқасида сизга ҳозирнинг ўзидаёқ ҳадя қилганида эди, мерос солиғини тўламаган бўлардингиз.

Вильгельм алам билан деди:

— Ўлим тўғрисидаги ўй-хаёллар дадамнинг кўзини кўр қилиб қўйган. Мени ҳам ўлим тўғрисида ўйлашга мажбурлаяпти. Мабодо шунинг урдасидан чиқа

олса — мендан нафратланади. Жуда жонимдан тўйиб кетганимда, албатта, пул тўғрисида ўйлайман. Бироқ ким ўз дадасига ёмонликни раво кўради. Илоё, умри узок бўлсин. (Тамкиннинг тимқора кўзлари чарақлаб кетди.) Ишонма-япсизми? Бу руҳият қонуниятларига зид бўлиши мумкин. Лекин аслида ҳам шундай. Ҳазилсиз. Ҳазил қиладиган гап эмас бу, ахир. Дадам ўлса, хонавайрон бўламан, хонавайрон.

— Дадангизни яхши кўрасизми?

— Бу ҳақда гап бўлиши мумкин эмас. Менинг дадам. Ойим...

Нимадир ботинида гимирлагандай бўлди. Балиқ илинганида қармоқ диллаб кетади. Сув остидаги сирли мавжудот очлик боис қармоққа илиниб қолганини сезиб, жон ҳолатда юлқина бошлайди. Вильгельм кўнглининг туб-тубида қандай туйғу гимирлаганини алоҳол била олмади. Сирлилигича гойиб бўлди.

Одамни хижолатга солиб, гангитиб кўйишга устаси фаранг Тамкин отаси тўғрисида ярим ёлгон, ярим чин гапларни вайсай кетди.

— Жуда буюк хонанда эди, — ҳикоя қиларди Тамкин. — Опера хонандасини яхши кўриб қолиб, биз беш гўдакни ташлаб кетган. Мен ҳеч қачон дадамдан норози бўлмаганман, аксинча, ҳамиша ҳавас билан қараб, ота изидан боришга интиланман. Маълум ёшга етганда гам-кулфатдан одамнинг зехни ўтмаслаша бошлайди. (Тўғри, жуда тўғри! — ўйлади Вильгельм.) Йигирма йил ўтиб, Ромерсдаги фотофирмалардан бири учун тадқиқот ўтказаётганимда қария дадамни топиб олдим. Бу пайтга келиб, яна беш боласи бор экан. (Ёлгон, гирт ёлгон!) у хижолатпазликдан ўзини кўярга жой тополмай кўзёши қилди. Ҳолбуки мен ранжитадиган бирон оғиз гап айтганим йўқ. Ғалати бўлган эди-да.

— Менинг дадам ҳам шунақа ғалати, етти ёт бегонадай, — деди ҳасратидан чанг чиқиб Вильгельм. — Мени бир пайтлар еру кўкка ишонмаган дадам наҳотки шу бўлса? Ўзим-чи, ўзим? Кэтрин эса мен билан гаплашишни истамайди ҳам — туғишган сингилмиш яна! Дадам мендан юз ўгиргани ҳам бир нави, бироқ довлараётганига мутлақо чидаб бўлмайди. Гўё қиёмат қоим кўтгану ҳаммаёқ вайронага айланиб, мангу зулмат чўккан. Келиша олмайдиган бўлсақ, дадамнинг бош олиб кетгани дурустмикан? Алвидо айтишдан олдин: “Минг лаънат сенга!” дея орани очиқ қилмоқчи бўлаяптими? Нима учун дадам ёки бошқа бирон кимса, — ўйлади Вильгельм, — менга раҳм-шафқат қилиши керак? Нега энди бошқа бирон кимсага эмас, айнан менга раҳм-шафқат билан боқишлари керак? Ҳаммасига менинг гўллим сабаб; нимагаки муҳтож бўлсам, дарҳол муҳайё қилиниши шарт!

Вильгельм ўғилларини ўйлай кетди — улар дадаси ҳақида қандай фикрда экан-а? Яхшиянки бейсбол баҳона бўлиб турибди. Бироқ Эббетс-Филдзга ола кетиш учун кирганида гангиб қолади. Ҳар қанча тиришгани билан ўзини қўлга ололмайди. Уйи бегонадай бўлиб қолгани учун ўзини кўярга жой тополмайди. Кучуги Пеналь зир югуриб атрофида гирдикапалак бўлганча ақиллайди. Вильгельм зоҳиран хотиржам кўрингани билан ичини ит тирнайди. Флэтбушга томон кетишар экан, йўл-йўлакай собиқ бейсбол юлдузлари тўғрисида ўғилларига зўрма-зўраки уйдирмаларни минг азобда ўйлаб топади. Қанчалар яхши кўришини ўғиллари билса эди. Ҳаммасига Маргарет айбдор, “даданг ярамас” дея миясига кўйиб кўйган. Вильгельмга устамонлик билан ўта мулоҳим муносабатда бўлади, бироқ муддаоси маълум. Дардини айтиш учун Рексберидаги руҳоний ҳузурига ҳам бориб ўтирибди-я, нима фойда чиқди? Танаси бошқа дард билмас деганлари шу-да. Хотининг билан ажрашсанг, никоҳ ўқитмасдан ҳам бирга яшайверамиз, деди Олив. Маргарет эса расман ажралишни ҳатто ҳаёлига ҳам келтираётгани йўқ. Оливнинг дадаси ўта тажанглигига қарамай ҳаммасини тушунаётир. “Мен Оливга жўяли маслаҳат беришим керак, — деди у бир гал. — Унинг ўзи илтимос қилаяпти. Мен-ку, ҳаммасини тушуниб турибман, бироқ қизим шаҳарда бош кўтариб юриши керак”. Олив билан ҳам ишлари юришмаяпти, Роксберига боришини юраги ўйнаб кутадиган бўлиб қолганини унинг ўзи айтди. Қорамағиз ёқимтой жувонни имкон борича ранжитмасликка ҳаракат қилади, яхши кўради-да. Мабодо яқшанба кунлари узокроқ ухлайдиган бўлса, нонуштага кечикдинг, дея йиғла-

гудай бўлиб уйғотади. У Оливга кийинишида кўмаклашади, ҳатто титраётган қўллари билан шляпасини бошига қўндирганча, черковга ошиқар экан, машинани ҳар галгидай паришонхотирлигига бориб, фақат иккинчи тезликда ҳайдайди ва йўл-йўлакай ўзини оқлаб, уни тинчлантирмоқчи бўлади. У черковдан бир маҳалла берида тушиб қолади, ортиқча гап-сўзларга тоби-тоқати йўқ. Бундан қатъи назар яхши кўради, хотини билан ажрашгудай бўлса, албатта, унга турмушга чиқади. Бироқ Маргарет ернинг тагида илон қимирласа билади-да. Расман ажралишимизнинг сенга нима ҳожати бор, дея буни пайсалга солгани-солган. “Нимаики керак бўлса, ҳаммасини ол, Маргарет! Мени тинч қўй. Наҳотки ўзинг ҳам турмушга чиқишни хоҳламасанг?” — дея дағдага ҳам қилиб кўрди. Қани таъсир қилса. Бошқа эркаклар билан дон олишди, Вильгельмни эса ҳамон сигирдай соғиб ётибди.

Доктор Тамкин Вильгельмга деди:

— Дадангиз сизга ҳавас қилади.

Вильгельм жилмайди:

— Менга? Қўйсангиз-чи.

— Рост. Хотинини ташлаб кетган кимсага ҳамманинг ҳаваси келади.

— Шунақа денг, — Вильгельм афтини буриштирди. — Лекин бева аёлларга осон тутиб бўлмайди.

— Дарвоқе, хотинингиз ҳам зимдан ҳавас қилади. Ўйлайдики, боши очик, кўнгли тусаган ишни қилади, жонончалар билан айшини сураётгандир. Ўзи қариброк қолган эмасми?

— Нима десам экан, — каловланди Вильгельм. Бундай гап-сўзлардан маъносиз тортди. Йигирма йил муқаддам — илк кўрганида Маргарет қанақа эди-я! У билан илк даъфа Санта-Барбара жанубида учрашган эди. — Қирқдан сал ошган, — деди Вильгельм.

— Менинг хотиним ароқхўр эди, — деди Тамкин. — Ичмаса туролмасди. У билан ресторанга ҳам бориб бўлмас эди, ҳожатхонага кириб чиқаман дерди-да, жиғилдонига отиб олиш учун қаҳвахонага кириб кетарди. Ичкилик берманглар, дея барменларни оғоҳлантириб ҳам қўйгандим. Лекин жонимдан ортиқ кўрардим. Бунақа офатижонни ортиқ учратмадим.

— Ҳозир қаерда у?

— Чўкиб ўлган, — деди Тамкин. — Провинстаунда, Кейп-Код бўғозида. Жонидан тўйган-да. Шундай бўлишини кутгандим. Уни даволаш учун нима-лар қилмадим, дейсиз, — деди Тамкин. — Ахир, табиатан табибман. Ўзим ҳам азоб чекайпман. Ҳаддан ташқари азобдаман. Бошқаларнинг дарду ҳасрати бағримни ўртади. Қисматимда ўзгаларнинг дардига малҳам бўлишгина ёзилган экан-да.

“Қаллоб! — гижиниб қўйди ичида Вильгельм. — Ҳамма гаплари бўҳтон! Ўзини авлиё қилиб кўрсатишга устаси фаранг бўлиб кетган. Кўрпангга қараб оёқ узатсанг-чи, дейдиган марднинг ўзи йўқ. Оёғининг сассиги димоқни ёриб юборай дейди. Доктормиш яна! Доктор деган лоақал ўзини эплаб юради-да. Ўзини ақлли қилиб кўрсатишга чиранганига нима дейсиз! Унинг товламачи эканини била туриб, етти юз долларни нима жин уриб, қўшқўллаб тутқаздим-а?”

Қиёмат, қиёматнинг ўзи. Истасанг-истамасанг ҳақиқатнинг кўзига тик қарашинг керак. У аранг нафас олар, ранги униққан шляпаси бўғриққан сапсарик башарасини беркитиб турарди. Турқиға қараб бўлмас эди. Тамкин фирибгар, боз устига ўта разил. Вильгельм унинг кимлигини илк кўрганидаёқ пайқанган. Лекин чиқмаган жондан умид деганларидай, токи Тамкин ўттизқирқ йиллик умри давомида тегирмондан бутун чиқиб келаётган экан, бу гал ҳам ҳаммасига чап бериб, бир йўла мени ҳам боши берк кўчадан олиб чиқади, деган хулосага келган эди Вильгельм. Вильгельм ўзини Тамкиннинг елкасига миниб олгандай тасаввур қилди. Ўзини ердан узилиб, бошқа бир кимсанинг елкасида оёқларини солинтирганча бораётгандай сезган паллалар ҳам бўлган. Тамкин йўлни топиб юраверсин.

Докторнинг юзи, ростдан ҳам доктор бўлса, хотиржам эди. Унинг юзида бирон-бир жиддийлик зуҳур этганини Вильгельм эслай олмайди. Қизгин ҳис-ҳаяжонлар, бетийиқ майл-истаклар тўғрисида зўр бериб лоф урганда афти кесақдай безрайганча қолаверарди. Лоқайд бўлиб қолган кезларда осилиб туш-

ган дўрдоқ лабига қараб, уни тентакдан фарқлаб бўлмас эди. Баъзида шундай саросима билан тикиладикки, шўрликка раҳмингиз келади. Кучукваччадай ёлвориб термилганини Вильгельм икки марта пайқади. Ҳозирча бундай ночор ҳолга тушгани йўқ, бироқ қаттиқ асабийлашар эди. Вильгельм очиқ айтолмаса ҳам, доктор шундай ҳолатда эканига шубҳа қилмаётганди. Докторнинг ўзига қўйиб бериш керак. Зугум қилишнинг ҳеч бир ҳожаги йўқ. Шунда Тамкиннинг асл башараси фош бўлади.

Вильгельм ўйлади: унинг елкасида ўтирибман, елкасида. Етти юз долларни бериб қўйганиндан кейин қаёққа ҳам борасан. Қаёққа бошласа, соядай эргашишга мажбурман. Энди кеч. Оёқ-қўлини ўзи боғлаб берди.

— Биласизми, — деди Тамкин, — шабкўр чол Раппопарт бор-у, дарвоқе унинг кўзлари мутлақо кўрмайди, — жуда антиқа одам-да. Бошидан кечирганларини ўз оғзидан эшитсангиз эди. Ҳайрон қоласиз. Менга бир бошдан айтиб берган. Қўшхотиндилар аксарият ёлғончи бўлишади. Бу қария эса ҳеч кимдан ҳеч нарсани ҳеч қачон беркитмаган. Кўнгли тоза-да. Қилган ишини қаранг. Икки оиласи бор, алоҳида-алоҳида, биттаси Вильямсбертда, иккинчиси Бронскда. Кундоши борлигини иккала хотини ҳам ҳамиша билган. Бронскдаги ёшроқ, етмишга қирай деб қолган, бири жонига тега бошлагач, бошқасига йўл олади. Бир йўла Нью-Жерсида жўжа боқади. Битта хотинидан тўртта, наригисидан эса олтита фарзанди бор. Ҳаммаси вояга етган, бироқ отадош ака-сингилларини бирон марта ҳам кўришмаган — ўзлари исташмайди. Лекин ҳаммасининг исми-шарифи телефон китобига киритилган.

— Йўғ-э, — деди Вильгельм.

— Унинг ўзидан эшитганман. Энг қизиғи буёқда. Кўр бўлишидан аввал жуда кўп ўқиган, кимни денг, фақат Теодор Рузвельт асарларини. Иккала оиласида ҳам Рузвельт асарларининг жилдлари бўлиб, шу китобларни ўқиб, болаларининг саводини чиқарган.

— Худо ҳаққи, — деди Вильгельм. — Шунақа бемаъни гапларни бас қилинг. Илтимос.

— Мен бу гапларни бекорчиликдан айтаётганим йўқ. — У яна аврашга киришди. — Айримлар гуноҳқорлик азобидан қай йўсин халос бўлиб, хотиржам яшай бошлашларини ўқиб олишингизни истайман. Хотин зоти азал-абад эрининг бошига битган бало. Улар ёвга айландими, тамом, эрлик қобилия-тингизни сўндирмагунча тинчимайди. Менинг дадам ёки мистер Раппопортга ўхшаганларга уларнинг кучи етмайди, албатта. Сиз эса тамомила бошқача одам-сиз. Ораликдаги-да. Сиз ҳам эмин-эркин яшагингиз келади, бироқ жуда кўп ўйлайсиз. Масалан, болаларингиз тўғрисида.

— Менга қаранг! — Вильгельм зарб билан полни тепди. — Биринчидан: ўғилларимга тил теккизманг! Бўлди, етар. Бас қилинг!

— Уйда жанжал бўлаверганидан шундай бўлгани ҳам уларга маъқул демоқчиман, холос.

— Мени болаларимдан жудо қилишди. — Вильгельм лабини тишлади. Лекин ўзини тўхтатолмади. Аламини ичига ютолмади. — Мени шилаяптилар, холос. Ўғилларимни деярли кўрмайман ҳисоби. Менсиз вояга етишмаяпти. Хотиним уларни ўзига ўхшаган душман қилиб ўстираяпти. Бу ҳақда гаплашмайлик, илтимос сиздан.

Лекин Тамкин деди:

— Сизни бунчалик азоблашига нега йўл қўйяси? Ҳамон унинг ноғорасига ўйнаётган экансиз, уйдан бош олиб чиқиб кетганингизнинг нима қизиғи бор? Сизга, Вильгельм, фақат яхшилик тилайман. Шу дарду ҳасратларни халлингиздан бутунлай чиқариб ташланг. Айримлар дарду ҳасратига чиппа ёпишиб оладилар. Дарду ҳасратсиз томоғидан сув ҳам ўтмайди, эр-хотиндай ётса ҳам, турса ҳам ҳамиша бирга бўлади. Вақтичўқлик қилгудай бўлмиш, ўзини дарду ҳасратига хиёнат қилгандай сезадилар.

Тамкиннинг гапларини эшитар экан, унинг гапларида жон борлигини Вильгельм истамайгина эътироф этди. Бундайлар, ўйлади Вильгельм, ҳақиқатан ҳам шундай мулоҳаза юритишади, дарду ҳасратдан ўлақолсалар ҳам мосуво бўлишни истамайдилар, азоб чекмасалар, ҳаётнинг нима қизиғи қолади? Буни тушунса бўлади. Лаънати товламачи гапни айлантиришнинг ҳадисини олган-да.

У Вильгельмга тикилар экан, кўнглидан кечаётганларнинг ҳаммасини юзидан уқиб олаётган эди. Вильгельм ҳа ҳаммасини билиб ўтирарди. Ёлгонни қалаштириб ташлаганидан сўнг, ниҳоят битта ҳақ гапни айтди: кечалари ойга термилиб, бўридай увиллайман, дейди-я. Чидаб бўлмайди.

Вильгельм кўққисдан ўрнидан турди-да, деди:

— Хўп майли. Етар, Тамкин, биржага кетдик.

— Мен ҳали тарвузимни еб бўлмадим.

— Ҳеч қиси йўқ. Ёрилиб кетгунча ейишингиз шартми? Кетдик.

Доктор Тамкин стол оша икки чекни тутқазди.

— Кеча ким тўлаган эди? Менимча, бутун сизнинг галингиз.

Фақат ошхонадан чиқаётгандагина кеча ҳам тушлик ҳақини ўзи тўлаганини Вильгельм аниқ эслади. Лекин баҳслашишга арзирмикан?

Тамкин йўл-йўлакай кўпчилик азоб-изтиробдан қутула олмаслигини ҳамон зўр бериб такрорлаб борди. Бироқ Вильгельмга деди:

— Сиздан умидим катта, Вильгельм. Умуман айтганда, осонликча таслим бўладиганлар хилидан эмассиз. Нима, мени кўрмаяпти, деб ўйлаясизми? Бу мамлакатдагиларнинг етти фоизи ичкиликбозлик оқибатида ўз бошига етаётир. Яна тахминан уч фоизи гиёвандликдан нобуд бўлаётир. Олтмиш фоиз аҳоли эса диққатвозликдан сассиз жон таслим қилаётир. Йигирма фоиз кимсалар иймонидан кечиб юборган. Шу асно астойдил яшашга бел боғлаганлар жуда камчиликни ташкил этади. Давримизнинг асосий муаммоси мана шу. Икки тоифа мавжуд. Биринчи тоифадагилар яшашни хоҳлайдилар, бироқ аксарият яшашни хоҳламайди. — Тамкин чамаси бутунлай бошқа одамга айла-ниб, файласуфлардай мулоҳаза юрита бошлаганди. — Хоҳламайдилар. Йўғасам, нима учун қиргин-барот урушларнинг охири кўринмайди? Шунинг учунки, жон таслим қилаётганлар сизнинг ҳам нобуд бўлишингизни истайдилар. Ёлғиз муҳаббат туфайли шунини хоҳлашади. Ҳа деяверинг.

Тўғри! Жуда ҳам тўғри! — ўйлади Вильгельм бу мулоҳазалардан ҳайратланиб. Буларнинг ҳаммасини қаёқдан билади-а? Шундай ярамас, ҳатто товламачи, фирибгар бўлгани ҳолда ҳаммасини қанақа қилиб ўзлаштириб олган, худо билади. Ҳақ гапларни айтаяпти, ахир. Бу жуда кўп нарсаларга, ҳатто ҳамма нарсага ойдинлик киритади. Одамлар пашшадай қирилаяпти. Мен эса яшаш иштиёқида жон олиб, жон бераяпман. Шунинг учун ҳам жинни бўлиб қолай деяпман. Бундай қилиш ҳам ярамайди. Ҳаммасини бошидан бошлашга уриниб кўриш керак.

Ошхона маклер идорасидан атиги бир неча юз метр масофада бўлиб, Вильгельм мана шу қисқа масофадан ўтиш асносида кенг кўламли мулоҳазалардан яна кундалик муаммолар гирдобига қайтди. Биржага яқин келганлари сайин Вильгельм пул тўғрисида тобора кўпроқ ўйлар эди.

Мана, кинохроника, мана, этик тозаловчилар ўтиришибди, чурвақа болакайлар уларга тегажоқлик қилмоқчи бўлишди. Ногирон скрипкачи серсоқол башарасини дока билан танғиб олганича ҳамон тиланчилик қилаётир. Вильгельм унинг ёлворишига эътибор бермай, ерости йўлаги томон жиддий қиёфада шошганча ўтиб кетди. Оқшом арафасида мошиналарнинг узлуксиз оқими Коламбус Серклга, корчалонлар маркази домига ошиқар, осмонўпар биноларнинг ойналарида офтобнинг алвон нурлари жилва қиларди.

Янги идоранинг силлиқланган тош саҳнига етиб келганларида Тамкин деди:

— Эшикнинг олдида турган ким бўлди? Қария Раппопортми? Кўрларнинг ҳассасини олиб юрса чакки бўлмасди, қаёқда дейсиз, кўзлари яхши кўрмаслигини ўлса ҳам тан олмайди.

Мистер Раппопортнинг афт-ангорига қараб бўлмасди, тиззалари қалт-қалт қилар, шими тушиб кетай деб турарди.

У қўлини узатди-да, Вильгельмни ички бир сезги билан таниб, қўлидан тутди. Сўнг дўриллаганча буюрди:

— Тамаки дўкониғача кузатиб қўйсангиз.

— Сиз истайсизки, мен?.. Тамкин! — Вильгельм шивирлади: — Йўқотинг манави чолни.

Тамкин бош чайқади.

— Ахир, у сиз билан бормоқчи. Қариянинг илтимосини ерда қолдирманг. — Овозини пасайтириб, салмоқлаб кўшиб қўйди: — Мана сизга “айни палла

ва шу ерда”га яна битта мисол. Айни палла ташвишлари билан яшашингиз керак, сиз эса ўжарлик қилаяпсиз. Қария сиздан ёрдам сўраяпти. Биржа тўғрисида ўйламанг. Қочиб кетмайди. Чолга раҳмингиз келсин. Булақолинг. Олтин олма, дуо ол, деганлар, ахир.

— Мени кузатиб кўйинг, — деди жўжафуруш қария.

Вильгельм алам билан афтини буриштириб, Тамкинга қаради. Қариянинг бесўнақай, бироқ енгил билагидан тутди.

— Майли, юрақолинг. Йўғ-э, бир оз кутиб турсангиз, таблога бирров қарайману чиқаман.

Бироқ Тамкин мистер Раппопортга туртки бериб бўлганди. У йўл-йўлақай Вильгельмдан гина қилган бўлди:

— Мени йўлакнинг қоқ ўртасига ташлаб кетмоқчимисиз? Мен шўрликни топтаб ташлайдилар, ахир.

— Ҳа, майли. Юринг бўлмаса, — деди Вильгельм, Тамкин эса идорага кириб кетди.

Офтоб жанубдан нур сочаётгани учун Бродвейдаги машиналар нақ осмонни фалақдан тушиб келаётгандай эди. Ерости йўлагидан тошнинг иссиқ ҳовури гупиради.

— Мен анави чувринди безорилардан кўрқаман. Нашаванд ёш-яланглардан ҳам эҳтиёт бўлган маъкул, — кўшиб кўйди мистер Раппопорт. — Маст-аласт аҳволда улардан ҳар балони кутса бўлади.

— Безорилар! — қариянинг гапини қувватлади Вильгельм. — Ойимнинг қабрини зиёрат қилгани борсам, не кўз билан кўрайки, ўриндиқни синдириб ташлашибди. Кўлимга тушса-ю адабини берар эдим-а. Қайси дўконга кирасиз?

— Бродвей кўчасининг нариги тарафидагига. Пештоқига “Ла магнита” деб ёзилган, тамадихонанинг ёнгинасида.

— Йўлнинг бу тарафидаги дўконнинг нимаси ёмон?

— Унда мен чекадиган сигара бўлмайди.

Вильгельм сўкиб юборай деди, вақтида тилини тишлаб қолди.

— Бирон нима дедингизми?

— Ҳа, манави лаънати таксилар, — деди Вильгельм. — Кўйиб берсангиз, босиб-янчиб кетишди.

Дўконга киришлари билан муздай ёқимли эпкиндан хушёр тортгандай бўлишди. Мистер Раппопорт хотиржамлик билан узун сигараларни чўнтақларига жойлади. Вильгельм: “Тезроқ қимирласанг-чи, қари қарға! Иммиллагани-чи бунинг! Ҳамма унга тоқат қилиши керак!” — деган фикрлар Вильгельмнинг хаёлидан кечар экан, ичини ит тирнар эди. Раппопорт Вильгельмга бир дона ҳам сигара таклиф қилмади, бироқ биттасини қўл учида айлантирганча сўради:

— Қалай, чакки эмас-ай Черчилль мана шундай узун сигаралар чеккан.

Оёғини кўтаришга ҳоли йўқ, ўйди Вильгельм. Шими ҳам тушиб кетай деб турибди. Шабкўр, доғ қоплаган афтига қараб бўлмайди, шу аҳволда бир-жада пул ишлаётир. Болаларига, турган гапки, сариқ чақа ҳам бермайди. Айримлари эллиқдан ҳам ошгандир. Бу имкониятни қўлдан чиқарадиган лақмалардан эмас. Туллакнинг тулаги. Ҳамма нарса кимга боғлиқ? Айни шу қари-яларга-да. Уларга ҳеч вақонинг кераги йўқ. Шундай бўлгани ҳолда уларнинг ҳамма нарсаси бор. Мен шўрликда эса муҳтож бўлганим билан ҳеч вақо йўқ. Шу ҳам адолатданми?

— Мен ҳатто Черчиллдан ҳам каттаман, — деди Раппопорт.

— Гаплашгиси келиб қолибдими! Биржа тўғрисида савол бергудай бўлсанг — оғзига дарҳол талқон солиб олади.

— Буни қаранг-а, — деди Вильгельм. — Юринг тезроқ.

— Черчилль сингари мардонлар сирасиданман, — деди қария. — Испаниянинг хушини жойига келтириб қўйганимизда⁸ денгиз флотиди хизматимни бошлаганман. Ҳа, денгизчи бўлганман. Бошқа нима ҳам қилардим дейсиз. Сан-Хуан пойидаги жангдан сўнг соҳилда Тедди Рузвельтнинг шахсан ўзини кўрганман.

⁸ Гап 1898 йилдаги Америка-Испания уруши ҳақида бораепти.

— Эҳтиёт бўлинг — йўлак, — деди Вильгельм.

— Соҳилдаги воқеалар менга тинчлик бермади. Менга даҳли бўлмаса ҳам қайиққа ўлтирдим-да, соҳилга томон суза кетдим. Йигитларимиздан иккитасини отиб ўлдиришган, пашшалар кўнмаслиги учун уларнинг устини Америка байроғи билан ёпиб қўйишганди. Уларни қўриқлаётган йигитчага: “Юзини очиб кўрсам бўладими, қандай жароҳат олган эканлар-а?” дея сўраган бўлдим. У эса: “Мумкин эмас”, — деб жавоб берди. Ниҳоят уни кўндирдим. Байроқни кўтарди. Одамнинг ҳаваси келадиган икки давангирдай йигит узала тушганча ётишарди, оёқларида этик. Жудаям барваста. Узундан-узун мўйловлари ҳам бор. Асилзодалардан экани шундоқ кўриниб турибди. Битгаси, янглишмасам, Гудзондан, фамилияси Фиш эди, машҳур оила. Бошимни кўтарсам, Бун Не. Бундоқ қарасам ёнгинамда Тедди Рузвельт турибди, у ҳам шляпасини қўлига олиб, ҳалок бўлган йигитларга тикилиб турарди. Ушанда фақат шу икки йигит нобуд бўлганди-да. Кейин шундай деди: “Денгизчилар бу ерда нима қиляпти? Буйруқ билан келганмисан?”. “Йўқ, сэр”, — дея жавоб бердим. “Ундай бўлса, тез бу ердан қорангни ўчир”. — Қария Раппопорт шу хотираси билан ҳамиша мақтанишни хуш кўрарди. — Топиб гапирарди-да! Шунақа эмасми? Тедди Рузвельтга шунинг учун ҳам ихлосим баланд. Жуда баланд!

Одамзоднинг феъли антиқа-да! Бир оёғинг гўрда, аранг нафас олаяпсану, икки оғиз дакки бергани учун Тедди Рузвельтни яхши кўраман, дейди-я. Ҳар кимнинг ихтиёри ўзида. Вильгельм жилмайди. Тамкин гапириб берганларнинг ҳаммаси, балки тўғридир, — ўнта боласи борлигию, қўшхотинли экани, уларнинг ҳаммаси телефон китобига киритилгани ҳам.

— Юринг, мистер Раппопорт, юрақолинг. — Шундай дея Вильгельм қарияни салқи тортган билагидан тутиб тортди.

Биржага киришди, чироқлару гавжум оломон хитой театрини эслатарди.

Вильгельм кўзларини қисганича таблога тикилди.

Қанақа рақамлар кўринапти? Наҳотки лярднинг нархи шунчалар тушиб кетган бўлса? Ўрнини алмаштириб юборишдимикан? У кўзларига ишонмай яна диққат билан тикилди. Лярд ўн тўққизинчида турар, тушдан буён ўн икки поғона пастлаганди. Жавдарнинг ҳоли не кечди экан-а? У ҳам олдинги аҳволига тушиб қолган, битимни пуллаш имкониятини бой беришганди.

Қари мистер Раппопорт Вильгельмни қистовга олди:

— Менинг бугдойимнинг нархини айтиб юборсангиз.

— Лоақал бир оз тинч кўясизми, йўқми, — деди Вильгельм. Қарияга тескари ўгирилиб олди. У Тамкинни, унинг ялтироқ бошини ёки кўнғир лентали кулранг похол шляпасини қидирарди.

Тамкин ғойиб бўлганди. Роуленднинг иккала ёнидаги ҳамма ўриндиқларни бегоналар эгаллаган.

— Тамкин қани? — сўради Вильгельм Роуленддан.

— Қаёқдан билай? Тинчликми?

— Сиз уни кўрдингиз-ку! Яқинда қайтиб келди!

— Қачон? Кўрганим йўқ.

Вильгельм кўкрак чўнтагини ковлаштириб, ручка олди-да, ҳисоб-китоб қила бошлади. Унинг ҳатто бармоқлари ҳам уюшиб қолган, имтиҳон топшираётган мактаб ўқувчисидай кўпайтирар ва айирар эди. Не куйларга тушмаган кўнглини яна ваҳима чулғади. Уни чув туширишгани аниқ. Немис менежердан сўрашнинг ҳам ҳожати йўқ. Тамкинга ишониб бўлмаслигини менежер эҳтимол билгану, огоҳлантиришни хоҳламаган кўринади. Кўчада қирқ минг киши, ким билан кимнинг иши бор.

— Нима, ютқаздингизми? — сўради мистер Роуленд.

Вильгельм пинагини ҳам бузмай жавоб берди:

— Ҳарҳолда чидаса бўлади.

У ҳисоб-китоб ёзилган қороз парчасини сигара қолдиқлари ва ҳапдорлар тикилган чўнтагига суқди. Ёлғон гапиришга гапирди-ю, аламдан йиғлаб юборай деди. Аранг ўзини қўлга олди. Зўриққанидан ўрмовидан тортиб бутун кўкраги бўйлаб санчиқ турди. Лярд ва жавдарнинг нархи тушиб кетганига ишонч ҳосил қилиб бўлган қари жўжафурушга ҳам: “Нархлар вақтинча шун-

дай пасайиб туради. Кўрқадиган жойи йўқ”, дегандай хотиржамлик билан гапирди. Бироқ орқадан оломон тиқилиб келар, итарар, йиғи томоғидан гиппа бўғар эди. Вильгельм ҳатто ўгирилиб қарагани юраги дов бермасди. Ҳамминг олдида кўзёши қилмайман, йўқ, дея ўзига гапирарди. Ҳамминг гувоҳлигида мишиқи боладай ҳеч қачон, ҳеч қачон йиғламайман, гарчи ҳеч бирини ортиқ ҳеч қачон кўрмаслигим аниқ бўлган ҳолда ҳам. Йўқ! Йўқ! Бўзига тиқилиб қолган кўзёшлар эса тўлиб-тошар, гирибонидан олар, шунинг учун ҳам ўзини чуқаётган кимсадек ҳис этарди. Лекин кимдир гап ташлагудай бўлса, аниқ жавоб қайтарарди. Имкон борича мардона гапиришга ҳаракат қилди.

— ... жўнаб кетмоқчимисиз? — Ролунднинг саволи чала эшитилди.

— Нима?

— Сиз ҳам жўнаб кетмоқчисиз, деб , лабман. Тамкин ёзда дам олгани Мэнга боришини айтувди.

— Ҳа, жўнаб кетмоқчимиди?

Вильгельм Роулэндни қолдириб, Тамкинни қидириб ҳожатхонага борди. Бармоқларида сигарета ўйнаганча икки корчалон суҳбатлашар эди. Хоначалардан бирида қўнғир тасмали кулранг похол шляпага кўзи тушди.

— Тамкин, — деди Вильгельм. У эшик остидан ҳалиги кишининг оёқларига разм солди. — Сизмисиз, доктор Тамкин? — сўради ғазабини ичига ютиб. — Жавоб берсангиз-чи. Бу мен, Вильгельм.

Шляпа олинди, эшик очилди-да, нотаниш кимса Вильгельмдан ранжиган алфозда чиқиб келди.

— Навбатда турибсизми? — деди корчалонлардан бири Вильгельмга навбатсиз кирмаслигини шама қилиб.

— Менми? Йўқ, — деди Вильгельм. — Танишимни қидираяпман.

Ғазабдан эс-ҳушидан айрилган Вильгельм биргаликда тикилган пулнинг Тамкинга тегишли улушидан икки юз долларни тортиб олганим бўлсин, дея қасам ичди. Мэнга қочиб қоламан деб хомтама бўлмай қўяқолсин. Тенгшерикчиликка пул тикканмиз, ахир.

7

Аслида Тамкин елкамга миниб олган экану, мен нодон аксинча деб ўйлаган эканман-да. Маргарет билан ёнма-ён ҳамон елкамда ўтирибди ҳисоб. Бўйинтуруқ солиб, жиловлаб олишган. Нимталаб, топтаб, бир ёқли қилмагунлари-ча тинчимасликлари аниқ.

Қари скрипкачи Вильгельмга яна камончасини нуқиди, бироқ чап бергандай шошиб ўтиб кетди. Тиланчилдан ҳам юз ўтирди, пешонасига нима ёзилган бўлса, шуни кўради-да. Мошиналар орасидан аранг ўтди, “Глориан” меҳмонхонасининг пастки холлига зиналардан тез-тез юриб тушди. Шу ердан Тамкиннинг хонасига сим қоқди. Телефон гўшагини ҳеч ким кўтармади. Лифтга чиқди. Элликлардан ошган, лаб-лунжини бўяб олган, бўйнига сувсар мўйна ташлаган кийикчаларникидай ингичка кўзлари чақчайган, қалтираб турган учта кучукчани тизгинидан ушлаган оёқлари ингичка хоним кириб келди. Кучукваччалари билан ўн иккинчи қаватга кўчирилган антиқа эстон хоними шу эди.

У Вильгельмни таниди:

— Доктор Адлернинг ўғлимисиз?

У ройиш бермагандай имо қилди:

— Дадангизнинг яқин дўстиман.

Вильгельм лифтнинг бир бурчагига тиқилиб олганча хонимга қарамасликка интиларди, хоним буни, табиийки сурбетликка йўйиб, докторга шикоят қилишни кўнглига тугиб қўйди.

Тамкиннинг хонаси бўсағасида чойшаблар юкланган аравача турар, меҳмонхона ходимасининг калити эшикни зулфида осиглиқ эди.

— Доктор Тамкин келдими? — сўради Вильгельм ходимадан.

— Йўқ, кўрмадим.

Бундан қатъий назар Вильгельм ичкарига кирди. Тамкин сўзлаб берган ғаройиб воқеаларнинг иштироқчиларини таниб олишга урингандай фотосуратларга синчиклаб тикилди. Йирик-йирик жилдлар антеннаси тарвақайлаган телевизор остида уюлиб ётибди. Улардан бири “Фан ва саломатлик” деб номланган бўлиб, шеърий китоблар анчагина эди. “Уолл-стрит жорнэл” варақлари тунги столчада сочилиб ётибди. Фижимланган чўмилиш халати каравотнинг оёқ томонига ташлаб қўйилган, унинг ёнида камёб камзул ҳам бор. Хона каталакдай, лекин ойнадан бир томони кўприккача ва бошқа томони Хобокенгача узанган дарёни бемалол кўрса бўлади. Деразадан дарёнинг нам ҳавоси уфуради. Чор тарафдан пианино, эркаклар ва аёлларнинг овозлари эшитилар, кимлардир хиргойи қилар, карнизларда кабутарлар ку-кулашар эди.

Вильгельм яна телефонга ёпишди.

— Холлда доктор Тамкинни топиб беролмайсизми? — сўради у. “Йўқ, кўринмаяпти”, дея жавоб қайтаришди, Вильгельм дадасининг телефон рақамини айтди, аксига доктор ҳам жойида йўқ экан. — Ундай бўлса, массажчини уланг! Массаж хонасини деяпман. Нимани тушунмайсиз! Эркакларнинг саломатлик клубини... Ҳа, ҳа, Макс Шлипперни — унинг исми шарифини мен қаёқдан билай?

Телефон гўшагидан ажнабий одамнинг овози эшитилди:

— Токтор Адлер?

Бу бурни пачоқ, қулоғининг бир бўлаги узиб олинган қари чех боксчисининг овози бўлиб, у совун, шиппак, сочиқ берарди. Қаёққадир ғойиб бўлди. Вильгельм телефон гўшагига черта бошлади, пуфлаб ҳам кўрди, бироқ на боксчи, на телефончи жавоб берди.

Вильгельм доктор Тамкиннинг столидаги дори идишларига тикилаётганини пайқаган ходима хушёр тортиди. Унинг фенофени деярли тугаган, шу боис бирон-бир дори олишни мўлжаллаб қўйганди. Лекин алҳол ўз хапдорисини оғзига солди, хонадан чиқди-да, лифт тугмасини босди. Саломатлик клубига тушди. Лифтдан чиқа туриб, буғ қоплаган кўзгуларда чўмилиш ҳавзасининг аксини кўрди. Кийиниш хонасининг пардалари оралаб ўтиб борди. Сочикларга ўралиб олган икки киши пинг-понг ўйнарди. Ёмон ўйнашар, пинг-понг тўпчаси ликиллаб сакрар эди. Қора танли ҳожатхонада пойабзал тозалаётир. У доктор Адлер кимлигини билмас экан, Вильгельм массаж хонасига тушиб борди. Столларда яланғоч таналар узала тушиб ётарди. Дим, нимқоронғи бўлиб, шаффоф шифт акси тушиб, оппоқ таналар товланар эди. Деворларга офатихон жононларнинг суратлари илинган. Биринчи столда кўзларини қаттиқ сиққанча бутун юзини қора соқоли қоплаган, оёқлари қалта жуссадор кимса қилг этмай ётибди. Донғи кетган руслардан бўлса керак. Унинг ёнида эса чеккалари қиртишланган, ҳозиргина буғхонадан чиққани учун қипқизариб кетган киши чойшабга ўралганча навбат кутарди. Унинг лагандай юзида хузур-ҳаловат акс этган. У ухларди. Ундан нарида навқирон, бақувват, мушаклари ўйнаган, лабларида зардали табассум қотиб қолган спортчи. Доктор Адлер тўртинчи столни эгаллаган экан, Вильгельм дадасининг оппоқ енгил танаси узра қаққайиб туриб олди. Қовурғалари ингичка, қалта ва юмалоқ бўлиб, оппоқ қорни туртиб чиққан. Бўксалари заиф, қўл мушаклари нимжон, бўйнини ажин қоплаган.

Майка кийиб олган массажчи эгилиб, қулоғига: “Ўғлингиз”, — дея шивирлаган эди, доктор Адлер кўзини очди. У Вильгельмнинг руҳсиз юзига кўзи тушгани ҳамон кўнгилсизликни пайқаб, жирканч бир нарсадан ҳазар қилгандай афтини буриштирди-да, вазминлик билан деди:

— Ҳа, Уилки, насиҳатларимга амал қилибсан-да?

— Эҳ, дада, — деди Вильгельм.

— Чўмилиб, массаж ҳам қилдирмоқчимисан?

— Сизга ёзган хатимни олдингизми?

— Олдим, бироқ, афсуски, бошқа бир одамга мурожаат қилишингга тўғри келади. Йложим йўқ. Шу куйга тушиб қолишингни ҳатто хаёлимга ҳам келтирганим йўқ. Нима жин урди ўзи? Наҳотки, ҳеч вақонг қолмаган бўлса?

— Дада, ахир, бу гапларнинг мавриди эмас ҳозир, — деди Вильгельм алам билан.

— Афсуски, — деди доктор. — Аҳволингни тушуниб турибман. Лекин ўзимга сўз берганман. Узоқ ўйладим: охир-оқибат шундай қилганим маъқул деган қағий қарорга келдим. Сен аҳмоқлик қилдинг. Нима бўлди ўзи?

— Нима бўлмади деб сўрайқолинг. Бир оз пулим бор эди, бироқ ўшани ҳам бой бердим.

— Қимор ўйнадингми? Ютқазибсан-да! Тамкинга эргашиб-а? Ундан эҳтиёт бўл деб айтган эдим-а, Уилки. Сен эса билганингдан қолмадинг. Ишқилиб...

— Ҳа, дада, шундай, мен унга ишониб, алданиб қолдим.

Доктор Адлер қўлини массажчига тутди ва у зайтун ёғи сурди.

— Ишонмагин дўстингга, сомон тикар пўстингга.

— Назаримда шундай бўлди-ёв... — Вильгельм массажчига қаради, лекин у ўз иши билан овора эди. Ўзгаларнинг гапларини тинглаш одати йўқ, шекилли. — Тўғриси, шундай бўлди. Тўғри айтган экансиз-у...

— Бўлар иш бўпти. Бу нечанчи марта айтишим эканини писанда қилмай қўя қолай. Айтаяпман-ку, қай аҳволда эканингни англаб турибман, деб.

— Э, нимасини айтасиз.

— Сугдан оғзи куйган қатикни пуфлаб ичади, бироқ сенинг эсинг кирмади-кирмади-да.

— Бошим қоғиб қолди, — деди Вильгельм чорасиз. — Ҳамиша алданганим-алданган. Нима учун шунақа, ўзим ҳам билмайман... Қайси гуноҳларим учун, ахир. Шунчалик ҳам лақма бўламанми-а! Аламимдан бўғилиб ўлай деяпман.

У дадасининг яланғоч танасига кўз югуртирар экан, доктор Адлер аранг ўзини босиб турганини, қўққисдан портлаб кетиши ҳеч гап эмаслигини сезди. Вильгельм умидини узиб бошини қуйи солганча деди:

— Омадсизлик ҳеч кимга ёқмайди-а, дада?

— Шунақа де! Бу энди омадсизлик бўлди-ми? Ҳозиргина лақмалигим оқибати дегандинг-ку!

— Ҳа-я, лақмалик ҳам қилдим, униси ҳам, буниси ҳам. Ҳақиқатан ҳам аллақачон эҳтиёткорликни ўрганишим керак эди. Мен эса...

— Оби-дийдангни эшитишга тоқатим йўқ, — деди дадаси. — Қариб қолганимни, ортиқча ташвишларни кўтара олмаслигимни наҳотки тушунмайсан? Ёши бир жойга бориб қолган кимса ўз дадасига ҳам шунчалар тирғаладими?

— Гап фақат пулда эмас. Ота-бола муносабатлари фақат олди-бердидан иборат эмас-ку, ахир.

У кулранг кўзларини кўтарди, бурун катаклари кенгайди, ўглининг бундай ночор аҳволи докторнинг ғазабини келтирди. У пўписага ўтди:

— Уилки! Ҳаддингдан ошма!

— Сизга шундай туюлаётгандир. Лекин сизнинг атиги бир оғиз гапингизга зорман, ахир. Қачон сизга ялиниб, оёғингизга бош уриб келгандим? Бағритош экансиз, дада. Сўраётган нарсам айтишга ҳам арзимайди. Сиз эса менга, ўз ўғлингизга шуни ҳам раво кўрмаяпсиз.

Дадаси ниҳоятда дарғазаб эканини сезди. Доктор Адлер нимадир демоқчи бўлди, кейин ўрнидан туриб, чойшабга ўралди. Катта, ўпқондай оғзи қийшайиб, Вильгельмга деди:

— Ўлигингни менга ортмоқчи бўлаяпсанми? Сен ўйлаган анойилардан эмасман. Бундан кўра ўлганинг яхши эмасми, Уилки!

— Дада, гапимга қулоқ солинг, дада, ахир!

— Йўқол кўзимдан! Йўқол деяпман, латта! Ландовур! — қичқирди доктор Адлер.

Вильгельмнинг ҳам қони қайнаб кетди, лекин ўзини босди. Тили аранг калимага келгани ҳолда одоб билан деди:

— Жуда соз, дада. Ҳаммаси тушунарли. Ортиқча гапга ҳожат йўқ.

Вильгельм эшиккача аранг етиб олди, чўмилиш ҳавзаси ва буғхонадан ҳам зўрға ўтди, ниҳоят лифтда холлга кўтарилди. Рўйхатга олувчидан Тамкинни суриштирди.

— Йўқ, уни кўрмадим, — деди рўйхатга олувчи, — лекин янглишмасам, бу ерда сизга нимадир бор.

- Менгами? Беринг буёққа. — Вильгельм қоғоз парчасидаги: “Илтимос, Вильгельм хонимга кўнғироқ қилинг. Зудлик билан”, — деган битикни ўқиди.
- Хотинидан шундай битикларни қачон олмасин, ўғилларидан хавотирга тушарди. Телефон сари ошиқди, чўнтақларидаги майда пулларнинг ҳаммасини аппарат остидаги хиёл эгилган темир пештахтага қўйди-да, рақамларни терди.
- Эшитаман, — деди хотини.
- Йўлақдан Пеналнинг акиллагани эшитилди.
- Маргарет?
- Эшитаяпман, эшитаяпман, — хотини саломлашиш, ҳол-аҳвол сўраш деган гапларни тамомила унутиб юборганди. Овозидан дарҳол таниди.
- Болалар дурустми?
- Велосипедда учишаяпти. Болаларни нима учун суриштираяпсан? Жим бўл, Пеналь!
- Бирон кўнғилсизлик рўй бермадимикан, деб кўрқиб кетдим. “Зудлик билан кўнғироқ қил” деган ваҳимали гапни камроқ ишлатсанг бўларди.
- Гаплашиб олишимиз керак.
- Хотинининг овозини эшитиб, юраги орзиқиб кетди. Йўқ, у Маргаретни кўргани кўзи учиб тургани йўқ, аксинча, унутилаёзган хотиржамликни кўмсаб, энтиқиб қўйди.
- Беш кунга кечиктирилган чек юборибсан, — деди у. — Мен бундай қилишингга йўл қўя олмайман. Ойнинг ўн иккинчи кунини ёзибсан.
- Пулим бўлмаса нима қилай, ахир. Бўлиши ҳам гумон. Фақат шунинг учунгина мени қаматиб юбормассан? Ун иккинчига бирон жойдан амал-тақал қилиб топсам ҳам катта гап.
- У жавоб берди:
- Сенинг ўрнингда бўлганимда, Томми, жонлироқ ҳаракат қилган бўлардим.
- Йўғ-э? Нима учун ўлиб-тирилишим керак? Жавоб бер! Нима учун? Сен...
- Хотини гапиргани қўймади:
- Нима учунлигини жуда яхши биласан. Мен болаларни вояга етказишим керак.
- Тор телефон будкасида Вильгельм терлаб кетди. Бошини эгган эди, елкалари туртиб чиқди, чақаларни катта-кичиклигига қараб тиза бошлади.
- Қўлимдан келган ҳамма ишни қилаяпман, — деди у. — Аҳволим жуда оғир. Ўлик-тириклигимни ҳам фарқлай олмаяпман. Бундай аҳволдан қандай қутиламан, ўйлаб ўйимга етолмаяпман. Ўйламаганим ҳам яхшимикан, дейман. Ҳаммаси кейинги икки-уч кунда содир бўлди, Маргарет. Э, душманининг ҳам бошига бундай кун тушмасин. Айтаётганларимнинг ҳаммаси, ҳудо ҳаққи, рост. Энди минг ўйлаган билан жойига келмайди. Эртага бир-икки киши билан учрашаман. Биттаси менежер. Бошқаси телевидениедан. Лекин актёрлик масаласида эмас, — олдини олиб деди у. — Иш юзасидан гаплашаман.
- Яна аравани қуруқ олиб қочаяпсан, Томми, — деди у. — “Рожекс корпорейшн” билан қайтадан тил топишганинг маъқул эмасми? Улар сени яна ишга оладилар. Ҳар нарсани орзу қилаверадиган ёшдан ўтгансан, ахир.
- Тушунмадим.
- Нимани тушунмайсан? — деди у хотиржамлик билан эътирозга ҳожат қолдирмасдан қатъий оҳангда, — сең ёш боладай мулоҳаза юритаёпсан. Худонинг берган куни ҳаммасини бошидан бошламоқчи бўласан. Бундай қилиш ярамайди. Нафақа ёшига етишингга ўн саккиз йил қолганини ўйласанг-чи. Бу ёшдаги янги ходимни ҳеч ким ишга олмайди.
- Буларни айтмасанг ҳам биладан. Нима учун мен билан кўпол гаплашаяпсан. Бир ками “Рожекс корпорейшн” дагиларнинг олдига ялиниб боришим қолганди. Менга кўполлик қилишинг адолатдан эмас.
- Томми, арзимаган пулни ундириш учун кетингдан югуриб-елиш жонимга тегиб кетди. Пулга қанчалик муҳтожлигимизни билганингда бундай қилмаган бўлардинг.
- Овозининг кескин кўпол янграётгани ҳам хотинининг асабига тегаётган эди.

— Вазминроқ бўлишга ҳаракат қиламан, — деди у.

Сочлари оқара бошлаган хотинининг кескин нигоҳини кўз олдига келтирди. Ҳамиша ҳақман деб ўйлайди-я. Қанчалар бемаъни ишларга қўл ураётганимизни, хаёлидан ўтказди у, ўйлаб ҳам кўрмаймиз. Кимнингдир зардобқон ютгани билан, кимнингдир жон олиб, жон бераётгани билан ҳисоблашишга асти тоқатимиз йўқ. Ишимиз битса бас.

— “Рожекс”га қайтадан ишга оладиларми? Бунинг учун тиз чўкиб, ялиниб-ёлворишим керак бўлади. Менга кўзи учиб тургани йўқ, уларнинг. Шунча йил эшшақдай ишлаганимдан кейин ҳам фирманинг пайчилари қаторига қўшишмади-я! Фаолиятим ҳудудини икки ҳисса қисқартирадиган бўлсалар, учковингиз билан ўзимни қанақа қилиб эплайман. Сен юкимни енгиллатишни хаёлингга ҳам келтирмаётган экансан, нима учун ўлиб-тирилишим керак...

Унинг бақирини ёқтирмаган хотини гапини бўлди:

— Гапларимни нотўғри тушунмагин-да.

— Жонимдан тўйдириб юборганингни биласанми ўзинг! Ўлиб қўя қолсам сендан қутуламанми?!

— Дарғазаб бўлишингни ҳеч ҳожати йўқ. — деди у. — Ўзингни босиб олгин, кейин гаплашамиз. Яхши пул топишингга ишончим комил.

— Вазиятнинг қанчалар мушкуллигини тушунгинг келмаяпти, шекилли, Маргарет. Сен ишга жойлашининг керак.

— Мутлақо иложи йўқ. Болаларни ўз ҳолига ташлаб қўя олмайман ахир.

— Улар ўзларини аллақачон тутиб олишган, — деди Вильгельм. — Томми ўн тўрт ёшда. Пол ҳам ҳа демай ўнга киради.

— Гап бундай, — деди Маргарет. — Шундай дағдаға қилаверадиган бўлсанг, телефон гўшагини илиб қўяман. Болалар ҳозир жуда қалтис ёшда. Ота-онаси ишлайдиган ёки ажрашиб кетган оилаларнинг болалари уччига чиққан безориларга айланиб кетаётганидан наҳотки беҳабар бўлсанг?

Бизларни ташлаб кетгансан, дея яна писанда қилаётганини қаранг-э. Болаларни тарбиялаяпман, дея ўзини оқлагани-оқлаган. У эса эмин-эркин юрганингнинг ҳақини ўн баробар ортиғи билан тўлаши керак эмиш.

Эмин-эркинлик эмиш! — ўйлади у алам билан. Бундай аҳволга тушгандан ўлганим яхши эмасмиди. Нима учун мени болаларимдан жудо қиласан. Улар ахир менинг ҳам фарзандларим-ку.

У ялинишга ўтди:

— Маргарет, менга раҳминг келсин. Ортиқ тоқатим қолмади. Жонимдан тўйиб кетдим, деяпман ахир. Бировнинг гуноҳини бўйингга олишининг нима ҳожати бор? Илтимос, Маргарет. Ортиқ чидай олмайман.

Унинг юзи бўғриқиб кетди. У телефон будкасининг темир қопламасига, тахта деворига ва михларига муштларди. — Лоақал нафасимни ростлаб олай. Мени бир ёқли қилдинг ҳам дейлик. Бундан қандай наф кўрасан? Шунча йил бирга яшаган ўз эрингга ҳам шундай муносабатда бўласанми, ахир. Ҳаётимнинг эйг яхши йилларини сенга бахш этганимнинг ҳам ҳурматини қилай демайсан-а. Қанчалар олиб-юрганларим, сени жонимдан ортиқ яхши кўрганларим наҳотки ёдингдан чиққан бўлса? “Яхши кўрардим” деган сўзнинг ўзида-ноқ азойи баданига титроқ кирди.

— Об-бо, — деди хотини ва энтикди. — Яна бошляпсанми? Сен нима деб ўйловдинг? Бизни ташлаб кетар экансан, ҳаммаси хамирдан қил суғиргандай бўлади, ялло қилиб юравераман, деб ўйлаганмидинг? Ҳаммасини билиб қилгандирсан, ҳойнаҳой?

Хотини қаттиқ гапиришни ўйламаган бўлиши ҳам мумкин. Бироқ анчадан буён кўнглида тўпланиб юрган аламини тўкиб олиш мавридини қўлдан чиқаргиси келмади ва собиқ эрини узиб-узиб олди. У будка деворини бу гал бармоқлари билан чертди, юраги қинидан чиқиб кетгудай урар, шунинг учун аранг шивирлашга ҳоли келди, холос. У тор будкада типирчиларди.

— Жон-жаҳди билан ҳаракат қилмаяпманми? — бақирди у, лекин овози ўзига жуда зайф эшитилгандек бўлди. — Ҳамма нарсамни шилиб олаяпсизлар, эвазига эса сариқ чақани ҳам раво кўрмаяпсизлар. Шундай қилганга

жазо берилиши керак, деган қонуннинг ўзи йўқ, сен эса менга нисбатан жиноят қилаётирсан. Лоақал худодан кўрқсанг-чи! Худойим ҳаммасини кўриб-билиб турибди-ку, ахир. Эртами-кечми болалар ҳам ҳаммасидан хабар топишади.

Маргарет вазмин оҳангда деди:

— Менга дағдаға қилишингга йўл қўймайман. Одамга ўхшаб, бирон арзигулик гапинг бўлгандагина сен билан гаплашаман. Ҳозирча етар. — Шундай дея гўшакни жойига қўйди.

Вильгельм телефон аппаратини узиб олай деди. Тишларини гижирлатиб, қотиб қолган панжаси билан қора қутичага ёпишди, ҳарсиллаганча юлқиб кўрди. Ойнадан ёши ўтинқираб қолган аёл анграйиб тикилаётганини кўриб, чақаларини пештахтада қолдирганча, телефон будкасидан отилиб чиқди. Пиллапоялардан югургилаб кўчага тушди.

Бродвейда кундузги қайноқ ҳаёт давом этарди, машиналарнинг тутуни аралашган ғуборли ҳаво қотиб қолганди. Хилма-хил тоифалар ва қабилалардан иборат боши-кети йўқ катта-ю-кичик, турли кайфиятдаги, азалий ва абадий барча инсоний сир-асрорларнинг соҳиблари бўлмиш сон-саноксиз оломон гуррос-гуррос қаёққадир ошиқар, лекин ҳар бирининг қиёфасида мен ишлаяпман, бор-будимни сафарбар қиляяпман, курашаяпман, мулоҳаза юри-таяпман, севиб-севиляяпман, ҳаммасига бардошим етаяпти, таслим бўляяпман, ҳавас қиляяпман, умидворман, нафратланаяпман, нобуд бўляяпман, яшираяпман, талаб қиляяпман сингари хилма-хил маънолар равшан кўзга ташланарди. Йўловчиларнинг кўплигидан торгина йўлак кенг шоҳқўчага ўхшайди: Вильгельмнинг наздида, тирбанд ва гавжум йўловчиларни қўчалар аранг кўтариб тургандек эди. Офтоб нурлари чор атрофга ёйилган бўлишига қарамадан Вильгельмни сиқувга олар, шу боис маст кимсадек чайқалиб борарди.

Ўлсам ўламанки, хотинимдан ажрайман, хаёлидан ўтди унинг. Дадам билан эса, дадам билан... машинамни яроқсиз сифатида топшириб, меҳмонхона ҳақини тўлаганим бўлсин. Оливнинг ҳузурига бораман-да: “Яна бир оз мени кут. Маргаретнинг устун чиқишига йўл қўйма, Олив!” — дея тиз чўкиб ёлбораман. Олив билан ҳаммасини бошидан бошлаганим бўлсин, деб ўйлади. Шундай қилишим даркор. Олив мени севади. Олив...

Йўлак бўйида кетма-кет турган лимузинлар ёнида Тамкин кўрингандай бўлди. Кўнғир тасмали шляпа кийган бегонани Тамкин деб ўйлаб, ҳақиқатан ҳам бир марта янглишди. Лекин мотам хизматининг айвони остида елкаси букурникидай туртиб чиққан, ким биландир жиддий гаплашаётган кимса наҳотки Тамкин бўлмаса? Биронта сармоядор корчалонни сўнги йўлга кузатаптилар, шекилли. Тўқ кўнғир тусли башанг шляпа кийган кимса унинг кўзига жуда-жуда иссиқ кўриниб кетди. Усти очик иккита енгил машина гуллар билан кўмиб ташланган, полициячи пиёдаларга йўл очаётир. Анави айвоннинг тагида имо-ишоралар билан гап сотаётган лаънати Тамкин эмасми?

— Тамкин! — ҳайқирди Вильгельм ва олдинга талпинди.

Бироқ полициячи тўқмоғини иккала қўлида маҳкам ушлаганча уни ўтгани қўймади. Вильгельм Тамкиндан ҳатто бир мунча олислашди, алаmidан полициячини пичирлаб сўқди. Сап-сарик мўйлабли полициячи эса парво ҳам қилмай уни итарар, қорни билан сиқиб келар, терлаб кетган юзи бўғриқиб кетган эди. “Турманглар, ўтинглар, ўтинглар”, — дея турткиларди. Вильгельм димоғдорлик билан деди:

— Одамларни туртишнинг нима кераги бор?

Лекин бу борада полициячининг ҳеч қандай айби йўқ эди. Унга тартиб-осойишталикни сақлаш буюрилганди. Одамларнинг оқими Вильгельмни суриб кетди.

— Тамкин! — дея қичқирди у.

Бироқ Тамкин ғойиб бўлганди. Ёки, тўғрироғи, одамларнинг оқими Вильгельмни ибодатхонага олиб кириб кетди. Ним ёруғ салқин ибодатхонадагина Вильгельм оломоннинг сиқувидан халос бўлди. Дастрўмолчаси билан зўр бе-

риб артаётган юзи ҳаял ўтмай қуриди. Ҳечқиси йўқ, деб ўйлади Вильгельм. Қўчада турган ҳақиқатан ҳам Тамкин бўлса, уни салқингина мана шу ерда кутганим бўлсин. Қизиқ, бугун дафн маросимига бораман, демаган эди-ку. Нега, бу ерда юрибди?”

Бироқ бир неча дақиқа ўтар-ўтмас Тамкинни унутди. У ўзгалар билан девор рўпарасида турар ва тобутга, марҳумга назар ташлаб, секин-аста силжиётган одамлар оқимига қараб турарди. Шу одамлар қаторида Вильгельм ҳам аста-аста, қадам-бақадам юраги ваҳимали дукиллаганча тобут рўпарасига келди-да, марҳумга тикилганча қаққайиб қолди. Шу асно нафаси ичига тушиб кетди, юзи бўғриқиб, қутилмаганда кўзёшлари қуйилиб келди.

Марҳумнинг сочлари оппоқ бўлгани билан кекса эмас эди. Юзи ингичка ва узун, хиёл қирғий бурун. Умр бўйи қидирган ҳақиқатни ниҳоят англаб етгандай қошлар чимирилган эди. Сон-саноксиз англашилмовчиликлар ва шубҳа-гумонлардан сўнг ниҳоят ҳаётнинг ҳақиқий мазмун-моҳиятини англаб етгандай хотиржам мангуликка юз тутганди. Бундай мулоҳазакор қиёфа Вильгельмнинг диққат-эътиборини тамомила жалб қилиб олгани учун турган жойида қотиб қолди. Аввалига даҳшатга тушди, лекин тезда ўзини хиёл ўнглаб олди, шундай бўлса-да, жойидан жила олмади. Одамлар қаторидан чиқиб, тобут ёнидан жилмай марҳумга тикиларди.

Бир чеккага чиқди-да, кўзёшларига эрк берди. Аввалига пиқиллаб йиғлаган бўлса, бора-бора ўпкаси тўлиб, бор овози билан хўнграшга тушди. Афтига қараб бўлмас, шашқатор кўзёшлари юзини ўтдай куйдирарди. Дастлаб хаёлига ҳаммамизнинг қисматимиз шу деган фикр келгани билан аслида бутунлай бошқа сабабдан оби-дийда қиларди. Энди нима қилдим? Бор-будимни шилиб олиб, аросатда ташлаб кетишди... Эҳ, отагинам-а, сиздан арзимаган нарсани сўраган эдим-ку! Ўғилларим — Томми билан Полнинг ҳоли энди не кечади? Менинг болажонларим-а! Олив-чи, Олив! Жонгинам! Нима учун! Қайси гуноҳларим учун ахир бу кўргуликлар? Жонимга қасд қилган шайтонни лаиндан ўз паноҳингга ола қолсанг нима қиларди, тангрим! Ахир, хоҳишинг бўлса — мени ўлдириб қўя қол. Ҳаётимни сенга бахшида қилдим.

Сўнг ҳеч нарса демади, хаёлидан бирон фикр ҳам ўтмади. У уввос тортиб йиғлар, ҳеч ўпкасини боса олмасди. Неча ойдирки, ич-этини кемираётган алам-изтиробларни тийиқсиз кўзёшлари билан дилидан чиқариб ташлаётган эди. Бутун ибодатхонада ёлғиз унинг ўзи йиғлаётганди. Уни ҳеч ким танимади.

Аёллардан бири:

— Балки у марҳумнинг Орлендан келиши қутилаётган амакиваччасидир? — деди.

— Биронта қариндоши-да, бўлмаса шунчалик куйиб-ёнади, дейсизми?

— Вой бечора-ей! Мен ўлганимда ҳам шундай кўзёши тўкадиган одам топилармикан, — деди кимдир ва Вильгельмнинг вазмин силкинаётган елкаларига, бужмайиб кетган афтига ҳамда оқ оралаган сарғиш сочларига хайр-хоҳлик билан тикилди.

— Балки туғишган укасидир?

— Бўлиши мумкин эмас, — деди бошқаси. — Бирон туки ҳам ўхшамайди.

Вильгельмнинг кўзёшлари тўсиб қўйган нигоҳи қаршисида гуллар ва липлаганча ёғду таратаётган шамлар қоришиб кетди; денгиздайин вазмин мусиқа қулоқларига қуйиларди. У эса кўзёши қилганча бутун оламини унутган куйи оломоннинг ўртасида турарди.

Абдуҳамид ПАРДАЕВ
таржимаси

XX аср менинг тақдиримда

Мухтарам ўқувчи!

Журнал таҳририяти йил бошида Мустақилликнинг 10 йиллигига бағишлаб сўровнома ташкил этган эди.

Нашримиз саҳифаларида мамлакатимизнинг бир қатор ижодкор ва фан соҳаси намоёндалари томонидан бу сўровномага берилган жавобларни ўқиб боряпсиз, албатта.

Бу анъанамизни ушбу сонда ҳам давом эттираркан, сўровнома саволлари билан яна бир бор таништиргач, шоир У.Азим ва драматург М.Хайруллаевларнинг бизга йўллаган жавобларини ҳукмингизга ҳавола этамиз.

1. Исми шарифингиз, фамилиянгиз? Қачон, қаерда туғилгансиз?
2. Ота-оналарингиз кимлар бўлган. Уларнинг сизга таъсир кўрсатган фазилатлари? Қандай нуқсонлари бўлган?
3. Улғайишингизда сизга таъсир кўрсатган омиллар? Оилавий тарбия қандай роль ўйнаган? Ёшлигингизда жамоатчилик қандай таъсир кўрсатган? Бугун ёшлар ўз ҳаётини қандай уюштиргани маъқул?
4. Дунёқарашингиз, дидингиз, эстетик оламингиз қандай омиллар таъсирида шаклланган? Санъат ва адабиёт, фалсафа, китоб қандай роль ўйнаган?
5. Динга муносабатингиз? Ислоннинг роли ҳақида нималар дея оласиз? Бошқа динлар тўғрисида нима дейсиз? Уларни ўрганасизми ва улардан ўз маънавиятингиз учун озуқа оласизми?
6. Қаерда ўқигансиз? Касбингиз борми? Профессионал ёзувчи бўлиш учун қандай сифатларга эга бўлмоқ керак?
7. Ижодингиз қандай бошланган? Биринчи асарингизни эълон қилишда ким ёрдам берган? Ижодингиздан қаноатланасизми? Ижодингизни янгидан бошлаганда нималарни ёзган ва нималарни ёзмаган бўлардингиз? Энг яхши асарингиз, фикрингизча, қайси? (Албатта, сиз ҳамма асарингизни бир-биридан яхши деб ҳисоблайсиз. Лекин ҳозир фақат биттасини айтасиз).
8. Ижодкор сифатида жамият билан муносабатингиз қандай? Жамият олдида ўзингизни бурчдор деб биласизми? Ким учун ижод қиласиз? Агар у китобхон бўлса, унинг савиясига мослашасизми? Асарингиз босилмаса ҳам, ёзганингиздан қаноат ҳосил қиласизми?
9. XX аср тўғрисида нима деб ўйлайсиз? Бу асрнинг қай жиҳатларини қабул қиласиз ва қай жиҳатларидан воз кечишни истар эдингиз? XX асрдаги энг муҳим ижтимоий-тарихий ҳодисаларга муносабатингиз қандай? (Инқилоб, 1941-45 йиллардаги уруш, шахсга сиғиниш, қайта қуриш, СССРнинг тарқаб кетиши каби).
10. XX аср ўзбек адабиётининг асосий хусусиятлари қандай? Унинг жаҳон адабиётидаги ўрни қанақа? Бу адабиёт ўзбек миллатининг шаклланишида қандай ўрин тутди?
11. XX асрда ўзбек зиёлилари қандай роль ўйнаган? Ҳозир миллат ривожидида зиёлилар ўйнаётган ролдан қаноат ҳосил қиласизми?
12. Ўзбекларнинг миллий ғурури тўғрисида нималар дея оласиз? XXI асрда ўзбекларнинг қайси фазилатлари ривож топиб, қайси сифатларидан халос бўлишни истар эдингиз?
13. Сизнинг ушалмаган орзуларингиз борми?

Усмон АЗИМ

Шоир

1. Сурхондарёнинг Бойсунида — Қизил Газа қишлоғида 1950 йил 13 августда туғилганман.

2. Отам — мулла Азим сўфи Аннакул ўғли. У киши бир муддат Бухорода — мадрасада ўқиганлар. Бухорода нотинчлик бошлангач, Бойсунга қайтганлар. Қироатлари яхши бўлгани учун Бойсун беги қошида намозларда имомлик қилганлар ва азон айтганлар. Исмү шарифларига сўфи қўшилиши шундан. Кейинчалик, ўрис келгандан кейин, Бойсунда банк ташкил қилганлар ва унинг биринчи бошқарувчиси бўлганлар. Молия, солиқ соҳаларида, колхозда бош ҳисобчи бўлиб ишлаганлар. 1936 йилда қамалганлар. Кейин оқланиб чиққанлар. Уруш бошланганда, ёшлари ўтиб қолган бўлишига қарамай, меҳнат армиясига олиб кетишган, Сибир ўрмонларида дарахт кесганлар. У ёқдан уруш тугар-тугамас, касал бўлиб, қайтиб келганлар. Мен уч ёшга тўлганимда, 1953 йил ёзида вафот этганлар.

Отам Бойсундаги илмли одамлардан бири саналган. Етмишинчи йилларда Бойсундан юз чақиримча нари бир қишлоқда Махсум бобо деган нуруний мўйсафидни учратдим. У киши менинг кимлигимни билгач, жуда ҳаяжонланиб кетди. “Отангизни суҳбатини олгани икки кун отда йўл юриб, Газага борар эдик. Бойсундаги ўқиганман деганнинг барчасининг оғзини бойлаган одам эди”, деди у киши. Отамнинг Муфти домла, Домла қози, Мулла Ҳамдам раис (бу киши сургун қилинган. Қабрлари — Мўйноқда)лардан иборат ўзига ҳос давраси бўлган. Бу даврадагилар ҳақида уйимизда кўп ривоятлар юради.

Онам — Менгнихол Холиёр қизи. Бой-бадавлат оилада дунёга келганлар. “Ўрис келганда, бир сандиқ бурама олтинни боққа кўмиб қочганмиз” деб эслайди онам. “Отамнинг фалончи хизматкори, ўғирлаб кетган” деб кулиб ҳам кўядилар. Бу йил саксон бешга кирдилар. Ҳозир ҳам бардам ва сергаклар. Уқимаган. Лекин донишманд, ғайратли, тўғри гапдан қайтмайдиган, дунёнинг тагига етган, бу дунёнинг азобини тортган — қўли косов, сочи супурги бўлган аёл. Шўролар даврида ер ҳам чопган, ўроқ ҳам ўрган, пахта ҳам терган... Отам ўлгандан кейин беш болани одам қилганлар.

Болалигимда, ёшлигимда нотаниш одамлар кимлигимни билгандан кейин, бирдан муомилалари ўзгарганига, отамдан жўшиб гапирганларига кўп гувоҳ бўлганман. Онам эса “ҳеч кимдан тилим қисик жойи йўқ”, деган гапни ҳозир ҳам кўп қайтарадилар. Бу икки ҳол менга кўп нарсани ўргатган. Ота-онамдай ҳалол яшаб, тўғри гапдан қайтмай, эл оғзига тушган одам бўлишни ўзимни таниганимдан буён ҳавас қиламан.

Камчиликка келсак... Менинг ота-онам камчиликсиз одамлар.

3. Отам вафотидан кейин бош “тарбиячим” бобом уста Холиёр бўлганлар. У кишининг вафотидан йигирма йиллар кейин “эскича” саводли бир мулла одам бобом ҳақида “авлиё” деган сифатни ишлатдилар. Бобом пайгамбарлар ҳаётини, диний ривоятларни ва Яссавий, Машраб каби шоирларнинг ижодини яхши билар эдилар. Уларни менга ҳикоя қилиб беришдан чарчамасдилар. Фазалларни қироат билан, берилиб айтардилар. Нақшбандийни ҳурмат қилар эдилар ва, энди билсам, унинг таълимоти асосида яшар эканлар — “даст ба қору, дил ба ёр!” Яқингача ҳам қишлоғимиздаги кўпчилик бобом қурган иморатларда яшар эди. Бобом саводимни халқ дostonларини ўқитиб чиқарди. Мен ҳам дostonларни қироат билан ўқирдим... Дунё-

қарашим — диний ва дунёвий саводим шу кишининг — бобомнинг таъсирларида шаклланган. Оиламиз ўқимишли, меҳнат билан кун кўрадиган; ҳалол билан ҳаромни, макруҳ билан покизаликни, мардлик ва номардликни, ҳақ билан ноҳақликни фарқлайдиган — ўта ориятли оила эди. Оиламизда бировга нисбатан “беномус” деган сифат ишлатилса, у билан борди-келди тўхтатилди деган гап эди. Қишлоғимиз ҳам тоза ўзбек — содда, интилувчан, гапга чечан одамлари кўп, ҳазил-мутойибани ўрнига қўядиган фаройиб бир қишлоқ эди. Меҳмонхоналарда тонг отгунча ўтган-кетгандан, курашу кўпқаридан, яхшию ёмондан гурунг бўларди. Бахшиларнинг айтишини ҳам шундай суҳбатларда кўрганман. Бу суҳбатлар, жўмард одатлар, ёшларнинг кўнглига эзгулик уруғини қадаб, орзу-умидлар уйғотгани шубҳасиз.

4. “Алпомиш”, “Кунтуғмиш”, “Балогардон”, “Ёзи ва Зебо”... “Робинзон Крузо”, “Гуливер...”, “Ўн беш ёшли капитан”, “Бошсиз чавандоз”... Булар менинг болаликда энг яхши кўрган китобларим. “Ўтган кунлар”ни эса уйда ҳаммамиз биргаликда ўқиб чиққанмиз. Бир киши ўқийди, қолганлар тинглайди, ўқиётган одам чарчаса, бошқаси ўқишни бошлайди... Бу китобни бу тарзда “ўқиб” чиққанимда, ҳали мактабга бормаган бўлсам керак. Тўртинчи синфни битирганимда, Ботир тоғам институтни тугаллаб, уйга бир неча қоп китоб олиб келди. Мен бу китобларнинг ҳаммасини бир неча йил давомида қайта-қайта ўқиб чиқдим. Айтишим мумкинки, ўрта мактабни битирганимда, ўзбекчада нашр этилган ҳамма китобни ўқиб чиққан эдим-ов... Шу билан бирга яхши-ёмон китобларни, муаллифларни бемалол фарқлайдиган бўлиб қолган эдим... Халқ дostonларини ҳисобга олмасак, шеърятни жуда кеч ўқий бошладим. Бунинг сабаби, биринчидан, мумтоз шоирларимизнинг ёзганларига тишим ўтмагани бўлса; иккинчидан, энди билсам, ўша пайтдаги шеърятимизнинг сифати... Фақат катта синфларда ўқиётган пайтимда ҳозир маълум ва машҳур бўлган шоирлар адабиётда пайдо бўлди.

Оиламизда санъатга қизиқиш жуда катта бўлган. “Аброр Ҳидоятлов Отеллони бундай ўйнаган”, “Шукур Бурҳон Қоработирни қойил қилган-да!”, “Ҳалима Носированинг айтиши!” йўсинидаги гурунглр ва баҳслар уйда жуда кўп бўлар эди. Акам, тоғаларим, қариндошлардан иборат “хор” Маъмуржону Комилжонларнинг ашулаларини айтиб қолишар эди. Энг қизиғи, улар — мактаб ўқувчилари — мақомларни ҳам жўрликда айтардилар. Мен — мактабга ҳали бормаган бола — уларнинг қўшиғини жон қулоғим билан тинглардим. (Шунинг учун ҳозир бировлар “ёшлар мақомни тушунмайди”, деб, уларни енгил-елпи мусикалар кўчасига буришаётганларига жуда ғашим келади. Аслида бу кимсалар ўзларининг саёзликларига, энг ёмони, пул топишдан бошқа нияти йўқ шоу-бизнесларига ёшларни ҳам судраб киришаяпти. Умуман, санъат ва бизнес бир-бирига ёпишмайдиган тушунчалар. Бу ҳолнинг пайдо бўлиши одамларни лақиллатишнинг американча йўлидир. Ҳаётни ва санъатни америкачанлаштириш — унга фақат фойда келтирадиган тузоқ сифатида қарашнинг оқибати яхшиликка олиб келмаслигини ҳозир бутун ақли расо дунё ҳис қиляпти. Биз ҳам бу ҳолни, ҳеч бўлмаса, ҳис қилмасак, ютқизмаган бўлар эдик).

Менга яшин ургандай таъсир қилган қўшиқ эса Меҳри Абдуллаева ижросидаги Адолатхоннинг “Тановари”. Учинчи синфда ўқиётганимда мактабимизга “Фурқат” фильмини олиб келишган. Эсингизда бўлса, бу фильмда “Тановар” ижро этилади. Мени бу ашула тамом ўзига ром этган. Бу ашула таъсиридан вужуду рудим жаранглаб, дала-даштда кезганларим!.. Ҳозир ҳам бу ашулани ўртаниб эшитаман.

Ҳозир ортимга қараб, “худо ёрлақанган одам эканман” деб ўйлайман. Бу кунларга қараб эса, ҳақиқий санъат ва адабиёт бир четда қунишиб турганлигини кўраман. Ўзбек — баланду паст бозорчи оломонга айланиб қолмаса эди, деб чўчийман.

5. Узимни чин мусулмон деб биламан. Ислom — дунёни тозалайди. Ҳозирги қон тўкишларнинг ислomга алоқаси йўқ.

Бошқа динлар ҳақида ўқиганман.

6. Тошкент Давлат дорилфунунида журналистика касби бўйича ўқиганман. Аммо бу касб билан иложи борича камроқ шуғулланишга ҳаракат қилганман. Бу касбнинг замонга ва ҳўжайинларига қараб турланиши менга жуда малол келади. Уяламан.

Професионал ёзувчи бўлиш учун нималар кераклиги ҳақида ўтган йил эълон қилинган бир суҳбатимда батафсил ёзган эдим. Шунинг учун фақат баъзи бир нуқталари ҳақида айтиб ўтаман:

- истеъдод;
- бу истеъдод олдидаги масъулият;
- меҳнаткашлик ва тоқат;
- “узлуксиз илҳом” мақомига руҳ ва юракни кўтариш;
- ва охиргиси, жамиятнинг истеъдодли ёзувчи олдидаги масъулияти.

Мен шу охириги бандга бироз тўхталмоқчиман. Гап шундаки, жамият истеъдод (бу ўринда ёзувчиларни кўзда тутаяпман) олдидаги ўз бурчини аста-аста унутиб бораёпти. Китоб босишда ва уни тарқатишдаги тизим йўқолиб бўлди ҳисоб. Биз яхши китобни миллатнинг бойлиги эканлигини эсдан чиқараяпмиз. Менимча, китобни эртароқ бозорга ташлаб юбордик. Бунинг устига, бутун цивилизацияли дунёга хос бўлган “қалам ҳақи” тўлаш бизда қарийб йўққа чиқрилди. Ёзувчи ўз меҳнати билан кун кўришдан маҳрум бўлиб қолаяпти. “Адабиёт яшаса — миллат яшайди” деган эди Чўлпон. Чўлпондай юрт учун жонини фидо қилган даҳларимизнинг бундай васиятлари мудом эсимизда турмоғи лозим. Маданиятнинг бозори турли сабабларга кўра торгина бўлиб қолган биздай халқ ўз адабиётининг ривожига ҳақида бугунгидан кўра жиддийроқ, амалийроқ, эртани ўйлаб ғамхўрлик қилгани маъқулроқ, деб ўйлайман.

7. Мен жуда болалигимдан ёзганман. Биринчи шеърларимни Теша Сайдалиев, Болта Ёриев, Хуррам Мақсадқулов ва Очил Пардаевлар вилоят газеталарида эълон қилишга ёрдам беришган ва маслаҳатлар беришган.

Тошкентда эса Шукур Холмирзаев, Омон Мухторов, Шуҳрат ака, Асқад Мухтор, Туроб Тўла, Ўлмас Умарбеков... Умуман, менга яхши одамлар кўп учраган.

Ижодимдан баъзан қаноатланаман, баъзан эса йўқ.

Шеърларимдан ва насрий асарларимдан қайсиси яхши эканлигини билмайман. Драматургиядан... “Алпомишнинг қайтиши”.

8. Ижодкорнинг жамият билан муносабати шўролар даврида бузилган бир тарзда ташкил этилган — ижодкорни ҳукуматнинг мадҳиягўйи ва большевиклар ақидасининг тарғиботчисига айлантиришга ҳаракат қилинган эди. Ижодкор — эрку озодлигидан, виждону имонидан айро бир маддоҳ бўлмоғи лозим эди ва бунинг эвазига маълум бир енгилликлар оларди. Бу келишувга бўйин эгмаганларнинг тақдири эса ҳаммага маълум... Ҳозирги кунга келсак, ижодкор ва жамият муносабати жуда паст даражада тушиб кетди ва бу ҳолга бош сабаб Адабиёт ҳамда санъатнинг вазифасини примитив тушунилаётганидан деб биламан.

Ҳар бир инсон жамият олдида мудом бурчдор. Ёзувчи эса Аллоҳдан берилган иқтидори сабаб минг бор бурчдордир.

Мен эса жамият олдида ўзимни ҳатто гуноҳкор ҳисоблайман. Чунки кўп нарсага кучим етмаяпти.

Ўзим учун ижод қиламан. Ва лекин ўзим ҳам (ҳамма инсон каби) охиरोқибат бир катта жамиятманки, унинг масъулияти ҳам эҳтимол бу ёруғ дунёча улкандир.

Китобхоннинг савиясига мослашув — ёзувчининг ўлиמידир. Бозор адабиётга ҳам кириб келаётган ҳозирги даврда, мамлакатимизда ҳам бундай афсусланарли ҳол оммавий тус олмаса, деб кўрқаман.

Мингга яқин шеърим, насрий асарларим, драматик асарларим жамланган тўпламларим, шеърим таржималарим столда ётибди. Аммо ёзганларимдан қаноат ҳосил қилганим билан, улардан кимга фойда? Ўзини-ўзи боқиб билан банд ноширлар ёзганларимга бурилиб ҳам қарамайди.

9. ...

10. Ҳақиқий ўзбек адабиёти — ўзбекнинг руҳи, имони ва дунёқарашини бунёд этди. Уни тарих қаърида йўқ бўлиб кетишидан асради. Адабиётимиз — миллатимизни шакллантирди. Ҳозирги бизнес-шоу ва шунга ўхшаш “санъат” намуналари эса халқимизнинг руҳини ўлдирапти. Биз адабиётнинг обрўйи ва мавқеини тиклаш йўлида бир қарорга келмасак, адабиётимиз яқин келажақда ўзининг илоҳий вазифасини тамом унутади.

11. Ўзбек зиёлиларидан жадидлар ва асримизнинг 60-94 йилларида фаолият кўрсатган бир гуруҳ зиёлиларимиз халқ олдидаги бурчларини ўташга ҳаракат қилдилар ва бунга қисман эришдилар ҳам.

Ҳозир миллат ривожига зиёлилар деярли ҳеч қандай рол ўйнаётгани йўқ. Улар — кунни ўтаётганига шукур қилиб яшаётган бечора одамлар.

12. Ўзбекларнинг миллий менталитетида одамни қувонтирадиган сифатлар ҳам, чўчитадиган қусурлар ҳам мўл. Аммо бу ҳақдаги очиқ ва рост суҳбатга бу кунларда тайёр эмаслигимиз шундоқ кўриниб турибди. Шу сабабдан кўзга тик қараб айтиладиган жавобларни яхши кунларга қолдирамиз.

13. Ҳар бир одамга Америка Қўшма Штатларида муносабат қилингандай муносабат қилинишини жуда орзу қиламан.

Муҳаммад ХАЙРУЛЛАЕВ

Драматург

1. 1932 йилда Қозоғистоннинг Чимкент вилоятидаги азим Туркистон шаҳрида туғилганман.

2. Дадам туркистонлик Хайруллаҳўжанинг иккинчи хотинидан туғилган энг катта фарзанди бўлган. Дин соҳасида таълим олиб, қорилик даражасига эришган зиёли одам бўлган ва Октябрь инқилобидан кейин нафақага чиққунга қадар узлуксиз равишда молия идораларида ишлаб келган.

Дадам раҳматлини Туркистон аҳолисининг каттадан кичигигача яхши билишар, “қори ака” деб эъзозлашар, катта-кичик давраларда тўрга ўтқазишиб, у кишининг оғзига қараб ўтиришар эди. Дадамнинг инсон сифатидаги фазилатларидан бири шу эдики, қаерда, ким билан бирга ўтирмасин, фалончи ундоқ, пистончи бундоқ, деб бировларни ёмонламас, ғийбат гапларни жини суймас эди. Шунинг учун ҳам турли ҳангомаларни, дўстлари ёки ўз бошидан кечган қизиқ-қизиқ воқеаларни ҳикоя қилиб даврадагиларни қулдириб ўтирарди. У кишининг бир умрлик дўст-улфатлари саккиз одамдан иборат бўлиб, Туркистоннинг заргар, соатсоз, дурадгор, бинокор уста каби таниқли фуқаролари эди. Улар, ёшларидан қатъи назар, сизлаб гаплашар, бир-бирига фалончи ака, деб мурожаат қилишар эди. Улфатлар баҳор ва ёз фаслларида дала сайлига чиқишни яхши кўришар, шу боис вақти-вақти билан хушманзара, серсув, баҳаво қишлоқларга бирон қариндош ёки танишлариникига бир-икки кунга сафарга отланишарди. Мактабнинг бошланғич синфларида ўқиб юрган пайтларимда эшакка мингашиб дадам билан биргаликда ана шундай сайлларга чиққанзимизни, бутун сафар давомида турли ривоятлару ҳангомалар айтишиб кўнгилхушлик қилиб боришганлари — бари болалик хотирамда яхши ўрнашиб қолган. Улфатлар спиртли ичимлик, ҳатто мусаллас нималигини билишмас, бўлса қимиз, қимрон¹, қатиқ ё айрон ичишар, бўлмаса булоқ сувидан қайнатилиб дамланган қора чой ичиб ҳузур қилишар эди.

¹ Қ и м р о н — туя сутидан ачитиб айёрланадиган ичимлик.

Онам катта боққол Сулаймонхўжа оиласида еттита фарзанд орасида кенжа қиз сифатида анча эркин ўсган. Бобом эркалаб Зулфиябону деб атаган, отинлар қўлида ўқитган. Хуллас, онам ўз замонасининг зиёли аёлларидан бири бўлиб етишган. Инқилобдан кейин лотин алифбосини ҳам мукаммал ўзлаштириб олган. Мактабга боргунимга қадар менга ўқиш ва ёзишни ўргатган ҳам, бошланғич синфларда ўқиб юрган пайтларимда уй машқларини бажаришимда менга ёрдам берган ҳам онам эди. Бундан ташқари араб алифбосида чоп этилган турли қисса ва ривоятларни ўқиб берар, баъзан ёддан ҳикоя қилар эди. “Юсуф ва Зулайҳо” қиссасини биринчи марта ойимнинг оғзидан эшитганман.

Ойим гапирган пайтида ўзбек халқ мақолларидан тез-тез ва ўринли фойдаланадиган, гапга чечан, зукко аёл эди. Мен ўз асарларимда ишлатган барча мақолларни ойимдан эшитганман. Булар орасида ўзбек адабиётида учрамайдиган ёки жуда кам учрайдиган мақоллар ҳам оз эмасди. Хуллас, менинг билимли, қолаверса, ёзувчи бўлиб етишишимга катта ҳисса қўшган кишилардан бири, шубҳасиз, онамдир.

Нуқсонларга келсак, дадам ва ойимнинг нуқсонлари ҳам бўлгандир. Аммо мен сезмаганман. Шунинг учун ҳам уларни ўзим учун ҳар жиҳатдан намуна, деб билганман.

Китобга бўлган ихлосимнинг тобора ошиб боришида, санъатга меҳр қўйишимда мендан беш ёш катта Башорат опамнинг хизматлари алоҳида ўрин тутади.

Маълумки, боланинг яхши ёки ёмон бўлиб улғайишида оила аъзоларидан ташқари қариндошлар, мавжуд муҳит, мактаб, маҳалла, ҳозирги шароитда эса телевизорда намойиш қилинаётган кўрсатувларнинг таъсири кучли. Шахсан менинг билимли бўлиб улғайишимда, адабиётга меҳр қўйишимда тоғам Акрам қорининг ҳам таъсири катта бўлган. У киши Бухорода таҳсил кўриб қайтган ва бадиий адабиётга меҳр қўйган, ўзбек ва қозоқ тилларида чоп этилган қисса ва романларни пешма-пеш ўқиб борар, яхшигина таҳлил қила олар эди.

Ҳануз эсимда. Беш-олти яшар бола эдим. Тун узоқ бўладиган қиш кечаларида атрофимизда яшайдиган қариндошларимиз эркак-аёл аралаш бизникига тўпланишарди. Тоғам керосин чироқ ёнида ўтириб, араб алифбосида Қозонда чоп этилган “Чор дарвеш”ни шошмасдан ўқир, мураккаб воқеаларни эса ўзича таҳлил қилиб гапириб берар эди. Аёллар ҳиссиётларга берилиб баъзида кўзёши қилиб ўтиришарди. Китобхонлик ярим кечага қадар давом этар, ҳар тунда бир дарвешнинг қиссаси ўқиб тугалланар эди. Мен ҳам миқ этмай охирига қадар тинглардим. Кейинчалик, ўсмирлик чоғларимда бу қиссаларни хотирамда аста-секин тиклай бошладим ва ёз оқшомлари ҳовлимиз ёнидаги кичкина ариқ бўйида ажриқзорда тўпланишадиган тенгдошларимга билганимча ҳикоя қилиб берадиган бўлдим.

4. Янглишмасам, 1942 йил эди. Биздан икки ҳовли нарида собиқ ўзбек мактабининг катта ҳовлили биносида тезкорлик билан болалар уйи ташкил этилиб, ленинградлик ота-онасиз қолган мактаб ёшидаги қиз ва ўғил болалар келтирилди. Улар ҳар куни мактабга бизнинг кўчадан саф бўлиб ўтишар, бўйинларига қизил галстук ёки кўкракярига комсомол нишонини тақиб олишарди. Болалар уйининг барча маъмурларию мураббийлари уларнинг ўзлари билан биргаликда Ленинграддан келишган сипо, хушмуомила, ўз касбининг фидойилари бўлган зиёли кишилар эди. Болалар мактабга ҳам ўша тарбиячилар раҳбарлигида бориб келишарди. Биз, маҳалла болалари ҳар сафар уларни ҳавас билан кузатиб қолардик. Мен кейинчалик улар орасидаги баъзи тенгдошларим билан танишиб олдим. Дўстлашиб ҳам кетдик. Бўш вақтларимда уларнинг ҳузурига бориб турардим. Улар ҳам вақти-вақти билан бизнинг уйга келадиган бўлишди. Ҳар сафар ойим уларни баҳоли қудрат меҳмон қиларди. Иккита ўртоғим галма-гал менга балалайка ва мандалинада чалишни ўргата бошлади... У йилларда ўзбек тилидаги бадиий асарлар, умуман китоблар танқис эди. “Ўтган кунлар” ва “Сароб” сингари асарлар эса умуман маън қилинган эди. Болалар уйидаги Ленинграддан олиб келинган кутубхонада эса мактаб ёшидаги болалар учун бир

дунё китоблар бор эди. Аммо уларнинг бари рус тилида эди. Менинг адабиётга бўлган ихлосим шу қадар баланд эдики, ўртоқларим ёрдамида маъмуриятнинг рухсати билан кутубхонага аъзо бўлдим ва кичик-кичик ҳикояларни олиб рус тилида китоб ўқишни аста-секин ўргана бошладим. Тез орада бемалол ўқийдиган ва ўқиган нарсаларимни бинойидай тушунадиган бўлдим. Билмаган нарсаларимни ўртоқларим тушунтириб берарди, албатта. Китобга бўлган иштиёқим ва ихлосим тобора ошиб борди. Шундай қилиб уч йил мобайнида кўпгина китобларни ўқиб чиқишга муваффақ бўлдим.

Ўша вақтларда Чимкент шаҳридаги вилоят уйғур театрининг жамоаси ҳар йили ёз пайтида Туркистонга гастролга келиб бир неча кун давомида томошалар кўрсатар эди. Аҳоли санъатга чанқоқ. Шу боис кино кўрсатиладиган ёзлик бинога тумонат одам тўпланарди. Дадам билан ойим ҳам ҳар оқшом томошага отланишар, уларга қўшилиб мен ҳам борардим. У ёки бу спектаклни томоша қилар эканман, саҳнада кечаётган воқеаларни гўё ростакан содир бўлаётган ҳодисалардек ҳаяжон билан, баъзан изтироб билар қабул қилардим. Эртаси кун эса томошани кўра олмаган ўртоқларимга эҳтирос билан ҳикоя қилиб берардим. Неча кунлар давомида ўша томошалар таъсирида юрардим.

Ана шу спектакллару уруш ҳақида кўрган кинофильмларим таъсирида бўлса керак, уруш мавзусида пьеса ёзиб, мактаб клубида ўзим “режиссёр” сифатида саҳналаштирдим. Бош ролларни бўлажак ёзувчи Носир Фозилов (бир синфда ўқиганмиз) иккимиз ижро этганмиз. Албатта, жуда ибтидоий пьеса эди. Лекин, бундоқ ўйлаб қарасам, драматургияга илк қадамимни ўша пайтда қўйган эканман. Демак, юқорида қайд қилганларимнинг бари ақл тўплашимда, савия ва эстетик дидимнинг шаклланишида, дунёқарашимнинг кенгайишида муҳим омиллардан бўлиб, мени ёзувчилик сари етаклаган экан.

5. Айтиб ўтганимдек, диндорлар оиласида туғилиб, уларнинг таъсири остида ўсдим. Онамнинг динга доир кўпгина ривоятларини, қисса ва эртакларини тингладим. Уларнинг бари менга қаттиқ таъсир қиларди. Муҳими, барчасида ҳалоллик, мардлик, садоқат, адолатли бўлиш, меҳр ва оқибат тарғиб қилинар, ёвуз кимсалар, маккор ва муттаҳамлар бу дунёнинг ўзидаёқ жазосини топар, нариги дунёда эса уларни дўзах қийноқлари кутарди. Хуллас, ёшларнинг имонли бўлиб шаклланишида, Ватанга садоқатли, халқпарвар инсон бўлишида диннинг аҳамияти катта. Аммо маҳаллалардаги домлаю қорилар орасида ўзларини билагон қилиб кўрсатиб одамларга билган билмаган нарсалари ҳақида ваъз айтиб юрган чаламуллалар ҳам оз эмас. Улар муслимларнинг энсаларини қотириб, ихлосларини қайтаришдан ўзга нарсага эришаётгани йўқ.

Мен ўз маънавиятим учун диндан озуқа олиб келганман. Айни пайтда ҳам диннинг ёшларимизнинг маънавий жиҳатдан фаол таъсир кўрсатиши тарафдориман.

6. Туркистонда ўрта мактабни тугатгач Ўрта Осиё Давлат университети (ҳозирги ЎЗМУ)нинг филология куллийети журналистика бўлимида таълим олиб, журналист мутахассислигини эгалладим.

Профессional ёзувчи бўлиш учун биринчи навбатда ҳалол, инсонпарвар, ростгўй одам бўлиш керак. Ёзувчининг идеали эзгулик, ҳалоллик, инсонпарварлик, адолатпарварлик экан, унинг ўзи ҳам ана шу фазилатларга эга бўлмоғи лозим. Менинг билишимча, ёмон одам ҳеч қачон яхши ёзувчи бўла олмайди.

Ёзувчи бўлиш учун ўзида табиат инъом этган алоҳида бир ҳис-туйғудан иборат қобилият, эҳтиёж сезган киши ўтмишини, ўз миллий тарихини, миллий маданиятини, урф-одатларни, албатта миллий тилни яхши билмоғи шарт. Фалсафа фанига ҳам алоҳида эътибор бериш керак. Шу маънода мен катта шоиримиз Абдулла Ориповга тан бераман. Шоирнинг кичик шеърлари негизида ҳам теран фалсафий фикр ётади.

7. Мактабда юқори синфларда ўқиб юрган пайтларимда шеърлар ёза бошлаганман. (Ҳатто роман ёзишга киришганман. Бу кулгили, албатта.) Мактабни тугатгач, ўша шеърларни қалин дафтарга кўчириб, Тошкентга — университетга келдим. Улар ўқишга киришимда “далилий ашё” сифатида яхшигина “хизмат” қилишди-ю, кейин бирор жавонда қолиб кетдим — топилмади. Кўп шеърларим Фафур Фулом, Уйғун, Миртемир шеърларига тақлид қилиб ёзилган эди. Шунга ақлим етгандан кейин, мендан шоир чиқмас экан, деган фикрда назмда машқ қилишдан воз кечдим. Дастлабки катта-кичик ҳажмдаги ҳикояларим ҳеч кимнинг кўмагисиз “Ўзбекистон маданияти” газетасида, шунингдек Фарғона вилояти газетасида босилди. Кейинроқ адабиётшунос олим, ёзувчи Тўхтасин Жалолов домланинг маслаҳати билан “Танбур навоси”ни республика газетасига олиб бордим. Адабиёт бўлими мудири Худойберди Тўхтабоев ҳикоямни ўқиб кўриб, маъқул топди. Кўп ўтмай ҳикоя газета саҳифасида пайдо бўлди ва ўқувчилар томонидан яхши кутиб олинди. Сўнг “Шарқ юлдузи” журнаliga бир туркум кичик ҳикояларимни кўтариб бордим. Орадан бир оз вақт ўтгач ҳикояларим Шўхрат аканинг мен ҳақимдаги “Оқ йўл”и билан босилиб чиқди. Хуллас, мени ёзувчиликка илк бор олиб кирган устозим сифатида Шўхрат акани биламан.

Биринчи пьесамнинг саҳна юзини кўришида адабиётшунос олим ва драматург Турсун Собировнинг хизмати катта бўлган. 1963 йилда, Фарғона шаҳрида ишлаб юрган пайтларимда “Фарзанд” номли саҳна асарини ёзиб, вилоят театрининг режиссёрларига олиб бориб бердим. Улар ўқиб кўриб маъқуллашди ва баъзи мулоҳазаларини айтишди. Шу фикрлар асосида асарни қайта ишладим. Лекин энди пьесани Тошкентга — Маданият ишлари вазирлигига жўнатишим, у ердаги масъул кишилар пьесани маъқуллаб, саҳналаштиришга рухсат берсаларгина театр қабул қилиб олиши ва иш бошлаши мумкин эди. Ўша кунларда бахтимга Тошкентдан бир гуруҳ ёзувчилар келиб қолишди. Улар орасида университетда ўзимизга домлалик қилган Турсун Собиров ҳам бор эди. У кишига саҳна асари ёзганлигимни айтдим. Турсун ака қизиқиб қолди-ю: “Эртага олиб келиб беринг. Мен ўқиб кўрай”, деди. Гапнинг қисқаси, Турсун ака пьесани ўзи билан Тошкентга олиб кетди. Орадан кўп ўтмай Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасидан, тезда Тошкентга келинг, “Фарзанд” муҳокама қилинади, деган мазмунда телеграмма олдим... Пьеса муҳокамада маъқул топилиб, барча расмий томонлари хамирдан қил суғурилгандек осон кўчди. Буларнинг барида Турсун ака бош-қош бўлди, албатта. “Фарзанд” драмаси Республикамизда, шунингдек Қирғизистонда, жами бешта театрда кўп йиллар давомида ижро этилиб келди. Каттанинг кичикка қилган муруввати, беминнат кўмаги шунчалик бўлади-да.

Ижодимдан ҳамиша ҳам қаноат ҳосил қилавермайман. Ҳар бир янги асаримдан қанчалик қувонмай, уни тез орада унутиб, янги асар ёзишга ҳозирлик кўраман.

Ўзининг энг яхши асарини айтиб бериш тўғрисидаги савол мураккаб саволдир. Негаки, ёзувчининг асарлари фарзандларига ўхшаш бўлса керак, деб ўйлайман. Ҳар бирининг ўзига хос яхши, ёмон сифатлари бўлиб, уларни саралаш анча мушкул. Шундай бўлса-да, мактабда ўқиб юрган йилларимда биз, ўқувчиларга мусиқа асбобларида чалишни ўргатган ажойиб созанда, фидойи мураббий, ҳокисор инсон Болтош Иброҳимов сиймосини яратишга ҳаркат қилган “Танбур навоси” ҳикоямни энг яхши асарим, деб биламан.

8. Ҳаётимиз илгари ёки ҳозир ҳам қай даражада бўлмасин, мен шу жамият фарзандиман. Қарийб етмиш йиллик умрим давомида элим билан биргаликда турли тарихий, ижтимоий ҳодисаларни бошимдан кечирдим. Хуллас, кўп қатори менинг ҳам ҳаётим, қисматим, қолаверса, фарзандларимнинг келажаги, саодати билан чамбарчас боғлиқ. Шу боис ҳам шу жамият учун жон куйдираман, унинг фидойиларидан бириман. Нимаики ёзмайин китобхонларни, театр томошабинларини тарбиялаш йўли билан жамиятимизнинг ривожига озгина бўлса-да, ҳисса қўшишни ўз бурчим, деб биламан. Мустақил Ватаним олдида бир фарзанд сифатида ҳамиша қарздорман.

Хоҳ наср, хоҳ драматургия соҳасида бўлмасин, асаримни ёзиб тугатган кунларим мен учун байрам Чоп этилса ёки саҳналаштирилса — нур устига аъло нур, йўқ эса... Бозор иқтисодига ўтилаётган ҳозирги вазиятда кўп ижодкорлар қатори менинг ҳам имкониятлар пайдо бўладиган яхши кунларни кутиб ётган асарларим оз эмас.

10. Ўзбек адабиётида улуғ ёзувчимиз Абдулла Қодирий асос солган романчилик оёққа туриб олди. Лекин, умуман олганда, насрчилик, деярли янги ва ёш жанр бўлгани учунми, назмга нисбатан анча орқада қолди. Айрим романларимиз турли тилларга ўгирилиб, чет элларда чоп этилган бўлса-да, ўзбек насри бугунги кунда ҳам тараққий этган жаҳон адабиёти, жумладан ғарб адабиётига нисбатан бирмунча орқада бўлиб, умуминсоний муаммоларни руҳий жиҳатдан талқин этадиган асарлар пайдо бўлганича йўқ. Шу боис ҳам ўзбек миллатининг шаклланишида назм кўпроқ хизмат қилиб келяпти, деган фикрдаман. Бунинг асосий сабабларидан бири шуки, ўзбеклар азалдан поэзияга ишқивоз халқ бўлиб, суяклари мумтоз ғазаллару шеърини дostonлар билан қотган.

11. Озми-кўпми тараққий этган бирон жамият ўз зиёлиларининг беминнат хизматисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шундай экан, чинакам ўзбек зиёлилари бўлмаганида инқилобдан кейин шахсга сифиниш, Москвага, “улуғ оғ”ларга сажда қилиш оқибатида ўз миллий маданиятимиздан, она тилимиздан воз кечиб, рус тилига, рус-европа маданиятига ўтган бўлармидик. Ахир ана шундай йўл туттишган кишилар ҳам оз эмасди-ку ораимизда. Бир пайтлари, СССРда қайта қуриш бошланишидан бир мунча олдин матбуотда “паспортда фуқаронинг миллати қайд қилинмасин” деган тақлифлар ҳам пайдо бўлганлигини эслайлик. Республикамизда бозор иқтисодига ўтиш муносабати билан, шунингдек ички-ташқи душманларимизга қарши кураш, мамлакатимиз мудофаасини кучайтириш юзасидан олиб борилаётган чоратadbирларга кўп куч ва маблағ сарфланаётганлиги сабабли содир бўлаётган айрим моддий қийинчиликлар туфайли, очиқ айтиш керакки, зиёлиларимиз фаолиятида бир мунча лоқайдлик кайфиятлари пайдо бўлди. Тан олиш керакки, биз, зиёлилар миллий маънавиятимизни: мафкура ва ахлоқни юксак даражага кўтариш учун курашда ожизлик қиляпмиз, фаоллик кўрсатмаяпмиз. Натижада бугунги Оврупа мамлакатлага хос, биз учун эса мутлақо ёт бўлган янгича одатлар, ҳулқ-атвор, ярим яланғоч ҳолда кўча-кўйда юришган айрим қизларнинг ташқи қиёфаси каби беадабликлар ёшларимиз орасида мода (расм)га айланиб бормоқда. Хуллас, биз, зиёлиларнинг фаолиятимиз, саъи-ҳаракатларимиз айни фаоллашиши лозим бўлган ҳозирги вазиятда, моддий қийинчиликларга сабр-тоқат билан бардош беришга иродамиз етишмаяптими, билмадим, баъзи “зиёли”ларимиз, ҳатто айрим муассаса ва ташкилотларнинг раҳбарлари кўпроқ ўз манфаатларини, ўз киссаларини ўйлаётганликлари ҳеч кимга сир эмас. Турли олимлар орасида ҳам ўзларини майда тижорат ишларига, аниқроғи, бозорга уриб кетганлари оз эмас.

Фурсатдан фойдаланиб, кўпчилик ижодкорларни ранжитиб келаётган бир масала хусусида гапириб ўтмоқчиман. Ишбилармону савдогарларнинг даромадлари билан ижодкорларнинг ижодий меҳнат ҳақи бир ўринга қўйиб баҳоланиши ва шу ҳисобдан солиқ ундириш инсофдан бўлмаса керак, деб ўйлайман. Ёзувчи уч-тўрт йил давомида кўзининг нурини тўкиб ёзган битта романи учун (у чоп этилса албатта) оладиган қалам ҳақи миқдоридagi даромадни ўртамеёна даражадаги савдогар икки кунда топиши мумкин. Даромад солиқлари эса ҳар иккаласидан бир хилда ундириб олинади. Яна бир ажабланидиган жойи шуки, ёзувчи ўша романни икки-уч йил давомида ёзгани ҳолда солиқ китоб чоп этилган йилда, бир йилга олинган соф даромад, деб баҳоланади. Шунингдек китоб нашриётга топширилгунга қадар унга сарфланган харажатлар ҳисобга олинмайди. Ишбилармон эса фақат соф даромаддан солиқ тўлайди. Лекин бу ҳақда ҳеч ким ўйлаётгани йўқ. Менимча,

бу каби масалалар билан Ўзбекистон Республикаси муаллифлар ҳуқуқини ҳимоя қилиш идораси бевосита шуғулланиши лозим. Бу уларнинг асосий вазифаси, қолаверса, бурчи ҳамдир.

Тараққий этган мамлакатларнинг, жумладан Амир Темур салтанати даврида гуркураб ривожланган Турон давлати тарихидан келиб чиқиб шу нарсани айтиш мумкинки, ҳар қандай давлатни ривожлантирадиган асосий омиллар ички-ташқи савдодан ташқари, илм, фан, маданият ва техника юксалиши бўлиб, зиёлилар бу соҳаларда етакчи кучлардир. Юртбошимиз Ислоҳ Каримов беҳудага ёш кадрларни тарбиялашга алоҳида эътибор бериб келаётганлари йўқ. Шундай экан, масъул ташкилотлар зиёлиларга ҳам жиддий эътибор берсалар гоят савобли иш қилган бўлардилар.

12. Асл ўзбек миллатига хос бўлган, ота юртга муқим боғланиб қолиш, ўзбекона меҳмондўстлик, ўзаро самимийлик, дардкашлик, меҳр-оқибат, катталарга, айниқса кексаларга нисбатан иззат-ҳурматда бўлиш каби фазилатларнинг XXI асрда янада ривож топишини хоҳлардим. Айрим шахсларга хос бўлган, халқимиз шаънига ярашмайдиган, ўзга миллат вакилларига ҳурматсизлик, хотин-қизларни менсимаслик, ўз бойлигини кўз-кўз қилишдек мақтанчоқлик сингари сифатларнинг келгуси асрга ўтишини сира истамасдим.

Мирпўлат МИРЗО

Таслим бўлмас ёғдулар

Мутал Бурҳонов портретига чизгилар

Эс-эс биламан, болалигимда ҳовлимизнинг кунгай томонида айвон бўларди. Баҳор яримлаб, изғиринлар тамомила чекинганида биз ана шу айвонга кўчиб чиқардик. Очиқ ҳавода ухлаш маза эди. Қиш бўйи уйда димиққан радио карнайи ҳам айвон устунига илинарди. У эрталабдан кечгача ўчирилмасди. Мен ҳар саҳар уйғонганимда ундан ажойиб тантанавор мусиқа таралаётган бўлар, бошимни ёстиқдан кўтарарканман, кўзим ҳовли бўйидаги гулу райҳонларга тушар, онамнинг гоҳ сугир соғаётганини, гоҳ ҳовлида бирор юмуш қилиб юрганини кўрардим. Буларнинг бари бокира руҳимга ғалати фароғат бағишларди.

Бора-бора мен илк тонг таралувчи бу мусиқани эътибор билан тинглашга одавландим. Мавжланиб, тошиб бошланувчи оҳанг, томирда масрур ҳаяжон уйғотувчи хор садолари борлиққа тантанавор нигоҳ солаётган кўёш жарангосига уйғунлашиб кетар ва гўё нурлар ила гуллар, майсалар, куюқ боғ қўйнига инарди.

Мен бу маҳобатли мусиқа Давлат мадҳияси эканлигини кейин, унинг муаллифи Мутал Бурҳонов эканлигини ундан ҳам кейинроқ англаганман. Яна шуниси ҳақиқатки, ўша пайтларда бу мусиқа муаллифи билан бир кунни танишаман, узоқ-узоқ суҳбатлашаман деб сира ўйламаганман.

Лекин тақдир қизиқ. Йиллар ўтди. Қўлимга қалам тутиб, улғайдим. Айна кунда бастакорлар дунёсидан бирмунча хабардорман ҳам. Шу жараёнда Мутал (Мутаваккил) Бурҳоновга ҳам катта-кичик давраларда бир неча бор рўпара келдим.

Ана шундай рўпара келишлардан бири Олий Мажлис анжуманида бўлган. Ватанимиз мустақилликка эришгандан кейин унга Маҳдия яратиш борасида танлов эълон қилиниб, Олий Мажлиснинг ана шу анжуманида бу танлов якунланаётганди. Мен унда композитор Р.Абдуллаев куй басталаган асарим билан қатнашганман ва биз иккинчи ўринга сазовор бўлган эдик. Анжумандан сўнг Рустам иккаламиз биринчи ўрин соҳиблари — аввал Мутал акани, кейин устозим Абдулла акани алоҳида қутлагани уйларига борганмиз. Ўшанда Мутал аканинг хонадонда ёлғиз ўзи рояль ёнида бир чойнак чой билан хаёл суриб ўтиргани устидан чиққанимиз ҳамон эсимда.

Менимча чинакам ижодкор юрагида бир нур яшайди. Заҳматли умри давомида санъаткор уни қанчалар авайлай билса, эъзозласа, у нур шунчалар ортиб-кучайиб боради. У теваракни ёритади, жамият қалбига умид олиб киради, дунёни поклашга хизмат қилади.

Мен дастлабки мулоқотлардаёқ мумтоз санъаткор юрагида ана шундай нур борлигини ҳис этгандим.

Баъзан Мутал акани бир йўқлаб қўйиш учун уйларига йўлимни бураман. Таниш йўлақдан учинчи қаватга кўтариламан. Кўнғироқни босаман. Тарадудланиб эшикни очган камтарин хонадон соҳибни мени дарҳол ичкарига таклиф қиладилар. Рояль ёнидаги диванга чўкиб, ҳол-аҳвол сўрашамиз.

Ўшанда куз пайтлари эди. Изғиринлар арафасида ғанимат бўлиб қолган шуълалар деразадан қийғоч ёғилиб турарди. Суҳбат асносида у киши ҳаяжонланиб сигарета тутатдилар ва дераза ёнига бордилар. Унинг куз шуълаларига бақамти келган чеҳрасига бир сония тикилиб қолдим. Энди у саксондан ошиб қолган мўсафидга сира ўхшамасди. Зеро айна чоғда унинг ич-ичи-

дан бир мўъжизавий нур сочилар ва бу нур ташқаридан ёгилиб турган куз офтоби шуълалари каби жўн, фаромуш эмас, балки баҳор ёғдулари сингари таслим бўлмайди, жозибатор эди. Бу нурда ҳар қандай эгик жуссани ҳам кўтариб учмоққа қодир қудрат бордай эди. Бундай ички нурни шоир Андрей Вознесенский Пикассода кўрганлигини қачонлардир ёзган. Бундай ҳолат айниқса Фафур Фуломга хос эди, дейишади устозлар.

— Мен, мана, худо насиб этган умримни яшайман. Лекин бўйнимдаги битта қарзни узмасам бўлмайди, — дегандилар ўшанда Мутал ака тўлқинланиб. — Юртимиз истиқлолга эришди. Лекин шу кунларга етолмасдан, шу кунлар ишқида ёниб не-не истеъдодли инсонлар, ажойиб кишиларимиз қурбон бўлиб кетишмади! Уларнинг руҳини хотирламоқ керак-ку, ахир. Шу ниётда “Абадий хотира” номли асарим устида ишламоқдаман. Бу асар реквием-марсия бўлиб, қатагон йиллари қурбонлари Файзулла Хўжаев, Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат, Абдулхамид Чўлпон, Усмон Носир ва акам Мисбоқ, амакиларим Масҳариддин, Мукамил ҳамда Муаммир Бурҳоновларнинг порлоқ хотирасига бағишланади.

Суҳбат ўз-ўзидан мозийга тақалади.

Мутаваккил аканинг боболари Бурҳониддин асли самарқандлик бўлган эканлар. Мадрасада мударрислик қилиб, фалсафа, риёзиёт фанларидан дарс берган экан. Самарқандда бошлаган алғов-далғовли пайтда Бурҳониддинлар оиласи ҳам қаттиқ саросимага тушибди. Иниси Нуриддин, энди нима қиламиз, ака, қўлимиз ожизлик қилади, шекилли. Халқимиз қирилмоқда, дебди. Шунда Бурҳониддин ёвларнинг башарасини кўришга тоқатим йўқ. Бу ердан бош олиб кетмасам бўлмайди, деб Бухорога йўл олибдилар. Бухорода мударрислигини давом эттирибди. Шу ердан уйланибди. Тўққиз ўғил, бир қиз кўрибди. Фарзандларидан тўрт ўғил ҳаёт қолибди, холос. Мутаваккил аканинг оталари Музайиниддин уларнинг тўнғичи бўлган. У ҳам мударрислик қилган. Амакилари Масҳариддин, Мукамил ва Муаммирлар ўз даврининг фозил кишилари саналиб, айниқса ўртанча амакиси Мукамил санъатга жуда катта эътиқод билан қараган. Ўша даврда у кишининг уйларига машҳур ҳофизу машшоқлар тўпланиб турган. Ёш Мутаваккил ҳамиша бу давраларнинг бир чеккасида ўтириб, санъату суҳбатлардан баҳраманд бўлар экан. Танбур чертишни гўдаклигида ўрганибди. Унга саккиз ёшлигида Мукамил амакиси, сен танбур чертишни яхши кўрасан, деб атайлаб усталарга танбур ясаттириб, унга совға қилган экан.

Чапани феъл Масҳариддин таъқибга учраган кичик укаси Муаммирни ҳимоя қиламан деб, амирнинг қаттиқ зуғуми остига қолибди ва укаси билан Туркияга қочиб кетибди. Ака-ука дорилфунунда таҳсил кўришиб турк қизларига уйланишибди ва улар турк хотинлари билан Бухорога инқилобдан кейин қайтиб келишган экан.

— Менда мусиқага ҳавас уйғотган иккинчи одам Муаммир амакимнинг хотинлари — турк янгам бўлган. У киши ўд чалиб ашула айтардилар. Мен шу янгамизнинг санъатларига қойил қолиб, кўпинча узоқ вақт тинглаб ўтирдим, — деб эслайди Мутаваккил ака.

Ўртанча амакилари Мукамил Файзулла Хўжаевга сафдош, яқин дўст бўлган экан. Инқилобдан кейин у Адлия вазири бўлиб ишлаган. Сўнграқ Бухоро ҳокимиятининг биринчи мухтор вакили бўлиб Москвада фаолият кўрсатган.

— Афсус, афсус! Сталин яратган қабоҳат тегирмонининг қўли қон дастёрлари — НКВДчилар шундай ажойиб инсонларни, миллатимизнинг гулларини аёвсиз жувонмарг қилдилар... — Мутал аканинг кўзларида бир зум гам шарпаси акс этади, мижжаларида қиёматгача унутилмас мусибатнинг ғуссаси йилтиллайди. Эҳтимол, ушбу дақиқаларда севимли амакиларини хаёл қатларида яна бир карра жонлантираётгандирлар. Балки ёзилажак марсиянинг қайғули нолалари кўнгли тубларида яна бир карра унсиз тўлгангандир. — Мукамил амакимни қамоққа олгани келишганда жаллодлар уйда тинтув ўтказишиб, унинг икки яшар қизчаси Раънонинг кўғирчоғининг ҳам қорнини ёриб кўришган-а! Бу қандай даҳшат!..

“Тожикистони сурх” газетасида ишлаётган таниқли қаламкаш, ёзувчилар уюшмасининг аъзоси Мисбоҳ Бурҳонов ҳибса олинганида унинг синглиси ва укаси Мутаваккиллар қаттиқ маънавий таҳқирга учрайдилар. Айниқса Фотима акасига ёпиштирилган “ватан хоини” деган ноҳақ маломатга чидолмайди. Руҳан эзилиб кетади. Уни кўнгли ёзилсин, мусибатни унутсин деб, Самарқандга қариндошлариникига жўнатишади. Орқадан Мутаваккил “ҳовлидаги қудуққа эҳтиёт бўлинглар, оғзини ёпиб қўйинглар”, деб хат жўнатади. Надоматлар бўлсинки, бир ой ўтмай уни ўша қудуқдан топишади.

Даҳшатлар гирдобидаги фақат Шекспир қалами ярата олиши мумкин бўлган ҳаётий қисматлар!.. Қайғулар қуюни!.. Марсиянинг авж пардалари!..

Санъаткор ногаҳон тинган бўрондек ўйга фарқ бўлади. Сўнг ўзига ошно шеърларни ёддан ўқий бошлайди:

Дар шаби ғамам моҳтоб нест...

.....

(Фитрат)

Белгисиз қабрингни қора тунларда
Аламиннинг шаъмин ёқиб изладим...

(Ҷўлпон)

Кўнглимда яшнар баҳор,
Нур билан тўлган бутун.
Баргдек узилиб кетсам,
Унутмас менинг боғим...

(Усмон Носир)

Истиклол йўлида шаҳид кетганлар руҳига тоабат мусиқий гулчамбар бўлиб қолажак “Абадий хотирот” асари поёнига етганида у билан бир сидра танишарканман, юқоридаги сатрлар билан бошланувчи шеърлар унинг асосини ташкил қилганлигини пайқаган эдим.

Катта санъаткор ижодий изланишлари билан халқ қалбига кириб бораркан, ҳеч қачон унинг тақдиридаги кечинмаларни бир ёқлама талқин этиш билан ўзини чекламайди. Агар у энг фожиали нуқталарни кўрсатган бўлса, миллат юрагидаги энг ифтихорли, мумтоз туйғуларни ҳам қуйлашга ўзини бурчли деб билади. Чунки у аҳли башарга халқи, диёри сиймосини тўлақонли қилиб кўрсатишга интилади.

Шу боисдан ҳам Мутал Бурҳонов туркий миллатлар ифтихори бўлган Алишер Навоий асарларига кўп бор мурожаат қилди. Унинг ғазаларига басталанган мусиқалари орқали халқ қалбидаги боқий туйғуларни маҳорат билан намоён эта билди. Сўнграқ Навоий сиймосини опера орқали яратди. Либреттосини ҳам ўзи ёзди.

Мен устоз санъаткордан бир суҳбатда дабдурустан, ёш бастакорларда қандай сифатларни кўришни истардингиз?.. — деб сўраб қоламан.

— Мусиқа илоҳий нарса... — дейдилар у киши дастлаб фикрларини жамлаб. — Демишларки, худо одамни лойдан яратиб бўлгач, унга жон кириштишга уринибди. “Мен самовий бўлсам, тубан нарсага нечук кирайин”, деб жон кўп тихирлик қилибди. Шунда худо вужудга аввал мусиқа жойлабди. Сўнг жон рози бўлиб кирган экан.

Айтмоқчиманки, мусиқа санъатига қўл ураётганларнинг кўнгли пок бўлиши керак. Кўролмаслик касалидан йироқ бўлишлари зарур.

Шостаковични биласиз-а — улуғ композитор. Мени қама-қамалардан бир марта асраб қолган инсон. Бир куни уникида меҳмонда бўлиб хўшлашаётганимда туфлимни киймоқчи бўлиб туйқусдан удалай олмадим, ипи чиғаллашиб қолган экан. Шундай улуғ зот туфлимни ипини ечиш учун эгилса бўладими. Аслида ким эдим мен унинг олдида!..

Бетховен мусиқа юракдан ўт чиқорарли бўлиши керак деган. Бунинг учун бастакор ўзи ёзаётган асарини яхши билиши, бирор созда мукамал чала билиши ҳам шарт.

Кечирасиз, узр сўрайман, бировга менинг ақл ўргатишга ҳеч қандай ҳаққим йўқ...

Мутал аканинг бу одатига кўникиб қолганман. Шодлансалар ёш боладай қувониб, кўклам офтобидай яшнаб кетадилар. Лекин нимадандир таъсирланиб туйғулари жунбушга келса, монолог ўқиётган актёр қиёфасига кирадилар. Лекин зум ўтмай ҳиссиётини жиловлашга тушадилар, узр айтиб, кечирим сўраб, тезда муддаосини яқунлашга ўтадилар. Мен унинг камсуқумлиги, ҳамишалик истиҳоласини табиатидаги камтаринликка, қолаверса, йиллар заҳри туфайли қонига сингган хоксорликка, эҳтиёткорликка йўман.

Ҳар бир ижодкорнинг умри давомида яратган гултож асари бўлади. У худди тоғлар силсиласидаги энг юксак чўққига ўхшаб абадиёт кенгликлари сари боқиб туради. Мен нуроний санъаткор ижодида яратилган ана шундай асар у яратган Давлат Мадҳияси деб биламан.

— Дастлаб Усмон Юсупов ташаббуси билан ташкил қилинган ёпиқ танловда ҳайъат аъзоси бўлганим учун унда мен қатнашмаганман. Бундан ҳабар топган Усмон ота масъул одамига, Бурҳоновни ҳам қатнаштиринглар, атрофида ҳар хил гаплар юрибди. Жуда бўлмаса, НКВД ходимларига у гимн ёзишда иштирок этган дейишимга дастак бўлади-ку, дебдилар.

Ниҳоят мен асаримни ҳайъатга тавсия этдим. Т.Фаттоҳ шеърига ёзилган мусиқалар орасида уч асар голиб деб топилди: Содиқовники, Левиевники, меники. Сўнг Усмон Юсупов бу уч асар учун яна алоҳида танлов ташкил қилдилар. Собиқ Свердлов концерт залида зиёлилар ҳузурда ўтказилган бу кўрикда кўпчилик овоз билан менинг Мадҳиям инобатга олинди...

Олис болалигимнинг ёрқин тонглирига ажиб шукуҳ берган, руҳимни ҳаяжонларга чуллаган маҳобатли оҳанглар — Давлат мадҳияси мусиқаси шундоқ тарих билан яратилган экан.

Мен санъаткор ёки мусиқа билимдони эмасман. Лекин ҳар сафар бу мусиқани тинглаганимда кўз ўнгимда ғаройиб тимсоллар намоён бўлади. У бамисоли дилбар бир ғунчаки, қават-қават гулбаргларини теваракка хуррам ёйгани сайин жозиба касб этиб боради. Ёки у бамисоли бир фаввораки, кўкка қумуш мавжларини сочароқ ичидан янги мавжлар чиқариб ўсиб боради. Йўқ, у байрам оқшомларида отилгувчи мушаклар янглиғдир — ранго-ранг порлаган зиёлар кўйнида янги, янада ёрқинроқ ёлқинлар дастаси туғилаверади...

Мусиқага уйғун ўлароқ мен ҳис этган бу тимсоллар гоҳ юртдаги тантаналар муқаддимасида, гоҳ мамлакатлар аро дийдорлашувларда, гоҳ юртимиз фарзандлари жаҳон мусобақаларида шон кучиб, мўътабар шоҳсупаларга кўтарилган музайян лаҳзаларда фуқароларимиз дилида ҳам жилоланса, не ажаб.

— Мен санъатда ҳаётсеварликни яхши кўраман. Шунинг учун ҳам Мадҳия мусиқасини яратишда “Шашмақом”нинг Гардун мақомидан илҳомланганман. Зеро мен дунёни севаман, ҳаётни севаман...

Шу сонияларда мен яна санъаткорнинг чеҳрасида ботиний нур шуъласини илғайман ва уни ўзимча баҳор кўёшининг таслим бўлмас ёғдуларига қиёс қиламан.

Игорь КЛЯМКИН, Лев ТИМОФЕЕВ

Кўланкадаги Россия

ХУФИЯ ИҚТИСОДИЁТ ҲАҚИДА ҲИКОЯЛАР

Эътиборингизга одамларнинг ўз ҳаётларида кўрган-кечирганлари ҳақидаги мулоҳазалари ҳавола қилинмоқда. Бу одамлар — жинойтчилар эмас. Улар ҳам худди ҳаммамизга ўхшаган икки давлатнинг фуқаролари. Бу давлатларнинг бири — ошқора, конституциявий, иккинчиси эса ноошқора, хуфия, кўланкадаги давлат. Бу иккала давлат ҳудуд ичида жойлашган, икковининг ҳам номи битта — Россия. Бизнинг илтимосимиз билан Россиянинг оддий фуқаролари — сиз билан бизга ўхшаган сайловчилар ва солиқ тўловчилар — ўзларининг кўзга кўринмас, кўланкадаги иқтисодий ҳаётлари тўғрисида ҳикоя қилишади.

“Кўланкадаги Россия” — яширин иқтисодий фаолиятни ўрганиш маркази яқинда нашрга тайёрлаган тадқиқот шундай деб аталади. Бу тадқиқотни тайёрлашга роса бир йил кетди. Шу йил мобайнида қилинган бошқа ишлар қаторида юздан ортиқ теран социологик интервьюлар олинди. Суҳбатдошларимиз — турли ёшдаги, турли ижтимоий табақаларга мансуб, ҳар хил касб-кор билан шуғулланадиган, баъзилари шаҳарда, баъзилари қишлоқ жойларда истиқомат қиладиган одамлар эди. Уларнинг ҳаммасига биз амалда бир хил саволлар билан мурожаат қилдик. Мақсад — уларнинг коррупция ва кўланкадаги иқтисодиёт тўғрисида нималар билишини аниқлаб олишгина эмас, балки уларнинг ўзлари ҳам ана шу кўланкадаги соҳада тобора қулоч ёйиб бораётган ҳодисаларга нечоғлик алоқадор эканини тушунмоқ ҳам эди. Бизни ажаблантирадиган нарса шу бўлдики, одамлар турмушларининг ана шу томони ҳақида бажону дил ва ошқора гапиришди. Бизнинг тушунишимизча, кўланкадаги иқтисодиёт бобида ортгирган ўзларининг амалий тажрибаларини ҳамда кўланкадаги иқтисодий муносабатларининг, умуман, бугунги ҳаётимизда тутган ўрнини сўзда ифодалаш ва идрок этишга уриниб кўриш уларнинг ўзлари учун ҳам мароқли эди.

Қонун ҳудудларидан ташқарида кенг қанот ёзаётган аҳолининг иқтисодий фаолиятини диққат билан ўрганиш зарурияти аллақачон пишиб етди. Кўланкадаги иқтисодиёт ҳақида гапирар эканмиз, “хуфия бозорлар”ни ва “нопок пуллар”нигина эмас, балки сиёсатни ҳам, суд ҳокимиятини ҳам, ижтимоий кафолатлар соҳасини ҳам, шунингдек, ижтимоий ҳаётдаги бошқа соҳаларни ҳам назарда тутамиз. Ҳолбуки, бу соҳалар ўзларининг ошқора қиёфаларида турли-туман “олди-сотдилар”нинг объекти бўлмайдилар ёки жилла бўлмаганда, шундай бўлмасликлари керак.

Биз бир неча ўн йиллардирки, асосий давлатимизнинг соясидаги давлатда яшаётганимизни кўпчилик сезмайди, шекилли. Бу “сояпарвар” давлат асосий давлатдан шуниси билан фарқ қиладик, ошқора яшайдиган конституцион давлатда одатда жуда қатъий тарзда бозор муносабатларидан ташқарига чиқариб қўйиладиган истегаган тизим (масалан, суд ёки армия) бу давлатда “олди-сотди”нинг предметига айланиб қолади. Улар аста-аста “жамоат мулки” деган сифатларини бой бериб, ким кўпроқ тўласа, ўшанинг фойдасига ишлайдиган муассасаларга айланадилар.

Шу билан бирга, кўланкадаги иқтисодий муносабатлар ҳақида мулоҳаза юритар эканмиз, биз фош қилувчи овозимизни авж пардаларга кўтаришдан ўзимизни

тийишни истардик. Биз ҳаммамиз ана шу кўланкадаги давлатнинг фуқароларимиз —шундай бўлгач, ўзимизни ўзимиз фош қилмаймиз-ку! Ундан кўра бу “кўланкадаги Россия” қандай қондалар асосида, қайси қонунларга амал қилиб яшаётганини тушунмоқ беқийс даражада мароқли ва фойдали эмасми? Эҳтимолки, шунда биз бу қонунларнинг ҳаммаси ҳам унчалик ваҳшиёна ва қабул қилиб бўлмайдиган даражада эмас эканига амин бўлармиз.

Соядаги давлат одамлар ўртасидаги муносабатларни иқтисодий фойдадан бошқа ҳеч нарса билан ўлчамайди. Бу давлат ҳар қандай ва ҳамма ижтимоий қадриятларни шундай тижоратлаштириш асосига қурилганки, бунақаси либерал назариячиларнинг етти ухлаб тушларига ҳам кирмаган. Ҳолбуки, бу назариячилар иқтисодиёт ва ижтимоий ҳаёт борасида давлат аралашадиган соҳаларни имкони борича торайтиришни доим талаб қилишдан чарчашмайди. Умуман айтганда эса, бу ўринда давлат ва бозор тушунчаларининг ўзи бир-бирига мос келади; шуниси ҳам борки, биринчиси иккинчисига сингиб кетади. Худди ана шу ерда маълум бўладики, ҳатто имкони бор даражада катта фойдага интилиш тўла-тўқис ошқора намоян бўлган жойда ҳам, у нафақат индивидуал фаолликни кучайтирувчи энг қудратли омил бўлиб қолади, балки инсонни ихтиёрий равишда ўз-ўзини чеклашга, нафсини тийишга ундайди. Энг ажабланидигани шундаки, кўланкадаги бозорнинг қорчалонлари ижтимоий ҳуқуқий тизимни маҳв этмайдилар, балки уни бир мунча ўзгартирадилар, бошқачароқ тарзда қайта қурадилар ва уни қулайлик учун бозор муносабатларига имкони бор даражада мослаштирадилар.

Ана шу амалда мавжуд бўлган, қайта қурилган, конституцион ҳуқуқнинг ҳамма томонидан қабул қилинган шакллари билан яқиндан боғланган, лекин кўланкадаги бозорлар амалиётига хизмат кўрсатадиган институционал тизим илмий тадқиқот учун энг муҳим ва энг қизиқарли объект бўлиб хизмат қилади, фақат ана шу тизим қандай таркиб топганини ва қандай амал қилишни теран тушунгандагина биз Россиянинг кўланкадаги иқтисодиётини нима қилмоғимиз лозимлигини англаш имконига эга бўламиз. Ёки янада аниқроқ айтганда, у бизни қай қўйларга солаётганини англаб оламиз.

Игорь КЛЯМКИН,
Лев ТИМОФЕЕВ.

ЎГИРЛИК — БИЗНИНГ ИККИНЧИ ИШИМИЗ

А. — 21 ёшда. Ростов вилоятида яшайди. Сўнги уч йил мобайнида отасининг фермер хўжалигида ишлайди. Бўйдоқ. Ростов темир йўл университетида сиртдан ўқийди. Олий маълумот олгандан сўнг қишлоқдан кетиб, шаҳарда бошқа иш қидириб кўрмоқчи.

Биз фермерларнинг биринчи сафида эмас, кейинроқ — 1996 йилда кўзга ташланиб қолдик. Отам бу пайтга қадар бир мунча вақт колхозга раислик қилган, лекин кейинчалик бу ишни йиғиштиришга қарор берди, негаки, ишлайдиганларнинг ҳаммаси пиёниста эди. Отамнинг ўзи ҳам ичкиликни жуда яхши кўрар эди. Бу вақтларга келганда колхозда тартиб-интизом қолмаган эди — ҳаммаёқда ўғрилиқ, иш ҳақи тўланмасди. Шунинг учун отам ўзининг ишини бошлашга қарор қилди. Ўзимизнинг еримиз — 130 гектар. Колхоз ерлари ва мулкани тақсим қилиб беришганда бизга теккан пай шунча бўлган. Пайларни бир хил қилиб кесиб беришгани йўқ. Пайнинг катта-кичиклиги одамнинг колхозда неча йил ишлаганига боғлиқ эди. Шунинг учун пайлар 5 гектардан 10 гектаргача бўлган — бувим билан бобомнинг ердан оладиган пайи отам билан онамникига қараганда кўпроқ бўлди. Чунки кексалар колхозда кўпроқ ишлашган эди. Умуман айтганда, колхозда ер кўп эди. Шунинг учун ер масаласида муаммо чиққани йўқ. Бизнинг 130 гектаримиз — отамлар, онамлар, ака-укаларимнинг пайларидан ташкил топган. Баъзи бир қариндош-уруғларимиз ҳам ўзлари ишлай олмаганлари учун пайларини бизга беришган. Аммо бизга ўзимизнинг еримиз етмайди, шунинг учун ҳар йили одамлардан ижарага ер оламиз, 30-50 гектардан олишимиз мумкин. Бу йил ҳайдаладиган еримиз 160 гектар бўлди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Отамнинг ҳозирги колхоз раиси билан муносабатлари жуда ҳам яхши, шунинг учун ерни ажратиб олиш масаласида ҳеч қандай муаммо чиққани йўқ. Бўлиқ, ҳосилдор ердан беришди. Бунинг устига еримиз уйимизга яқин жойда эди. Умуман айтганда эса, бу масалада ҳамма нарса раис билан шахсий муносабатларнинг қанақа эканига боғлиқ — сен унинг ошнаси ёхуд қариндоши бўлсанг, келишиб, қулайроқ ва ҳосилдорроқ ердан олиш мумкин, борди-ю, раис билан муносабатларинг совуқроқ бўлса ёки сен қишлоқда тасодифий одам бўлсанг, сенга ерни пасть-баланд қияликлар-у, ўнқир-чўнқир жойлардан, олис участкалардан беришлари ҳам мумкин.

Биз мустақил хўжалик бўлиб ажралиб чиқишга аҳд қилганимизда колхознинг бўш техникаси қолмаган эди. Уни 90-йилларнинг бошидаёқ тортқилашиб гумдон қилишган. Бизга теккани — пачағи чиққан ЗИЛ 130 машинаси бўлди — у ҳали ҳам юрмасди. Бир йилдан кейин биз қўлдан — ишлатилган трактор сотиб олдик. Комбайнимиз йўқ. Аммо техника муаммо эмас, уни топишнинг бир қанча йўли бор.

Биринчи йўли: техника колхозда бор. Албатта, колхозники ҳам эски, негаки, сўнгги йилларда колхоз ўзи учун ҳеч қанақа янги техника сотиб олгани йўқ. Боя айтганимдек, отам раис билан жуда иноқ, шунинг учун техника бизга бепул тушади. Биз, албатта, унинг ёнилғи-ю ёғларини олиб борамиз, унда ишлайдиган механизаторнинг ҳақини берамиз (ёхуд комбайнни ўзимиз ҳайдаймиз), лекин ижара ҳақи тўламаймиз. Агар бирор жойи синиб-нетиб қолса, уни ўзимиз таъмирлаймиз.

Иккинчи йўли: баъзи бир колхозчиларда комбайн, трактор ва бошқа асбоб-аслаҳалар бор — буларни улар мулк бўйича пай сифатида олишган. Бу колхозчилар колхоз мулкани тақсимлашда ер олмай, комбайн олишган. Бундайларга оила бошига тегадиган ер ва мулк пайларини ҳисоблаб беришган ва бунинг натижасида уларга комбайнми, тракторми, юк машинаси теккан. Айтмоқ керакки, бундай одамлар ерини ижарага бериб, унда битган экин-текиндан улуш олгандан кўра, бошқаларнинг ерини ишлаб бериш эвазига кўпроқ даромад олишади.

Биз бундай техника эгаси ҳузурига борамиз-да, ерга ишлов бериш тўғрисида ёхуд ҳосилни йиғиб олиш масаласида келишиб оламиз. Биз унинг қилган ишига қараб (асосан қанча ерга ишлов берганига қараб) нақд пул тўлаймиз. Бундай одам бир мавсум давомида Россия пулида 3-5 минг сўм ишлаб олиши мумкин.

Учинчи йўли: бир колхозда ишлайдиган механизаторга мурожаат қиламиз. У билан ерга ишлов бериш тўғрисида келишиб оламиз. Сирасини айтганда бу — энг арзон йўли. Масалан, бу механизатор бизнинг даламизда кечаси — колхоздаги иш кунидан кейин ишлаши мумкин. Ёки у бизнинг далада кундузи ишлаб, колхозда кун бўйи техникани тузатдим дейиши мумкин. Биз хусусий хўжайинга тўлайдиганимизга қараганда, колхоз механизатори анча кам ҳақ олади. Баъзан эса икки шиша ароқ учун ҳам ерни ҳайдаб беришлари мумкин.

Одатда биз бунақа “мардикор”ни анча аввалдан тайёрлаб қўямиз. Биз унга шундай деймиз: “Сен бизга ҳар кун 2-3 литр ёнилғингдан қуйиб бериб тур, ҳисоб-китобини кейин қиламиз. Ҳеч ким бунга сезмайди”. Ҳисоб-китобни, асосан, ароқ билан қиламиз. У нимаики иш бўлса, барини бажаради, чунки колхозда ичмайдиганлар йўқ. Шундай ҳам бўладики, баъзи кунларда кечқурунлари унинг ўзи канистр кўтариб уйимизга келиб қолади ва бир шиша ароққа соляркасини қуйиб беради (ўзимиз ҳам далада қолдириб кетилган техникадан кечалари соляркасини қуйиб олаверамиз).

Албатта, раисми ёки агроном сизникига канистрда солярка олиб келаётган одамни ушлаб олишга, уни жазолашлари мумкин. Аммо ўғирлик — унинг иккинчи иши-да! Шунинг учун у бу ишга жиддий қарайди, тайёргарлик кўради, биз билан битишиб олади. Бу колхозчи ёнилғини керагидан ортиқ ҳам сарфлаши мумкин. Бундай ҳолларда раисга “техника кўп ёнилғи еяпти, чунки эски” дейиши мумкин. Ёки мен ҳайдаган ер нотекис, ўнқир-чўнқир, адирлару қияликлардан иборат деб баҳона қилади. Ёки бўлмаса, ер қуруқ дейди, бунақа демаса аксинча, балчиқ дейди. Буларнинг ҳаммаси учун ёнилғи ортиқча сарфланади.

Ерга ишлов беришнинг *тўртинчи йўли* ҳам бор: биз фермер билан кузда комбайнингни бериб турасан, бунинг эвазига баҳорда сенга тракторимизни бериб турамиз деб келишиб оламиз. Унинг ўз трактору йўқ. Одатда ҳеч қайсимиз кимнинг техникаси ижарада кўпроқ ишлади-ю, кимники камроқ ишлади деб ҳисоблаб ўтирмаймиз. Ҳамма гап ўзаро бир-биримизни қўллаб-қувватлашимизда. Аммо бировнинг техникасини ишлатаётганингда бирор қисми бузилиб қолса, уни ижарага олган одам тузатиб беради. Ёғ-мойлари билан ёнилғини ҳам ижарага олган одамнинг ўзи топади.

Бизга ўхшаган юридик жиҳатдан тан олинган ҳақиқий фермерлар оз. Ижарага оладиганлар эса кўп. Уларнинг ичида маҳаллий одамлар ҳам анча-мунча. Мана масалан, улар, айтайлик, кунгабоқар экомқчи бўлишди. Улар ўз оилаларига, қариндош-уруғларига ва бошқа танишларига қараши ерларини кўшишади-да, фермердан ёхуд колхоздан техникани ижарага олиб, кунгабоқарни экишади. Йил якуни бўйича одамларга писта ёхуд пистамойи беришади. Бошқа колхозлардан келган ижарачилар ҳам йўқ эмас, лекин бундайлар кам.

Ерни қайта тақсимлаш бизда узлуксиз давом этиб туради — кимдир ерни бир йил экади, кейин ижарага олган ерини эгасига қайтариб беради, эгаси ерни фермергами ёхуд колхозгами ижарага бериб тинчитмагунча роса гарант бўлади.

Кейинги йилларда бизнинг томонларда ҳамма кунгабоқар эка бошлади, шунга қараб иш ҳақини ҳам кунгабоқар билан беришадиган бўлишди. Аввал, масалан, ўтган йили колхоз ҳам, фермерлар ҳам буғдой билан арпа экишган эди, аммо қурғоқчилик бўлиб, экин куйиб кетади. Умуман айтганда эса, ҳамма жойда ғалланинг харид нархи жуда паст эди, чунки ғалла дегани тикилиб кетган эди. Шунинг учун бу йил кунгабоқарга зўр беришга аҳд қилишди, унга талаб катта эди, лекин ҳозир яна ғаллага талаб ўсиб кетди. Афтидан, янаги йилга хўжаликлар яна ғалла майдонларини кенгайтирсалар керак. Бир фермер бу йил вақтида ғалла экиб, ундан яхши ҳосил кўтарди. Ҳозир — десангиз — ҳамма унинг ғалласини кутиб ётипти, лекин у ғалласини сотмаяпти, баҳорда — ғалланинг нархи кўтарилганда сотади.

Асосий муаммо шундаки, ижарачилар ҳар йили кунгабоқар экиб ёки полиз экинлари экиб, ерни “ўлдирадилар”. Уларга ерларини бериб қўйган одамлар, албатта, билади — ижарачилар ердан ваҳшиёна фойдаланяптилар. Бироқ очкўзликлари туфайли бунақа одамларга ерни ижарага беришдан тийила олмайдилар. Гап шундаки, ижарага олган одам йилнинг охирида унга ижара ҳақи ўрнида писта ёки писта мойи беради, колхоз эса ҳақ бермаслиги ҳам мумкин. Бироқ мен бу одамларга ҳавас қилмайман, чунки ижарачилар ернинг кучини олиб, оғирлаштириб бўлишади-да, кейин уни ташландиққа чиқаришади.

Ўзимизнинг еримизни парвариш қиламиз, озиб-тўзиб кетишига йўл қўймаймиз. Колхозда ҳам ернинг гамини ейишади, унга агроном бор ва у керагида ерни шудгорлаб қўйишнинг ташвишини қилади.

Район идоралари, албатта, ердан фойдаланишни бир амаллаб назорат қилишга ҳаракат қилишади. Лекин бошқа томондан қараганда районнинг катталарига бизнинг қишлоғимизда нима бор? Баъзан район қишлоқ хўжалиги бошқармасидан комиссия келади ва колхоз далаларида ернинг қанчаси экилганини текшириб кетади. Негаки — статистикага (район статистика марказий бошқармасига) бир хил рақамларни беришади, амалда эса аҳвол бутунлай бошқача бўлади. Мен ўзим, масалан, бир воқеанинг гувоҳи бўлганман. Колхоз бир неча гектар ерни шудгорлаб, экмай қолдириши керак эди. Қоғозда ҳаммаси жойида эди. Аммо районнинг қай бир каттаси шу ерлардан ўтиб қолипти-ю, ерлар экилганини кўрипти. Бу бошлиқ, албатта, тегишли жойга маълум қилмоғи мумкин эди — унда колхозга каттагина жарима солинар эди. Аммо ҳамма тушунадикки, агар шундай қилинса, жарима пули райондан ташқарига чиқиб кетади ва ҳамма — раис ҳам, бошлиқ ҳам ютқазади. Бундан ташқари бошлиқ раисга ёмон кўриниб қолади. Хулас, бу бошлиқ колхознинг бош агрономини топиб, унга шундай депти: “Мен бу ишни кўрмаганга оламан, лекин бу ернинг ҳосили ўрилганда, иккита машина юбора-

ман, сен уларга бугдой тўлдириб берасан”. Худди шундоқ бўлди: айтилган вақтда машиналар келди, шу далада ишлаётган комбайндан уларга бугдой солиб беришларини шахсан агрономнинг ўзи назорат қилиб турди. Комбайн машиналарга бир неча марта бугдой солиб беради, чунки уларнинг кажавасига тахминан 500 кг галла кетарди, холос.

Яна бир гап бор — агар колхозга биронта комиссия келадиган бўлса, унинг келиши тўғрисида ўн кун аввал хабар топишади ва бунга тайёргарлик кўрилади — ароқ тайёрлаб қўйилади, кабобни уйиб қўйишади.

Одатда фермерга ёхуд ижарачига кузда одамларнинг ўзи келиб, пайларини таклиф қилишади. Фермер унинг пайи қаерда эканига, аввал уни ким ижарага олганига, унда нима етиштирилганига қарайди. Кейин пайнинг эгаси қанақа одам эканига ҳам қарайди. Шундай ҳам бўладики, жуда яхши, ҳар жиҳатдан қулай ер ҳам таклиф қилишлари мумкин, бироқ фермер билан бу одамларнинг ўртасидаги муносабатлар чатоқ, шунинг учун фермер унинг ерини ишловга олмайди.

Ўзининг пайини ижарага таклиф қилган одамга ҳосилдан маълум фоиз улуш ажратилади. Бизда, масалан, у 2-5 тонна кунгабоқар олади. Бундан ташқари писта мойи ҳам тегиши мумкин, бироқ бу унинг хоҳишига боғлиқ. Олган пистаси ёхуд писта мойини унинг ўзи сотади ва пулига рўзғорига ёхуд хўжалигига керакли галла харид қилади. Шундай ижарачилар ҳам бўладики (умуман олганда, улар кўпчиликни ташкил қилади) ўзларининг пайчиларига фириб беришади, яъни мавсумнинг охирида “ҳосил ёмон бўлади, шунинг учун сизга тегадиган улушнинг ҳам мазаси бўлмаяпти”, деб унинг кўзига чўп солади. Ростини айтганда, биз ўзимиз ҳам шундай қиламиз. Лекин ҳаммага эмас, фақат пиёнисталар ва шуларга ўхшаган қаланғи-қасанғиларга шундай қиламиз.

Ҳозир кунгабоқарни сотиш жуда осон. Олибсотарларнинг ўзлари қишлоққа келишади ва ҳовлима-ҳовли юришиб, товар қидиришади. Шу ернинг ўзида пулини тўлашади. Фермерлар ёки ижарачиларнинг баъзи бирлари бир неча йиллардан бери товарларини муайян фирмаларга сотадиган бўлишган. Бу фирмалар асосан Ростов ҳудудида жойлашган. Яна шундай ҳам бўладики, кунгабоқар етиштирадиган одам маҳсулотини ташқаридан қидириб келган нотаниш олибсотарларга эмас, балки кўпдан бери ундан харид қиладиган олибсотарга ёки фирмага беради. Ҳатто янги олибсотар нархини баландроқ тўлашга рози бўлса ҳам, барибир, одам ўз товарини эски танишига беради, чунки бу билан у муносабатларини янаги йилга ҳам сақлаб қолади. Янги харидор эса янаги йилга келмаслиги ҳам мумкин — унда пистанинг ҳаммаси нобуд бўлиб кетиши ҳам ҳеч гап эмас.

Одамлар пистасини мойжувозга олиб боришади (50 км), лекин бундан мақсад пистанинг ёгини олиб сотиш эмас, балки рўзғор учун ёғ ғамлаб олишдир (50 литр билан икки фляга тўлади). Жувозкашлиқда олибсотарлар йўқ. Чунки жувозкашликнинг ўзи Ростовдаги фирмалар билан бутун мавсумга шартнома тузишади ва мавсум охирида сотишса, 2-3 тонна ёғ сотишади.

Олибсотарлардан қутулмоғимизнинг сира иложи йўқ — ахир, биз етиштирадиган нарсаларни кимдир сотмоғи керак-ку! Ахир, биз ўзимиз шунча пистани чақа олмаймиз-ку! (жон бошига ва бутун оилага юз тоннадан тўғри келади-я!) Бунда энг муҳими пистанинг нархини келишиб олиш. Яна пистани галлага алиштириб олса ҳам бўлади — бу кейинчалик бозордан қаллани тўла нархида харид қилгандан кўра арзонроқ тушади. Бизнинг хўжалигимизда юк машинаси бор, лекин у анчадан бери юрмайди. Биз ўз товаримизни бозорга қандай қилиб олиб борамиз — қўларавада олиб борамизми? Агар биров одамдан олиб бориб беришини сўрасак, менимча, бу жуда қимматга тушади.

Шундай қилиб, биз хўжалигимизда кенгашиб, ҳосилнинг бир қисмини баҳоргача сақлаб туришга қарор қилдик, негаки, баҳоргача, бензиннинг ҳам, қолган бошқа нарсаларнинг ҳам нархи кўтарилади. Баҳорда эса яна шаҳардан бизга олибсотарлар ёпирилиб келади, жамики товарни харид қилишга киришишади. Биз эса нархини баланд тутиб тураверамиз. Бу олибсотарнинг ма-

шинаси ҳам бор (КамаЗлари бор), пулни ҳам нақд беришади (чемодон-чемодон пул билан келишади). Хуллас, бизнинг анча-мунча мушқулимиз осон бўлиб қолади.

Қишлоқда фермерга унинг қанақа фермер эканига қараб муомала қилинади. Агар у “Ўзимизники” бўлса, ҳай, унга бир нав чидаса бўлади, агар борди-ю, у келгинди бўлса ё бошқа колхоздан келиб бизнинг колхоз ерларида ишлаётган бўлса, ундай фермерларни жинлари суймайди. Мана, масалан, қўшни районда битта янги хўжалик бор. У ростовлик аллақандай фирмачига қарайди. Бу хўжалиқда битта иш бошқарувчи бор — у шўрлик тинимсиз уриниб ётади. Хўжайин эса фақат ўзининг улушини талаб қилади, холос, қолган масалалар уни ташвишга солмайди. Лекин бу хўжайин хўжаликни пул билан ҳам, техника билан ҳам таъминлаб туради. Албатта, бунақа хўжаликка маҳаллий одамлар душманлик руҳида бўлишади.

Бизга одамлар кўникиб қолишди. Умуман, маҳаллий халқдан чиққан фермерларга ўрганиб қолишди. Ёшлар ҳам бундай фермерларга тузук муносабатда бўлишади. Улар бизни меҳнат қилиб, тирикчилигини ўтказиб туришипти деб ҳисоблашади. Лекин нафақахўрлар бўлса, албатта, бизни кулоқ деб ҳисоблашади. Уларнинг фикрича, колхозни ҳам биз барбод қилганмиз, биз хусусий мулкдормиз ва ҳоказолар. Колхозчи колхозда ишлаганига нисбатан беш баравар кўпроқ меҳнат қилаётганимизга уларни инонтириб бўлмайди.

Биз истеъмол қаладиган маҳсулотларнинг ҳаммаси ўзимиздан чиққан. Авваллари ёрдамчи хўжалигимизда бир нечта сигиримиз ва анча-мунча чўчка-миз бўларди. Ҳозир уларнинг сони камайиб кетди, кўпроқ далага уннайди-ган бўлиб қолдик. Бундан ташқари, яна рўзгор учун парранда ҳам боқамиз (товуқ, ғоз, ўрдак, қули-қули). Томорқада ўзимиз учун картошка, чўчкаларга емиш учун бақлажон экамиз. Ўзимизнинг даламизда (экин майдонининг ўртасида) қовоқ экамиз — у ҳам қорамол учун. Мен ака-укаларим билан бирга эрталаб туриб молхона ва чўчкахоналарни тозалашга, мол-қолга қарашга, паррандаларга дон сепишга ўрганиб қолдик. Онам овқатимизга қарайди, рўзгорни бадастур тутади. Отам даладан бери келмайди. Эплаб турибмиз. Ҳамма ишни биргаликда бажарамиз.

Қишлоқ дўконидан фақат нон оламиз. Қолган нарсаларни — қанд, туз ва бошқаларни Ростовдан бир йўла улгуржи харид қиламиз. Ростовдан фақат ўзимиз учунгина эмас, кўни-қўшнилари ва қариндош-уруғлар учун ҳам нарса олиб келамиз. Қишлоғимизда ҳамма маҳсулот Ростовдагига қараганда қимматроқ. Латта-путталарни-ку айтмаёқ қўйса бўлади — улар уч баравар қиммат. Хуллас, бирон тузукроқ нарса керак бўлса, биз, албатта, Ростовга қайтмаймиз. Белая Калитва ва Шахтада, шунингдек, Волга-Донскда ҳам ҳамма нарса жуда қиммат.

Солиқлар масаласига келсак, хўжалигимиз ер солиғи тўлайди, кейин яна аллақандай район солиқлари тўлаймиз. Тамом. Назаримда, биз бошқа умуман ҳеч қандай солиқ тўламайдиганга ўхшаймиз. Ҳаммасига нақд пул берамиз, маош олмаймиз, яъни бизда оилавий даромад йўқ. Балки писталарни сотиб бўлгач, дадам бирор солиқ тўлар, лекин, менимча, бошқалардан бирортаси билан келишиб, ҳеч нарса тўламаса ҳам керак. Солиқларнинг ҳисоб-китобини қиладиган одамга бир-икки машина писта ташлаб қўйса бўлди-да, олам гулистон, ҳаммаёқ тинч.

Лекин колхозимизга келсак, у қарзлару тўловлар бўйича “миллионер”. Менимча тўлаш учун колхознинг ҳемирисини ҳам бўлмаса керак. Бир неча йилдан бери колхозчилар нақд пул билан иш ҳақи олганлари йўқ.

Колхозда, албатта, одамлар ҳали ҳам ишлаб туришипти. Улар экин экишади, бир неча ўн бош сигирдан иборат чорвалари ҳам бор. Лекин биз уларнинг жуссаси кичиклигидан “қўй” деб атаймиз. Улар оч, дилдираган, турқини кўриб раҳминг келади. Бу молхонадан емни ҳам, сутни ҳам, хашакни ҳам ташиб ўмариб кетишади. Бир вақтлар колхозда чўчкалар ҳам бўлгурчи эди. Ё қирилиб кетишди, ё уларни ҳам ташиб битиришди.

Сигирларни колхозчилар, асосан, ўзларининг уй хўжаликларида сақлар эдилар. Қишлоқда шундай одамлар борки, улар ўзларининг хўжаликларида

10 бошдан сигир, 50 бошгача чўчқа асрашади ва бозорда сут ҳамда гўшт сотишади.

Бизга колхоздан чиқаётганимизда мулк пайи сифатида чўчқахонадан бир неча катак теги. Улардан эҳтиёт қисмларни сақлаш учун жой қилдик. Чўчқачилик билан шуғулланиш мақсадида колхоздан яна бир неча каталакни ижарага олмоқчи бўлган эдик, аввалги раис (раисларимиз ҳар йили янгиланиб туради) бермади. Кейин одамлар бу бўм-бўш каталакларни пайраҳасини ҳам қолдирмай ташиб кетишди ва улардан қурилиш материаллари сифатида фойдаланишди. Икки орада раис куйиб қолаверди — у ўзига ҳам қилмади, бизга ҳам бермади (бизга берганда ўша каталакларни асраб қолардик).

Ҳозир қишлоқда ишсизлар кўп. Айниқса, ёшлар ўртасида. Бу ёшлар ҳосилдан бериладиган бўнак эвазига колхозда ишлашни истамайдилар (колхоз бир неча йилдан бери иш ҳақи тўламай қўйган). Одамларга ҳозир пул керак. Бу одамлар фермерларнинг қўлида ишлашни хоҳлайди, лекин фермерга номутахассис одам керак эмас (ёшларда эса тажриба йўқ). Бизнинг хўжалигимизга қишлоқ хўжалик ишларида ишлаш учун одам керак эмас — ўзимиз тўрт эркакмиз. Лекин бу йил биз бир механизаторни ёлладик — у тракторимизнинг уёқ — буёғига қараб туради. Унга ҳар ойда 300 сўмдан маош бериб турдик — шунга ҳам унинг боши осмонда. Биз учун эса 300 сўм арзимаган пул. Лекин у тракторнинг касалини моторнинг овозидан топади. Тракторни беш бармоғидай билади.

Бирон иш бўладиган бўлса, ҳозир одамларни арзимаган пулга ёллаш мумкин. Томорқани кавлаш ёхуд бирон нарсани ортиш — хазон баҳосида. Баъзилар ҳатто ўзлари учун ҳил тузламалар қилишга ҳам одам ёллайди.

Колхозда ўғирлик — умуман, даҳшатли тус олган. Колхозда қўлга илинадиган нимаики бўлса, ҳаммасини ташиб кетишади. Масалан, буюртма билан колхозчиларга пичан ташиб қолишса, албатта, бир ғарамини бир ёққа гум қилишади. Далада турган ғарамдан неча арава ё неча машина пичан чиқшини ҳеч ким аниқ ҳисоблаб айтиб беролмайди. 5-6 арава пичан ташишса, колхозчи бир аравасини, албатта, ўмариб қолади. Бир ғарам пичан қишлоғимизда 600 сўм туради, ўмарган одам эса уни бемалол икки шиша қўлбола ароққа сотиб юбораверади.

Подборшчикларни (техниканинг бир қисми) ҳам ўғирлашади. Бир куни биз — ака-укалар дала ёнидан кетиб бормоқда эдик. Далада колхоз техникаси турган экан. Уларнинг ёнида эгасиз подборшчиклар ётипти. Уларнинг иккитасини олиб, ҳовлимизга элтиб қўйдик. Ёш-ялангларнинг кўпчилиги далада бирон темир-терсак ётганини кўрса, уни дарров ташландиқ маъданларни харид қиладиган жойга олиб боришади. Бунинг учун уларга пул беришадди, лекин бу жойнинг эгаларидан биронтаси деталларни ким олиб келди деб сўрамайди. Биз ҳам чамалаб кўрамиз — бирон-бир нафақахўр бу темир-терсакни олганимизни колхоз раҳбариятига етказса, етказаверсин. Бизнинг бир оғайнимиз бор. Унинг ҳовлисида бунақа темир буюмлар тиқилиб ётипти. (У хусусий механизатор.) Агар биров сиқувга олиб, деталларни қаердан олдинг деб суриштириб қолса, шу йигитдан олдик деймиз, у эса гапимизни тасдиқлайди.

Умуман, колхоздан бирон нарсани ўмарган колхозчининг устидан биров чаққан тақдирда ҳам буни ҳижжалаб текшириб ўтиришмайди. Уни жиноят устида ушламоқ керак. Бошлиқлар бу ишни қилишмайди, чунки қишлоқда ҳамма бир-бирини танийди ва бир-бирига ёв бўлишни истамайди.

Районимизда яқинда бир мужикни суд қилишиб, бир неча қоп ғалла ўғирлагани учун 5 йил беришди. Судьялар 5 машина ўғирлаганмисан ё 5 қоп ўғирлаганмисан — бунисига қараб ўтиришмайди. Улар учун ўғирлаган бўлсанг, бас.

Колхоз далаларини ваҳшиёна тарзда талаб ётишипти. Бу ишга маҳаллий аҳоли ҳам аралашган, лекин асосан бошқа колхозларнинг одамлари ўмаради. Улар кунгабоқар экилган далага юк машинасини ҳайдаб келишади. Унинг тепасида уч-тўртта такасалтанглар. Улар кунгабоқарнинг бошини қайириб, шипиллатиб машинага ташлайверишади. Ҳеч ким бунга парво ҳам қилмайди.

Бунақа ўғирликка аллақачон қўниқиб кетишган. Албатта, қишлоқда бир вақтлар колхозчи бўлган, ҳозир нафақадаги одамлар ҳам бор. Улар бу ишни қоралашади ва ҳамма айбни ҳокимиятга тўнкашади — ҳокимият одамларни талғайтириб қўйди дейишади. Ана шу нафақахўрлар ўғирликлар ҳақидаги хабарни етказиб туришади. Лекин бизнинг колхозимизда аёл киши раис. У одамлар билан муросасини бузишни ёқтирмайди, бунинг устига ишлаётганига ҳам кўп бўлгани йўқ.

Умуман, унинг қандай раис бўлиб қолганининг ўзи бир ҳангома. У колхозимизда илгари товуқ фермасининг директори бўлиб ишларди. Аввалги раисларимиз эса (шу жумладан, менинг отам ҳам) тиним билмай молдек ичишарди. Шу туфайли колхозга ҳеч жир битган эмас ва ҳозир ҳам битмаяпти. Раис сайлаш мажлисида аёллар ва ҳатто эркакларнинг бир қисми, “агар яна бирон эркакни раис қилсак, у ҳаммамизни батамом сотиб ичади” деб нолишиди. Шунинг учун аёл кишини сайлашга қарор қилишди. Ҳа, энди, аёл бўлгандан кейин ичмайди-да! Чакана ўғирлик ҳам — жуда расво нарса. Кейинги пайтларда сигир ўғирлашга ружу қўйишди. Буни қарангки, агар имкон бўлса, сигирни ҳовлининг этагига ҳайдаб боришади-да, ўша ернинг ўзида сўйиб, тинчитиб қўяқолишади. Шундай қилса, изи қолмас экан. Товуқларни эса куппа-кундуз кунни қишлоқдан ўтиб кетаётган машиналарнинг устидан ўғирлайверишади. Баъзи бир хил одамлар дайдиларга ўғирланган товуқ ёхуд чўчқача учун ароқ беришади, улар эса жон-дилларидан хурсанд бўлишади. Лекин ҳарҳолда колхоздан кўпроқ ўғирлашади.

Деярлик ҳар бир хондонда қўлбола ароқ қилишади. Аниқроғи, қўлбола ароқ қилишни истамайдиган бирон жон йўқ деса ҳам бўлади, тўғри, асосан, ўзлари учун қилишади. Сотиш учун эса олти-етти хонадондан биттаси қилади. Энг қизиғи шундаки, қанча кўп одам қўлбола ароқ қилса, ароқ шунча кўп бўлмоғи керак, бинобарин, унинг қадри тушиб, нархи арзонлашмоғи керак. Аммо сира ҳам бундай бўлмайди-да! Кимдир қўлбола ароқни қанд ёки шакардан тайёрлайди, кимдир эса арчаданми, олмаданми ёки шунга ўхшаш яна бирон нарсаданми қилади. Ишқибозлар аввал бир неча жойдаги қўлбола ароқни татиб кўришади, кейин энг маъқулини танлашади-да, битта хондонга доимий мижоз бўлиб олишади. Қўлбола ароғи маъқул бўлмаган жой эса қолиб кетаверади.

Биз ҳам қўлбола ароқ қиламиз — чакки эмас. Мен сизга айтсам, ўтган йили биз қўлбола ароқдан тушган даромадга мебель олдик. Бу йил эса кунгабоқар билан ароқ кўшилиб, автомобиль сотиб олдик.

Ички ишлар органлари қўлбола ароқ қилишни назорат қилишадими, йўқми? Ўрни айрим милиционерлар ўзлари харид қилишадими, йўқми? Харид қилишади, албатта. Лекин ароқ қилинадиган жойни ёпиб қўйишга келганда, ҳали бунақаси бўлгани йўқ. Ахир, бизнинг участковойимиз жаъмики маҳаллий пиёнистларнинг каттаси-ку! Гапнинг индаллосини айтсак, унинг бир ўзи бир неча қишлоқ хуторга қарайди. Керак бўлганда уни кимда ким ҳарчанд чақирмасин, бекорга овора бўлгани қолади. Ҳар қачон унинг баҳонаси тайёр туради — иш билан бошқа хўжалиқда эдим деб қутулади, ўзи эса бу маҳал бирор пана-пасқам жойда шиша билан отамлашаётган бўлади.

Бизнинг қишлоғимизда поликлиника ҳам бор, лекин унга ҳеч ким бормайди. Район марказига ёхуд Ростовга боришади (албатта, пули борлар). Бизнинг оила аъзоларимизнинг ҳаммасида полис бор, лекин бу қоғоз билан фақат бир марта текинга назоратдан ўтиш мумкин, холос. Даволаниш учун эса ҳамма ҳақ тўламоғи керак (дори-дармонлар ва муолажа — пуллик).

Сиз фермерлар ва хўжалиқларга бериладиган кредитларни айтасизми? Улар тўғрисида гапирмаган одам йўқ. Лекин мен бу кредитлар сўнгги пайтларда биронта инсонга берилганидан бутунлай беҳабарман. Раҳбарларнинг ўзи банк-ма-банк югуриб, битишиб олиш ҳаракатида юради. Отам бу йил таниш-билишчилик қилиб бўлажак ҳосил ҳисобига бир амаллаб кредит олди. Лекин бунга у шахсий каналларини ишга солиб эришди, негаки, нотаниш одамга ҳеч ким пул бермайди. Ҳосил битмай қоладиган бўлса, бунинг зарарини қоплаш учун фақат колхозларгагина маблағ ажратишади ва бу маблағларни раис

билан районнинг катталаридан бошқа ҳеч ким кўрмайди. Фермерларга ҳали бунақа маблағлар берилгани йўқ, ҳолбуки уларни олишга фермерларнинг ҳақи йўқ.

Бизда одамлар доимий равишда сиёсат ҳақида гап сотишади, лекин деярлик ҳеч ким кимга овоз бериши тўғрисида оғиз очмайди. Умуман, кечқурунлар қишлоқ бўйлаб сайр қилсанг, ишдан кейин уйларининг олдида гурунглашиб ўтирган одамларни кўрасан (қўни-қўшнилари, дўсту-ёронлар); гапларига қулоқ солсанг, ҳаммаси бир хил. Гурунглари бугун ким нимани ўмарини эплаганидан бошлашади; сўнгра нима сабабдан Васка Петькадан кўра кўпроқ нарса ўғирлашга муваффақ бўлганини муҳокама қилишади. Бирорталари бошқаларидан кўпроқ ўмарган бўлса, бунинг аламини бир-бирларидан олишади. Бироқ охир-пировардида ҳамма гина-кудуратларини ҳукуматга йўллашади. Ҳукумат одамларни шу қўйларга солди деб ҳисоблашади. Ана шундан кейин сиёсатчиларни кавлаштириш бошланади.

Бизнинг қишлоғимизда кўплари Примаковни қўллаб-қувватлашади. Ҳар хил ёшдаги одамлар Примаков давлат тепасига келса тартиб бўлади деб гапиришди. Нафақахўрлар, асосан Зюганов томонида. Жириновскийчилар ҳам бор. Лекин кўпчилик Примаков томонида эди. Уни, айниқса, Югославиядаги уруш вақтида ёлғиз ўзи сербларга ёрдам беришни ёқлаб чиққани учун мақташди.

Бўлар-бўлмас аграрийларни телевизордан кўрсатишади, бироқ менимча суриштириб келса, улар қишлоқ хўжалиги учун ҳеч нарса қилганлари йўқ. Улар гоҳ ажралишади, гоҳ қўшилишади, лекин бундан ҳали ҳеч кимга бирон наф теккани йўқ. Бундан ташқари, улар колхоз тузумининг тарафдориди. Биз эса ҳойнаҳой фермермиз. Шундоқ бўлгач, биз уларга овоз берсак, унчалик тўғри келмас. Қишлоқда уларни ҳеч ким эсга ҳам олмайди, негаки уларнинг ҳеч қанча таъсири йўқ.

Қишлоқда сайлов ўтадиган кезларда кампирлар билан чоллар сайлов участкасига келиб, пардалар орқасига биқиниб олишади, ҳеч ким нима қилишаётганини кўрмасин деб теварак-атрофларига олазрак аланглашади, нималарнидир ўчиришади, кейин қутиларнинг олдида югуриб бориб, унга бюллетенларини ташлашади. Ким учун овоз берганини деярлик ҳеч ким айтмайди. Нафақахўрлар ана шу сайловлар одамлар ҳаётини ўзгартириб юбора олади деб ҳали ҳам ишониб юришипти. Шунинг учун улар биз овоз берган одамлар сайловда ютиб-нетиб қолса-ю, кейин турмуш ҳозиргидан бешбаттар бўлиб кетса, қўшнилари балого қоламиз, бошимиз маломатдан чиқмай қолади. Ҳар неки бало-қазо бўлса, одамлар биздан кўришадиган бўлиб қолишади деб кўрқишади. Шундоқ бўлди ҳам — Ньюра хола деган аллақайси кампир Зюгановга овоз берган экан, у сайлангандан кейин турмуш тузалгани йўқ, шўрлик кампирнинг боши нақд бир йилгача таъна-дашномдан чиққани йўқ, одамлар уни салкам халқ душманига чиқариб қўйишди. Умуман, қишлоқда маҳаллий одамлардан бирортасини гийбат қилишни жуда яхши кўришади. Бир гийбат қилишга тушишса, одам ҳақида шунақа гапларни қалаштириб ташлашадики, уни тасаввур ҳам қилиб бўлмайди.

Менинг отам тўғри сўз одам, кимга овоз берганини ҳеч қачон яшириб ўтирмайди. Бу менинг шахсий ишим дейди у. Модомики, бир неча номзоддан биттасини танлаб олиш керак экан, қайси бирини танласа, ўшанга овоз беради. Бу иш — ихтиёрий.

Сайловга деярлик ҳамма қатнашади. Агар бирор одам бормай қолса (соппа-соғ бўлатуриб), бу ҳам қўшнилари яна баҳона бўлади ва уни чангини чиқариб муҳокама қилишга тушишади.

Мен маҳаллий сайловларда ёш ва миллати рус номзодга овоз бердим. Гарчи отам бир сўзми, айтганини қилдирадиган одам бўлса ҳам, оиламиз аъзоларидан ҳеч кимни ўзи сайлаган одам учун овоз беришга мажбур қилмас, ҳар кимнинг ихтиёри ўзида эди.

Аммо-лекин одамларнинг фикри-зикрига тариқча таъсир кўрсата олмайдиган одамни суриштирсангиз, бу — колхоз раиси бўлади. Ким ҳам унинг гапига қулоқ соларди. Одамлар ким учун овоз бераётганини у қаёқдан ҳам

биларди. Биламан, баъзи бир колхозларда раисни, умуман, икки пулга олишмайди. Модомики, халқ уни (раисни) сайлаб қўйиптими, демак, у одамлар истаган нарсани қилмоғи керак деб ҳисоблашади. Битта сайловни деб раис одамлар билан чап бўлиб қолишни истамайди.

Ер хусусий мулк бўлишими? Бу алланечук янги масала. Бу масалани қишлоғимизда ҳеч ким муҳокама қилмайди, негаки биз бу масалани муҳокама қилишимиз кераклигини эшитган ҳам эмасмиз. Бизнинг оиламизда бу масалада ихтилоф бор: отам ерни сотиб олиб қўяқолсак яхши бўларди (ижарага елиб юргандан кўра) деб ҳисоблайди, онам бўлса, шундоқ ҳам ҳамма бизга қулоққа қарагандай қарайди, муҳтожлардан ерни тортиб олиш керак эмас, одамларнинг олдида уятга қоламиз, дейди. Ерни сотиш керакми, йўқми — ўзим ҳам билмайман. Оиламиз шундоқ ҳам ерни ижарага олиши мумкин. Бу унчалик қиммат бўлмайди. Билмадим, бундан ҳаётимиз ўзгарадими, йўқми?

“БИЗНИНГ МАМЛАКАТИМИЗДА ФАЛСАФА СЎҚИШ КЕРАК ЭМАС, ЖЎНГИНА ЯШАМОҚ КЕРАК”.

Москвада истиқомат қилувчи П. деган аёл, қирқ ёшда. Бир замонлар савдо техникумини тугатган. Эри билан ажрашган, икки хонали квартирада бўйи етган ўғли билан бирга туради. Ўзининг мақомига кўра, у хусусий тадбиркор, чакана савдо билан шуғулланади. Бу бизнесдан келадиган даромад шу қадар камки, ойига овқатга бир ярим—икки минг сўмдан ортиқ харажат қилишининг иложи йўқ. Таътил вақтида бирор жойга бориб дам олиб келиш тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас.

Ҳозир ҳаммаёқда коррупция: айниқса, погонли одамлар — милиция, божхона ходимлари бор жойда коррупция авжида. Қардаки бирон нарсани (масалан, квартирани) ошқора харид қилиш мумкин бўлса, у ерда коррупцияга ўрин йўқ. Милицияга ҳар хил сабаб билан чўзишади — қамаб қўямасин, жиноий иш қўзғамасин дейишади. Агар божхона орқали бирон бир тақиқланган буюмни олиб ўтаётган бўлсанг, истасанг-истамасанг, чўзишга тўғри келади.

Худога шукр — биз ҳали бу даражага етиб борганимиз йўқ. Мен, масалан, ҳарбий комиссарликка борсам, у ердагилар менга “ё кўкидан мингини чўзасан-у, ўғлинг шу ерда, Сокольникида хизматини ўтайди, ё бўлмаса, Чеченга жўнайди” дейишмайди. Бундай қилишмайди. Агар сен болангни армияга тайёрлаётган бўлсанг, аввалдан ғамингни еб, пулингни тайёрлаб қўймоғинг керак. Аммо пулни тайёрлаб қўйишининг ўзи кифоя эмас, уни кимга беришни ҳам билиш керак. Бундай пайтларда воситачи жонингга оро киради. Бунақа ишларни бошидан ўтказган ота-оналарнинг ёрдамига мурожаат қилган ҳаммасидан яхшироқ. Пора берадиган билан пора оладиган ўртасида, албатта, бир-бирига боғлаб турадиган халқа бўлмоғи керак. Катта амалдорлар қўлга тушиб қолмаслик учун пулни ўзлари олмайдилар. Пулни орада турадиган майдароқ одамлар олади. Табиийки, уларнинг ҳамёнида ҳам бу пулнинг бир қисми қолади, унча кўп бўлмаса-да, ҳарқалай улушини олиб қолади. Шахсан менга орада турадиган воситачини топишга яқин дугонам ёрдам берди, шунинг учун мен ночор аҳволга тушиб қолишдан чўчимадим. Ахир, биз бир-биримизни болалик чоғларимиздан бери биламиз-да... Бу иш менга минг долларга тушди. У пайтларда ҳали бир доллар олти сўм турарди. Бу пулларни кимга тўлаш мен учун барибир эди. Иван Иванович оладими, Петр Петровичга бераманми ёхуд давлатнинг кассасига тушадими — бирибир эмасми! Агар расман белгилаб қўйилган бўлса, мен бажонидил бу пулни давлат кассасига топширардим. Ахир, ўзингиз тушунасиз-ку, мен дилбандим фарзандимнинг хавфсизлигини ва ўзимнинг хотиржамлигимни ўйлаб, шундай қиламан-да...

Ёки мана, масалан, дугонамни олайлик. У уйига телефон туширди. Унинг

отаси ногирон, онаси Ленинград қамалини бошидан кечирган. Истаган қонунни олманг, уларга телефонни бепул ўтказиб беришлари керак. АТСда “ҳа, албатта, бепул тушириб берамиз” дейишади. Аммо ҳозирча бунинг техник имконияти йўқ экан. Ёки ҳозир мен тишимнинг дардида юрибман. Агар поликлиникага борсам, кўриб қўйганлари учун пул тўлашим керак, ҳамма нарса учун тўлашим керак. Бунинг устига навбатда туриш керак. Агар гайрирасмий йўл билан бирор врачни топсам, унга икки баравар кам пул тўлайман, негаки бу пулларнинг ҳаммаси тўғри унинг ўзига кетади. Бундан ташқари у мени мен учун қулай вақтда муолажа қилади. Нима дейсиз — бу порахўрликка кирадими, йўқми? Менимча, кирмайди. Ахир, мен расман тўлаганимдан кўра, бу йўл менга арзонроқ тушса, нечук буни пора ёки тамаъ деб аташ керак? Ёки, айтилик, менга шошилинич равишда беморлигим ҳақида қоғоз керак бўлиб қолди. Мен поликлиникага таниш врачимнинг ҳузурига бораман: шампан виноси, бир қути конфет, бирор-бир пардоз-андоз буюмларидан олиб бораман. Ҳозир нима олиб борсангиз, ҳаммасини олаверишади. Менинг назаримда, бундан хижолат бўладиган ҳеч вақо йўқ.

Менинг назаримда, пора деганлари икки хил бўлади. Уларнинг бири кундалик турмушда учраб турадиган жўн пора, иккинчиси эса сиёсий пора. Сиёсий порани бирор кимса қинғир ишларини хас-пўшламоқ мақсадида депутат бўлиб олмоқ учун беради. Дахлсизлик мақомини кўлга киритмоқ учун одамлар катта пул тўлашади. Албатта, бунинг олдида менинг врачга тўлайдиган пулим нима бўлипти. Мен буни пора қаторида кўрмайман ҳам.

Мен ўзим сал-пал упа-элик сотиб тураман. Бу иш билан синглим икковимиз бирга шуғулланамиз. У истаган вақтда (масалан, мен бетоб бўлиб қолган чоғларда) ўрнимда савдо қилиб туради. Менинг дўкончам институтнинг биносиди. Бу — энгил бизнес, чунки мен ҳар куни дўкончамни кўтариб кетиб, янгидан ўрнатиб юрмайман, сотадиган буюмларим ҳам ихчам, базага битта халта кўтариб бораман, холос, машина-пашина кира қиламан деб овора ҳам бўлиб юрмайман. Ўтган йили дўкончамни икки марта ўғри урди (ҳаммаси бўлиб минг долларлик товарни олиб кетишди, негаки энг қиммат нарсаларни ўмаришган эди). Ҳозир мен дўконни ўғридан ҳимоя қиладиган пишиқ тўсиқ қилиб олдим, кечқурун дўконни ёғоч қалқонларга ўраб кетаман. Ўзингга эҳтиёт бўл, қўшнингни ўғри тутма деган мақол ҳам бор-ку! Дўконнинг олди-орқаси пишиқ-пухта беркитилган бўлса, унча-мунча одам кўз олайтирмайди-да. Агар товарни фақат ойнагина пан қилиб турса, уни олиб кетиш жуда осон туйилади-да. Бнинг учун қўлингни узатсанг, бас.

Мен сентябр ойида сотувчи олдим — унга минг сўм маош тўлайман (ўзим ойига уч-тўрт минг топман), ўзим савдо департаментига ишга кирдим. Аниқроқ айтганда, мен ишга кирган жой савдо департаменти эмас, балки унинг қошидаги бир тижорат тизимидан иборат. Мен тўртта савдо майдончасини назорат остида тутмоғим керак — савдо қилаётганларнинг ҳаммасида рухсатномаси борми—йўқми, маҳсулотининг ҳаммасига сертификати борми, тева-рак-атрофини вақтида тозалаб, саришта қилиб туриптими-йўқми — шуларни текшираман. Маошим ҳамманики қатори расман 600 сўм (бу — департаментдан оладиган маош), қолгани эса фаолиятимизга боғлиқ (сотувчилардан йиғадиган тушумнинг миқдориغا боғлиқ). Бухгалтерия бу тушумларни аллақандай тарзда ҳисобини қилади-да, бизга конвертда пул беради. Мен ҳатто бошқалар бунақа конвертда қанчадан пул олишини билмайман ҳам. Ҳеч ким расман минг сўмдан ортиқ маош олишга кўнмайди. Маош ойига минг сўмдан ошса, солиқ инспекциясига бориб ҳисоб бериш керак, ҳамма даромадни бошидан қайта ҳисоб-китоб қилмоқ зарур.

Сотувчини расман ҳужжатлаштирмаганман. Ҳолбуки, бундай қилиш керак эмас. У ёш, шунинг учун ғалва қилмайди. Аслида эса унга меҳнат дафтарчаси очилу керак, унинг маошидан нафақа жамғармасига қарашли жорий ҳисобига ҳам ушлаб қолмоқ даркор. 1997 йилнинг январидан бери ҳамма шу тизимга қиради, ҳамманинг ўз карточкаси бор, нафақага ушлаб қолинган пуллар шу карточкага ёзиб борилади. Лекин кўпчилик ҳали буни билмайди.

Менинг жонимга оро кираётган нарса шуки, мен хусусий тадбиркор си-

фатида солиқ тўлайман, шу жумладан, нафақа жамғармасига ҳам тўлайман. Ҳолбуки, мен нафақа жамғармасига тўлашим шарт эмас, чунки иш стажим аллақачон 20 йилдан ошиб кетган. 1998 йилда мен ХК — хусусий корхона очдим. Мен хусусий тадбиркор сифатида ҳимояланганман. Агар мен ҳозир бирорта одамнинг қўлида ҳужжатларни расмийлаштирмасдан ишлашга рози бўлсам, бунинг учун жуда катта маош талаб қилган бўлардим, акс ҳолда ҳужжатларимни расмийлаштиришни талаб қилардим. Ёшлар ёшлигига бориб ҳали нафақани ўйламайдилар. Улар, умуман, ҳеч нарсани билишмайди. Мана, менинг сотувчимни олайлик. У ота-онаси билан бирга туради, квартира ҳақи тўламайди, ишлайдиган жойи яқин, бинобарин, транспорт чиқими ҳам йўқ. Иши ҳам чакки эмас — ҳарҳолда, картошга юклаш эмас-ку! Шунинг учун у олаётган маошидан норози эмас. Менга эса кераги шуки, у бир кунда 15 кишининг хизматини қилса, бас. Агар у ўзини расман ҳужжатлаштиришни талаб қилса, мен унинг жавобини бераман-у, бошқа худди шунга ўхшаган бир тентак қизни ишга оламан.

Лекин унинг маошидан солиқ тўламайман. Ёлғиз менгина сотувчиларга бунақа муомала қилмайман. Ҳамма шунақа қилади. Сотувчилар шунга кўнишади, негаки, жуда кўп нарса талаб қиладиган бўлишса, уларни бўшатиб юборишади.

Касса аппарати билан ишлаш, албатта, шарт — касса аппарати бўлмаса, савдо-сотиқ билан шуғулланишга рухсат беришмайди. Бироқ ҳар битта сотилган нарсани кассадан ўтказиш бемаънилик. Бизда 46 фоиз солиқ олинади. Нега бунча кўп? Ахир, давлатнинг менга бериб қўйган ҳеч вақоси йўқ-ку? Касса аппаратини ўз пулимга сотиб олганман, ижара ҳақини ўзим тўлайман, товарни ўз пулимга харид қиламан.

Харид қилинган буюм учун пул оладиган кассирнинг ҳисоб-китоб дафтари бор. У ҳар куни юритилади, фақат ишламаган кунларим уни юритмайди. Ишга келганимдан кейин биринчи навбатда қиладиган ишим касса аппаратини ишга солиш бўлади. У муайян рақамга тўғрилаб қўйилган бўлади.

Ҳисоботнинг натижалари дафтарга ёзиб қўйилади. 31-декабр куни сўнгги чек олинади, шунда касса бир йил мобайнида қанча чек урилган бўлса, ҳаммасининг миқдорини чиқариб беради. Бир зумда йил давомида қанча савдо бўлганини билиб олиш мумкин. Жорий йил билан аввалги йилнинг натижаларини солиқ инспекциясига топширмақ керак. Бундан ташқари ҳисоб дафтари бор — унга сиз харид қилиб олиб келган ҳар бир нарса ёзиб қўйилади. Уларни харид қилганингизни тасдиқлайдиган накладнойлар ва касса чеклари бўлмоғи керак. Бу нарсалар қанча ва неча пулдан олингани дафтарга қайд қилинади. Кейин бу товарни неча пулдан сотганим ёзиб қўйилади. Айтиб қўяй-ки, 30 фоиз фойдасига эмас, балки фақат 7 фоиз фойдасига сотдим деб ёзаман. Масалан, базадан шампунни 15 сўмдан олиб, 23 сўмдан сотаман-да, 18 сўмдан сотилди деб кўрсатаман. Солиқни ҳам ана шу даромад ҳисобидан тўлайман.

Биз уларни касса аппаратининг кўрсатмаларида алдаганимиз кифоя қилмайди, яна даромад фоизини ҳам камайтириб кўрсатамиз. Бу масалада бизни ушлаб олишнинг иложи йўқ. Тахминан 80 фоизлар уриб қолинади. Амалга ошириш мумкин бўлган бирдан-бир йўли шу. Ҳамма шунақа ишлайди. Ҳар куни мен 2000 сўмлик савдо қиламан, лекин 300 сўм қилиб кўрсатаман. Улгуржи ишлар қилинганда эса, умуман, жуда катта пуллар айланади.

Менга яна бир жиҳатдан яхши — энг кам миқдорда ижара ҳақи тўлайман (ойига 300 сўм), негаки дўконим давлат институтининг ҳудудида жойлашган, бу ерда эса ҳамма тўловлар энг кам миқдордаги иш ҳақида ҳисобланади.

Улгуржи ярмаркадаги одамларнинг ҳаммаси тасодифий, бегона, келгинди. Шунинг учун эринмаган одамки бор, ҳаммаси улардан юлишнинг пайида бўлади. Институтдаги одамлар эса ўнлаб йиллар мобайнида институтда ишлаган ва ўз жойларини жуда қадрлашади. Бу ерда тасодифий одамлар йўқ. Шунинг учун бунда пора эмас, шахсий муносабатлар азиз. Лекин имоним комилки, ҳўжалик ишлари бўйича прокурор ўзгариб қолса, бу ердаги савдо нуқталарини муқаррар равишда ўзининг одамларига беради.

Рэкетга алоқадор жойим йўқ. Институтда соқчилар бор, мен эса ижара ҳақи тўлайман, бошқаси билан ишим йўқ. Бу масалаларда улар бош қотирсин. Ижара шартнома билан расмийлаштирилган. Мен аввал улгуржи ярмаркада ишлаган эим. У ерда аҳвол бошқача эди. Мен ижара учун 15 минг сўм тўлар эдим, лекин менга 2 минг сўмга қвитанция беришарди. Ҳеч қанақа шартнома тузилмас эди. Аммо маъмурият савдо қилувчиларнинг ҳаммасини ўз паноҳига оларди. Улар ҳам керак одамларга, шу жумладан милицияга ҳам беришади.

Ҳеч қаерда ҳеч қайси иш ўз-ўзича битмайди. Сиз вокзалдаги фоҳишаларни кўрганингизда ёки метронинг кириш жойларида одамларни лақиллатаётган муттаҳамларга дуч келганингизда амин бўлаверингки, уларнинг “паноҳи” бор. Шунчаки ўз-ўзидан курсини ҳам истаган жойингга қўя олмайсан. Қани, тўғри кўчадан келиб, бирор жойда туриб кўринг-чи — нима бўларкин? Кўрасиз ўзингиз...

Бизда қонун бор. Агар сен рухсатсиз савдо-сотик билан шуғуллансанг, 200 та энг кам миқдордаги иш ҳақи даражасида жарима солинади. Касса аппарати бўлмаса, 150 та энг кам миқдордаги маош ҳажмида жарима тўлайсиз. Шунинг учун ҳамма таниш-билиш қидиради. Агар иқтисодий жиноятларга қарши курашувчи бўлимми, солиқчими, участкавийми гирибонингдан гиппа бўғиб олса, албатта, бирон-бир чорасини изламоқ керак, акс ҳолда, бир зумда юлиб-юлқиб шип-шийдан қилиб қўйишади. Агар борди-ю, сенинг тўғрингда шипшитиб қўйишган бўлишса, сен бир маълумотнома ёхуд тушунтириш хати билан қутуласан — касса аппарати чек урмаганига сабаб шундаки, аппарат бузуқ эди ёхуд электр токи бўлмади қолувди, накладной директорнинг қўлида эди ва ҳоказо, ва ҳоказо. Хулласи калом, маълум бўладикки, сени жиндай койиб, урушиб қўйса, кифоя экан, ҳа, энди номига жиндай жарима солиш билан чекланишади (ҳужжатлар бўйича икки минг сўм, амалда эса беш минг сўм, лекин сен шунга ҳам хурсанд бўласан, чунки иш чаппасига кетса, ўн минг тўлашга тўғри келарди). Бу нисбатан хунук бир тарзда ушлаб турилади — воситачи орқали тўловнинг ярмини тўлайсан. Ҳамма ишлайдиганларнинг нафси бор, улар ҳар қандай жорий ҳисобларга пул ўтказишдан кўра, қўлларига тегадиган нақдини афзал кўришади.

Умуман, мен солиқларни қолдирмай тўлайдиган бўлсам, ўзимга пойафзал сотиб ололмайман. Ахир, бизнинг мамлакатимизда юқори табақаларнинг ҳаммаси ёлгон ва алдовларга шу қадар ботиб кетганки, оддий фуқаролар даражасидаги коррупция ҳақида гапириш ҳатто кулгили бир нарса. Мен тушунман. Газпром солиқдан яшириб қолади. Аммо уларнинг даромад даражаси қанақа эканин бир тасаввур қилиб кўринг. Тузукроқ суриштириб келинса, мени яширадиган нима бор? Менга қолса, умуман, солиқларни ҳар ойда минг доллардан юқори даромад қиладиганлардан олмоқ керак. Ахир, давлатимиз менга ва менга ўхшаганларга раҳмат дейиши керак — биз, нафақат ўзимизни ўзимиз боқяпмиз, бунинг устига қарияларимизни ҳам қўллаб-қувватлаб турибмиз. Улар билан давлатнинг сира иши йўқ, ахир. Шунча ташвишлар устига биз яна фарзанд кўраимиз. Биз, яъни майда хусусий тадбиркорлар ота-оналаримизга ёрдам бермоғимиз ҳам керак, бола-чақамизни ўстириб, ўқитиб, вояга етказишимиз ҳам зарур. Биз, ахир 40 ёшимизга қадар машинасиз, квартирасиз турмуш кечирамиз, чунки биз фақат ўзимиздангина умид қиламиз. Кошки фарбадагидек кредитга квартира олишнинг иложи бўлса...

Бундан ташқари, мен шундай ҳисоблайманки, ходим ёлласам, яъни ишчи ўрнини барпо этсам, мен уларга маош тўласам ва нафақа жамғармасига маблағ ўтказиб турсам, мендан олинадиган солиқлар камаймоғи керак. Менда ишлайдиган одамлар қанча кўп бўлса, мендан олинадиган солиқ ҳам шунча камаймоғи керак.

Амалда эса бутунлай бошқача — биз худди болалар каби давлат билан беркинмачоқ ўйнаймиз. Ахир, солиқ идораларида ҳам саводли одамлар ўтиришади, мен ўлдириб қўйсангиз ҳам ишонмайманки, улар бизнинг қандай даромад олаётганимизни ҳисоб-китоб қилолмасинлар. Демак, улар ҳамма тад-

биркорлар давлатни алдаётганини яхши билишади, билишади-ю, индашмайди. Бинобарин, бунақа аҳвол ҳаммага маъқул келади. Лекин барибир, улар ҳеч қачон бизни тинч қўйишмайди. Солиқларни ошириб келишган ва бундан кейин ҳам ошираверишади. Бизда аллақачон ажиб бир менталитет шаклланиб қолган — унга кўра, давлатга ишониб бўлмайди ва давлатнинг қоидалари бўйича ўйнаб бўлмайди.

Бизда газна манфаатларини ҳимоя қиладиган хуфия идоралар йўқ. Умуман олганда, беш қўлини баравар оғзига тикадиганларни тартибга чақириб қўйиш керак. Бунинг учун мансабдорлар сотилмайдиган бўлмоғи керак. Менимча, бундай қилса яхши бўларди: мансабдор пора билан қўлга тушиб қолса, унинг паспортига муҳр босиб бериш керак, токи бунақа паспорт билан уни фаррошлиқдан бошқа ишга олиш мумкин бўлмасин. Тўғри, яхши маош тўлаш керак, иложи бўлса, жуда яхши маош тўлаш керак, лекин жазо ҳам шунга яраша бўлмоғи керак. Порахўр амалдорни хашаки ўғрига қараганда ўн чандон қаттиқроқ жазоламоқ лозим. Агар тегишли идоралардан 50 фоиз одамнинг қўлига паттасини тутқазиб ҳайдаб юборилса, қолганлар эсларини йиғиб олади. Фақат шундагина мансабдорлар билан милиция сотилмайдиган бўлади.

Агар ташқаридан биров аралашини керак бўладиган вазиятга тушиб қолсам, бандитларга мурожаат қиламан. Бундайроқ даражада менинг муаммомни ҳал қилиб берадиган паноҳ излайман. Менинг бир дугонам бор, у ҳам бизнес билан шуғулланади. Уни ИЖҚБ (иқтисодий жиноятларга қарши курашувчи бўли) босганида (улар байрам арафаларида ўлпон йиғишни яхши кўришади) у ўзининг таниш бандитига мурожаат қилди. Бандит унга “кўрқма, бугун кечқурун саунада ИЖҚБнинг бошлиғи билан карта ўйнаймиз, масалангни бир ёқли қиламиз” деб таскин берди. Ва чиндан-да масала “бир ёқли” бўлди. Шундоқ бўлгач, ортиқча гапга ўрин борми?

Ҳозир биздаги энг муҳим нарса таниш-билишлик бўлиб қолди. “Юз сўм пулнинг бўлмаса-да, юзта дўстинг бўлсин” деган мақол тўғри экан. Шу дўстларнинг сенинг юз сўмингни сраб қолишади.

Менинг назаримда, коррупцияга қарши кураш назаримда, буткул бесамар бир ишга ўхшайди. Девни шишадан чиқариб юборишган, энди уни қайтариб яна шишага киритмоқнинг имкони йўқ.

Масалан, бизда валюта билан боғлиқ моддаларни ҳеч ким бекор қилгани йўқ, лекин бутун мамлакат доллар курсига қараб яшамоқда. Америка буларнинг барини бошидан кечириб бўлган. Фақат бадавлат одамлар ўз фарзандларига яхши таълим-тарбия берганларида ва ана шу яхши таълим-тарбия кўрган фарзандлар ўзларининг бизнеси билан шуғуллана бошлаганларидан кейингина ҳаётда бирон нарса ўзгариши мумкин.

Зиёлилар — йўқдай гап, фақат тадбиркорларгагина таяниш мумкин. Қайси пуллар билан иқтисодиётни кўтармоқ мумкин? Хусусий тадбиркорларнинг фирромлик билан топган пулларига-да! Россиядан Фарб банкларига олиб чиқиб кетилган пуллар мамлакатга қайтиб, ишлай бошлаган тақдирдагина ишда муайян силжиш рўй беради. Шунинг учун эса бир нарса зарур — одамлар ўзларининг пуллари учун қўрқмасликлари керак. Ахир, бугунги кунда коррупцияга қарши кураш олиб бормоқ бу ҳам ўзига хос бир инқилоб. Бу пулларни эндиликда ким ҳам қайтариб беради? Нима қилмоқ керак? Отиб ташлаш керакми? Ё мусодара қилинсинми? Хусусийлаштиришнинг натижалари-чи? Мен ҳали бу масалани тузукроқ ўйлаб кўрганим йўқ, лекин сезиб турибманки, бу ҳам жуда чигал, мураккаб масала. Мен одамларни қаторлаштириб отиб ташлашга тарафдор эмасман. Ёшларни тарбиялаш ишига урғу бериш керак. Биз бир мунча вақт жазирама саҳрода тентираб юрмоғимиз керакка ўхшайди. (Мусо пайгамбар ўз қавмини етаклаб юргани каби). Шундагина янги авлод етишиб чиқади, шекилли. Шу жумладан сиёсат бобида ҳам янги одамлар пайдо бўлади. Ҳозир ҳокимият тепасига интилаётганлар эса коррупцияни енга олмайдилар, негаки, ўзлари ҳам бу ишга аралашган. Бизнинг мамлакатимизда “фалсафа сўқиш керак эмас, жўнгина яшамоқ керак”. Хитойларда бир қарғиш бор — “Илоҳо, ўзгаришлар даврида яшаш насиб қил-

син сенга” дейишади улар. Мана, биз ана шундай даврда яшаяпмиз. Нафақа-хўрларга раҳмим келади — у шўрликларнинг бу мушкулотларга дош бериши қийин. Улар бир қоп картошка илинжида томорқаларда зўриқиб ишлаб ётишипти. Ёшларга ҳам ачинаман, чунки уларни ҳеч ким ҳеч нарсага ўргатаётгани йўқ. Уларнинг орасида камдан-кам одам ҳалол йўл билан квартира ёхуд машинага етадиган пул топа олади. На илож — бандитлик қилишдан, килерлик билан шуғулланишдан бошқа имкон йўқ.

Биз, албатта, ҳайвондан баттар аҳволда ҳаёт кечиряпмиз. Халқ ҳам ўзгарди, одамлар орасидаги муносабатлар ҳам ўзгарди. Пул ҳамма нарсанинг меъёри бўлиб қолди. Ҳамма уларга жуда катта аҳамият бера бошлади.

БИРОНТА ХОНА ЭШИГИГА “БОШ ПОРАХЎР” ДЕБ ЁЗИБ ҚЎЙИЛМАГАН

Анестезиолог врач Д. Костромада яшайди. У 28 ёшда. Тиббиёт академиясини тугатган, мутахассислиги бўйича тўрт йилдан бери ишлайди. Бир неча оила яшайдиган квартирада бир хонада туради. Таътилини уйда ўтказди.

Ҳар қандай одам сингари бир неча марта милицияга тўқнаш келганман. 1999 йил сентябрнинг охирида Москвада бир неча уйларда портлашлар юз бергандан кейин фавқулодда чоралар кўрилганди. Уша кезларда биз бизнесмен дўстим билан Москвага бордик. Унинг Москвада қиладиган иши бор эди, мен эса шунчаки улфатчилик юзасидан бордим. Москвага кираверишда паспорт тартибини текшириш баҳонасида бизни тўхтатишди. Машинани синчиклаб титкилаб чиқишди, лекин товардан бошқа ҳеч нарса топиша олмади. Ўз-ўзидан маълумки, паспортларимиз жойида эди. Лекин шунга қарамай, бизни бир катакка тиқиб қўйишди, тиқишганда ҳам ҳар хил қаланғи-қасанғиларнинг ичига кириб қўйишди, дардингни кимга айтасан? Шаҳарда фавқулодда ҳолат бўлса... Ҳаммаёқ тўс-тўпалон. Табиийки, бу ерда икки-уч сутка ўтиришга бизнинг раъйимиз йўқ эди. Шунинг учун иш шу билан хотималандики, ҳар биримиз минг сўмдан пул бериб чиқиб кетдик. Минг сўм, албатта, унчалик катта пул эмас, лекин бирин-кетин ҳаммадан олаверса, йигитларнинг ҳамёни анча қаппайиб қолади.

Ёки айтайлик, яқинда дўстим билан бирга ширакайф ҳолатимизда милиция ушлаб кетди, фақат ўртоқ майорга юз сўмдан берганимиздан кейингина бизни қўйиб юборишди. Дўстимни дарҳол камерага тиқиб қўйишганди, чунки у ғалва кўтармоқчи бўлганди. Мен эса ҳамма милиционерлар кириб-чиқиб турадиган хонада қолдим. Мен майорнинг ёнига бориб, унга “Шунақа—шунақа, — дедим. — Биз икковимиз ҳам доктормиз, ижтимоий фойдали касбкор одамларимиз. Бизни чиқариб юборинг, хизмат ҳақини берамиз”. Дўстимни камерадан олиб чиқишди, майор протоколни йиртиб ташлади, бу ишдан ҳаммамиз мамнун бўлдик.

Ошна-оғайниларимнинг кўпчилиги иқтисодий фаолият билан, шу жумладан, ташқи иқтисодий фаолият билан шуғулланади. Уларнинг гапига қараб ҳукм қилса, менда шундай таассурот ҳосил бўладики, бизда коррупция энг авж олган тизимлар — божхона, милиция ва солиқ идоралари.

Ёки ҳарбий комиссарликни олайлик. Мен биламан — армиядан озод бўлмоқ учун 500 доллардан 2000 долларгача бериш керак. Пулнинг аниқ миқдори армияга борадиган болани олиб қолиш қанчалик осон ё қийинлигига боғлиқ. Агар илинадиган бирор томони бўлса, масалан, бирон касали бўлса, майли, армиядан қолдирадиган даражада жиддий касал бўлмаганда ҳам, бу иш арзонроққа битади. Агар ҳеч қанақа баҳона-ю илинж бўлмаса, қимматроқ бўлади. Ундан ташқари, албатта, пулнинг миқдори таниш-билишликка боғлиқ. Таниш-билишлик туфайли анча енгилликлар бериши мумкин. Мен биламан, медкомиссия аъзоларига ҳам, военкомат ходимларига ҳам пора беришади.

Қаёққа қараманг, ҳар тарафда — қинғир ишлар. Ҳатто бирорта одамни дафн қилиш керак бўлганда ҳам қинғирликсиз иш битмайди. Масалан, дафн ишлари билан шуғулланадиган фирмаларнинг ходимлари ҳам ёдгорликлар тайёрлашда ҳисобдан ташқари буюртмалар олишади, яъни фирмани алдашади. Айтайлик, сен фирмага келасан, бошлиқ жойида йўқ, фирманинг ходими тўғридан-тўғри у билан битишиб қўя қолишни таклиф қилади. Ёки, масалан, шундай ҳам бўлади — бир аёл ёдгорлик буюрган. Ёдкорликни фирма ясаган, лекин унинг устидаги ёзувларини аёл бевосита ёзадиган одамнинг ўзи билан келишиб олган. Бу одам аёлнинг уйига бориб, тўғридан-тўғри ўша эрнинг ўзида битикларни ёзиб берган. Бу иш аёлга анча арзон тушган. Шошилишч буюртма бўлса, бунинг учун ҳам қўшимча ҳақ тўлаш керак, унда ёдгорликни сенга қисқароқ муддатда тайёрлаб беришади. Шундай бир воқеа бўлганди: бир аёл кузда ёдгорлик буюрипти, олдиндан ҳақини тўлапти, иш битиши билан, унга кўнғироқ қилишлари керак экан. Лекин кўнғироқдан дарак бўлавермапти. Аёл яна фирмага борипти. “Минг бор узр, кечирасиз, квитанциянгиз йўқолиб қолипти” — дейишипти унга. Ҳолбуки, гап бошқа ёқда экан — фирмадагилар совуқ тушишини кутишаётган экан. Аёл совуқ бошланмасдан ёдгорликни ўрнатиб олиш дардида ҳалак, музлаган ерни кавлашга кимнинг бўйни ёр берарди дейсиз? Буни яхши биладиган фирма ходимлари аёлни ночор аҳволда қолдирмоқ учун ишни атайин орқага судрашар эканлар. Шундай қилишса, иложсиз қолган аёл ишни шошилишч бажаришлари учун яна қўшимча ҳақ тўлашга мажбур бўлади. Ўрни келганда айтиб қўяй, бу соҳада ёз пайтлари ҳар хил поралар олиш бир мунча камаяди. Буни энди мавсумий коррупция-да!

Сиз олий ўқув юртларини сўраяпсизми? У ерда ҳамма нарса кириш имтиҳонларидан бошланади. Уларни чакана тарзда ҳам сотиб олиш мумкин, улгуржи харид қилсангиз ҳам бўлаверади. Масалан, сиз учта имтиҳон топширмоғингиз керак. Битта имтиҳонни сотиб олсангиз ҳам бўлади. Айтайлик, биология билан химиядан қўрқмайсиз, улардан тайёрлигингиз яхши, лекин физикадан мазангиз йўқроқ, ундан юрагингиз пўкиллаб турипти. Борасиз-да, битта физика учун ҳақини тўлайсиз. Аммо борди-ю, топшириладиган ҳамма фанлардан мазангиз бўлмаса, унда ҳаммасига бир йўла тўлаб қўяқоласиз. Ҳар қайси имтиҳон учун порани кимга берсам экан деб алоҳида-алоҳида югуриб юргунча, буниси қулайроқ-да. Айтганча, бир неча йиллар аввал, мен ўқиган кезларда аҳвол шунақа эди. Менинг баъзи оғайниларим ўқишни битиргандан кейин ўша ерда ишга қолишган. Уларнинг ҳикоя қилишларича, бугун вазият ўзгарган — имтиҳон бўладиган фанни ҳар қанча билганингда ҳам, пулини тўламасанг, сени йиқитишади. “Улгуржи” пора одатда энг юқорига — ректорга, проректорга берилади. Аммо бунақа даражада ҳаммадан ҳам олавермайдилар. Фақат шаҳарда етарли даражада юқори мавқега эга бўлган одамгина ректорнинг ҳузурига кириб, бевосита унинг ўзига пора бера олади. Қолганлар эса воситачи қидиришга мажбур. Воситачи эса пулнинг керагини ўзига олиб қолиб, қолганини юқоридаги тегишли одамга етказиши мумкин. Ростини айтиш керак — бу унчалик осон эмас. Ахир биронта хонанинг ҳам эшигида “Бош порахур” деган лавҳа илиб қўйилган эмас-ку! Лекин кимга керак бўлса, у топиб олади.

Айтганча, қабул имтиҳонларидан аввал тайёрлов бўлимлари бор. Маълумки, тайёрлов бўлимидан институтга кириш тўғри кўчадан киришга қараганда осонроқ, шунинг учун тайёрлов бўлимига ҳам танлов катта бўлади. Шунга мувофиқ бу ерда ҳам пора олишади. Лекин кириш имтиҳонлари учун бериладиган пулдан кўра бу ерда камроқ тўланади. Шунинг учун унча давлатманд бўлмаган анча-мунча абитуриентлар тайёрлов бўлимини афзал кўришади.

Одам институтга кўриб олганидан сўнг, у танлаш имконига эга бўлади — ё ўқишни, ё пул тўламоқни танлаш керак. Яъни принципда ҳамма имтиҳон, синов, имтиҳонни қайта топшириш учун пул тўлаш керак. Бироқ бунда худди кириш имтиҳонларидагидек, пулингни олмоқ учун предметни билсанг, сени йиқитишмайди. Ёки отаси институтда ишлайдиган, курсдошимдан мен учун отасига бир оғиз айтиб қўйишни илтимос қиламан. Унинг отаси менга баҳо қўйиб беради ва мен кейинроқ курсдошимга гўё миннатдорчилигим-

нинг рамзи сифатида бир шиша коньяк тортиқ қиламан. Лекин бизда буни ҳеч ким пора деб атаган эмас, ҳисоблаган ҳам эмас. Лекин, барибир, миннатдорлик-да, шакли бошқа, холос. Фарқи, жумладан, шундаки, бир шиша коньякни ҳеч тап тортмай бемалол совға қилса бўлаверади. Кейин мен бу профессор билан мулоқотга киришганимда менинг олдимда бирон-бир тўсиқ пайдо бўлмайди, мен ўзимни ноқулай ҳис қилмайман. Агар сен пора берган бўлсанг, кейинчалик ҳар қалай кўз-кўзга тушганда жиндай бўлса-да, хижолатчилиги бор. Бундан ташқари, миннатдорчиликни амалда ҳамма ҳам қабул қилаверади, порани эса ҳамма ҳам олавермайди. Гапнинг индаллосини айтганда, институтда ким пора олишини ҳамма билади. Айтайлик, бешта ўқитувчи имтиҳон олади. Одатда, улардан биттаси ё иккитаси эски авлод вакиллари. Улар ямоқ шимда юрса юрадики, сендан сариқ чақа ҳам олмайди. Бундайларга сенинг кимнинг ўғли эканинг барибир — қандай баҳога муносиб бўлсанг, шу баҳойингни қўйиб беради. Мабодо бирор талабага “беш” қўйдириш ректорга зарур бўлиб қолганда ҳам у бунақа “бетафир” домлага мурожаат қилмайди, балки бошқа биронта гапга кўнадиганидан илтимос қилади. Шундай бўлгандан кейин, албатта, оддий талаба бунақа домланинг олдига пул кўтариб бормади, балки пулни кўрганда кўнгли ийиб кетади деб ном чиқарган домлага мурожаат қилади.

Бизда ҳисоб-китобни бадани орқали қилмоқ деган ғаройиб шакли ҳам бор эди. Табиийки, бу кўпроқ толиба қизларга тааллуқли гап бўлиб, у одатда тайёрлов бўлимидан бошланар эди. Тайёрлов бўлимига кўпинча шундай қизлар кириб қолардики, уларнинг калласи унчалик жойида бўлмас эди. Ўқитувчи аста-секин зимдан суриштира бошлайди — бундай қиз баҳо эвазига кўнишга иштиёқи борми, йўқми? Кейин қизалоқ ўқишга киради, кўнган қизлар ҳақидаги ахборот эса биринчи курсда дарс берадиган ўқитувчиларга етказилади. Агар қиз ўжарлик қиладиган бўлса, энди уни биринчи курсдаги имтиҳонлардан йиқита бошлашади — нечук тайёрловда кўнган-у, бу ерда қайсарлик қилади? Шу тариқа кўп қизлар олтинчи курсгача керак одамнинг кўнглини олиб юришга мажбур бўлади. Мен бир воқеани биламан — бир қиёни тайёрловда сира кўзини очирашмади, ҳадеб йиқитаверишди. Қиз кафедрада лаборант бўлиб ишлар экан, профессорга ёқиб қолипти. Профессор қизни йўлдан ура бошлапти. Қиз унга айтадиганини айтиб, қувиб солипти. Тайёрловни битириш асносида уни уч марта йиқитишипти, охир пировард қиз кўниб кутилипти. Лекин кўпинча бунақа ишлар тинч-тотувлик билан ҳал бўлиб кетади — хоҳласанг — кўн, кўнмасанг, ана катта кўча, билганингни қилавер, эл қатори топширавер.

Бевосита ишлайдиган жойимдаги менинг шахсий тажрибам масаласига келсак, шифохоналардаги коррупциянинг асосида врачлар ва қўйи табақа тиббиёт ходимларининг моддий аҳволи ғоятда пастлиги ётади. Врач ойига минг сўмдан кам маош олиб, юпун кийиниб юра олмайди-ку! Табиийки, мен беморларимни ҳар хил совға-саломлар келтиришга, миннатдорчиликларини изҳор қилишларига имо қиламан. Менинг назаримда ҳеч ким — на беморлар, на врачлар бу совға-саломларни пора деб ҳисоблашмайди. Бу совға-саломлар, одатда, вино, коньяк, гул ва конфетлардан иборат бўлади.

Ундан кейинги ҳолат — врач тузукроқ операция қилсин учун ёхуд беморнинг ётиш шароитини тузукроқ қилиб бериш учун бемор кўпам хижолат бўлмай, врачга нақд пул беради. Кўпинча шифохонага ётиш учун узоқ навбат кутиш зарур бўладиган жойларда шундай бўлади. Масалан, кўз бўлимига ётмоқ учун бир неча ой навбатда туриш керак бўлади. Агар сен у ерга навбатдан ташқари ётмоқчи бўлсанг, марҳамат, пулини тўла.

Агар одам тез ёрдамга муҳтож бўлса-ю, уни ҳар хил процедураларга, анализларга қатнашиб, сарсон қила бошласа-ю, шифохонага ётишдан дарак бўлмаса, бундан ёмони йўқ. Беморнинг ўзи пул тўлаш кераклигини фаҳламагунча ёки бошқалар унга шипшитиб қўймагунча, бу аҳвол давом этади. Ҳатто пулни врачга узатаётганда айтиладиган махсус иборалар ҳам пайдо бўлган. “Анализлар натижасини кўриб қўйинг” дейилади. Агар пул етарли бўлмаса, врач “Бу анализларингизнинг мазаси йўқ” дейиши мумкин. Бордию, берила-

ётган пул уни қаноатлантурса, “О, мана бу бутунлай бошқа гап” деб қўйиши мумкин. Афтидан бунақа ибораларни қўллашдан муайян мақсад бўлса керак — бемор бу гапларни диктофонга ёзиб олиб, кейин врачни ҳар куйларга солиб юрмасин ёки милицияга хабар хабар қилиб юрмасин дейишса керак.

Ҳозир УЗИ, ФГДС (фибра гастроеноскопия — жўнроқ айтганда ичак ютиш) каби расмий пуллик хизматлар пайдо бўлипти, компьютер томографияси бор. Шунинг учун ҳақ тўлаш ҳам кассага чап бериб, бошқа томонга ўтиб кетяпти. Бевосита врачнинг ўзига тўласа ҳам бўлади, бу қайтага врачга ҳам, беморга ҳам фойда. Врачнинг ҳақи кўпаяди, бемордан чиқадиган пул камаяди.

Врач беморга расман ёзиб берган дориларидан ташқари яна бошқа баъзи бир дори-дармонларни ҳам тавсия этиш мумкин. Табиийки, бу қўшимча дорилар учун қўшимча ҳақ тўлаш талаб қилинади. Дори, албатта, шифохонаники, лекин унинг пулини бевосита врачнинг ўзи олади. Бу ишларни амалга оширганда кўп нарса врачнинг шахсий сифатларига боғлиқ. Врач чиндан ҳам ноёб ва керакли дорини таклиф қилиши мумкин, лекин у ноёб хорижий дори деб, бирон-бир ўтмай қолган витаминни бериши ҳам мумкин. Албатта, бу витаминдан беморнинг аҳволи ёмонлашмайди, лекин шу билан бирга, бемор тузалиб дармонга кириб ҳам кетмайди. Беморлар, албатта, врачга ишонишади, бунинг устига дориларни фарқлашга кучлари ҳам етмайди.

Бундан ташқари врачлар шифохонага яқин бўлмаган одамларга пул олиб, касаллик варақаси ёзиб беришади. Керакли ташхис қўйиб, армиядан олиб қолишга ёрдам беришади. Пулнинг асосий қисми бош врачга, тиббиёт бошлиғига, бўлим бошлиғига тегади. Рутбаси пастроқ врачга, табиийки, пулнинг камроқ қисми тегади. Бундан ҳам худди олий ўқув юртидагидек кўп нарса қандай келишилганига боғлиқ. Катталар шифохонасига бош врач орқали ётади, оддий врачларга эса порани уларнинг ўзига ўхшаган оддий беморлар беради. Ҳамшираларга одатда жуда кам нарса тегади, лекин бизнинг шифохонамизда бир воқеа бўлган эди — оғир беморни яхши парвариш қилгани учун ҳамширага машина совға қилишган.

Врачлар ичида катта миқдорда қўшимча даромад оладиганлари ҳам бор — улар ё тор мутахассислар ёхуд аллақачон шаклланиб қолган анъанага кўра кўп ҳақ тўланадиган врачлардир. Тор мутахассис дегани нима? Айтайлик, Ярославлда жуда яхши жарроҳ — гепатолог, яъни сафрони чиқариб оладиган тизим билан ишлайдиган врач бор. Шаҳарда у ана шу соҳа билан шуғулланувчи ягона врач. Лекин ҳамма биладикки, бемор катта пул тўлашга рози бўлган тақдирдагина у боргани кўнади. Анъанавий “пуллик” тиббиёт мутахассислиги — акушер аёллар гинекологлар (бунда ҳақ тўлаш анъанаси хуфия абортлардан бошланган), урологлар (тери-таносил касалликлари диспансерларнинг врачлари), уларга кўпинча муолажа учун эмас, беморнинг сирини сақлаганлари учун ҳақ тўлашади. Терапевтларга, юқумли касалликлар мутахассисларига ва ҳар қанча ажабланарли бўлмасин — жарроҳларга, яъни зиммасига даволаш мажбурияти юкланган врачларга камроқ узатишади. Айтайлик, юқумли касалликлар бўлимига сариқ касалга чалинган бемор тушиб қолса, юқумли касаллар мутахассиси истаса-истамаса уни муолажа қилади.

Агар врач ўзи пул олишни хоҳламаса, у муғомбирлик қилмоғи мумкин. Ҳар қайси бўлимда ўзининг хайрия жамғармаси бор, бу жамғармага бемор гўё чин дилидан муайян миқдордаги пулни тўлаши мумкин. Агар бирорта йирикроқ бизнесмен даволанаётган бўлса, ундан янги мебелми, микротўлқинли печками ундириб олишлари мумкин. Бунга ўхшаш нарсаларни шифохона учун ҳам ёхуд врачлардан бирортаси учун ҳам олмоқлари мумкин. Сўнгги пайтларда миннатдорликнинг янги бир шакли кенг тарқала бошлади: даволаниб чиқиб кетган тадбиркор бўлимнинг ҳамма ходимларини бир ёққа сайрга олиб боради ёхуд ўзининг дала ҳовлисига зиёфатга чақиради.

Шунинг учун, табиийки, бизнесменларга шифохонада муносабат бутунлай бошқача бўлади. Уни алоҳида палатага жойлашлари мумкин, оғриган жойларини тез-тез дорилаб, боғлаб туришади ва ҳоказолар.

Беморларнинг шифохонадаги янги шароитга муносабатлари даставвал уларнинг ёшига боғлиқ. Катта ёшли одамларнинг 98 фоизи шунга аминларки, уларни бепул даволашлари керак. Уларнинг асосий далиллари бундай: “Мен умр бўйи молдек ишладим, марҳамат қилиб, мени энди даволанг”. Баъзи бир беморлар очикдан очик шундай дейишади: “Сен бу касбни билиб танлагансан. Пул ишламоқ ниятинг бўлса, нега бизнесга кирмадинг. Врач фақир одам бўлмоғи керак”. Ўрта авлод вакиллари орасида (40 ёшдан 60 ёшгача) бундайлар 60-70 фоизни ташкил қилади. Ёшлар масаласи жўнроқ. Умуман олганда эса, ўзи бизнес билан шуғулланадиган одам билан битишиш осон кечади. Бу ўринда бошқа муаммо кўндаланг бўлади: улар-ку юксакроқ даражадаги муолажа учун бажону дил пул беришга тайёрлар, аммо бунинг учун кимга мурожаат қилишни билмайдилар. Яъни, тасаввур қилайликки, уларга яхши жарроҳ керак, бироқ улар шифохонада бунақа операцияни ким яхшироқ қилишини билмайди. Врачлардан камдан-кам одам — “Манави Иван Иванович бундан яхшироқ қилади” дейди. Кўпчилиги пулни чўнтакка уради-ю, “Жуда соз, хавотир бўлманг. Операцияни қойил қиламиз!” дейди. Лекин аслида улар нимага қодир эканини ким билсин дейсиз.

Қани энди — бепул медицина сақтаниб қолса, нур устига аъло нур бўларди-ку! Аммо бунга фақат бақувват давлатнинг кучи етади, холос. Бугун бу бизнинг мамлакатда ҳавойи бир гап. Дори-дармонларга, асбоб-ускуналарга пул бўлмаса, беморларнинг овқатига, айниқса, бирон-бир парҳезли таомларига маблағ етишмай турса — яна нима тўғрисида гапириш мумкин? Шунинг учун ҳам бугун врачда ишламоқ учун рағбат бўлсин дейилса, беморларни муолажа учун пул тўлашга аста-секин ўргатиб бориш лозим.

Бошланишида бемор овқатининг пулини, кўрпаю, чойшабларини ювиш ҳақини тўламоғи мумкин. Шунинг ўзиёқ, нафақаларини тежаб қолиш учун шифохонага ётиб оладиган кампирларнинг сонини камайтириш имконини берар эди. Айтмоқ керакки, бу иш анча кенг тарқалган. Нафақаси омонат дафтарига тушадиган кампир уни тежаб қолмоқ учун икки ойлар мобайнида шифохонага ётиб олади, бепул овқатланади, пул сарфламайди. Ахир, аслини олганда, ҳар қандай кекса одамда шифохонага ётиб даволанса бўладиган бирон-бир хасталиги бўлади. Албатта, баъзан бундай хасталикни амбулаторияга қатнаб даволаса ҳам бўлади, ҳар гал, албатта, шифохонага ётишнинг зарурати йўқ. Хуллас, агар лоақал энг кам миқдорда ҳақ тўлашни жорий қилганда, бундай кампирлар шифохонага ётмай кўярди. Худди шунга ўхшаш ҳар хил кўринишлардаги бир хил хизматлар учун тафовутли ҳақ тўлашни амалга оширмоқ зарур. Масалан, сафро қопчиғини олиб ташлаш бўйича операцияни икки хил усул билан қилиш мумкин — анъанавий йўл билан қилганда каттароқ қирқилади — ёки прогрессивроқ усул билан қилганда кичикроқ қирқиладию, қопчиқ махсус асбоблар ёрдамида олиб ташланади. Бемор танлаш имконига эга бўлмоғи зарур — хоҳласа, биринчи усул билан бепул операция қилдирсин, хоҳласа пул тўлаб, иккинчи усул билан қилдирсин. Шошилинч ёрдам учун пул олиб бўлмайди, режали операциялар амалга оширилганда эса оз-оздан бўлса-да, пул тўлашни жорий қилса бўлади. Умуман, ҳамма ишни шунга йўналтириш керакки, ҳар бир одам касал бўлиш маъқул иш эмаслигини, касал бўлса, даставвал, ўзининг ҳамёнига зарар эканини тушунсин, соғлом тарзда ҳаёт кечиришга одатлансин.

Агар мендан “кимга раҳминг келади?” деб сўраса, “солиқлардан бўйин товловчиларга” деб жавоб берар эдим. Тўғри, мен ўзим уларга салбий муносабатдан, негаки, мен бюджет туфайли тириклик қиламан, шу солиқлар кетидан рўзгор тебратаман. Агар мен фирмада ишлаганимда, албатта, бошқача мулоҳаза юритишим мумкин эди. Лекин шуниси ҳам борки, тадбиркор ўз ходимларига ғайриқонуний маош тўлашига йўл қўядиган тизим, биринчи навбатда, ўша ходимларнинг ўзи учун ёмон, чунки хўжайинга ўз ходимларига тазйиқ ўтказишига имкон беради. Ходимлар унга маъқул бўлса, кўпроқ ҳақ тўлайди, маъқул келмаса, камроқ тўлайди. Яъни хўжайин томонидан ўзбошимчалик кўпроқ бўлади, ходимлар томонидан эса ҳақ-хуқуқлари камроқ бўлади.

Менинг яхши бир танишим бор — техника соҳасида ишлайди. Ҳали компьютерни ҳеч ким кўзи кўриб, қулоғи эшитмаган кезлардаёқ уларни йиғиб бошлаган эди. У бизнес билан шуғулланишга аҳд қилди, бунинг учун квартирасини сотди ва пулнинг ҳаммасини радио-электроника билан савдо-сотиқ ишга сарфлади. Квартирасини сотгани учун ҳаммадан таъна эшитди. Ишининг бошланишида техника соҳасида ишлайдиган кўпчилик мутахассислар қатори у ҳам ҳамма ишни қонунга қаттиқ риоя қилиб, амалга оширмоқчи бўлди. Шу кўйи у солиқ идораларига мурожаат қилди. У ердагилар уни бу ишдан қайтаришди: “Нима бало, эсингизни еб кўйдингизми? Бор-йўғингиз совурилиб кетади-ку!” Шундан кейин у бориб ҳаммасини қайтадан хотинининг номига ёздирган, ҳамма ҳужжатларни бошқатдан ёзиб чиққан. Ҳозир у — омади юришган бизнесмен. Мен ўзим талабалик йилларимда чакана савдо билан шуғулланар эдим. Кейин ўйлаб кўриб, ўқиганим маъқул деган тўхтамга келдим. Агар мен бизнес билан шуғулланиб кетганимда, албатта, тиббиёт билан боғлиқ бизнесни танлардим. Ундай бўлганда, мен, албатта, ҳозирги мавжуд қолиғларига амал қилган бўлардим, яъни ҳисоб-китобни икки хил юришиб, солиқларга чап беришга ҳаракат қилардим.

Билишимча, менга ёки менинг яқинларимга бирор нарса ёхуд бирор кимса таҳдид қилса, хавф тугдирса, афсуски, жиноятчилар дунёсига мурожаат қилиш кўпроқ фойда берарди. Улар тезроқ, ишончлироқ ва адолатлироқ иш юритишади. Тўғри, бу ўринда бошқа бир муаммо бор — ишининг битгандан кейин улардан қутулмоқ амримаҳол бўлади. Лекин бунақа воқеалар истаганча топилади. Бир одам иккинчи одамдан пул олади-да, қайтариб бермайди. У жинорий унсурларга мурожаат қилади ва пулни қайтариб олади. Айтганча, жиноятчилар ёрдамида пулни қайтариб олишнинг иккита йўли бор. Қарздор одамдан пулни олиб, жинорий унсурлар уни қарз берган одамга қайтаришади, лекин бир қисмини ўзларига олиб қолишади. Ёки қарздордан кўпроқ пул ундиришади-да, қарз берган одамга ҳақини тўла бериб, ортганини ўзларига олиб қолишади.

Менинг назаримда шундайки, коррупцияга қарши курашмоқ учун аввалдан шундай қонунлар керакки, улар одамларни хуфия иқтисодиёт соҳасига сиқиб чиқармасин. Яна бир жиҳатдан расо солиқлар кодекси зарур. Бу қонунлар қабул қилингандан сўнг солиқлар бобида авфи умумий эълон қилмоқ зарур ва шунга ўхшаш тадбирларни амалга оширмоқ жоиз. Бундан ташқари, ўзининг қонунлари ва фармойишларининг бажарилишига эриша оладиган марказлашган қаттиққўл ҳокимият даркор. Биринчи навбатда ҳокимиятнинг кучи ИИБ сафларини, солиқ идораларини ва шунга ўхшаш бошқа тизимлар сафини тозалашга йўналтирилган бўлиши зарур. Давлат ўз фуқароларига иқтисодий таълим бериш ғамини емоғи керак. Ва ниҳоят, давлат даражасида аниқ иқтисодий — стратегия зарур. Ҳозиргига ўхшаш гоҳ Чубайс, гоҳ Кулик бўлиши мумкин эмас. Ё униси, ё буниси бўлмоғи даркор. Органлардан бугун фақат ФХХга таянмоқ мумкин, холос. Шунда ҳам, албатта, бир қатор шартлар билан, ФХХга чертиб-чертиб танлаб олишади, шунинг учун, ҳар қалай, уларнинг сафида коррупция камроқ бўлса керак. Лекин бу ерда ҳам, албатта, ўзига яраша бошқа хатар бор: ФХХ маданий усуллар билан иш юритишга ўрганган эмас.

“ИМОРАТИМИЗ ОЛДИДА ТУРГАН МАШИНАЛАРГА БИР ҚАРА, УЛАР, АХИР, МАОШГА ХАРИД ҚИЛИНГАН ЭМАС-КУ!”

Б. ФХХ нинг зобити. Уфада истиқомат қилади. Моддий таъминоти — тахминан ҳар бир оила аъзосига 800 сўмдан. Унинг хизмати юзасидан бутун оиласи беғул билетларга ҳаққи бор. Шу сабабдан таътил вақтларида Санкт-Петербургда бориши ёки Қора денгиз соҳилларида дам олиши мумкин.

Бугун коррупция кўп ҳолларда ниқобланган ҳолда намоён бўлади. Масалан, айтайлик, менинг қизалоқларим ўқийдиган мактабнинг 14 (!) йиллиги нишонланади. Биринчидан, бу қанақа сана бўлдики, уни тантана билан ни-

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

шонламоқ керак? Хўп, бунисига ҳам майли. Кўринишидан, совға-саломлар, тухфалар берилаётганга ўхшайди. Улар аввалдан тақсимланиб, тайинлаб қўйилади: бир синф компьютер совға қилади, иккинчиси — видеомагнитофон ва ҳоказо. Бироқ бу “совға”ларнинг ҳеч қайсиси расмийлаштирилмайди, бинобарин, кейинчалик уларни ўзлаштириб олса бўлаверади.

Эки бошқа бир ҳолатни олайлик. Мен уч йил мобайнида квартира ҳақини тўлаганим йўқ, негаки мен яшайдиган уй хизмат жойимизга қарайди — мен квартира ҳақининг 50 фоизини тўлашим керак, мендан эса тўла тўлашимни талаб қилишди. Югуриб юриб бирор натижага эришолмадим. Бундан ташқари прописка учун паспортчи аёл жон бошига 15 сўмдан талаб қилди. Ҳолбуки, бор-йўғи бир неча тийин тўлаш керак, холос. Мен, албатта, ўжарлигим тугиб, умуман, ҳеч нарса тўламай қўяқолдим. Паспортчи аёл, ҳар қалай, ҳаммамизни пропискадан ўтказишга мажбур бўлди. Ёзда мэр ҳарбий хизматчилар ва органлар ходимларининг квартира ҳақини 100 фоиз тўлаши тўғрисида фармон чиқарди. Биз ҳарбий хизмат ҳақидаги қонунга асосланиб, прокурорга мурожаат қилдик. У мэрнинг фармонини ғайриқонуний деб топди. Мэр уч ой ўтгандан кейин фармонини бекор қилди, аммо бу муддат ичида 100 фоиз тўлаб улгурганларнинг ҳеч қайсисига пулни қайтариб беришмади.

Коррупцияга қарши курашда мен қўллайдиган усул битта — қонунни оламан-да, ҳар битта амалдорнинг тумшугига тиқиштираман. Акс ҳолда, на судда, на бошқа жойда ҳеч нарсага эриша олмайман. Ҳозирча эса бизнинг мақомимиз ўз мулкимизни ёхуд ҳаётимизни мустақил ҳимоя қилишимизга имкон беради. Узимизникиларнинг ёрдамида, албатта.

Бизнинг тизимимиз вазифалари жуда тор қўламга эга, шунинг учун унда “чойчақа” ишлаш имкони жуда оз. Жосуслиқ бобида биронтасини қўлга туширсанг, жуда ёрлақганда орден оласан, лекин жосусдан пул ололмайсан-ку! Кураторлик деган бир иш шакли бўларди. Яқин-яқинларда ҳам бу шакл амалда қўлланарди. Айтайлик, сен нефть корхонасига кураторлик қиласан ва унинг маҳсулотини хорижга чиқариш учун лицензия олишига ёрдам берасан. Табиийки, бу ишни беғараз қилмайсан — сен ҳам бунинг эвазига улардан бирор нарсани илтимос қилишинг мумкин ва улар сенга йўқ дейишмайди. Мана, масалан, лоақал, иморатимиз олдида турган машиналарга бир назар ташлайлик — улар, ахир, маошга харид қилинган эмас-ку! Асосан, “Жигули”лар туради. Бошқирдларда нефть жуда кам, сифати ҳам ёмон. Шунинг учун улар нефтни Тюмендан сотиб олишади, ҳатто воситачи фирмалар тузилади. Бугун нефть компаниялари, акционерлик жамиятлари тузилган, директорлар кенгашига Бошқирдистон президентининг ўғли Раҳимов бошчилик қилади. У номига директор, кўғирчоқ. Заводга маҳсулотнинг бор-йўғи 4 фоизинигина қолдиришади, қолганининг ҳаммаси компаниянинг ихтиёрида қолади. Раҳимовнинг қўлида аллақандай яҳудий тижорат бўйича директор бўлиб ишлар эди. Улар нима балони бўлишиб ололмаган, шекилли, Раҳимов уни “республикада ишлаш ҳуқуқига эга эмас” деган тамға билан ишдан бўшатипти. Бунақа тамға фақат суднинг ҳукми билан босилиши мумкин. Бизда муттаҳамлар бутунлай ошқора фаолият кўрсатиш йўлига ўтиб олишган. Аввалги хижолат чекишлар, ниқоблар-у, пардоз-андозлар аллақачон йўқ бўлиб кетган. Раҳимов нефтни республика ҳудудидан ташқарига олиб чиқишни тақиқлаб қўйганидан кейин, ҳамма лицензияларнинг кетидан даромад қила бошлади. Лицензияларни нефть саноати вазирлиги беради. Бу иш ҳам худди ароқ билан қилинадиган ишга ўхшайди. Ҳозир юз яшик ароққа лицензия оласан, уни заводдан харид қиласан, кейин яна шунча яшик қўлбола ароқ қиласан ва уларни магазинларга тарқатиб чиқасан. Ким сени текшириб ўтирипти? Мабодо, бирортаси текшириб қолса, лицензиянг жойида. Нефть билан ҳам худди шундай қилиниши мумкин. Лекин биз бу занжирни охиригача аниқлаб чиқишга ҳарчанд уринмайлик, бирон иш чиқара олмадик. Ҳаммаси жуда махфий. Бизнинг қўлимизда завод директорига нефтни олиб чиқиб кетишга лицензия учун хорижий валютани дипломатларда олиб келиб беришлари ҳақида маълумотлар бор эди. Лекин, менда аниқ маълумот йўқ. Менинг ўзим бунақа ишларга сира алоқадар эмасман, менинг соҳам — коррупция ва уюшган жиноятчиликка қарши кураш. Бу курашни эса пора ёрдамида олиб бориб бўлмайди.

“Меҳмоннавозлик”нинг яна бошқа ўзига хос шакллари ҳам бор. Масалан, сизни текширмақ учун Москвадан одам келади. Биз, албатта, уларни аъло даражада кутиб оламиз. Айтиб қўяй — буларнинг бари ходимнинг шахсий маблағи эвазига қилинади. Ўзингиздан қолар гап йўқ — бизда “вакилларга харажат” деган модда йўқ. Шунинг учун тадбиркорлик билан шуғулланаётган танишларингни қидирасан. Булар, асосан ўзимизнинг соҳа фахрийлари, нафақага чиқиб тижорат соҳасига ўтиб кетишган. Ана шулар бизнинг асосий ҳомийларимиз. Одатда унга катта бўлмаган нарсалар совға қилинади. Масалан, Уфа ҳақидаги китоблар (200 сўмдан чамаси) ёки ликеру ароқ мажмуи ё бўлмаса, бир банка асал (250 сўмлар атрофида). Бунга қўшимча — меҳмонни едириб-ичириш ва жойлаш керак. Меҳмонхона ҳақини кейинчалик уларнинг ўзлари тўлайди, албатта. Лекин вазифа шундан иборатки, бу масалада ҳам уларнинг ўз сармояларини тежаб қолишлари учун шароит яратмоқ керак. Бугун меҳмонхонада туриш учун кунига 270 сўм ажратилган. Менда бир имконият мавжуд — профилакторий-санаторий бор — у ерда 150 сўмга овқат ҳам берилади, ётиб-туриш ҳам мумкин. Буларнинг бари мутлақо дўстона алоқалар асосида қилинади. Бу ойдан бошлаб нарх-наво бир оз кўтарилди, аммо барибир чидаса бўлади. Биз ўзимиз Москвага борадиган бўлсак, ҳар гал совға-салом кўтариб борамиз.

Лекин, умуман, олганда бизда мутлақо маблағ йўқ деса ҳам бўлаверади. Масалан, мен Москвага боришим керак бўлса, пулни ўзим изламоғим керак. Бизнинг ходимларимиз топшириқларни бажаришга сафарга чиқишса, сафар ҳақи олишмайди.

Ўриндошлик билан ишлаш бизга тақиқланган, фақат ўқитувчилик фаолияти бундан мустасно. Бироқ бу ишлар билан шуғулланувчи одамлар бармоқ билан санарли. Бирон-бир имконият — масалан, генералларга хизмат кўрсатувчи омбордан бир жуфти 25 сўм турадиган мўйна қўлқоп олиш мумкин. Лекин уни олсанг — совғага деб йилига икки-уч марта оласан, холос. Ахир, бундан ортиқ нарсани менга ҳеч ким бериб қўймайди-да. Икки-уч жуфт қўлқопда эса бизнес қилолмайсан. Бизга кийим-кечак берилиши керак — агар аввал олганларингни ҳали тўзитмаган бўлсанг, кийим-кечак ўрнига пулини олиш мумкин.

Бизнинг ўз поликлиникамиз бор — у ерда оила аъзоларимиз ҳам даволанади. Поликлиникада ҳеч қанақа олди-берди йўқ. У ердаги врачлар “бизга конфет-у коньяк кўтариб келишади” деб умид қилишса, овора бўлишади. Бизнинг идорамиз бизга жамики дори-дармонларнинг пулини бермаклари керак, лекин уларда маблағ йўқ, шунинг учун тўлашмаяпти — мана, масалан, мен тишимни даволатмай юрибман.

Агар рўзғорда бирон нарса ишдан чиқиб қолса, ҳеч кимни уйимга чорламайман — водопровод жўмрақларини ўзим тузатаман, агар борди-ю, телевизорга ёхуд бошқа бирон техникага шикаст етса, уларни ишхонамга олиб бораман, у ерда йигитлар кўриб беришади.

Менимча, коррупциянинг тарқалиш даражасига кўра ҳозир ҳуқуқни сақлаш органлари биринчи ўринда туради, иккинчи ўринни эса бақувват ишлаб чиқариш корхоналари эгаллайди. Айбдорлар, айтиб назорат қиладиган идоралар, улар қонунга риоя қилинишини тузукроқ назорат қилмаганлари камдек, кўп ҳолларда ўзлари қонунни бузишади. 90-йилларда органлардаги кадрлар сиёсати ўзгартирилди, авваллари одамларни синчиклаброқ ишга олишарди, ҳар бир одамни уч ойдан бошлаб бир йилгача текшириб кўришар эди. Ҳозир эса, айтилайик, бир одам қишлоқни тарк этиб, шаҳарга кўчиб ўтмоқчи: унинг ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига жойлашиб олиши жуда осон, чунки, биринчидан уни текширишга ҳожат йўқ — бутун умр сигирнинг елинини чўзғилаб ўтган одамнинг нимасини текширади? У шаҳарга келиб, ишга ўрнашади, унга квартира ё ётоқдан жой беришади — қарабсизки, бошлиқларнинг гапидан чиқмайдиган бир юввош ходим тайёр! Бизда ўзига тобе ходимлар сифатида овсарларни олишни яхши кўрамиз. Кейин у бир оз ишлагач, ётоқдан квартирага кўчишни ихтиёр этиб қолади, лекин бунга пул қани? Қарабсизки, у пора олабошлайди. Илгари нима дейишарди? “Кадрлар ҳамма

нарсани ҳал қилади!” дейишарди. Ҳозир нима дейишади? “Кадрлар ҳамма нарсани ҳал қилди, тамом-вассалом!” дейдилар.

Ҳозир шундай кўрсатма бор — ишга квартираси бор ёш йигитларни олиш керак. Шундай қилинса, кейин уларни квартира билан таъминлашга ҳожат қолмайди. Нафақага чиқмоқ учун зарур бўлган 25 йилни ишлаб бермоқ учун органларга 20 ёшда ишга келмоқ керак. Суриштириб келсак, бугун 20 ёшлилардан қайси бирининг ўз квартираси бор? Ё ота-оналари бадавлат бўлмоғи керак, ё унинг ўзи ўғирлик билан машғул бўлмоғи зарур.

Бизда юридик факультетларга ёхуд Солиқ академиясига ўқишга қирмоқ учун пул олишади, олганда ҳам жуда катта олишади. Шу тўғрими? Йилига 7-10 минг доллар тўламоқ керак. Бу нима деган маънони англатади? Шуни англатадики, органларга ўғри ва бандитларнинг болалари ишга келади. Улар ота-оналарининг эҳтиёжларига хизмат қилишади.

Қонунчиликнинг ўзгариши, қонунларни ишлаб чиқишдаги чигалликлар ҳам ўзининг салбий ролини ўйнади. Масалан, оператив — қидирув фаолияти ҳақидаги қонунни олайлик. Авваллари телефонлар орқали сўзлашувларни хуффия тинглаш ҳуқуқига фақат бизнинг ташкилот эга эди. Шунда ҳам бу иш прокурорнинг ижозати билан қилинар эди. Эндиликда эса эринмаган одамки бор, ҳаммаси эшитиши мумкин. Истаган тижоратчи бунақа асбоб-ускунани бемалол ўзига сотиб олиши мумкин. Ҳуқуқлар ва эркинликларни бузиш бугунги кунда биринчи навбатда ҳуқуқни муҳофаза қилиш идоралари томонидан амалга оширилмоқда. Нима учун кучлар ва маблағларни майдалаштириб, солиқ инспекциясининг устига яна солиқ полициясини ҳам тузишди! Ахир, уларнинг иккови ҳам тўла куч билан ишлаётгани йўқ-ку? Умуман олганда, ҳозирги давлатимизни полиция давлати деса бўлади. Биз ҳаммамиз аллақандай рўйхатларга тиркаб қўйилганмиз, биз тўғримиздаги маълумотлар ахборотлар банкида сақланади, сақлаганда ҳам ошқора сақланади. Тегишли компьютер тизимидан мен тўғримдаги ҳамма маълумотни билиб олиш мумкин. Унда нафақат менинг исми, отамнинг исми, фамилияси ва қаерда туришим қайд қилинган, шунингдек, нечта фарзандим борлиги, уларнинг ёшлари нечада экани, номларини ҳам ўқиб олса бўлади. Ахир, бу бировнинг хусусий ҳаётига бурнини суқиш эмасми? Яна бу ФХХ ходимларига нисбатан қилинади, ҳолбуки, улар ҳақидаги маълумотлар ҳамини сир тутилган.

Менга қолса, кўланкадаги бизнес билан боғланмаган бирон соҳада ишласам дердим. Мен бунақа вариантларга ишонмайман. Қаерда катта пул айланса, ўша ерда алдов бор, бошлиқларнинг суйгиликлари бор. Мен барибир уларнинг сафига қўшила олмайман. Кўриб турибсизки, менинг бунақа соҳаларни орзу қилишим беҳуда нарса.

Шахсий бизнесим ҳақида ўйлашимга ҳали эрта — нафақага чиқишимга олти йил бор. Қолаверса, феълу атворимга кўра тижоратдан узоқ одамман, нафақага чиққанымдан кейин биронта жойда соқчилик тизимида ишласам керак, шундай қилсам, барибир, ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолиятига яқин бўламан.

Солиқ тизимимиз масаласига келсак, мен шундай ҳисоблайманки, бизда солиқ йўқ, унинг ўрнида талончилик бор. Агар давлатнинг ўзи одамларни солиқдан бўйин товлашга мажбур қилса, одамлар ўлганининг кунидан шундай қилади-да!

Ахир, республикада 14 та ортиқча солиқ бўлса, буни нормал ҳол деб бўладими? Бу ерда, умуман, ғалати бир вазият майдонга келган — эпласанг, қандингни ур! Агар биз солиқларни тўлаётган бўлсак, солиқ тўлашни хоҳлаганимиз учун шундай қилаётганимиз йўқ, балки солиқ тўламасликнинг иложи йўқлигидан шундай қилмоқдамиз.

Кўланкадаги иқтисодиёт ва коррупцияга қарши курашда давлат ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига таяниши керак — тамом-вассалом. Ҳеч қанақа жамоат ташкилотларининг ҳожати йўқ. Мен демократияга ишонмайман. Қўйинг, ҳар ким ўз иши билан шуғуллансин!

Кўпчилик корхоналарнинг раҳбарлари бу корхонанинг ҳиссадорлари эмас, балки давлат хизматчилари бўлмоғи керак. Уларнинг маошини катта қилиб

қўйиш керак, ўзларига ҳам юқори давлат лавозимларини бериш керак. Шунда уларда ўғирлик қилишга эҳтиёж қолмайди. Умуман олганда эса, қўйинг, бу тўғрида давлатимизнинг катталари бош қотирсин!

Мансабдор одам катта маош олмоғи керак, лекин бунинг ўз шарт-шароитлари бор. Мансабдордан жуда қатъий равишда қаттиқ назорат ўрнатишни талаб қилмоқ керак. Одамни жазолашдан аввал, унга жуда қашшоқ аҳволга тушиб қолмаслиги учун бирон нарса бериш керак. Бошқа томондан қараганда эса биз одамларнинг ейдиган нарсаси йўқлигидан коррупция авж олиб кетгани йўқ, балки бизда ҳамма ижтимоий табақалар аралаш-қуралаш бўлиб кетганидан у гуллаб-яшнамоқда.

Умуман, коррупцияга қарши кураш иқтисодиётнинг кўтарилиши билан баравар бормоғи керак, акс ҳолда, ҳеч қандай натижа чиқмайди.

Давоми бор

*Озод ОБИД
таржимаси*

Шерали ТУРДИЕВ

Маърифатпарвар ва сайёҳ

Абдурашид Иброҳимов XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида Крим, Волгабўйидаги татар ва бошқирд халқлари орасида етишган Исмоил Гаспринский, Ризо Фахриддинов, М.Султонғалиев, Аҳмад Заки Валидий Тўғон каби илғор зиёлилар қаторида Россиядаги барча мусулмон халқларининг иқтисодий ва маданий ривожини, истиқлоли, бу йўлда тўсиқ бўлган феодал қолоқлик, жаҳолат ҳамда чор мустамлакачилик сиёсатларига қарши фидоко-рона кураш олиб борган улуғ маърифатпарвар ва ислохотчи қаҳрамонлардан бири эди.

Лекин шунга қарамасдан совет тоталитар тузумининг ғоявий-сиёсий таянчи бўлган коммунистик ғоя ҳукмронлиги шароитида ўтмишдаги Россия мусулмонлари орасида етишиб чиққан мазкур маърифатпарвар ва юрт фидойилари каби Абдурашид Иброҳимов номи ҳам узоқ йиллар давомида ноҳақ қораланиб, унутилиб келинди. Ва сўнги қарийб 70 йил давомида унинг номи фақат татар халқи тарихидангина эмас, балки умуман уларга тарихий урф-одат, шароит, тил, дин жиҳатдан яқин бўлган Россиядаги барча туркий халқлар тарихидан ҳам ўчириб ташланди. Бу даврда гарчи унинг номи аҳён-аҳёнда тилга олинган бўлсада, у фақат ўта реакционер, исломпараст, туркпараст, ғоявий зарарли бўлган татар буржуа миллатчиси сифатида, қора тамга остидагина тилга олинган бўлиб қолди. Масалан, “Татаристон АССР тарихи”нинг 1959 йил Қозонда нашр этилган биринчи китобида ҳам Абдурашид Иброҳимов хусусида худди шундай ноҳақ фикрлар ёзилган эди: “Татар контрреволюциясининг бошлиқлари (Р.Иброҳимов ва бошқалар)

бутун чоралар билан туркпарастлик ва исломпарастлик ғояларини тарғиб қилдилар ва шу билан халқни синфий курашдан четга тортдилар”.

Абдурашид Иброҳимовга бўлган ўта салбий муносабат ўша йилларда фақат татар олимлари орасидагина эмас, балки умуман собиқ СССРдаги барча ижтимоий фан мутахассислари (шу жумладан, рус, ўзбек олимлари) орасида ҳам ҳукмрон бўлган бир муносабат эди — дейиш мумкин. Жумладан, “Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир аъзоси, марҳум рус туркийшунос олими А.К.-Боровковнинг 1940 йилда Тошкентда рус тилида нашр этилган “Узбекский литературный язык в период 1905-1917 гг” китобида ҳам Абдурашид Иброҳимовнинг 1906 йилда Петербургда нашр этган “Улфат” газетасида босилган жаҳон туркий тилларини яқинлаштириш муаммолари ҳақидаги баъзи мақолалари (Ҳожи Мўйиннинг ёзишича, мазкур газетада Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг ҳам баъзи бир мақолалари босилган) ҳам зарарли туркпарастлик ғояларини тарғиб қилувчи мақолалар сифатида айбланиб ёзилади.

Абдурашид Иброҳимовга нисбатан узоқ йиллар давом этган ноҳақ салбий муносабатлар СССРда фақат 80-йилларнинг охирилари ва 90-йилларнинг бошларида собиқ СССР тарқала бошлагандан кейингина барҳам топа бошлади. Бу даврга келиб энди у ҳақда Татаристонда академик Аброр Каримуллин, профессор Фуад Валеев, ёзувчи Тавфиқ Айдин ва бошқаларнинг янги руҳдаги мақолалари босилди. Уларда Абдурашид Иброҳимовнинг татар халқи ва жаҳон туркийлари тарихидаги хизматлари янги мустақиллик даврининг миллий ва умуминсоний қадриятлари нуқтаи назари-

дан туриб холис баҳолана бошланди. Бу жиҳатдан айниқса, улар орасида адиб ва публицист Тавфиқ Айдиннинг Қозонда рус тилидаги “Идел” журнаlining 1991 йил 1-сонида босилган “Габдурашит Ибрагим” номли мақоласи муҳим қадам бўлди. Мақолада муаллиф татар матбуотида биринчилардан бўлиб Абдурашид Иброҳимов ҳаёти ва фаолияти, меросига тамомила янгича ёндашади. Унга нисбатан тарихан бўлган турли даврлардаги турлича баҳо ва қарашлар ҳам уларнинг бугунги кун нуқтаи назаридан қимматлари ҳақида биринчи бор янгича дадил фикрларни ўртага ташлайди. У бу хусусда тўхтаб, 20-йилларда машҳур татар ёзувчиси Олимжон Иброҳимов ва таниқли татар адабиётшуносо олими Жамолиддин Валидий, таниқли турк шоири Муҳаммад Оқиф Эрсой ва бошқаларнинг ўз даврида унга берган юқори баҳоларига қарамай, кейинчалик коммунистик идеология ҳукмронлиги давридаги совет тарихшунослигида унинг номи узоқ йиллар ноҳақ қораланиб келинганлигини очиқ ёзади, унинг таржимаи ҳоли, ижтимоий-сиёсий ва публицистик фаолияти, саёҳатномалари ва уларнинг тарихий ҳамда бугунги кундаги қимматлари хусусида ҳам муҳим фикрларни баён қилади. Унинг маълумотларига қараганда, Абдурашид Иброҳимов 1857 йилда Тобол вилоятининг Торо уездида диний ўқимишли оилада таваллуд топади. У эскича ўқиш ва ёзишни аввал ўзи яшаб турган овул мактабида олгач, Қозон ортидаги машҳур Қашқар маҳалла мадрассасида ўқийди. Мадрасани битиргач, бошқа дўстлари қатори қозоқ овулларига бориб, у ерларда қозоқ болаларига дарс бера бошлайди. Кейинчалик ўз юрти Торога келиб, у ерда бирмунча вақт муаллимлик қилади, лекин бу ердаги тор ва мудроқ ҳаёт тарзи, кишиларнинг фикрий қолоқлиги билимга ўта чанқоқ бўлган Абдурашидни қаноатлантирмайди. Шунинг учун у билимини ошириш ниятида 1877 йилда Истанбулга боради ва у ерда янгича дунёвий илм кишилари ҳамда ислом уламолари билан танишади, сал кейинроқ муқаддас Макка ва Мадина зиёратига бориб, у ерда ислом асосларини яна ҳам пухтароқ ўрганишга киришади. Бу ерда ўша вақтда ҳажа бўлган Шимолий Кавказ халқларининг миллий озодлик ва мустақиллик учун чор мустамлакачиларига қарши курашнинг машҳур йўлбошчиси имом Шомил билан бўлган учрашув унга ғоят кучли таъсир кўрсатади. У шундан кейин 1881 йилда яна Истанбулга

қайтади, узоқ замонлардан буён ўз бошидан чор мустамлакачилик зулмини кечириётган мазлум татар халқини бу истибоддан қутқариш йўлларини қидира бошлайди. Бунинг учун у Россиядаги мусулмонларнинг эски мактаб ва мадрасаларида ислохотлар ўтказишни ўйлайди, диний илмлар билан бирга дунёвий илмларни ҳам қўшиб ўқитиш керак, деган фикрга келади. Ушбу мақсадни амалга ошириш учун юртига қайтиб, эски мактаб ва мадрасаларни ислох қилиш ғояларини тарғиб эта бошлайди, бу борада у Шаҳобиддин Маржоний, Ризовиддин Фахриддинов, Қажум Носирий каби илғор татар маърифатпарварлари билан ҳам яқинлашади, 1892 йилда Оренбургдаги мусулмонларнинг диний бошқармаси воситаси билан ўз диндошлари бўлган бутун Россия мусулмонларини бирлаштириш орзусида бўлади, лекин кейинроқ бу бошқарма орқали ўз режаларини амалга ошириш мумкин эмаслигини англайди. 1895 йил яна Истанбулга боради. Бу ерда энди у “Чўлпон” (Тонг юлдузи) номли китоб ёзиб, унда Россиядаги мусулмонларнинг ижтимоий-сиёсий аҳволи ва у ерларда чор мустамлакачиларининг ўз империяси доирасидаги мусулмон халқларига нисбатан олиб бораётган буюк давлатчилик сиёсати, уларнинг малайларига айланган айрим татар руҳонийларини аёвсиз фожиага ва ўз китобини Россия мусулмонлари ичида махфий равишда тарқата бошлайди.

Абдурашид Иброҳимов 1897-1900 йилларда жаҳон бўйлаб саёҳатга чиқади. Саёҳат давомида Туркия, Эрон, Франция, Италия, Россия, Кавказ, Бухоро, Фарбий ва Шарқий Туркистонда бўлади. Сўнг Петербургга келиб, бу шаҳарда татар тилида газета чиқаришга жазм қилади. Ҳукуматдаги расмий доиралар бунга рухсат бермайди. Сўнг “Мирот” (“Ойна”) номи билан бир китобча чиқаради. Унда Абдурашид Иброҳимов бу ерлардаги мусулмонлар ҳаёти тарзига тўсиқ бўлиб турган ҳамма қолоқ ва эски нарсаларни бунга ташлаб, уни ривожига имкон берадиган янгилликларни, ўзгаришларни киритишга қатъий давъат этади ва бу иш билан бутун Россия мусулмонлари ичида кенг танила бошлайди. 1906-1907 йилларда Петербургда татарча “Улфат” номли газета чиқаради. Газета шу даврда Русиядаги мусулмон мадраса муаллимлари ва шогирдлари ичида ҳам шуҳрат топади.

1907 йилда Фарбий Туркистон — Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Фарго-

на, Етгисув, Олмаста ва бошқа ерларни айланиб қайтади. 1908 йилда у учинчи бор саёҳатга чиқиб, Мўғулистон — Манжурия, Япония, Корея, Хитой, Ҳиндистон, Ўрта Шарқ мамлакатларини кезиб чиқади. Бу сафарги саёҳатини Абдурашид Иброҳимов Истанбулда яқунлайди. 1910-1913 йилларда унинг мазкур саёҳатларининг натижалари ўлароқ турк ва татар тилларида “Олами ислом” асари нашр этилади. Абдурашид Иброҳимов ўзининг “Олами ислом” асарида ўша даврдаёқ дунёдаги барча мусулмонларни дин орқали бир-бирлари билан яқинлаштириш каби ғояларни илгари сурган эди.

XX асрнинг бошларида Туркия матбуотларида босилган Абдурашид Иброҳимов ва унга маслакдош туркистонлик Беҳбудий ва Фитратларнинг мақолалари бу йилларда фақат Туркиянинг ўзидагина эмас, балки ички Россиядаги Қрим, Волгабўйи, Кавказорти, Бухоро ва Туркистон, Қашқар (Шарқий Туркистон) халқлари орасида ҳам кенг тарқала бошлаган ва улар ўртасида кўплаб ихлосмандлар орттираётган эди.

Айниқса, Абдурашид Иброҳимовнинг “Олами ислом” асари шу йилларда Истанбул университетиде ўқиш билан бирга Туркия матбуотида Бухоро ҳаётига оид мақолалари билан фаол иштирок этаётган бухоролик Абдурауф Фитратнинг “Мунозара”, “Сайёҳи Ҳинду” (1911) каби асарларига фикрий жўхатдан таъсир этмай қолмади. Буни япониялик фитратшунос олим, профессор Ҳисао Коматсу ҳам ўзининг 1993 йил Анқарада босилган “XX аср ва инқилобий ҳаракатлар” номли докторлик монографиясида ҳам кўрсатиб ўтади. Унинг ёзишича, айниқса, Фитратнинг “Мунозара” (1911) асарида Бухорода ислохотчиликка оид ғояларни ташвиқ қилишда бу ердаги унинг ўтмишдош салафларидан Аҳмад Дониш ғояларининг таъсири билан бирга шарқлик Муҳаммад Абду (1848-1905), татарлардан Абдурашид Иброҳимов (1857-1944) ларнинг ислохотчилик ғояларининг таъсири бўлган. Олим бу ҳақда тўхтаб, шундай фикрларни ёзади: “Фитратнинг миллий ислохот бўйича салафларидан бири бухоролик уламо Аҳмад Дониш (1827-1897) бўлиб, у XIX аср охирида Бухоро мустақиллигини ҳимоя қилиш учун аниқ чора-тадбирлар ишлаб чиққан эди.

Абдурашид Иброҳимовнинг Бухоро ва Туркистонга бўлган бундай ижобий таъсирларини кейинчалик айрим ўзбек, тожик, қozoқ маърифатпарвар зиёлила-

ри ҳам алоҳида қайд қилиб ўтган эдилар. Айниқса, 20-йиллардан кейин Туркистон ва Бухоро матбуотида босилган айрим мақолаларда Абдурашид Иброҳимовнинг номи қозонлик Қаюм Носирий, Ризо Фахриддинов, қримлик Исмоил Гаспринский каби XX аср бошидаги ички Россия мусулмонларининг улуг маърифатпарварлари ва ислохотчилари қатори фахр билан тилга олинган эди. Уларнинг мазкур даврда Туркистон ва Бухоро мусулмонлари ичида ҳукм сурган жаҳолат ва хурофот, қоқоқликка қарши илгор маърифат ва тараққиёт учун кураш ғояларининг ёйилишидаги тарихий хизматларини холис баҳолаган эдилар. Жумладан, машҳур ўзбек адиби Абдулла Қодирий (Жулқунбой) 1922 йил 1 июлда “Қизил байроқ” газетасида босилган “Жасорат — айб эмас” номли мақоласида бу хусусда тўхталиб Мусо Жорулло (Бигиев), Ризо ва Рашид қозиларнинг (Абдурашид Иброҳимов демоқчи — Ш.Т.) ҳам Исмоилбекларнинг қадрларини ва туз ҳақларини лозимча билмаган шарқ йигити ичимизда турмасин демоқчи бўламан. Уларнинг хизматларини тақдир этмагувчи мажнундир, бошқа эмасдур”, — деб ёзган бўлса, Ҳожи Мўйин сал кейинроқ ёзган “Васлий” номли мақоласида (“Маориф ва ўқитувчи” журнали, 1925 йил, № 9-10) Абдурашид Иброҳимовнинг XX аср бошларида Туркистонга бўлган саёҳати даврларида Бухорода бўлганлиги, бу ерда унинг ўзбек маърифатпарвар шоири Васлий билан учрашуви ва мулоқоти давомида ҳар икки шахснинг бир-бирларига кўрсатган ғоявий ислохотчилик таъсирлари ҳақида, Бухородаги қоқоқлик ва жаҳолатга нисбатан норозиликлари ва бу норозиликларнинг кейинроқ Абдурашид Иброҳимов мақолалари орқали Қозон матбуотида босилиши фактларига доир шундай ёзган эди: “1907 йилда татар олим ва муҳаррирларидан Абдурашид Иброҳимов Туркистон саёҳатига келиб, Бухорога тушганда Васлий унга Бухоро мадрасаларининг усулсизлигини ва ҳукумат идораларининг бузуклиги тўғрисида маълумот берган эди. Сайёҳ Абдурашид Иброҳимов Васлийдан олган маълумотини ўзининг муҳокама ва танқидлари билан бирга ўша вақтда Қозонда чиқадурган “Ахбор” газетасида нашр қилғонда бу воқеа бутун Бухоро уламоларини галаёнга келтирган эди. Шунинг натижасида Бухоро қозикалони Васлийни ўз ҳузурига чақириб олиб, қаттиқ урушқонини эшитган эдик”. Ўзбек матбуоти ва жамоати хо-

димларидан Зиё Саид ўзининг “Ўзбек вақтли матбуоти тарихига материаллар” (1870-1927), Тошкент-1927) китобида шу даврда Тошкентда татар зиёлиларидан Аҳмаджон Бектемиров муҳаррирлигида чиқа бошлаган “Осиё” газетасида ҳам Абдурашидқози Иброҳимовнинг махсус табрик ва мақолалари босилганлиги (ўша китоб, 47-48-бетлар) қайд этилади. 1970-йилларнинг ўрталарида марҳум шарқшунос олим Лазиз Азиззо-данинг ўз кечмиш давларининг хотира-си тарзида ёзилган “Саргузаштимдан бир лавҳа” қўлёзмасида ҳам Абдурашид Иброҳимовнинг хориж ва Туркистон билан алоқасига оид шундай қимматли хотираларни ўқиймиз.

Биз куйида Абдурашид Иброҳимовнинг XX аср бошларида Туркистон ва Бухорога саёҳати давомида ёзилиб, ўз даврида бу ерлардаги жаҳолат ва қоқоқлик, ўлкадаги чор мустамлакачилик сиёсатини аёвсиз фош қилган ва маҳаллий халқларнинг ўша даврдаги илғор маърифатпарварлари Мунавварқори Абдурашидов, М.Бехбудий, Фитрат ва бошқаларнинг ижтимоий-сиёсий қарашларига муайян даражада таъсир кўрсатган “Олами ислом” асаридаги “Туркистонга саёҳат”¹ қисмларини туркчадан баъзи таҳрир ва табдиллар билан эътиборингизга ҳавола этмоқдамиз.¹

Абдурашид ИБРОҲИМОВ

Туркистонга саёҳат

ТУРКИСТОН

Мелодий 1907 йил охирида асл ватаним бўлган Торо шаҳрини тарк этиб, Туркистонга сафар қилишга қасд қилдим. Тошкандгача саёҳат қиладиган шаҳарларим: Омский, Петропавловский, Чилоби, Уфа, Кинел, Оренбург, Оқтепа, Оқмасжид, Туркистон, Тошканддир.

ТОШКАНД

Тошканд бундан ниҳоят қирқ йил муқаддам бир мусулмон мамлакати бўлиб, бугун Русиянинг бир вилояти ва умум Туркистон ҳам, Фарғона ва Сирдарё вилоятларининг ҳам марказидир. “Тошканд” хорижда бир шаҳар деб тасаввур қилинса ҳам бу ерда у икки мамлакат каби икки даҳага бўлинган, бир шаҳар бўлгани ҳолда икки хил идорага бўлинур: яъни у русия даҳаси, аҳли ислом даҳаси деб юритилади.

Рус даҳасида асосан руслар туришади. Мусулмонлар бор бўлсалар ҳам жуда оздир. Уларнинг аксарияти ерли аҳоли бўлмай, ички Русиядан келган татарлардир. (Ерли аҳоли татарларни нўғай дейишади, зотан умумтуркистон аҳолиси Русия татарларини нўғай дерлар.)

Рус Тошкандида ғоят тартибли бино ва савдо уйлари, текис уйлар, электр нурларида сайр қилиб юришлар Оврўпанинг бир намунасидир. Аммо ислом Тошканди аксинча, бундан беш юз йил аввал қандай аҳволда бўлган бўлса, ҳамон ўша аҳволдадир, илк баҳорда, баҳор охирларида шаҳар ичида уйлардан уйларга пиёда юриб ўтишнинг ҳам иложи бўлмай қолади. Буни ҳатто сўз билан ҳам таърифлаб бўлмайди, чунки, бу йўлларда фақат от-улов биланги-

¹ Мазкур асарнинг ксеро нусхасини бизга Токиодан йўлланган япон туркийшунос олими, профессор Ҳисао Коматсуга миннатдорчилик билдираимиз.

на юриш мумкин бўлиб қолади. Ҳолбуки, шаҳар бир шаҳардир, Тошканддир. Идораси бир, қирим-чиқимлари бирдир. Умум аҳолининг асосий қисми мусулмонлардир. Даромад асосан мусулмон қисмидан олинур. Фақат сарфи-ҳаражатлар христиан идораларига сарф қилинур.

Ёлғиз Тошканддагина эмас, умум Туркистонда ҳам аҳвол шундайдир: рус Самарқанди обод ва таъмур, ислом Самарқанди ботқоқлик, рус Ҳўқанди обод ва тартибли, ислом Ҳўқандида эса на пиёда, на от-улов билан юриб бўлади. Рус Марғилони билан исломий Марғилони ҳам худди шундай ўз номларига ярашади.

Ҳокимият қуввати русларда, мамлакат даромади ва ерга эгалар ҳам улардир; рус қисмларидаги йўлларга умум даромаддан пул ажратилади, аммо исломий қисмдагиларнинг йўллари нима бўлса бўлсун бир сўм ҳам сарфланмайди, на бир текис йўл, на бир чироқ бор, ҳеч вақо йўқ.

Мусулмонларга у қадар ободончилик шарт эмасми? Фақат асл матлаб ундагина эмас, балким қулай йўллар бўлмаса ҳам қўшнидан-қўшнига заҳматсиз ўтиб борадиган даражадаги бир йўлакчалар бўлса ҳам майли эди. Лекин хориждан келадиган ажнабийлар амалда мусулмонларнинг удум истеъдодларини камситиб, ҳеч бўлмаганда улар қўшнуларидан ибрат олмаслар, аслда уларни исломият шундай тарбия қилган деб, бундаги камчиликларни яна исломиятга тўнкашдан тоймадилар.

Ислом Тошканди қадим бир шаҳар бўлгани билан йўл ва кўчалар тордир, фақат тор кўча таъмирланмас, балки тор кўчаларга (йўлак) солиш қулай бўлур, оз сарф билан таъмирланса бўлади. Модомики, шаҳар доираси бирдир, шаҳар даромади бирдир, йўл ва йўлаклар таъмироги шаҳар идорасининг вазифасидир, рус маҳалласининг таъмир таъминотидан шаҳарнинг мусулмонлар қисмидаги маҳаллаларга не учун маблағ ажратилмас? Улар нима учун тозаланмайди ва таъмирланмайди? Булар ҳатто ўйлаб ҳам кўрилмайди?..

... Ҳақиқатни яна ҳам очиқ англамоқ учун бу ерда қуйидаги фикрни кўрайлик: Тошканд аҳолиси жаъми 200000 киши ҳисобида бўлиб, булардан 18 фоизи христиандур, бошқаси мусулмонлардир. Тошканд шаҳар идорасида жаъми 72 аъзодур, булардан 24 мусулмонлар, қолганлари христиандур... Шу ҳолда инсонийлик ва тенглик, ўзаро муомула-муносабалар қаерда қолди?

Тошканд шаҳрида ва умум Туркистонда яна бир ғариб ҳол бордурки, унга таажжубу ҳайратда қоласан киши. Бу шаҳарда ички Русиядан келган татарлар кўпдур. Туркистоннинг ҳар вилоятида татар борки, Туркистон аҳолисининг бу татарларни нўғай деб аташларини юқорида айтиб ўтдик. Амалда бу нўғайлар ҳақида яна бир тенглик йўқ. Нўғайларнинг аксари Туркистон истилосида аскарий хизматда хизмат қилганлар, рус аскарлари билан баробар Туркистонга борганлар, дин қардошлари билан урушганлар, Туркистон истило қилингандан сўнг улар ҳам ўша ерларда қолганлар.

Энди бўлса, кейинги вақтларда, Русия ҳукумати тарафидан Туркистон вилояти учун махсус бир қонун чиқарилди. У қонунга кўра нўғайлар, умум Туркистонда ер-сув, мулк олишларига ҳақлари йўқ эмиш, энди амалда умум Туркистонда нўғайлар жой-мулкларини сотмоққа мажбур бўладилар ва сотадилар ҳам. Агарки қонун ихтиёри билан сотмасалар ҳукумат солиғи тазйиқида сотилар. Бу ҳам нўғайларнинг Туркистон истилосида мўмин қардошларига қарши курашларда тўккан қонларининг мукофотидур!..

Ман Тошканд шаҳрида бир қадар истиқомат қилдим, уламо ва аъёнлардан бир қанчалари билан мулоқот қилиб, маориф соҳалари билан қизиқдим ва бир қанча дўстлар орттирдим. Булар воситаси билан олган маълумотларимни “Шўро”¹ журналида ёзиб ўтмоқчиман.

Русия ҳукумати умум Туркистон вилояти идораси учун айрим бир қонун чиқариб умум Туркистон идорасини ички Русия идорасидан фарқламоқчидур, Туркистонда аҳоли ҳуқуқи масаласи, бугун Русия одамлари ҳуқуқига

¹ “Шўро” 1908-1917 йиллар Оренбургда чиқан татарча ижтимоий-сиёсий, адабий журнал. (Тарж. изоҳи.)

эга эмасдур... Киришда айтиб ўтганимдек, Тошканд бутун Русиянинг бир вилоятидур. Фақат тошкандли Русиянинг фуқароси эмасдир. Тошкандли бир мусулмонга фуқаро дейишдан кўра асир демак яна муносибдур. Зеро Тошкандлига фуқаро муомиласи қўлланилмас, айниқса Тошканд нўғайлари фуқаро эмасдурлар. Агар фуқаро бўлсалар эди, улар Тошкандда ўзлари учун доимий бир ватан ва масканга эга бўлардилар. Бу ерда яна айтишим керакки: Тошканд бир вилоятдир. Фақат бу ерда вилоят валийси (губернатор)дан ташқари фавқулодда аскарый қўмондони (генерал губернатори) ҳам бордир. Бу мақомда бўлган одам ёлғиз Тошканд учунгина эмас, балки умум Туркистон вилояти учун ҳам бир ҳокими мутлақдир.

... Туркистонга оид масалаларда яна қонунга эътибор этмак керак бўлур. Фақат Туркистон вилоятигина эмас, ҳатто Бухоро амирлиги ҳам аксар масалаларда бу мақомда (яъни Туркистон генерал губернаторлиги — Ш.Т.) бўлганларнинг тахти тасарруфоти агрофида бўлинув. Бул Бухоро амири ҳам бир масала учун Петербургга мурожаат этажак бўлса, яна бир мақомда бўлган зотнинг (яъни Туркистон генерал губернаторнинг демоқчи — Ш.Т.) розилиги воситасида мурожаат этабилур. Бу мақом йўлини аҳоли назарида яна ярим подшоҳлик саналар. Асли Туркистон мамлакатининг ҳаёти ва бойлиги шу ярим подшоҳнинг дасти тасарруфида бўлинув. Тошканд шу мақомдаги марказ бўлиши эътибори билан ҳам катта бир маъқега эгаллигини ҳисобга олганда, киши маъқур марказдаги мусулмонлар маҳалласининг ботқоқлик бир ҳолда қолганига ҳеч ҳам ақли бовар қилмайди. Бундай бир марказда бизни баён этганимиз каби чидаб бўлмайдиган бир аҳволдаги маҳалланинг борлигига ишонгинг ҳам келмайди. У қандай маҳалла? Юз саксон минг аҳолиси бўлган бир мусулмон маҳалласи. Мен қатъиян айтаманки: Туркистон вилояти жойларида бундай шаҳарларнинг борлигини Оврўпа сайёҳларидан бирортаси ҳам бир нарса ёзмагандир. Ёхуд ёзган бўлсалар ҳам қусурни муглақо исломиятга тўнкаб ёзганлар холос.

Тошканд мусулмон аҳолиси бу ҳол ишлардан гап очиб бир неча бор ҳукуматга мурожаат қилганлар ва ҳатто Петербургга хусусий вакилларни ҳам юборган эдилар. Ва иккинчи дума мажлисида Тошканд вакиллари яна бу масалани музокара мажлисига қўйган эдилар, фақат эшитиб эътиборга оладиган бирорта одам топилмади. Ҳатто баъзи дума аъзолари буқун Тошкент вакилларининг сўзларига ишонгилари ҳам келмасди.

Тошкент буқун Туркистонда улкан бир тижорат марказидир. Бу ерга Оврўпа марказларидан савдогарлар келур... мусулмонлардан яна сармоядорлар бўлар. Савдо ишида ерли яҳудийлар олдинда бўлсалар ҳам мусулмонлардан ҳам ишбилармон йирик савдогарлар бордур. Айниқса, кейинги вақтларда умум Туркистонда Хамирқон номидаги пахта савдоси муҳим ўринни эгалламоқдадир.

Буқун пахтани ишлаш учун бир қанча фабрикалар бор. Бир қанча муҳим ишларда бу кун мусулмонлар олдиндадир.

Фақат шуниси характерлики, шу кунга қадар Туркистон мусулмонлари учун бир мактаб йўқдур. Ерли мусулмонлар орасида рус тилини биладиган одам нодир ҳисобланади. Мусулмонлар миссионерлардан кўрққанидан шу кунгача болаларини рус мактабларига бермаганлар. Шу тариқа умум Туркистон мусулмонлари жаҳолат дарёсига гарқ бўлиб, ахлоқий бузилиш ҳоллари тараққий этмақдадир... Туркистон мусулмонларининг ҳар билимда ўз ҳимматлари билан очилган ибтидоий мактаблари, эски замонлардан қолган мадрасалари бўлиб, бироз умидлари яна шулардадир, ҳаёт асари кўринадиган бўлса, яна шуларда кўринадилар...

Тошканд аҳолиси меҳмоннавоз, олижаноб, мунис, фавқулодда истеъод эгаси бўлуб, ҳақияга молик одамлардир, ичларида оз бўлса ҳам, ҳеч мактаб кўрмаган, лекин рус ва немис тилида мукаммал сўзлашувчи одамлар бордур. Афсуски, муҳим ва зарур бўлган миллий тарбия тақдирланмайдир. Умид қилинадиган бир муҳим жиҳат ҳам борки, у ҳам бўлса Тошканд мусулмонларининг тижорат ишлари билан ҳар тарафга чиқишларидир. Улар Москвада, Петербургда ва бошқа бир қанча шаҳарларда тижорат ўринларини очмишлар: буларнинг авлоди ҳеч шубҳасиз борган ерларида миллий фикр билан танишдилар ва шу тарзда истиқболда ўз-ўзидан бир кун майдонга келажакдир.

Тошканд халқи асл ўзбек, ёхуд меҳнаткаш туркийдан иборат бўлиб, тиллари холис туркий ўзбек шевадир. Форсий сўзловчилар ҳам кўп кўрилади...

Билмайман, негадир ерли мусулмонлар умум Туркистон ва Бухоро мусулмонларини “сарт” деб атайдилар. Хусусан, бизни татарлар ва руслар “сарт” таъбирини истемол этарлар. Фақат аксар сартлар буни қабул этмаслар, ҳатто баъзилари буни хуш кўрмайдилар, ўзларини шаҳар халқи деб атайдилар.

Тошкандда асори атиқадан ташқари, бир қанча мадрасалар, жомеъ масжидлари бор. Ҳукумат тарафидан очилган кичикроқ бир кутубхона билан музейхоналар ҳам бор...

ҚАДИМИЙ БУХОРО

Мен Тошканддан Бухорога бордим. Бу ер қадимдан ҳақиқий илм манбаи бўлган муқаддас номдаги бир мамлакатдир. Шунинг учун уни “Бухоройи шариф” дейдилар.

Бухоро ҳақиқатда ўз вақтида муқаддасликка лойиқ бир мамлакат бўлгандир. Киши шаҳарда ислом тарихига мурожаат этажак бўлса, имом ал-Бухорий, шоир, уламои зоҳири ва ботинидан жуда кўп улуғ ислом зотларининг номларини ўқишар. Уламои Мовароуннаҳр номини қозонмиш Бухоройи шариф исломия салтанати ва уламои диния манбаи бўлмишдир.

Ҳозир ўша Бухоро қайси аҳволда ва нималарга эга? Бугун яна Бухоро бир иморати исломия мумтозадур, у қарийб икки миллион аҳолиси бўлган бир мамлакатдир, узоқдан эшитганлар эҳтимолки, мустақил бир давлатдир деб ҳам ўйлайдилар. Ҳақиқатан Бухоро идораси ҳамон мустақил бир мамлакат кабудур: мамлакатда соҳиби ал-мулк Абдулаҳадхон — бир амири мутлақдир, ўзидан сўрайдиган бўлсангиз, ман амирман — дейди, аммо мамлакатнинг эгасиман демайди. Аслида Абдулаҳадхон бир рус амалдоридир, рус генералидир. У Бухородан йигирма-ўттиз километр четда “Кармана” деган ерда яшайди, йигирма йилдирки, Бухорода борлиқ сарой салтанати “арк” бўш, у бир ҳукумат кўноғи ўлмушдир. Энди Бухоро нуфузи ичида амирнинг исми бор, жисми йўқдир...

Бугун Бухорода амири ижроия (қушбеги) номи билан аталадиган бир маъмур бўлуб, амирликни қонунлашган ҳолда у идора қилар. Шариат амри эса фикҳия китобига мувофиқ суратда амал қилмоқ шарти билан (“Қози калон”) идорасига ҳавола қилинадир. Бундан бошқа бу ерда тингловчи номидаги мулк идорасига алоқадор бўлган бошқа бир тарбия берувчи (жазоловчи) маъмур ҳам бор. У муҳтарам зот ихтиёриндадир. У шариатга хилоф бўлган ҳар қандай иш қилса ҳам зарари йўқ, аммо бошқа бирор кишида шариатга хилоф бирор ҳол кўриши билан гуноҳга ботирар.

Фақат “дарра” деб аталувчи асбоб зарби тушгандан кейин оғриган ерига оғир бир ёғочни бостиради. Буларнинг ҳаммаси адолат номи билан ижро қилинадир.

Амалда Бухоро идораси шундан иборатдир. Вилоятларда бу уч маъмуриятнинг вакиллари бордики, улар ҳам ҳар бири ўз вилоятида ҳамон мустақил кабидир. Бухоро ва унинг атрофида шариат ҳукмининг бугун ижроси учун руслар тарафидан ҳеч бир қаршилиқ йўқдир.

ЗИРОЖАТ ВА ТИЖОРАТ

Бухоро сатҳи ғоят текис (очик) бўлуб даромадлари жуда кўпдир. Букун Бухорода ҳар нав нарсалар бордур. Ҳайвонот, айниқса, кўклам ғоят гўзал, ғоят мақбул ва мўътабар бўлуб, илк баҳорда кўзи териси тижорати савдоси билан катта иш олиб борилади. Бу кўзи териси Оврўпагача жуда машҳурдир. Кўзи туғилгач, фақат ўн беш кунча тутарлар, сўнгра сўйиб терисини оларлар. Бундан ортиқ туғиб турмайдилар. Чунки, кейин терининг аввалги латофати ва жингалаклиги йўқолур. Ушбу тери ғоят қимматлидир. Баҳоси ўн руб-

лдан йигирма беш рублга қадар чиқар. Айниқса, аёллар учун муҳим зийнат ҳисобланади. Бу териларни қорақўл терилари дейишди, булар ёлғиз Бухоро ва Афғонистонда етишади. У дунёнинг бошқа ҳеч бир тарафида бўлмайди. Ов-рўпаликлар бир вақтлар уни ўз мамлакатларида етиштирмоқ учун ҳаракат қилсалар ҳам муваффақ бўлолмадилар.

УЛАМО, ТАЛАБА, МУДАРРИС ВА ТАҲСИЛ

Бухорода уламо қанчалиги маълум эмасдир: у ерда тахминан икки юз мадраса билан йигирма етти минг қадарли талаба бор. Мадрасалар ичида ғоят қадим бинолар мавжуд. Мадрасаларнинг болалари мунтазам бўлгани каби сонлари ҳам кўпдир. Бухоронинг энг кўп даромади олий мадрасалардан келиб турадир. Бу ердаги мадраса ҳужраларида турувчилар талабалар бўлса ҳам ҳужраларнинг асл эгалари сармоядорлар ва бойлардир.

Ҳатто қозикалон ва муфтийларнинг ҳар бири, олий мадрасаларнинг гўзал ҳужраларини ўзлари эгаллаб вақфларини ейдилар. Бечора талаба бўш ҳужрада ётиб қолганига хурсанд. (Агар бўш ётиб қололса.) Ҳужранинг эгаси талабадан бир миқдор пул ҳам олар, ҳеч бўлмаса, талабани хусусий тарзда дарсига давом этмакига мажбур этар. Баъзи талаба бечоралар ҳужра харжи учун жоҳил мударислар ҳузурда умрларини зое этмакка мажбур ҳам бўларлар...

Мадрасалар доимо вақф эгаси ўлуб, вақфлари абадийдир, бизнинг Маккайи мукаррамадаги ўзига хос бўлган муқаддас жойдаги мадрасалар каби мутлақо мулки ҳолис шаклида эмасдурлар...

Бухоро уламози ва талабаси ўртасидаги аҳволга келганда улар ҳали уйғониш аҳволида эмаслар. Янги мадрасалар орасидаги аҳвол илгаригилардан чекинмоқда. Унинг ғалабаси келажақдир. Баъзи мадрасалар орасида бу кундан эътиборан бир қарорга келиш лозимлигини эътироф этмиш одамлар яна кўринмоқда. Фақат талабаларга хос бўлган сустлик, бўшанглик ва ялқовлик кўринишлари ҳали-бери бирдан тугатилиши қийин кўринади. Баъзи уламолар билан ҳам мулоқот қилдим. Собиқ қозикалон жаноблари билан ҳам музокараларда бўлдим. Қозикалон жаноблари ҳар нақадар усули тадриснинг ислоҳи лозимига қаноат этувчи бўлмаса-да, баъзи талаба учун кераксиз — ўзини ўзи қийнашни, ҳар йил дарс имтиҳонида боланинг жонини олишни иқрор этарди.

Янги дарс бошлашга ҳозир бўлажак талаба дастлабки дарс мажлисига ҳар хил қутлов нарсалар ила келур, булар кўп нарсалардан иборат фойдасиз сарфу харажатлар, бундан ташқари мударрис жанобларига бир (сарпо) халат, фахрия либос олинур ва пул тўпланиб берилур. Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, талаба учун унинг имкониятидан ортиқ солиқлардур, улар фарз даражасида ривоят ўлинур. Амалда эса қозикалон буларнинг лозимсиз бир оғирлик эканлигини эътироф этди.

САЙИЛ

Бухорода тилга олинадиган яна бир гўзал иш бор, у ҳам бўлса, шаҳар ичида бўладиган сайилдур. Бухороликлар умумият-ла аҳли касб ва аҳли тижоратдур. Улар қаерда бўлсалар ҳам касб ва тижорат билан машғул бўларлар. Баъзан ерларда кўрилмакда бўлган сайиллар, жумладан Шарқий Туркистонларда кўринса ҳам, у Бухородагидай сайил эмасдур.

ОСОРИ АТИҚА

Бухорода осори атиқа номига кўрилажак бир иш бор бўлса, у ҳам масжид ва мадрасадур. Бухорода Темур давридан қолган тўплар ва аслаҳаи қадимий муносиб ҳайратдур. Булардан ташқари арк ичидаги қадимий китоблар ҳазинаси ҳам бордирки, қанча китоб мавжуд эса ул ёзилиш даврига кўра бундан саккиз юз ва минг йиллар аввалларга тўғри келади.

МАЪШОРАТ

Умумшарқ миллатларида бўлгани каби меҳмоннавозлик ва керагидан ортиқча тавозеъ, тағи тўғриси, риёкорона силлиқ муомилалар буларда яна бордур, хусусан амрларга таъзим даражасидадир. Бир кўп нарсалар бордирки, инсон ёзажак бўлса, қалам маъсул ўлур...

АСКАРЛИК

Бухорода аскарликдек мувофиқ бир иш ҳамон йўқдур десам ўринли бўлур. Сипоҳилар деб аталадиган инсонлар бор бўлса ҳам булар фақат емак-ичмакдан бошқа бир вазифа ила машғул эмасдурлар.

Бухорода аскар олиш бир умумий қоида шаклида эмасдур. Бир одам бир гуноҳга тортилса, жазоси аскарликдир. Яна қизиги шулки, ҳеч гуноҳсиз бир одамнинг уйига бир-икки одам келиб ғавғо қилса, “биз бу одамнинг киши-си учун ғавғо этдук”, — десалар, бечоранинг одамини аскарликка олурлар. Бу эса нақадар беғуноҳ масъулларнинг жонини ёқмоққа сабаб бўлар. Бухорода бу санъат ила майишатини таъмин этувчи махсус кишилар бор, улар беғуноҳ одамларни қўрқитиб пул олурлар.

БУХОРО ПУЛИ

Бухоро ўлкасининг махсус соққаси бордур: олтун ва кумуш, майда тангалари бор. Майда пулларни “пули сиёҳ” деб аташади, тахминан бир пора қиймагиндадир. Аслида эса у шу пули сиёҳдир.

Амалда шу пул масаласи ҳарна бўлса ҳам бир наъв истиқлолият шойибасини келтирур. Руслар ҳам бу пулларнинг чиқарилиши учун бир муддат хили қарши бўлдилар, фақат ҳар на сабаб монёъ бўлсалар ҳам мувофиқ бўлолмадилар. Руслар Бухорога махсус қоғоз пул чиқармоқчи бўлган бўлсалар ҳам амирот муваффақ этмаиш...

БУХОРОНИНГ ИСТИҚБОЛИ

Бухоро ҳукумати ҳозирги аҳволда ҳам ва кейин ҳам бир жиҳатдан хайрли бир умид берадиганга ўхшамайди. На бухороликлар учун ва на бошқа бир мусулмонлар учун ва на-да диёнат ҳам, на-да инсоният нуқтаи назариндан бир манфаат беришдан анча узоқдир. Ёлғиз бир амир унвонига эга бўлган бир рус ходими Абдулаҳадхон эҳтиёжларига хизмат қилишга тобе, Бухоро миллатининг истеъдод қобилиятларини маҳв этмакдан бошқа ишга ярамаган бир ҳукумати мустабид маҳсули бордурки, тўғридан-тўғри ё Бухоро халқини йиғиб тўплаган пулларини Петербургга оширмоқ учун бир восита, бир баҳонадир. Бухоро амири у қадар бир “олижаноб” одамдирки, қаерда руслар бир ишга киришмоқчи бўлса у ерга етишар, Болтиқ денгизиди бир жанг кемаси тамомила амир пуллари билан ясалур. У япон-рус урушида русларга беш миллион рубл кўмак бермушдир.

Талабалар илми билан кўп қизиқдим, талабаларнинг истеъдод даражасини текширдим, қисман Бухоро талабасида бир наъв истеъдод мавжуд бўлдуғи кўринди. Ман бу ерда бўлганимда яна Русиянинг Когонда бўлган маъмури Бухоронинг баъзи саройларини текшира бошлади, ўша кунлари талабалар ўртасида ўғирлик бўлган эмиш ва баъзи жойларда афкори оммани чалғитадиган мақолалар тарқатилган эмуш, бу икки ҳодисанинг шубҳаси бизни бир дақиқа ул Бухорони тарк этишимизга сабаб бўлди.

САМАРҚАНД

1908 йил феврал бошларида Бухородан чиқиб, Кармана, Каттақўрғон, сўнгра Самарқандга келдим.

Осиё оралигининг маркази ва Темур учун рўйи заминнинг сайқали бўлган бу бадийий нақшинкор шаҳар қадим бир замонлар Осиё қаҳрамонларининг пойтахти бўлган бўлса ҳам бу кун қадим ислом меъморчилигининг инъикоси ва харобасидир. Самарқанднинг нуфузи етмиш мингчадур. Умум аҳолиси ўзбекдир. Бир замонлар Самарқанд Бухоро хонларининг ёзлиқлари ҳам бўлган, дейишади, бу ер бир вақтлар эронлилар кўчиб келган ерлар ҳам эмиш, шу сабабли умумсамарқанд аҳолиси туркий ва форсий сўзлашадилар, ҳатто ўқиш ва ёзишни билмайдиган авом халқ ҳам ҳар икки тилда гаплашаверади...

Самарқанд бир замонлар илм бешиги бўлиб, бу ерда улуг дорилфунунлар, буюк расадхоналар шаҳарга улугворлик ва гўзаллик бахш этиб турарди. Ушаларнинг қолдиқлари бўлган Тиллақори ва Шердор мадрасалари уларнинг жисмлари инъикосидир. Ҳақиқатан ҳам Самарқанд бир замонлар илм манбаи бўлган. Уларнинг ҳақиқий акси бўлган мадрасалар, улуг жомеълар ичдан ва тишдан қараганда ҳам чинакам санъат нафисаси ўлчови бўлиб, маҳобатлари ақлларни ҳайратга келтирадиган даражадир. Ҳозир Тиллақори мадрасаси атрофида гоят юксак бўлган икки минора бордурки, бугун бу ерларда шундай бир минора қуриладиган бўлса, буюк фидокорликларга эҳтиёж ҳосил ўлмоқ билан бирга яна меъморчилик илмига мос бўлган ҳайратли санъатни ва у нафосатни қайта вужудга келтириш мумкин эмасдир.

МАЗҲАБИ УСМОНИЙ

Петербурги илмий кутубхонасида бир мазҳаби қадим мавжуд бўлиб, ажнабийлар тарафидан зиёрат қилинмоқдадир. У мазҳаби Шариф Саид Усмонга мансубдир. У шу номда шуҳрат топгандир.

Бу мазҳаби шариф русларнинг истилосидан аввал Самарқандда Хўжа Абдулло-ал-Аҳрор масжидида бўлган экан. Русларнинг Самарқандни истилоси вақтида 1869 йил 24 июлда машҳур генерал Кауфман тарафидан Петербург кутубхонасига юборилган. Асл мазҳаби шарифи генерал майор Абрамов Аҳрор масжиди уламосидан Абдужалил ва муфти мулла Мўмин номли икки зотнинг фатвосига биноан юз рубл ҳадя бадалида Кауфман жанобларига тақдим этилмиш, яна айни мулло Мўмин муфти билан Абдужалил ривоятига биноан асл мазҳаби шариф Самарқандда тағи Истанбулдан Хўжа Аҳрор ҳиммати билан бундан тўрт юз йил муқаддам келган эмиш. Китоб юзасида ҳозирга қадар ҳазрати Усмоннинг қони аломати мавжуддир. Ривоятга кўра бу мазҳаб ҳазрати Усмоннинг шаҳидлиги вақтида ўқилмоқда бўлган мазҳаб эмиш, қатл бўладиган кун қонлари таълимотлари юзига оқмиш. Шу қон асри олий ҳаловат ила қолмиш дея талқин ўлунур. Фақат рус муҳаррирларидан машҳур Шибунин бу мазҳаб ҳақида хусусий бир асар ёзмиш. Бу зот мазкур Қуръонни жуда қадим бўлмоқ эҳтимолини шарҳ этимдир...

Петербургда мавжуд мазҳаби Шариф варақларида қон асари каби бир нарса бор, лекин қон бўлмоқ эҳтимоли ҳам қатъий эмасдур. Хулоса бу Қуръон мазҳаби Усмоний эмасдур дейилса ҳам бўлур.

Бу Қуръонни бу кунга қадар мазкур кутубхонадаги мавжуд баъзи варақлари нуқсонлидир. Бу орада Сибиряков номли бир зот бу Қуръонни тошбосма усулинда икки юз нусхага бостирмиш, бир нусхаси икки юз рублга сотилмиш эди.

ФАРҶОНА ВИЛОЯТИ

Ман Самарқанддан Фарғона вилоятига бордим, Хўқанд, Наманган, Марғилон, Андижонларни кезиб чиқдим.

Буларнинг асоси ҳам юқорида айтганимдек, икки хил шаҳар ва маҳалладан — рус ва мусулмон маҳалласидан иборатдир. Хўқандда тўқсон беш минг

аҳоли бўлуб, бундан фақат учдан бир қисми рус бўлгани ҳолда рус маҳалласи ғоят мунтазам, мусулмон маҳалласи бўлса юриб бўладиган аҳволда эмас, Умумтуркистонда илм хусусида Хўқанд иккинчи ўринда туради. Аввало Бухоро, кейин Хўқанд. Бу ерда ўтмиш хонлар номидаги ғоят кўркам мадрасалар кўзга ташланади. Булардан бошқа мусулмон санъатининг нақшинкор намуналари сифатида “Худоёрхон саройи” номли бир мукаммал сарой ҳам бордирки, бугун у аскарлар қишлайдиган бир жойга айлантирилган. Бу сарой бундан ўттиз беш йил муқаддам бир мусулмон ҳукмдор саройи салтанати мужассаами бўлгани ҳолда, бугун рус аскарлари қишлайдиган бир жойга айланган.

Бундан қирқ-эллик йил муқаддам азиз ва мукаррам бўлиб, ички ва ташқи томонлари нафосат билан нақшланган бир ислом қасри бугун разил бўлдим, хароб бўлдим, бузилдим деб фарёд қилаётгандай. Бундан қирқ йил муқаддам ичкарисиди зикр ва тасбеҳ ва тиловати Куръон ўқуларкан, бугун бу ерда бузуқлик ва ярамасликлар бўлаётганини сўйлайдурлар.

Бу разолатлар ҳар бир хўқандлининг кўзи ўнгида рўй бермоқда. Хўқандлилар бу кун қон йиғласалар ҳам оздир, фақат инсон асоратга тез кўникар экан.

Хўқандда ғоят олим ва фозил кишилар бор, тарбия бор, фақат уни ҳимоя қилиш йўқ, ғайрат йўқ, ҳиммат йўқ, миллият йўқ. Шунинг учун ҳам бир мусулмон ҳукмдорининг ушбу шарафли саройи рус аскарига қишлоб бўлмишдир. Марғилон, Наманган, Ўш, Чуст ва бошқа ерлардаги, бугун Фарғона шаҳри қавмлари ўзбекдир, ғоят содда ва қобилятли бир миллат бўлганлари ҳолда жаҳолат ҳисси туфайли асоратга маҳкум бўлгандирлар.

* * *

Мен Фарғонадан тақрор Сирдарё вилоятидаги Тошканд шаҳрига қайтиб келдим. Бу ерда яна ўн беш кун қадар истиқомат этдим. Чимкент, Авлиёота, Пишпек, Тўқмоқ тарафидан от-улов билан минг километрча масофани ўтдим, Еттисув вилоятидаги Олмаота шаҳрига келдим. Асл ватаним бўлган Торо шаҳридан бу ерга қадар кезиб ўтган масофамнинг жаъми 5900 километрча бир масофа бўлиб, бундан 1300 километри от-улов билан, бошқаси кўпи темир йўл билан ўтилади. Бу ораликлардаги ерли аҳолининг кўпчилик қисми мусулмонлардир. Хусусан, Сирдарё, Фарғона, Самарқанд вилоятлари тамомила мусулмонлардур, десак бўлади. Фақат кейинги йилларда бу ерларга руслар келиб жойлаша бошладилар. Хусусан эндиги ички Русиядан келаётган муҳожирлар Туркистонга келажакдир...

ЕТТИСУВ ВИЛОЯТИ

Еттисув аҳолисининг кўпчилиги кўчманчи қозоқлардир. Бироз қисми қирғизлардир. Бошқаларини “сарт” ёки шаҳар халқи дейишади. Бухороли ва туркистонлилар, бир қисмида Русиядан келган нўғай номи билан аталувчи тартлардур.

Эскидан у ерларда руслардан бирор киши бўлмаган, мамлакатнинг бир тарафини қишлоб (қишлоқ), бошқа тарафини ёзлов (ёзлок) деб аташган. Ҳар ким ўзи билганича кўчиб-кўниб юрган экан. Қозоқ, қирғизларнинг бугун маишатлари мол боқишдир. Энг фақир бир одамда ҳам лоақал ўн беш, йигирма от, қирқ-эллик қўй, бойларида эса минг, икки минг, ҳатто беш минггача йилқи, ўн минг, йигирма минг қўйи бўлар экан... Мазкур қозоқ ва қирғизларнинг исмларида фарқ бўлса ҳам, асл маишатларида фарқ деярли йўқдир, фақат қозоқ қирғизлардан кўра кўпроқдир. Еттисув, Сирдарё, Туркистон, Оренбург, Урол, Тўрғай, Оқмулла, Семипалат вилоятларида ва Чин ичкарисиди жуда кўп қозоқ бор. Қирғизлар эса ёлғиз Еттисув вилоятида яшайдилар. Руслар буларнинг ҳаммасини қирғиз деб атайдир. Ўз навбатида уларнинг ўз ораларида ҳам қозоқ, қирғиз деб фарқлаганлари каби наслари ҳам бошқа бўлганларини айтишадилар.

Қозоқларнинг жами тўққиз, ўн миллионча деб тахмин қилинади. Буларда бир ажойиб хислат бордурки, асосий бир тил ва шеваларда гаплашадилар, асли ҳизир сув аҳлидан бўлган бир қозоқ билан Олтойдан бўлгон бошқа бир қозоқ орасида ахлоқ, маишат ва одатида ҳеч фарқи йўқдур...

МАШҒУЛОТИ

Қозоқларда асосий машғулоти от ва мол боқиш ҳам ичиладиган нарсалардан қимиз бўлури экан. От бўлиши билан озига қаноат этмас, бойлар уйида доимо кўплаб от бўлури. Баъзи бой кишилар учун ўн беш, йигирма мол-қўйи, ёзда айниқса меҳмон келганда от гўшти билан сийлаш завқлидир. Меҳмон келганда мол-қўй сўйилади. Уша куни меҳмон келган уй эгаси ҳам, унинг қўни-қўшнилари ҳам тўяр, чаноқ-чаноқ қимиз ичишар, уни ичгандан кейин бошқа нарса керак бўлмас экан. Қозоқларнинг лочири, тахмол деган овқатлари ҳам бўлиб, уни егач баъзан бир ҳафталаб ҳам ҳеч нарса егилари келмай юрар эканлар, бўлган вақтда эса улар учун икки-уч овқат емак ҳеч гап эмас экан.

ҚОЗОҚ ХОНЛАРИ

Буларнинг Русия идорасига ўтмасдан ўз хонлари, ўз султонлари, яна бундан эллик-олтмиш йил аввал ўзларига махсус идоралари бўлган эди. Жаҳонгирхон, Кенесари Султонлар ҳозир ҳам ҳаётдирлар. Русия билан охириги маротаба жанг қилган киши Содикдур. У ҳамон ҳаёт бўлиб, Сирдарё вилоятининг Чимкент атрофидаги Қорабулоқ деган ерда истиқомат этмақдадир. Бугун бу зоти муҳтарам дарवेशона бир ҳаётни ихтиёр этмишдир.

Жаҳонгирхон авлодидан Чингиз Убайдулло Султон бундан икки йил муқаддам Петербургда вафот этмишдир, буюк биродари Аҳмад Султон эса Кримда Ялта шаҳрида истиқомат этмақдадир. Булардан бошқа Кенесарихон авлодларидан Оқмулла вилояти Кўкчатов ораларида бир оила мавжуд бўлиб, фақат буларнинг ҳеч бирида ҳукуматдарлик ва салтанат асаридан бир нарса қолмагандир.

ҚОЗОҚЛАРНИНГ ТАРИХЛАРИ

Ҳоҳ қозоқ, ҳоҳ қирғиз бўлсин, уларнинг тоифалари қадимдан кўчманчилик ҳолида бўлганликларидан буларда ўқимоқ, ёзмоқ мавжуд эмас. Шунинг учун уларнинг тарихлари матбуот /ёзма/ шаклда эмасдир, оғзаки шаклдадир... Кейинчалик одамларнинг оғзидан оғзига ўтиб келгандир. Ундан сўнг бир вақтда қозоқларни руслар истило қилгани каби иккинчи бир замонда Қозоғистонга Русия татарлари кириб келдилар. Улар ҳам ислом дини таълимотига оид нашр ишлари олиб бордилар, у ерларда ўқиш ва ёзиш ишларини таъминладилар. Бу татарлар бутун Қозоғистонда муаллимлик ишлари билан шуғулланадилар, бир қозоқ қирқ-эллик от, бир-икки юз қўй эгаси бўлгани каби ўз уйига четдан махсус бир имом ва муаллим олиб келаркан, нўғой мулло у ерда диёнатни таъмин этмак билан бирга имоматлик вазифасини ҳам бажарар экан. Бу суратла умум қозоқ саҳросида ислом дини тарқалиши баробарида ўқимоқ ва ёзмоқ санъатидан ҳам таъмин этиларкан...

Қозоқ халқи гоят ўткир зеҳнли бир миллатдир. Ўз замонида рус олий мактабларини тамомлаган одамлари ҳам бўлган. Ўқимоқ, ёзмоқни тамомлашлари билан диний томондан ҳам хабардорликка тиришарлар. Уларнинг ўзларини усамолари бор, машойихи бор, салобати диндорлари ҳам кўпдир. Фақат Русия ҳукумати буларнинг амру иродасини татарлардан айирмоқдадир. Асосан Русия ҳукумати: “Қозоқ мусулмон эмас”, бу мусулмонлик татарлардан келган деб, ҳозир татар муаллимларининг Қозоғистонда бўлишларини қатъиян ман қилмишлар. Фақат русларнинг бу қаршиликлари фойдасиз бўлиб, нўғай ёшлари Қозоғистонда жамланиб муаллимлик вазифасини адо этмоқда-

дирлар. Бундан ҳам бошқа қозоқларнинг ўз жинсларидан яна муаллимлар етишиб, у ерларда уйғониш ҳаракатлари бошланмоқдадир. Исломият Қозоғистонда тамомила қарор топмишдир, бундан кейин руслар қанчалик зулм қилсалар ҳам қозоқларнинг матонатлари ўсиб, кураш майдонига яна чиқажаклари муқаррардир...

ОЛМАОТА (ВЕРНИЙ)

Еттисув вилоятида, вилоят маркази “Олмаота” шаҳридирки, руслар уни “Верний” дерлар. Бунинг ҳам аҳолиси асосан мусулмонлардир. Христианлар бўлса ҳам оз ва аксари ҳукумат одамлари ва маъмурларидан иборатдур. Бу ерда мусулмонлар: тунгони, таранчи, нўғай, қозоқ, қирғиз, сартлардан иборат бўлган туркий унсулардир. Олмаота маркази ва ноҳияси кўпчилиги ислом мулки бўлгани ҳолда Умуметтисув вилоятига яна ички Русиядан кўчиб қелаётган славян унсуллари — ҳукумат тарафидан жўнатилаётган аскарлардан иборат бўлмоқдадир.

Олмаота, Еттисув вилояти номи бу вилоят ичидан Етти наҳр кечмасидур. Еттисув вилоятига тобеъ туманлар: Пишпак, Тўқмоқ, Ёркенд, Қопол туманларидир. Бу туманлар ва уларнинг атрофларида кўплаб кўчманчи қозоқ ва қирғиз қабилалари яъни мусулмон яшайдилар. Кейинги ўн йил ичида ички Русиядан келган руслар бу ерларда йилдан-йилга камайиб бормоқдадирлар...

СЕМИПАЛАТ (ЕТТИТОШ)

Олмаота ва Қопол шаҳарларини ўтгандан кейин Семипалатга келинади. Бу икки вилоят орасидаги тинч аҳолининг кўпчилиги кўчманчи қозоқлардир. Христиан муҳожир қишлоқлари бўлса ҳам оздир. Бу ерларда яна нўғайлар, сартлар, чиний дунгонийлар бордур. Фақат кўпчилиги яна қозоқлар бўлуб, асл мамлакат эгалари улардир. Семипалат — еттитош маъносида бўлиши бу шаҳарнинг мавқида эди... Етти тош истеъмоли ҳеч қачон йўқдур. Ҳолбуки, доимо аҳли ислом орасида Еттисув вилояти деб юритилади.

Семипалат аҳолиси бундан қирқ, эллик йил муқаддам тўла мусулмон бўлуб, Қозон ва ички Русиядан бориб қолган нўғайлар экан. Мусулмонларнинг бир қисми сўфийлик, бошқа бир қисми сархушлик ила фурсатни қўлдан бой бериб, ожизлар ҳолида яшамоқдалар...

Семипалат шаҳри Иртиш дарёси соҳилида бўлуб, маҳсулдор бир мамлакатдир. Букун Семипалат вилояти маҳсулоти бўлган ғалла бутун Русия, ҳатто Оврупага қадар кетмоқдадир ва айтишларича ранг-баранг мол терилари Русиянинг энг йирик тижоратларидандур. Бу тижоратларда асосан Сибирия татарлари олдиндадирлар. Семипалат шаҳрида мусулмонларнинг мавқелари ғоят гўзал ва истиқболлари порлоқдир. Ёлғиз шу мавқеи муҳтарамаларини муҳофаза этиш учун кундан-кунга одат тусига кириб бораётган ахлоқни бузувчи баъзи ҳолатларни йўқотишга ҳаракат этмак даркордир.

*Турк тилидан жузвий
қисқартишлар билан
Шерали ТУРДИЕВ
таржимаси*

Муҳташам мўъжиза

Алпомиш. Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси.
Тошкент: "Фан", 1999.

Одамзод ўз ақли билан замин у замонни ўзгартиради. Унинг тафаккури жонсиз темирларни ҳам ҳаракатга келтиради, тутқич бермас шамоллару асов тўлқинларни ўз измига солади, ҳавога "ишлов" бериб, нарса-буюмга айлантиради. Кишиларнинг ҳаракати туфайли бошқача кўриниш, қиёфа касб этган жамики ҳодисаларда одамларнинг ўзлари яшаётган муҳит-заминни гўзаллаштириш, уни ўз истаклари асосида муттасил қайта қуриб бориш иштиёқи кўринади. Ана шу тийиксиз иштиёқ боис одамзот мўъжизалар бунёдкорига айланади. Миср эҳромлари, Самарқанду Бухоро миноралари, Микеланжело, Рафаэл, Беҳзод яратган ҳайкаллару суратлар, осмону уммонларда сузиб юрган кемалар, чўнтаклардаги кафтдек телефонлар, радио, телевизорлар инсон мўъжизакор кудратининг ўзига хос рамзи саналади. Улар моддий кўринишдаги мўъжизалар ҳисобланади. Чунки бу мўъжизаларни кўл билан ушлаб, кўз билан кўрса бўлади. Аммо одамзот ўз ақл-тафаккури билан улардан ҳам улуғвор бир ҳодисани яратган. Бу ҳодиса эҳромлар, миноралар сингари бир жойда муаллақ қотиб турмайди. Ёки у тасвирий санъат асарларига ўхшаб, ягона бир нусхада яратилмайди. Меъморий обидалар, ҳайкаллар, тасвирий санъат асарларида муайян бир ҳолат акс этса, унда замин у замоннинг кўпдан-кўп сирасрорлари, неча ўнлаб авлодларнинг тақдир у қисмати кўринади. У макон, замон деган чегаралардан юксақда туради. Бу ҳайратомуз ҳодисанинг номи адабиётдир. Адабиёт ана шундай мўъжиза эканлиги ҳаммага маълум. Чунки у ҳаёл этмас имкониятларга эга. Шу туфайли адабиёт жамики мўъжизаларнинг улуғи саналади. Адабиёт-

нинг бу сифати азал-азалдан эфироланиб келинади. Халқ оғзаки ижоди эса ардоқланиб келинадиган адабиётнинг асоси ҳисобланади. Аслида у инсон фаолияти билан боғлиқ барча соҳалар учун ҳам ўзига хос пойдевор вазифасини бажаради. Чунки халқ оғзаки ижоди Сўздан яралади. Сўз эса яратувчининг воситачисидир. Одамнинг ўзи ҳам Сўз туфайли яралган. Шунинг учун инсоннинг мўъжизакор кудрати ҳам аввало Сўз заминиде бунёдга келади. Миср эҳромлари Тожмахални, Самарқанду Бухоро минораларини қурган беназир меъморларга ҳам ёки ғилдиракни кашф этган илк ихтирочиға ҳам Сўз илҳом берган. Қайсидир ривоят, ҳикоят, кимнингдир бир оғиз каломи уларнинг ҳаёли, тасаввурини ёрқинлаштираган.

Инсонни мўъжизалар бунёдкорига айлантирган Сўзнинг кудрати, айниқса, адабиёт асарларида аниқроқ намоён бўлади. Чунки мақоллар, эртақлар, қўшиқлар, дostonларда инсон тафаккурининг беқиёс имкониятлари яққолроқ билинади.

Ўзбек халқи ҳам инсон тафаккури мўъжизалар яратишга қодирлигини намоён этадиган жуда кўп адабий обидалар яратган. Улар орасида, айниқса, дostonлар алоҳида ажралиб туради. "Алпомиш", "Гўрўғли", Алишер Навоий "Хамса"сидаги дostonлар жаҳон адабиётининг энг сара асарлари сирасига киради. Улар неча асрлардан бери кишиларга маънавий-руҳий қувват бағишлаб келади.

Туркий халқлар адабиётида "Алпомиш" дostonи алоҳида мавқе эгаллайди. У аввало барча туркий халқларнинг умумий маданий бойлиги саналади. "Алпомиш"нинг ўзбек, қозоқ, қорақалпоқлар орасида кўплаб вариантларда

жуда кенг тарқалгани шундай дейишга тўла асос беради. Бу дoston туркий қавмларга хос қадимий турмуш тарзини ёрқин ифодалаши, бадиий манзараларга бойлиги, сюжет қурилиши, композициясининг мукамаллиги, ҳар бир ҳодиса, деталнинг ўз ўрнида ҳаракатланиши, воқеаларининг асосланиши, ҳажман ихчамлигига кўра “Манас”, “Дада Қўрқут китоби”, “Гўрўғли” туркуми дostonларидан бирмунча юксак туради. Аниқроғи, “Алпомиш” воқеалари ривож, сюжети драматизми, айниқса, инсон руҳиятини бениҳоя нозик гавдалантириши жиҳатидан улардан кўра мукамалроқ бўлиб кўринади.

XX аср 50-йилларида қаттол шўро сиёсати маддоҳлари “Алпомиш”га ҳужум қилишди. Уни одамлар дилидан ўчириб ташламоқчи бўлишди. Аммо Сурхайил кампирнинг XX асрдаги маслақдошлари бу мақсадаги эришолмади. “Алпомиш” яна ўз душманларидан устун келди. Қизиғи шундаки, шўро тузуми шухратпарастлари ҳам қизил рангни яхши кўришарди. Эзгулик тимсоли — Алпомишга беҳад кўп ёмонликлар қилган Сурхайил кампирнинг номида ҳам “сурх”, яъни “қизил” сўзи туради.

Биз истиқлол шарофати билан “Алпомиш” сингари инсоннинг илоҳийлигини, у мўъжизалар бунёдкори эканини кўрсатадиган улғувор ҳодисаларнинг қадрини яна чуқурроқ англашга киришдик. Улардан маънавий-руҳий қувват олиб, бугунимиз ва эртამизни ўйлашга, онгимиз ва турмуш тарзимизни, ўзаро муносабатларимиз ва дунё билан алоқаларимизни ўзгартиришга, бир сўз билан айтганда, бутун ҳаётимизни ислоҳ қилишга ҳаракат бошладик. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси “Алпомиш” дostonининг 1000 йиллигини ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилгани ва бу тадбир мамлакатимизда кенг миқёсда катта тантана билан ўтказилгани ана шу ҳаракатнинг ўзига хос кўринишларидан бири бўлди. “Алпомиш” дostonига бу миқёсда эътибор берилиши ҳам унинг инсон тафаккури яратган мўъжиза эканидан далолат беради. “Алпомиш” — ўзбекнинг ўзлигини намоён этадиган, мард ва танти халқимизнинг юрак-юрагидан чиққан, ота-боболаримиз авлоддан авлодга ўтказиб келаётган қаҳрамонлик қўшиғидир” дейди Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов (“Халқ сўзи”, 1999 йил 9 ноябр).

“Алпомиш”ни бахшилар бўғиқ ички овозда куйлашади. Унинг оҳанги мўғул,

туваликларнинг кўшиқларига жуда-жуда ўхшаб кетади. Бахшиларнинг бўғиқ овозида қадимий туркийларга хос ёвқурлик, шижоат аксланади. Ундан кўз илғамас даштлар шамоли, бўронлар шиддати эшитилгандай бўлади. Дўмбиранинг садолари “Алпомиш”нинг сўзларига эш бўлиб, туркий халқларнинг олис ўтмишини хаёлда жонлантиради. XX аср охирига келиб, халқимиз маданияти тарихида алоҳида ўрин тутган бу бекиёс дostonнинг илк академик нашри яратилди. Бунга ҳам албатта, мустақиллик шарофати билан эришилди. Ўзбекистонда шу пайтгача адабиёт соҳасида бу миқёсдаги катта иш амалга оширилмаган эди. Мазкур нашр учун мутахассислар томонидан энг мукамал деб эътироф этилган Фозил Йўлдош ижро этган вариант асос қилиб олинган. У аввалги нашрлардан фарқи тарзда сиёсий-мафкуравий “тоза”лашларсиз, асл ҳолида ва русча таржимада берилган. Таниқли фольклоршунос, Ўзбекистон ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти директори, филология фанлари доктори Т.Мирзаевнинг мақоласида дostonнинг маданий-тарихий аҳамияти, бадиий хусусиятлари ҳақида сўз юритилган. “Алпомиш” тўғрисида илмий тадқиқотлар яратган олимларнинг хизматлари таъкидланган. Ушбу академик нашрда мазкур қадимий адабий обидада қўлланган айрим сўз, иборалар маъноси рус тилида шрҳланган. Санъатшунос Файзулла Кароматлининг ўзбек дostonлари мусиқаси ва унинг “Алпомиш”даги ижроси ҳақидаги мақоласи ҳамда дoston куйининг нотадаги ёзуви 53 босма табоқ ҳажмдаги ушбу академик нашр салмоғини янада оширган. Ўзбек фольклоршунослиги тарихидаги бундай катта кўламдаги ишнинг айнан “Алпомиш”га насиб қилгани ҳам бу дostonнинг сир-синаотга тўла адабий мўъжиза эканидан далолат беради.

Аввало таъкидлаш жоизки, бу адабий ёдгорлик шунчалик мукамалки, ҳар қанча синчиклаб текширилганида ҳам ундан кўнгилда иштибоҳ уйғотадиган бирор бир ўринни топиб бўлмайди. Олис замонларнинг турли эврилишларидан “эсон-омон” ўтиб келаётган бу муҳташам обиданинг куббалари шундай яхлит бирлашиб кетганки, ҳатто, унинг чоқлари ҳам билинмайди.

Инсонпарварлик руҳи билан сугорилган барча санъат асарларида бўлгани сингари “Алпомиш”да ҳам ватанпарварлик, адолат, ҳақиқат,

ҳалоллик, эзгулик улуғланади. Эл-юртга муҳаббат, дўсту ёрга садоқат, покиза севги, ор-номус, гурур шарафланади. Ёвузлик, зўравонлик, манманлик, кибр-ҳавога берилиш қораланади. Ана шу гоёлар қаҳрамонлар ўртасидаги муросасиз кураш мисолида ифода қилинади. Албатта, одамзот ҳаётининг мундарижасини ҳар кимнинг ўз мақсади, манфаати учун интилиши мазмунли қилиб туради. Шунинг учун инсоннинг ўз манфаати йўлидаги интилиш, ҳаракатини кўрсатиш барча санъат асарларининг, жумладан, халқ оғзаки ижодининг ҳам бош мавзуси бўлиб келади. “Алпомиш” достони ана шу азалий мавзунга энг теран ва энг таъсирчан ёритган умрбоқий асарлар сирасига киради. У айни шу жиҳатига кўра “Илиада”, “Одиссея”, “Маҳобҳорат”, “Рамаёна”, “Шоҳнома”, “Манас” сингари жаҳон адабиётининг буюк эпослари билан бир қаторда туради. Одамлар орасидаги муносабатлар бузилиши аввало бир-бирини тушунмаслик туфайли бошланиши “Алпомиш”-да жуда ҳаётий ва таъсирчан кўрсатилади.

Достонда кишилар қисматидаги чалкашлик, кўргиликлар ўз манфаатини бошқалар манфаатидан устун қўйиш, манманлик, кибр-ҳавога берилишдан келиб чиқиши қаҳрамонлар хатти-ҳаракати орқали гавдалантирилади. Манфаат баъзан одамлар учун ака-укадан, қавм-қариндошдан, ҳатто, ота-онадан ҳам қадрлироқ, ширинроқ туюлиши, инсоннинг нафси гоё тажовузкор эканлиги жуда ишонарли очиб берилади. Одамлар аввало нафси туфайли мураккаб, чигал ва сирли хилқатта айланиб қолгани таъкидланади. Бойсари билан Бойбўри бир ота-онанинг фарзанди бўлади. Бир-бирини тушунмаслик уларни юзкўрмас қилиб қўяди. Ака ҳам, ука ҳам ўзини ҳақ деб билади. Бир-бирини тушунгиси, ён бергиси келмайди. Ҳар бири ўз манфаатини ўйлайди. Қалмоқ шоҳининг қизи Товка ойим ҳам ўз кўнгил майлини деб, отасининг ҳукмига тескари иш қилади. У ҳам ўз манфаати учун курашади. Умуман, достонда қаҳрамонлар ўртасидаги курашлар мисолида инсон ҳаётида шахсий манфаат учун интилиш алоҳида ўрин тутиши таъкидланади. Аммо бу шунчаки айтилмайди. Балки қаҳрамонларнинг инсон сифатидаги қиёфаси, унинг ўзига хос ожизликларини кўрсатиш орқали гавдалантирилади. Алпомиш Барчинойнинг “Тўқсон алп ўртасида той-талашда қол-

дим, олти ой муҳлат олдим, мендан умиди бўлса, Алпомиш келсин, бўлмаса, жавобимни берсин” деб юборган хатини ўқиганида “Олтойчалик йўлда бўлса, қалмоқнинг элида бўлса, зўр ёвнинг қўлида бўлса, бир хотин оламиз деб сандираб ўламузми” (122-бет) деб қўя қолади. Аммо сингисини Қалдирғочийим унинг бу ҳолига қўймайди. Соддалиги туфайли энг жиддий ҳаёт-мамот масаласига лоқайд қараётган акасинга: “Ака, айтган сўзим оғир олмагин, Нар-мода ишини бунда қилмагин. Бу ишдан беҳабар бўлиб турмагин Сен бормасанг, ёринг қалмоқ олади” (122-бет) деб таъна-маломат ёғдиради. Сингисининг аччиқ сўзлари Алпомишга қаттиқ таъсир қилади. Аммо гарчи “етти ёшидаёқ Алпийбий бобосидан қолган ўн тўрт ботмон ёйни кўтариб отган, отган ўқи Асқартоғнинг катта чўққиларидан бирини юлиб кетган, овозаси оламга етган” (70-бет) бўлса-да, Алпомиш “нар-мода” деган гапнинг маъноси нима” деб сингисининг ёнидаги қизлардан сўрайди (123-бет). Ваҳоланки, бу пайтда Алпомиш етти яшар бола эмас, анча улғайган, “ўн тўрт ёшга кирган, маст бўлган нордай кўпик сочиб ўтирган, неча маҳрамлар хизматида турган” (122-бет) ўғлон бўлади. Ана шундай содда йигитни машаққатлар улғайтиради. Қийинчиликлар чиниктиради. Аста-секинлик билан “оққора”ни танитади. Алпомишнинг улғайишига аввало сингисини Қалдирғоч ва Барчиной ўзига хос восита бўлади. Бу иккаласининг қуйинчалиги, фидойилиги туфайли Алпомиш катта кураш майдонига чиқади. Унда тобланиб, иккига ажралиб кетган элни бирлаштиради. Кишиларни зolimлар зулмидан халос қилади. Қалдирғочо-йим, Барчиной образларининг ёрқинлиги “Алпомиш” достонини хотин-қизлар фидойилигига бағишланган қадимий қўшиқ дейишга асос беради. Чунки бу икки образ фаолиятида барча миллат оналарига хос ватанпарварлик, инсонпарварлик, адолатпарварлик кўрсатилади. Алпомиш ҳафсаласизлигидан “Шунча олис жойга яёв борамизми эса?” деб соддалик қилади. Яна уни сингисини йўлга солади. “Қултойнинг қошига бориб, тўқсон тўқай йилқининг ичидан кўнглингга ёққанини танлаб, миниб кета бер” деб эгар-абзални, совутқалқонни, ёв-яроқ, асбобни айил-пуштанга солиб, ўхшатиб бўғиб, кўтартириб юборади (124-бет). Аммо Бойбўри Қултойга Алпомишни уриб-сўкиб, йилқни бермай, дўқлаб қайтариб юбор-

гин, деб тайинлаган бўлади. Култой Алпомишни таёқ билан уради. Алпомишнинг ҳафсаласи пир бўлиб, изига қайтади. Қалдирғочойим худди шундай бўлишини, акасининг ҳафсаласизлиги, хомлигини билади. Алпомиш Култойдан от ололмай, “уялган киши бўлиб, эгар-абзални ташлаб юбориб, йўл устида ёнбошлаб ётганини” кўриб: “Кўз куюги, эй нар-мода ўлсанг-чи... Сен ҳам одамман деб қандай юрасан” (128-бет) деб яна гап билан “узиб-узиб” олади. Синглисининг таъналари ботиб кетганидан сўнггина Алпомиш шижоатланиб кетади ва йўлга тушади.

Достоннинг биринчи қисмида Қалдирғочойим Алпомиш, Бойбўри, Бойсарин, Барчиндан кўра фаолроқ ҳаракат қилади. У сюжет линиясидаги барча воқеаларни белгилаб берувчи етакчи қаҳрамон сифатида кўринади. Қалдирғочойим ва Барчиннинг ҳаракатида туркий қавмлар ҳаётида азал-азалдан хотин-қизлар эркалар билан баб-баравар ўрин тутиб келгани намоён бўлади. Уларнинг фаоллигида аждодларимизнинг хотин-қизларни гоят қадрлагани, улар ижтимоий ҳаётга бевосита таъсир кўрсатиб келгани билинади. Достонда Алпомиш Қалдирғочойимнинг қистов, даъватидан руҳлангани, у энг мушкул вазиятларда Барчиннинг сўзларидан қувватланганига алоҳида ўрин берилади.

Юқорида қайд этилганидек, “Алпомиш” сюжети эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги курашни кўрсатишга асосланади. Аммо бу достоннинг бошқа асарлардан фаркли жиҳати шундаки, унда ёвузликнинг қушандаси унинг ўзидан чиқишига кенг ўрин берилади. Эзгулик душманлари ўзлари сезмаган ҳолда бир-бирининг ҳалокатига сабабчи бўлиши Қоражон ва унинг алп акалари, Тойчахон ва қизи муносабатларида кўрсатилади. Бу билан Аллоҳ эзгуниятли кишиларни ҳеч қимнинг ўй-хаёлига келмаган тарзда қўллаб-қувватлаши таъкидланади. Ҳар қандай ўзгариш Аллоҳ тарафидан бўлиши, Ҳақнинг инояти билан ҳар қандай кўнгил покланиши мумкинлиги Қоражон тақдирда гавдалантирилади. Агар Қоражон эзгулик йўлига кирмаганида эди, Алпомиш қалмоқ алпларини енголмас эди. Қоражондек садоқатли дўсти бўлмаганида Алпомиш билан Барчин бир-бирига етишолмас эди. Қоражон куч-қудратда тенгсиз алп ўғиллари борлигидан қалмоқ шоҳи ҳам чўчиб турадиган Сурхайил кампирнинг кенжа ўғли эди. Унинг тили, дини, яшаш тар-

зи, феълү атвори бошқа эди. Қоражон Худонинг инояти билан Алпомишни тушида кўриб, мусулмонликни қабул қилади ва у билан дўст тутинади. Бирга ўсиб-улғайган акаларидан юз ўғиради. Чунки улар зўравонлик, бузғунчилик билан шуғулланишади. Қоражон эса яратганининг марҳамати билан бундай ёмон ишлардан қўл тортади. У эзгулик, ҳалоллик тимсоли бўлган Алпомишнинг ҳамкорига айланади. Достонда Қоражоннинг ўзгариши, унинг Алпомиш билан дўстлашиши оппа-осон кечмаганига алоҳида эътибор қаратилади. Алпомиш, Қоражон, Барчиннинг айна бир пайтда бир-бирига алоқадор туш кўриши орқали кишиларнинг тақдирдош, қисматдош эканлигига ишора қилинади. Қирқ чилтон, пирлар руҳлари билан боғлиқ воқеалар орқали эса одамлар ҳаёти илоҳиётга боғликлиги таъкидланади.

“Алпомиш”нинг таъсирчанлиги шундаки, унда эзгулик тарафдорлари ҳам, ёвуз кучлар ҳам ҳар томонлама кўрсатилади. Ижобий қаҳрамонлар мақтовга кўмиб ташланмаганидек, уларнинг душмани бўлган қалмоқ алплари, Тойчахон ҳам бошдан-охир қораланмайди. Ҳар икки томоннинг фазилат ва нуқсонлари ҳаётий ва ишонарли гавдалантирилади. Масалан, Алпомиш дастлаб камҳафсала, лоқайд, содда бўлгани, озгина қийинчилик ҳам уни ахдидан қайтаргани, мушкулликлар қаршисида иккиланиб қолгани қатор воқеаларда гавдалантирилади. Ёки қалмоқ алплари зўравонликни касб қилган бўлсаларда, улар ҳам бутунлай ёвуз эмаслиги, уларда ҳам одамгарчилик борлиги таъкидланади. Масалан, Барчин олти ой муҳлат сўраганида алплар кўнишади. Алпларда инсоф борлигини Алпомишнинг тарафдорлари ҳам эътироф қилишади. Қалдирғочойим акасига Барчин “Келар дебди, сендан умид қилибди, Олти ой қалмоқдан муҳлат олибди, Инсоф қип бадбахтлар муҳлат берибди” (122-бет) дейди. Бошқа достонлардан фарқли тарзда, “Алпомиш”да, ҳатто, жаллодлар ҳам шафқатсиз, тошюрак сифатида эмас, ўйлайдиган, раҳми келадиган одамлар сифатида гавдалантирилади. Бойсарининг моллари деҳқонларнинг экинни еб қўяди. У қалмоқ шоҳ юборган жаллодларга “Илгаридан мен экишни кўрмасам, Деҳқонлар экинни ўт деб юрибман” (89-бет) деб айтади. Жаллодлар ҳам: “Рост айтади шул бечора, экинни ўт, деб билмай егизиб қўйибди, қанча фуқаро устидан арз қип ту-

хам келтирмас эди. У машаққатли йўлни босиб ўтиши, кўп кўргилик-синовларни бошидан кечириши туфайли пишиқ, пухта бўлиб боради. Ва ниҳоят, ҳаммани ҳайратлантирадиган даражада улғайиб, камолотга эришади. У аввало душманга нисбатан ҳийла ишлатиш мумкинлигига акли етади — Кайкубодни қалмоқлар кўзига ўзидан зўр кўрсатиб, шоҳ қилиб кўяди. Дўсту душмани ким эканини билиш учун Култой қиёфасига қиради. Ҳаёт синовларидан ўтиб, иродасини чиниқтиргани учун зиндондан қайтганида, ҳатто ота-онасига, синглисию ўғлига ҳам ўзини танитмайди. Ултонтоз отаси, онаси, синглисини хизматкор қилиб таҳқирлаганини, ўғли Ёдгор хор бўлганини кўрганида сабр-тоқат қила олади. Ултонтознинг онаси — “тилини олаҳакка чўқиб, соқовтоб бўлиб қолган” Бодом чўри билан ҳаммани қойил қолдириб, ўлан айтишади. Достонда машаққатлар инсонни чиниқтириши, тоблаши ана шу тарзда гавдалантирилади. Умуман, инсон ҳаётнинг турфа-туман синовлари, қийинчиликлари туфайли улғайишини кўрсатиш “Алпомиш” достонининг бош хусусияти саналади.

Достонда Алпомишнинг қисмати, саргузаштлари орқали аввало инсон ҳаёти қутилмаган тўсиқлардан иборатлигига, уларнинг ҳар бири муайян синов эканлигига ишора қилинади. Шунинг учун ҳам Алпомишнинг содда, бўш-баёв, ишонувчан эканлигини кўрсатишга кенг ўрин берилади. У ҳеч бир нарсага оппа-осон эришмайди. Доимо ғовларга дуч келади. Иккиланади. Ҳар хил шубҳа-ғумонларга боради. Умидсизланади. Йўлидан қайтмоқчи бўлади. Алпомиш образида кишиларга хос ана шундай хусусиятларнинг кўрсатилиши достоннинг реалистик жиҳатларини янада ёрқинлаштириб, унга ҳаётий жозиба бахш этади.

Ҳаёт — машаққатлардан иборат жараён. Ҳар бир одам уларни бирма-бир босиб ўтиш орқали тажриба тўплайди, улғаяди. Алпомиш ҳам турли тўсиқларга дуч келади. Уларни иккиланиб, қийналиб, азоб-укубатлар тортиб босиб ўтади. Шу тариқа “Нар-мода” деб кимни айтади?” (123-бет) деган, содда, бўш-баёв бола кейинчалик оқ-қорани таниган, бўлинган элни бирлаштирган, золимларни яқсон қилган баркамол шахс даражага кўтарилади. Қийинчиликлар, машаққатлар ўзига хос зина-поя ҳосил қилиб, Алпомишни шу даражага кўтарди. Барчиннинг тўрт шартин ҳам аслида рамзий маънога эга.

Авалло Алпомишнинг келишини сўраб, хат битиб, чопар жўнатган Барчиннинг Алпомиш келганида: “Келса келибди-да, Алпомиш келди, деб мен Алпомишнинг этагидан ушлаб кета берайинми?” (166-бет) дейиши ва шартлар қўйиши орқали инсон ҳаёти ҳамиша қутилмаган тўсиқларга тўлалигига ишора қилинади. Иккинчидан, Барчиннинг “Бул алплар ҳам умид билан олти ойга муҳлат берган... Менинг тўрт шартим бор, шу тўрт шартимни қилган кишига тегаман” (166-бет) деган сўзлари орқали ҳамиша, ҳар қандай вазиятда ҳам адолатли бўлишга чақирилади.

Ёвуз кучларни енгил осон эмаслиги ҳам достонда жуда ишонарли кўрсатилади. Алпомиш Сурхайил кампирнинг макри туфайли зиндонга тушади. Унинг ҳамроҳлари ўлиб кетади. Бу воқеа орқали ҳам икки хил маъно ифодаланади. Биринчидан, Сурхайил кампир каби ёвуз кучлар ҳамиша маккор бўлиш, улар доимо эзгуликка душман бўлиб қолиши таъкидланади. Иккинчидан, Алпомишда одамларга хос соддалик, ишонувчанлик сақланиб қолгани кўрсатилади. Алпомиш ва унинг ҳамроҳлари аввало нафслари туфайли тузоққа илинишади. Сурхайил кампир томонидан тайёрланган майшаҳ анжомлари нафс тузоғи рамзи ҳисобланади.

“Алпомиш” аждосларимиз яратган эзгулик қудратини улугловчи кўшиқдир. Шунинг учун ундаги Сурхайил кампир, Кўкалдошлар ҳар қанча маккор, зўравон бўлишмасин, мағлуб бўлишади. Алпомиш, Барчиной, Қалдирғочойим, Қоражон, Бойчибор қанча тўсиқларга дуч келишмасин, ғалаба қозонишади. Чунки Сурхайил кампир, Кўкалдошлар бузғунчилик қилишса, Алпомиш ва Барчиннинг тарафдорлари эзгуликка интилишади. Улар хиёнат, нопоклик кўчасига киришмайди. Ҳамиша ҳалол, покиза юриб, ҳақдан мадад тилашади. Достонда ҳалоллик, поклик, адолат қудратини кўрсатишга алоҳида эътибор берилади. Алпомиш, Қоражон, Барчин, Қалдирғочойим қиёфасида ҳалоллик тимсоли яратилади. Жумладан, “Зиндондаги бекдан хабар олибди, Алпомиш қошига Товка борибди, Алпомиш бўйнига қўлин сслади, Ҳар куни бунда бир марта келади, Товка неча ишни умид қилади”, Алпомиш эса “Бунинг кўнглидаги ишин қилмади” (312-бет), дейиш орқали ҳам бош қаҳрамоннинг ҳалоллиги алоҳида таъкидланади. Барчин Қоражонни синамоқчи бўлиб: “Курсин Алпомиш,

кўнглим йўқ эди, Яхшимасдир, курсин кўзи кўк эди, Тўқсон алп ичида кўзга босганим, Ростин айтсам, Қоражондай бек эди” деганида у “Сен мени кўйгин, бундай қилма, инсофга келгин, меҳнат тортиб Алпомиш кепти, шунга теккин. Агар сенинг кўнглинг сидқи қалмоқда бўлса, қалмоқларнинг мендан бошқа бир кам тўқсон алпи бор, шуларнинг бирига теккин, сени мени кўйгин, бўлмаса, боқиб юрган сабилингни бошингга қалпоқ қилиб кийгин, деб хаёли қочиб, нашъаси учиб, отнинг бошини буриб, йўлга кириб, калима келтириб жўнаб кетади. Шунда Барчин Қоражоннинг чин дилидан мусулмон бўлганини билади” (165-бет).

“Алпомиш” достонида ислом ақидаларини тарғиб-ташвиқ қилиш алоҳида ўрин тутаяди. Поклик, ҳалоллик, мардлик, садоқат каби инсонга шараф келтирувчи сифатлар мусулмон дини аҳкомлари билан узвий боғлиқ тарзда талқин қилинади. Мазкур асар кўчманчи кўнғирот уруғининг ислом динини қабул қилган илк даврларида яратилгани ҳам аниқ билинади.

Бироқ “Алпомиш”дан Алишер Навоий хабардор бўлганми? Туркийларнинг буюк шоири бу дoston хусусида бирор фикр айтганми? Афсуски, тадқиқотларда бу ҳақда бирор нима дейилмайди. Аммо Фитрат “Навоийнинг отаси Кенжа ё Кичкина ботир. Бу одам авваллари ботир эмас, бахши бўлган” деб ёзади (Фитрат. Танланган асарлар. Т.: “Маънавият”, 2000. -44 бет). Табиийки, “Алпомиш” достони Алишер Навоий яшаган даврда ҳам кўчманчи шайбонийлар ўртасида жуда машҳур бўлган. Темурийлар саройи доирасида, шаҳар адабий муҳитида эса “халқ бахшиларининг тақаллуфсиз, содда услуби” эмас, балки нозик ибораларга бой

“муҳташам услуб” (Фитрат) кўпроқ қадрланган. Балки Навоий шу боисдан бу дoston ҳақида ёзмагандир. Бошқа сабаблари ҳам бўлиши мумкин. Масалан, у замонларда “Алпомиш” ҳозиргидек ҳолатда бўлмагандир. Дostonнинг ҳозиргидек мукамал ҳолатга келиши табиийки, бир неча асрлар давом этган. Ҳар бир авлод бахшилари унинг кемтикларини бирма-бир тўлдириб боришган. Барча дostonлар сингари “Алпомиш” ҳам шундай жараёни бошидан кечирган. Фозил Йўлдош ўғли эса унинг ҳозирги энг мукамал қиёфасини яратган. Дostonнинг мавжуд ҳолати Фозил Йўлдош ўғлининг юксак маҳорати самараси саналади.

Замонлар ўтаверади. Авлодлар алмашаверади. “Алпомиш” достони эса туркий халқлар маданиятининг муҳташам мўъжизаси бўлиб қолаверади. Замонлар ўтгани сари бу дoston янада сирли бўлиб бораверади. Бу сирлилик, аввало, дostonда ҳикоя қилинган даврдан узоқлашиб боришдан келиб чиқади. Келгуси авлодлар бу адабий мўъжизанинг мазмун, моҳиятини билиш учун ундаги талайгина сўз ва иборалар маъносини билишга эҳтиёж сезишади. Айрим ўқувчилар ҳозир ҳам дostonда қўлланган тарлон, табла, чўбир, нор, моя, бия, равза, назр-ниёз, чилла, қаландар, бешиккертти, ботмон, бирич, закот, жузъя, кўра, уюр, жабдук, айил-пуштан, ширбоз каби кўпгина сўзларнинг маъносини тушунишмайди. Чунки улар кундалик муомала-мулоқотда қўлланмайди. Шунинг учун келгуси нашрларда дostonдаги архаик сўз, иборалар изоҳини бериш ўринли бўлади. Бундан “Алпомиш” достони янада улуғворлашади.

Абдулла УЛУГОВ,
филология фанлари номзоди.

Еремей ПАРНОВ

Мальта ҳассаси

Роман

Ўн еттинчи боб

ДАРЁ ТРАМВАЙИ

... **Л**юсин Наталья Андриановнани институтдан топа олмагач (унинг кутубхонада ишлайдиган кунни эканлигини айтишди), уйига кўнғироқ қилишга журъат этди.

— Бирор соат вақтингизни менга ажрата олмайсизми? — илтимос қилди эътирозга ўрин қолдирмайдиган самимий оҳангда. — Ҳоли учрашишимиз зарур...

Аёл ажабланганини билдирмай розилик берди ва узоқ ўйлаб ўтирмай уйига яқин Киев вокзали ёнидаги пристанда учрашишни тайинлади.

Люсин уни кўчани югургилаб кесиб ўтиб олдига яқинлашиб қадамини секинлаштиргандан кейингина таниди. Тўғрироғи у эканлигини фаҳмлаб истиқболига журъатсизгина қадам ташлади. Наталья Андриановна кўлқоп кийган кўллари кўришиш учун узатиб кулимсираб қўйди. Оний бу табассум ясамароқ ва зўрма-зўракироқ чиқди.

Вужудини қоплаган ҳаяжон туфайли Люсин айтарга муносиб сўз тополмай аёлни кемалар тўхтайдиган жойга олиб тушадиган зинапоя томон бошлади.

Оқ зангори дарё трамвайлари ҳали дарёда қатнаб турар, аммо йўловчилар жуда кам эди. Қорайиб кетган сувдан кузнинг заҳи анқирди. Паррақлардан чиққан қийшиқ тўлқинлар сап-сарик барглари аллалар, уларни папирос қолдиқлари ва сув юзида сузиб юрган чиқиндилар билан биргаликда тахта тўшаманинг тагига ҳайдарди. Шаҳар устини бир оз дутун қоплаган, бу эса кечки кўёш нуруни бир оз кесар, кўприклар устини туман ўраганди. Сувнинг ялтироқ сатҳида қаршидаги уйларнинг қийшиқ акслари липилларди. Дарё бўйидаги йўлда одамлар йўқ, светофорларнинг кўзлари галма-гал ўчиб ёнади, кўприкнинг гранит қопланган таянчлари қорайиб кўзга ташланади.

— Пароходда сайр қиламизми? — тўсатдан таклиф этди Владимир Константинович ўзи ҳам кутмаган ҳолатда ўнғайсизлик ва сабабсиз сиқилишдан нима қилишини билмай.

— Сиз галати одам экансиз, — Наталья Андриановна ёқасини кўтариб елкасини силтаб қўйди. — Аъзойи баданни тешиб юборгудай шамолку!

— Коинот танҳолигининг қалтираши бу, — Люсин маъюсгина кулди. — Менинг бир дўстим куз фаслини шундай таърифлаганди. Табиий теп-текис тошлар билан чеклаб қўйилган шаҳарда бу ҳолат айниқса чуқур ҳис этилади.

— Дўстингиз шоирми?

Охири. Боши ўтган сонларда.

— Шунга ўхшашроқ. Бунинг қандай аҳамияти бор дейсиз!? Муҳими у ҳақ. Ҳатто осмон ҳам шаҳардан азият чекади. — Люсин ТЭЦнинг баланд қувурлари тепасида муаллақ қотган оқ тутун пағаларига ишора қилди. Тутунлардан заҳарланган осмон оғриқ азобидан сўзсиз нола қилади... Мен Бородин кўприги устидан трамвайлар юрган даврни эслайман. Янглишмасам, ўттиз биринчи ва қирқ иккинчи трамвайлар эди шекилли. Ўттизинчи эса Киев вокзали яқинидан айланарди. Айланаётганда тепадаги симдан учқун сачрар, излардан чийиллаган овоз чиқарди. Биз болалар билан трамвай юриб кетаётганда сакраб чиқиб олардик ва зинаполярда осилганча кузнинг алдамчи шамолига қарши елардик.

— Алдамчи дейсизми?

— Улар ҳаммавақт амалга ошмайдиган ишлардан ваъда беради. Айниқса кўёш ботишидаги зерикарли вақтларда шундай бўлади. Ана шундай бебош дақиқаларнинг бирида трамвайдан денгиз кемасининг бортига қандай сакраганимни ўзим ҳам эслолмайман.

— Дарёда сайр қилиш истаги тўсатдан пайдо бўлиб, қолганлигининг сабаби бор экан-да!

Ана биз тушадиган кема ҳам тайёр... Хўш, таваккал қиламизми? — Люсин жавобни кутиб ўтирмай касса ойнасига пул узатди. — Марҳамат қилиб охиригача ва қайтишга ҳам чипта беринг.

Айланма ғовдан ёлғиз ўзларигина ўтишди. Юқори палубада бир кампир бароқ ити билан ўтирар, сал нарироқда эса бир-бирининг пинжига суқилишган йигит ва қиз бу дунёни унутишганди.

— Бу ер жудаям шабада экан, — Наталья Андриановна совқотиб жунжикди. — Қуйи палуба эса дим ва бензин ҳиди.

— Соляр мойининг ҳиди, — беихтиёр тузатди уни Люсин.

— Ундай бўлса янаям ёмон. Исга тоқатим йўқ.

— Агар янглишмасам кема қуйруғида хилват жой бор. Ҳавоси ҳам тоза, шамолдан ҳам пана. Ҳар жиҳатдан бенуқсон. — Люсин нарвондан икки поғона пастга тушди-да аёлга қўлини узатди. — Не сабабдан мени галати одам деган фикрга келдингиз, Наталья Андриановна?

— Билмадим, — у кеманинг тор нарвонидан эгилиб тушаркан оҳиста бошини сарак-сарак қилди. Бугунги кунда ҳамма нарса галатироқлигига ишонаверинг. Умуман олганда биз зарур гапдан чалғияпмиз шекилли. Ахир сиз мендан баъзи нарсаларни сўрамоқчисиз-ку? Тўғрими?

— Ҳозирча билмайман, — Люсин тўғридан-тўғри жавоб беришдан ўзини олиб қочди. У аёл кўзи олдида аблаҳ одамга ўхшаб кўринаётганига гумон қила бошлади.

— Агар чиндан ҳам менда ишингиз бўлса бундан кўра қулайроқ жойда учрашишимиз мумкин эди. — Наталья Андриановна истар-истамас нам ўриндиққа чўк тушди.

— Масалан? Сизни жиноят қидирув бўлимига чақириб таваккал иш тутгандан кўра мана бу сувга чўкиб кетганим яхшироқ.

— Кафедра сизни қаноатлантирмай қўйдими?

— Хизматдошларингизнинг кўз ўнгида ҳадеб пашшаҳўрда бўлаверишни истамайман. Ахир ҳалигача ўша лаънати омонат кассадан нарига ўтолмаяпмиз... Паттамни қўлимга тутқазиб ишдан ҳайдашса улар ҳақ.

— Воҳ-воҳ-воҳ, қандай даҳшат! Сиз албатта ўз ҳаётингизни милициясиз тасаввур этолмайсиз? — очиқ киноя қилди. — Романтиканинг бераҳм шамоли юзингизга урмоқда. Сиз туғма айғоқчисиз!

— Нега бундай дейсиз, Наталья Андриановна? — Люсин ўзини ҳақоратланган сезди. — Ахир мен сизга руҳларга сиғингандай ишонаман...

— Руҳларга? — аёл сўзнинг сирли маъносига кулоқ солгандай бир оз жим қолди. — Лекин мен ёмон сиғинувчиман, Владимир Константинович. Мен ниҳоятда қаҳри қаттиқ ва ҳис-туйғуга берилмай фақат ақл кўзи билан иш юритувчи одамман... Шу боисдан зарур гапингизни тезроқ гапириб қўяқолинг.

— Зарур гапим бўлмасачи? Сизни безовта қилишга шунчаки журъат этган бўлсамчи? Бу жиноят бўладими?

— Жиддий гапиряписизми? — Наталья Андриановна унга ҳайратланиб шўхчан қаради.

— Ҳазиллашининг ўрни эмаслигига ишонинг, — Люсин маъюсланиб ерга қаради. Кетма-кет муваффақиятсизликдан толиққан, асаблари қақшаган Люсин бир дақиқа ўзига эрк бермоқчи эди. Кутилмаганда тескарисига айланиб кетган бу ҳолат, ҳавfli зонадан қандай қутулишни билмасди. Қайиқ бундай айланиб кетишига мен айбдор эмасманку.

— Мен сизни бирор нарсада айбляпманми? — Аёл ўзини вақтичоғ тутиб Люсинни ўз фикрини давом эттиришга рағбатлантирди.

— Ҳақиқатан, сизни қаерга ҳам олиб борардим. — У аёл кайфиятидаги ўзгаришни сезиб, бироз дадиллашди-да орадаги кудратни кўтариб юборадиган ҳазилга ўтди. — Кинога таклиф этишим керакмиди? Бу ишга энди ёшим ўтиб қолди. Ё театргами? Вақтим изн бермагани ва танишларим ҳам йўқлиги боисдан дурустроқ билетни қаердан ҳам топардим? Шу ҳолатда нима қилишим керак эди, азизам Наталья Андриановна? Ё бўлмаса ресторанга таклиф этайми? — У кўрқиб кетган кишидай юзини беркитди. — Бу тўғрисида ўйлашининг ўзи даҳшат, ахир сиз бошқача тушунишингиз мумкин...

— Очиқ гапирганингизга мен ҳам очиқ айтай. — Наталья Андриановна товушсиз кулгисидан нафасини ростлагач, жуда очилиб кетди. — Кинони ниҳоятда яхши кўраман, театрсиз эса бамайлихотир яшайвераман. Охирги марафаба қачон театрга тушганим ҳам эсимда йўқ. Шу сабабли энг яқин портда тушиб қолиб қизикроқ бирор кинога киришни таклиф этаман. — У соатига қараб қўйди.

— Сиз жуда ажойибсиз, Наталья Андриановна! — қойил қолганини эътироф этди Люсин. — Агар сизни соддагина қилиб ўз исмингиз билан чақирришга ижозат этсангиз, “келажак” деб аталадиган ажойиб сўз менга ҳам бир оз даҳлдор бўлишига ишонардим.

— Бажонидил, — у қироличалардек тавозе ва хушмуомалалик билан жавоб берди. — Энди эса миянғиздаги бор нарсани тўкиб солинг, — талаб этди тамомила ишчанлик оҳангида.

— Худо ҳаққи, ҳеч қандай бошқа фикр йўқ.

— Бизнинг замонамизда бундай бўлиши мумкин эмас.

— Лекин сиз ҳали билмайсизку...

— Биламан! — У ҳечқандай важ-қарсонни эшитишни истамасди. — Жўшқинликнинг самимийлиги ва туйғуларнинг очиқ-ойдинлигини қадрлашни биламан. Лекин учрашувга мени фақат назокатли мақсадлар учунгина чақирмаганингизни эътироф этаоларсиз дейман?

— Ҳа, — Люсин юзини тескари ўгириб жавоб беришга мажбур бўлди.

— Самимийлигингиз учун ташаккурлар ёғилсин сизга!

— Лекин чиндан ҳам сизни кўришни жуда хоҳлагандим, — тан берди у тушуниб бўлмайдиган хафагузаронлик билан. — Мана шу учрашувимизнинг асосий муддаоси.

— Тушунаман, — у далда бериб бошини қимирлатди. — Энди иккинчи даражали нарсаларга ўтинг.

— Худди сўроққа ўхшайди! — нолиди Люсин. — Агар ҳақиқатни билишга бунчалик азму қарор этган бўлсангиз, ҳар эҳтимолга қарши учрашувга баҳона ҳам тайёрлаб қўйганман.

— Гап бундай бўпти.

— Лекин сиз бу бор-йўғи бир баҳона эканлигини билиб қўйишингизни истайман. Бундай арзимаган нарса учун сизни безовта қилишга журъат этолмасдим... Жудаям совқотмаяписизми, Наташа?

— Йўқ, унчалик эмас. — У гапнинг давомини интизорлик билан кутиб қовоғини уйди. — Гапни айлантиришни жиним ёқтирмайди.

— Абракасас нима, Наталья Андриановна? — Люсин, интим мурожаат учун ўзига инъом этилган имтиёзни гўё унутгандай сўради. — Бир йўла Абракадабра нималигини ҳам тушунтирсангиз.

— Сиз уни топдингизми! — У сесканиб кетди. — Мен шунақа бўлишини билардим.

— Кечирасиз-у — Люсин ҳайрон бўлиб кўзини қисди. — Сиз нимани назарда тутаяпсиз? — У аёлнинг шойи қўлқопча кийган қўлини оҳиста ушлаб қўйди.

— Керак эмас, — у юзини буриштириб қўлларини тортиб олди. — Асабларим ғоят мустаҳкам, ўзимни ташлаб юбормайман.

— Худо ҳаққи, ҳеч нарсага тушунмаяпман! — Люсин ялинганнамо қўлларини кўксига қўйди. — Тушунтирсангизчи, нималар бўлаётир ўзи?

— Сиз мендан сўраётирсизми? — Ундаги қўрқув ҳиссини саросима эгаллади. — Ахир сизлар Георгий Мартиновични топмадингизми?

— Бу гап қаердан чиқди! — иззат-нафси таҳқирланган Люсин ўзини аранг тутди. — Ахир шундай бўлганда, алдаш, айёрона лўттибозликни қўятурингу рўй берган воқеани сиздан яширармидим? Шундай қилганимда сизнинг олдингизда қандай одам бўлардим?

— Авф этасиз, — ялтироқ лабларининг чеккалари гуноҳкорона қимирлади. — Нима деяётганимни ўзим ҳам билмаяпман. Ундай бўлса сиз билагузук ҳақида қаердан билдингиз? Бу тўғрисида сиз билан бирга ишлайдиганлар хабар бериши мумкинлиги дарҳол хаёлимга келмапти.

— Иш мушкуллашгандан мушкуллашяпти! Яна қанақа билагузук? Ҳеч ким бу ҳақида оғиз очгани йўқ. Бу гапни қаердан олдингиз?

— У ҳолда сизни не учун Абракас сўзи қизиқтириб қолди?

— Бу сўз унинг ёзувлари, қайдлари орасидан чиқди. Ҳатто улар орасидан илонли расмни ҳам топдим. Бу нарса сизни не сабабдан ҳайрон қолдираётганини тушунмаяпман.

— Жаҳлингиз чиқмасин, — муросасозлик билан сўз қотди Наталья Андриановна. — Сизни ранжитиш хаёлимга ҳам келгани йўқ. Шунчаки жуда қўрқиб кетдим. Энг мудҳиш ҳолатга анчадан бери тайёр туриб умидга заррача асос бўлмаса-да Абракас сўзини эслашингиз билан юрагим орзиқиб кетди... Ҳозир, ҳозир ҳаммасини тушунтириб бераман, — энтиқди у. — Гап шундаки, бу сўз раҳбаримизнинг олтмиш йиллигига мен совға қилган тошга ўйиб ёзилганди. Энди тушунапсизми?

— Ҳар қалай, тушуна бошладим, — Владимир Константиновичнинг чеҳраси ёришиб кетди. — Сиз ҳам мени ҳаяжон устида беихтиёр айтиб юборган сўзларимдан хафа бўлманг...

— Заррача хафа бўлганим йўқ. Қайтага тескариси деяверинг. Сиз тамомила ҳақли равишда газабландингиз. Арзимас нарсалар туфайли аразлашиб ўтирмайлик. Можарога чек қўйилди ва уни хаёлимиздан чиқариб ташлайлик. Келишдикми?

— Сиз жудаям олийҳимматсиз, Наташа, — Люсин бу исмни яна такрорлашни жуда ёқтирарди. — Фикрлаш тарзингизнинг беғуборлиги туфайли ҳам мени кечираяпсиз. Боши берк кўчага кириб қолганда, ҳечқаерда йилт этган чироқ кўринмаганда одам сомонга ёпишаркан. Мен ҳамма нарса кундай равшан бўлиши учун унинг ипидан игнасигача аниқлашга ҳаракат қиламан. Ҳалиги жин ургур Абракас ҳам шу туфайли келиб чиққан. Бунинг устига кўп ҳафталардан бери биринчи маротаба кечқурун бўш қолишим... Сиз жудаям ҳақсиз, ғалати оқшом... Хуллас кайфиятимизга мос келади...

— Сиз узр сўрагандай гапиряпсиз.

— Аслида ҳам шундай, — тасдиқлади у. — Сиз билан бирга бўлиш менга ғоятда ёқимли. Лекин ҳаётнинг аҳмоқона хусусияти бўлади. Бир дақиқагина олдин бизга жудаям арзимас бўлиб туюлган нарса кўз ўнгимизда тўсатдан салобатли туюлиб фавқуллодда муҳим аҳамият касб эта бошлайди. Эътироф этишимча, сиз мажбур қилган нарса — бугунги учрашувимизнинг баҳонаси (буни ҳам ўзим деярли ўйлаб чиқаргандим) энди асосий мақсадга айланиб турибди. Мени нотўғри тушунманг деб кўрқаман, — Люсин аёлнинг кўзларига илтижо билан тикилди. — Уша ўзингиз тақдим этган тош тўғрисида марҳамат қилиб гапириб беринг, Наташа.

— Хўп-хўп, албатта. — Бармоқларини Люсиннинг қўлига секингина текказиб қўйиб, ҳаммасини тушунганига ишора қилди. — Бу сизнинг ишингизга ёрдам бериши эҳтимол, чунки Георгий Мартинович ҳеч қачон бу ҳадяни ёнидан қўймасди. Мен чамаси айна унинг кўнглига ёқадиган буюмни тортиқ

қилгандим. Эрмак учун нарса топилганди-да. Унинг ўзи кимёвий илон сура-ти нухасини чизиб, сўнг таниш заргарни етти хил металл қоришмасидан билагузук ясаб, ўртасига ҳикмат тошини қўйиб беришга кўндирганди.

— Қадимги дунёнинг етти металими? Сайёраларнинг етти унсурими?

— Кўриб турибманки, сиз бу соҳада анча нарсага ақлингиз етиб қолиб-ди, — маъқуллаб бошини қимирлатди Гротто. — Қоришма бирор металлга ўхшамаган кумушранг — кўкиш рангга эга бўлди.

— Тош ҳақида батафсилроқ гапирсангиз.

— Бу эллипс шаклидаги, ҳаддан зиёд ялтироқ, арғувон-олов рангли муҳр деса бўлади. Менинг бувимдан мерос қолган бу тош. Тошнинг қоқ ўртаси — узун ўқига юнонча “Абраксас” сўзи ёзилган. Янглишмасам, қандайдир шарқ маъбудаларидан бирининг номи. Қадим даврларда бу сўз сеҳрли ҳисобланган. Георгий Мартинович кунлардан бир кун бу сўз таркибидаги ҳарфлар рақам-га айлантирилса уч юз олтимиш беш, яъни қуёш йили кунларининг сони чиқи-шини тушунтирганди. Бу мўъжиза тош иккинчи ёхуд учинчи асрда александрия-лик гностицизм тарафдорлари томонидан яратилган деб ўйлаш унга ёқарди.

— Чамаси у жуда қиммат турса керак?

— Фақат уни тушунадиганлар учунгина қимматдир.

— Сизларнинг оилангизга қаердан келиб қолган?

— Назаримда қизиқишингиз меъёридан ошиб кетди-ёв. Наҳотки, бу таф-силотларнинг ҳаммаси ҳам сизга асқотаверса?

— Олдиндан ҳеч қачон билиб бўлмайди. Баъзан кумни доналаб у ёқдан бу ёққа олишга тўғри келади. Ҳаммавақт ҳам мақсадимга эриша олмасам-да ишга кам алоқадорларини тушуриб қолдириш қоидасига риоя қиламан. Ишим ун-чалик яхши кечаётгани йўқ... Хўш, дурустроқ кино қидириб кўрамизми? — Люсин кема баланд қўйилган музика садолари остида эстрада театри ёнида-ги пристанда тўхташ учун қирғоққа яқинлашаётганда тўсатдан ёдига тушди.

— Эҳтимол, яхшиси бошқа сафар тушармиз. Ҳалиги истак ҳам сўнди.

— Бошқа сафарнинг ўзи бўладими?

— Билмадим, — Наталья Андриановна ўрнидан туриб ёмғирпўшини тор-тиб тўғрилаб қўйди ва хуш келмаётгандек кимсасиз салондан нарвонга қараб юрди. — Назаримда шу саволни бермасангиз бўларди, — деди орқасига қара-май.

Аёлдан таралган хушбўй агир ҳиди думоғига урилган Люсин тошли била-гузук билан алоқадор тахминларини хаёлан чамалаб кўрди.

— Тўғри айтдингиз, — гарангсиз жавоб қайтарди. — Тилим — душманим маним деб шуни айтадилар-да. Бунга эътибор бермай кўяқолинг. Минг аф-суслар бўлсинким, ҳамма яхши нарсалар бир зумда ўтиб кетади... Бизнинг саёҳатимиз тўғрисида гапиряпман, Наташа.

Аёл жавоб бермади, гоҳида айтилган бир калима сўз жимликдан кўра ўртага раҳна солиб қўйиши хаёлига келиб Люсин ҳам жим қолди.

Ўн саккизинчи боб

МАКРОПУЛОС ДОРИВОРИ

Люсиннинг эрталабки куни жадал бошланди. Бошлиқларнинг ҳар қандай сабр-тоқатнинг ҳам чегараси бўлади, деган дашномини эшитиб улгурмасдан хушхабар келиб қолди — анчадан бери қидирилаётган Пегянинг дараги чиқ-қанди. Тўхтаб деб қолган филдирак яна тезлашишга ҳозирлик кўрар, бу эса жумбоқни ҳал этишга шубҳасиз умид бағишларди. Лекин муқаррар тарзга кўпайган ташвишлар, узлуксиз жиринглаётган телефон кўнғироқларидан эс-ган қувонч шабадаси тез орада тинди, унинг ўрнини дилсизлик эгаллади. Натижада барча нарсалар умумий маҳражга келиб, Владимир Константино-вич гарчи ўхтин-ўхтин ўзининг иззат-нафси ноҳақ таҳқирланганини ҳис этса-да куннинг иккинчи ярми нисбатан осойишта ўтди. Бу ҳолат ўзга қалбнинг чалкаш-чулқаш кўчаларига кириш учун ўзини бутунлай бахшида этишига монелик қиларди.

Москва китобфурушлари орасида Петя-Кадик лақаби билан машҳур бўлган Петр Васильевич Корниловнинг ҳаётий йўлида мияси айниш ёхуд восвос касалига йўлиқиш сингари ҳодисалар қайд этилмаган. Ҳар қалай, жиноят қидирув органларида ҳисобга олинмаган. Гарчи умумий манзара аён бўлса-да уни айблашга аслида арзирли бирор асос кўринмасди. Олибсотарликда шубҳа қилингани учун қўлга олинган, текинхўрлиги учун огоҳлантирилган, устига-устак Москванинг қатор туманларидаги талай тиббий хушёрхоналарда кўп мароталаб ётиб чиққан. Люсин милиция бўлиmidан олган маълумотномани обдон ўрганиб, қирқ олти яшар Петя амалда ҳеч қачон ижтимоий фойдали меҳнат билан шуғулланмаган деган қатъий хулосага келди. Тўққизинчи синфдан кейин билим олишни йиғиштириб қўйиб, турли-туман жойларда ишлаган, лекин ҳеч қаерда кўним билмай беш ойдан ортиққа дош бермаган. Сув тортадиган қурилмада моторчи лавозимида хизмат қилган. 31 ҚМБ¹ сингари айрим идоралардаги иш стажы бор-йўғи икки ҳафта нари-берисида. Чамаси, Петя зўр бериб ҳаётдаги ўз ўрнини изларди.

Рўй бериши эҳтимол қийинчиликлардан кўра мантиқий қарама-қаршиликлар Петр Корнилов билан бўлажак суҳбатнинг асосий босқичларини ишлаб чиқишда Люсинга монелик кўрсатарди. Киши кўз ўнгида беихтиёр чаласавод одам қиёфасида гавдаланувчи Петя гарчи очкўзроқ бўлса-да, китобнинг нозик билимдони эканлиги тўғрисидаги тасаввур ўртасида мантиқсизлик бор эди. Ахир у ғоят эътиборли одамлар орасида китоб билимдони сифатида обрў қозонган эди-да. Унинг доимий мижозлари орасида эҳтимол фақат Солитов ва Бариничларгина бўлишмагандир. Люсин Корнилов қиёфасида китоблар денгизида ўзини сувдаги балиқдек эркин ҳис этувчи яширин саҳ-ҳоф — бу ишни ўзига касб қилиб олган ғоят ноёб нусха учраганлигига шубҳа қилмади. Бу эса маълум билим даражаси, заковат, маданият талаб этарди. Участка милиционери томонидан батафсил тузилган маълумотномада эса Кадикда бундай фазилатларни чироқ ёқиб топиб бўлмасди. Дабдабабозлик ва ичкиликбозликка ҳаддан зиёд ўч бўлган бу ноёб талантига ўз ақл-идроки билан эришган деб фараз қилиш қолганди холос. Ҳар ҳолда лотин, эски герман, Дубенецлик Вольфрам томонидан тайёрланган доривор ҳақидаги нодир нашрларнинг номини ўқишни ўрганиб олган.

Владимир Константинович алламаҳалгача бош қотириб азобланганига қарамай, бундай ҳолларда юбориладиган чақирув қоғозини тўлдирмай Гуровга кўнғироқ қилди.

— Китобфуруш масаласи чамамда ҳал бўлади, Борис Платонович, — маълумот берди ясама бепарволик билан. — Бу нусхани кўришни истайсанми?

— Бажонидил! Уни ўзинг топдингми ёхуд шериклар ёрдам бериб юборишдими?

— Уларнинг ёрдამисиз иш битармиди, — устамонлик билан жавоб берди Люсин. Гарчи УБХССнинг бу ишда ҳечқандай иштироки бўлмаса-да. Ён дафтарага ҳал этди ҳамма нарсени.

— Табриклайман, Константинович!

— Эҳтимол, у билан суҳбатлашишни ўз бўйнингга оларсан? — таклиф қилди Люсин. — Мен бир чеккада ўтириб унинг гапларини эшитаман, кузатаман...

— Сен бирор нарсадан хижолат чекаяпсанми? — сергак тортди Гуров.

— Ўзим ҳам билмайман. Негадир бу ишда ўзимда ишонч сезмаяпман. Бу нусхани менга буткул қоронғи туюляпти, ҳамма гап шунда. Ишни бузиб қўйишдан чўцияпман шекилли, Борис Платонович. Эҳтимол, бу ерда биз ўйлагандан кўра каттароқ халқанинг бошланиши бордир.

— Сен истаганча бўлақолсин. Уни келаси сешанба соат ўнларга чақиртир. Бир кавлаштириб кўраман. Психологик жиҳатдан шу самаралироқ бўлади. Ҳам жиноят қидирув, ҳам прокуратура бу ишга аралашуви ҳақидаги маслаҳатинг тўғри. Лекин ҳаммаси рисоладагидек бўлмоғи, чақирув қоғози билан таклиф қилиш, драматик ҳолатларга йўл қўймаслик лозим.

¹ Қ М Б — қурилиш-монтаж бошқармаси.

— Драматик ҳолатнинг рўй беришига асос йўқ. Ахир унга бирор хусуматимиз борми ахир? Китобфурушлигини айтмас!

— Буни ҳали исботлаш керак.

— Мен ҳам шуни гапиряпманда. Бу бизнинг ишимиз эмас. Ҳарқалай менинг вазифамга кирмайди. Мени тўғри тушунганингга хурсандман, Борис Платонович. Барча зарур материалларни сенга бериб юбораман.

— Ҳўп, келишдик. Сценарийни тузиб чиқишига унналиб кўрамиз.

Улар бир амаллаб сценарийни белгилашди. Аммо Петя дастлабки сўзлари биланоқ бу сценарийни чиппакка чиқарди, бошқа одамлигини кўрсатди. Келишидан умидларини узиб туришганда бутун бошли бир соат кечикиб ташриф буюрдию ташаббусни дарҳол қўлига олди.

— Ким Гуров бўлади? — деди кишининг жигига тегадиган оҳангда қўлидаги чақирув қоғозини силкитиб.

— Ижозатингиз билан бу мен — республика прокуратурасининг терговчиси бўламан, — лўндагина қилиб ўзини таништирди Борис Платонович.

— Бу ўртоқ ким бўладилар? — Люсин томонга ҳатто қиё ҳам боқмай, тирсаги билан ён томонга ишора қилиб.

— Фамилиянгиз Люсин, жиноят қидирув бўлимининг масъул хизматчисиман. — Владимир Константинович калтагина шим, ювилавериб нури кетган кўйлак устидан оддийгина куртка кийган бу одамнинг келишмаган гавдасига қизиқсиниб қаради. Соқоли чала олинган юзида энди билина бошлаган яра излари кўринади. Нозик бўйнини гўё иккига бўлиб тургандай бўртиб чиқиб турган суякдор кекирдаги яққол кўзга ташланиб турарди. — Ўтиринг.

— Қаерга ўтиришимни билсам эди? — Петя яна бир силтанди, бармоқларини чигал сочларига тикиб тарагандай бўлди, аввалги мувозанатини сақлаш учун аста тебрланди. — Гарчи мени прокуратура чақиртирган бўлса-да, билишимча ягона стул жиноят қидирув томонидан банд этилган. Тўғрими? — У илжайганда йирик-йирик, чекаверганидан қорайиб кетган тишлари кўринди.

— Сиз тамомила ҳақсиз. — Люсин ҳам кулгига кулги билан жавоб қайтарди ва ўз стулини хона ўртасига суриб қўйиб диванга ўтирди. — Менга эътибор берманг.

— Э-ҳа, — Петр Корнилов бесўнақай тиржайди, чақирув қоғозини шарақлатиб столга уриб ёпиштириб қўйгудай бўлди. — Нега энди сизларга керак бўлиб қолдим? — суриштирди у стул билан баробар сурилиб.

Бир оз эсанкираб қолган терговчи сигаретага қўлини чўзди.

— Менга ҳам беринг! — талаб қилди Петя, лекин шу ондаёқ жирканиб орқага чекинди. — Димокми?! Сарик қақага арзимайдиган шу сигаретани чекасизларми? Чўнтагини кавлаштириб букланган “беломорина”ни чиқарди, папиросни тиззасига уриб оғзига солди-да тишлаб олди. Сўнгра Борис Платонович ўзига келмасдан унинг олдидаги гугурот қутчасига ёпишди, папиросни ўт олдирди, тутун орасида афтини ғалати бужмайтирди.

Люсин ўтирган жойидан беназир масҳарабозликни ҳайратланиб кузатарди. Петр-Кадик кутганидан кўра бутунлай бошқача чиқди. Мабодо у олдиндан тайёрлаб қўйган ролини ўйнаётган бўлса-да, бунга гоёят маҳорат билан бажарётганди.

— Яхши гапнинг садағаси кетса арзийди, Петр Васильевич, — хушмуомалалик билан маслаҳат берди Гуров. — Биз сизни бу ерга гувоҳ сифатида таклиф этдик. Қонунга кўра тергов учун зарур барча саволларга жавоб беришга мажбурсиз. Жавоблар ҳаққоний бўлмоғи лозим, акс ҳолда, яъни гувоҳ ёлғон кўрсатмалар бергудай тақдирда жиноий жавобгарликка тортилиш мумкин.

— Ҳеч нарсага тушунмаяпман! — Петя қовоғини уйиб бошини сарак-сарак қилди. — Аҳмоқона гап.

— Фамилиянгиз, исмингиз, отангизнинг исми, таваллуд йилингиз ва қаерда таваллуд топгансиз, — Гуров унинг луқмасига эътибор бермай ёзув машина-касига протокол қоғозини жойларкан, микрофонни оҳиста суриб, магнитофон тасмасини босди.

— Менинг кимлигимни шундай ҳам биласиз-ку! — Биламан, аммо шундай расмиятчиликлар борки, бунини сиз билан биз истаймизми йўқми бажаришга мажбурмиз.

Корнилов аввалига бўйсунмайдигандай афтини бужмайгирди, лекин пировардида бари бир ён беришга мажбур бўлди.

— Ўзингизни жудаям гўл одамга солаверманг, — таъна қилди Борис Платонович машинанинг силжима қисмини эпчиллик билан ҳаракатга келтираркан. — Соддаликка солманг ўзингизни... Ўзингизни ҳам, бизни ҳам бекордан-бекорга қийнаманг, Петр Васильевич... Ёлғон кўрсатма беришнинг жавобгарлиги тўғрисида огоҳлантирилганлигингиз ҳақидаги хужжатнинг мана бу ерига марҳамат қилиб имзо чекинг. — Гуров салгина қийшайиб қолган қовоғга кўз югуртириб зарур жойни кўрсатди.

— Шу нарса етмай турувди менга! Ҳеч нарсага қўл қўймайман! Қўллариңдан келса суд қилақолинглар! — Петя намойишкорона тескари бурилиб гугуртқўпи билан тишини кавлай бошлади.

— Гувоҳлик беришдан бош тортганлигингиз учун ҳақиқатан ишингизни судга оширишим мумкин, — совуққина тушунтирди Гуров. — Умидворманки, бундай сарсонгарчилик сизга ҳам, менга ҳам фойда бермайди.

— Менинг ишимни? — туюқиб кетди Корнилов. — Бу ҳақоратку. Сизларда менинг ҳечқанақа ишим йўқ!

— Жуда тўғри айтдингиз, Петр Васильевич, дарҳақиқат йўқ... Лекин сиз ўз мажбуриятингизни бажаришдан бош тортгудай бўлсангиз бундай иш пайдо бўлиши тайин.

— Мен ҳечкимга ҳечнима мажбур эмасман.

— Янглишасиз. Ҳар биримиз жамият олдида баробар жавобгармиз.

— Ҳуқуқларимиз ҳам бор!

— Жудаям тўғри: ҳуқуқларимиз ҳам бор. Қонун айбланувчининг кўрсатма беришдан воз кечишига рухсат этади, аммо гувоҳ бундай ҳуқуққа эга эмас... Сиз бундан айбланувчининг ҳолати гувоҳдан кўра афзал экан-да деган хулоса чиқармайсиз деб умид қиламан.

— Намунча ўз ҳуқуқий қонун-қоидаларингизни бичиб-тўқийверасиз? — Петя ижозат сўрамай сигарета олиб чекди, сўнг йўтала-йўтала кулдонга эзгилаб ўчирди. — Ахир сиз не учун бу ерга чақирганингизнинг сабабини тушунтирмадингизку! Дарҳол қандайдир талаблару тазйиқларга ўтиб кетдингиз... Бу билан нимага эришмоқчисиз?

— Қанақасига? — Гуров ҳайронликдан кўзларини пирпиратиб, кўзойнагини шошилмай олди. — Наҳотки мен бунга эътибор бермаган бўлсам? Сиз шикоят қилишга ҳақсиз, Петр Васильевич. Бу чин сўзим... Бу билан ўзимни оқламоқчи эмасману, аммо бунини айтишни бутунлай унутган эканман. Устига-устак нимага чақирганимизни биласиз деган қатъий ишончда эдим.

— Мен ҳеч нарса билмайман ва билишни ҳам истамайман. Мени тинч қўйинглар, бутунлай. Бу мен истаган ягона нарса.

— Сиз Георгий Мартинович Солитовни яхши билармидингиз? — таскин бергандай бошини қимирлатиб сўради Гуров.

— Ҳа, биламан, нима бўпти? — ҳаяжонланиш аломатларини сездирмай, қовоғини уйди Петя. — Мендан нима истайсиз?

— Тўғри гувоҳлик беришингизни, холос, — унинг гапини кесди жиддийлашган Борис Платонович. — Сизга шуни айтиб қўяйки, профессор Солитов ҳали аниқланмаган ҳолатда бедарак йўқолган. У ўша кунини учрашган одамларнинг охиргиси ёки охиргиларидан бири сиз бўлгансиз.

— Бу сираям мумкин эмас, — қўлини силкитди енгил нафас олиб Петр Корнилов. — Биз у билан беш-олти ойдан бери кўришмаймиз.

— Жавобингизни протоколга киритсам майлими?

— Газетада эълон қилсангиз ҳам рухсат.

— Қўл қўясизми? — Гуров чаққонлик билан речкани унинг олдига сурди.

— Оғримаган бошимга бунча гавро! Хўп, келақолинг, ҳамонки сиз шуни истасангиз. — Петя гажақдор имзо чекди. — Ҳақиқатни айтишдан қўрқадиган жойим йўқ. Қонун олдида қордай оппоқман.

— Ҳўш, майли... Кейинги ишларимиз осонгина кўчади деб умид қиламан. Демак, сиз уни охириги марта қачон кўрган эдингиз?

— Баҳорда шекилли...

— Аниқроқ айтолмайсизми? Мартдами? Апрельдами?

— Апрельда эди шекилли. Кўлмак сувлар қурий бошлаганди.

— Ҳовлингиздаги қўлмақларми?

— Ҳовлимдагими, уникадагими — нима аҳамияти бор?

— Ҳеч қандай аҳамияти йўқ, — Борис Платонович варақланадиган календар саҳифаларини шошмасдан орқасига қайтараркан унинг гапини тасдиқлади. — Лекин биз хотирамизни синаб кўриш учун яқин ўтмишга қайтиб кўрамиз. “Вақт машинаси”ни албатта хотирлайсиз-а?

— Сизнинг тажрибангиз Финнейнинг “Икки дунё орасида” сини эслатади. Ҳолатни қайта тиклаш.

— Бахтга қарши ўқимаганман, лекин қайта тиклаш масаласида нишонни аниқ урдингиз... Демак, қўлмақлар қурий бошлаган, болакайлар тўп тепаётган, қизлар эса арқон ўйнаётган вақт экан-да... Эҳтимол, кўчадаги асфальтга расм ҳам чизишаётгандир?

— Ҳа, ҳа, — Корнилов тасдиқлагандай бўлиб тиржайди. — Қани кўрайликчи, бу ишингиздан нима чиқаркин.

— Сиз ёрдам бермасангиз ҳеч вақо чиқмайди, Петр Васильевич... Сиз Солитовникида қай вақтда бўлгандингиз? Кечқурунми? Кундуз куними?

— Кечга яқин.

— Боғ ҳовлидами?

— Нега боғ ҳовлида бўларкан? Москвада.

— Қизиқувчанлигимга ижозат берасиз-да, нима муносабат билан учрашдингиз ўшанда?

— Китобга бўлган қизгин эҳтирос холос, гражданин терговчи.

— Бирор нодир китоб олиб боргандирсиз эҳтимол?

— Ҳечнарсга олиб борганим йўқ. Умуман мени ким деб ўйлаяпсиз? Китоб севган машғулоти холос. Мен китоб йиғаман, соғмайман. Аҳён-аҳёнда баъзиларини сотаман албатта. Лекин кўпроқ таниш китоб шинавандалари билан уларни алмаштираман холос. Бунга ҳуқуқим борми?

— Қанақанги таъсирчан одамсиз оғайни. — Гуров кўзойнагини оҳиста олиб, ойналарига ҳўладида чарм камзулининг этагига артди. — Ҳуқуқларингизга чанг солишни хаёлимга ҳам келтирганим йўқ. Қанча алмаштирсангиз алмаштиравермайсизми? Бу ерда гап фақат ўша вақтдаги ҳолатни қайта тиклаш ҳақида кетяпти. Профессор билан нима тўғрисида гаплашганингизни эслай оласизми?

— Борингки, Альбрехт Дюрер¹ тўғрисида гаплашдик дейлик. Бу сизни қаноатлантирадими? Еки асл қўлёзма альбомлар...

— Гапингизга қўшилишаман. Солитовникдан чиқиб қаерга йўл олдингиз?

— Мени ўша кунни эслайди деб ўйлайсизми? — Петя аччиғланиб елкасини учирди. — Эҳтимол, яқин орадаги эски ва нодир китоблар сотиладиган магазинларни айланиб уйга кетгандирман. Балки кафега кириб овқатлангандирман. Эндиликда вақт ҳар хил ҳодисаю шахсларни бир-бирига қориштириб елдай учяпти. Гўшқиймалоғич ичидагига ўхшаб ҳамма нарса айқаш-уйқаш бўлиб кетяпти-ку.

— Жуда қойилмақом ўхшатиш қилдингиз, Петр Васильевич, тан бериш мумкин... Лекин фараз қилайлик, сиз ўша оқшом уйга ресторандаги кечки овқатдан кейин қайтдингиз дейлик... Телевизорда ўша оқшом нимани кўрса-тишаётганига эътибор бермадингизми?

— Эсимда йўқ. Ҳар куни бир хил-ку ахир.

— Сўхбатларингизга аралашишга рухсат этинглар, — Люсин дивандан оҳиста кўтарилди. — Агар янглишмасам, профессор Солитов боғ ҳовлисида мартнинг сўнгги кунлари, агар аниқ айтадиган бўлсак йигирма еттинчида кўчган.

¹ Альбрехт Дюрер (1471-1528) — улуг немис rassоми.

Қандай сабабларга кўра у ўша куни Москвада пайдо бўлганини сиз қандай изоҳлаган бўлардингиз? Петр Васильевич?

— Мен қайдан билай? У институт кафедрасида ишлайди ахир. Бирор иши чиқиб қолгандир... Эсимга тушди! — Петя тантанавор кулиб қўйди. — Уларнинг ишхонасида эртасига шанбалик белгиланганди! Шу боисдан Георгий Мартинович олдиндан етиб келган бўлса ажабмас.

— Шундай қилиб, сиз билан биргаликда ўша кунни аниқ белгиладик, — Борис Платонович календарни асли ҳолига қайтарди. — Уларда сиз айтган шанбалик мўлжалланганди. Барча совет кишилари қатори Георгий Мартинович ҳам меҳнат байрамини кутиб олишга тайёрланган. Шундан кейин сиз у билан кўришмадингизми?

— Йўқ.

— Кўнғироқ ҳам қилмадингизми?

— Йўқ.

— Кўркаманки, бу сафар хотирангиз сизга тамомила панд берди. Ўша учрашувдан сўнг сиз у билан телефонда гаплашганлигингиз тўғрисида бизда маълумот бор. Камида бир маротаба гаплашгансиз, бу ўн олтинчи августда рўй берган.

— Фаройиб киноку! - Петя оёғини чалиштириб ўтирди. Пастга қайириб қўйилган пайпоғига қандайдир тиканаклар ёпишганди. - Ажаб-а, уларда мен тўғримда турли маълумотлар бор, ўзим эса булардан негадир беҳабарман. Қани кўрайликчи, менга қандай тўн бичаркинсизлар...

— Яқинда шаҳар ташқарисига чиққанмидингиз, Петр Васильевич? — мулойимлик билан қизикди Люсин.

— Хўш-хўш... Мен қопқонга олинганман шекилли. Бошқалар билан телефонда гаплашганимни ёзиб олишса, қаерга борсам таъқиб этишса, бутун ишларим кузатилса. Нимага асосланиб бундай қилинганини билмоқчи эдим?

— Таъқиб васвасасига учрабсиз, Корнилов! - Люсин шахт билан ўрнидан туриб ойна олдига келди-да кенг дераза рафига энгашди. — Кимга ҳам керак эдингиз? Мен тасодифан пайпоғингизга ёпишган тиканакларга шунчаки эътибор берувдим холос... Лекин сиз бизни лақиллатишни бас қилмасангиз ҳақиқатан ҳам ишингиз чатоқ бўлишини огоҳлантириб қўйишим зарур. Профессор Солитов сиз кўнғироқ қилганингиздан кейиноқ бедарак йўқолган. Бу ғоят муҳим ҳолат. Эсингизни жойига қўйиб ўша куни қаерларда бўлганингиз, нима иш қилганингизни дақиқама-дақиқа бизга айтиб бермоғингиз лозим. Апрельга нисбатан август воқеаларини осонроқ эсларсиз деган умиддаман... Марҳамат қилиб маъзур тутасиз, Борис Платонович.

— Нега ундай дейсиз, Владимир Константинович! - жилмайди Гуров. — Жуда тўғри таъкидладингиз... Хўш, ўн олтинчи август масаласи қандай бўлди, Петр Васильевич?

— Ўттиз биринчи июн тўғрисида ўзингиз бирор нарса дея оласизми тезкор гуруҳ вакили? — Петя Люсинга хўмрайиб қаради: — Масалан сиз ўша куни қандай юмуш билан машғул бўлганингизни эслай оласизми?

— Чамаси сиз фойдали маслаҳатдан тўғри ҳулоса чиқариб олмаганга ўхшайсиз. Ахборотингиз учун айтиб қўяй, июн бор йўғи ўттиз кундан иборат.

— Шундай бўлса бўлақолсин, менга барибир. Мени ҳозирги вазиятда бошқа нарса қизиқтиради: социалистик қонунчилик масаласига қандай қарайсиз? Айбсизлик презумпцияси нима бўлади?

— Айби йўқлик билан айбсизликни чалкаштирманг, Корнилов. Бу ғоят кулгили. — Люсин у билан гапни давом эттиришдан хафсаласи пир бўлиб дераза томонга юзини ўтирди.

— Дарҳақиқат, ҳуқуқшунослик соҳасидаги билимингиз тамомила хом-катала экан, — йўл-йўлакай таъкидлади Борис Платонович. Социалистик қонунчилик бузилаётганлиги хусусидаги эътирозингиз тамомила асоссиз. Нимада кўрайпсиз қонуннинг бузилишини?

— Сени номаълум нарсаларда айблашса, иш қўзғашса бу бузилиш эмасми?

— Тўхтанг-тўхтанг. — Гуров столга уриб огоҳлантириб қўйди. — Қизишманг. Сиз бу ерга гувоҳ сифатида чақирилгансиз. Бу ҳақда сизни ўз вақтида

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

огоҳлантирдик, имзо ҳам чекдингиз. Сизни айбдорликка тортиш масаласида лом-мим деганимиз йўқ.

— Ҳозирча, — Люсин зим-зиё осмонга тикилиб тушунтирди, - профессор Солитовнинг ёнида каттагина пул бўлганлигини эслатиб қўймоқчи эдим.

— Бу қандай гап бўлди? — Корнилов шахт билан ўрнидан туриб стулни жаҳл билан итариб юборди. — Мен уни тунабманми? Ё ўлдирдимми? Сиз шуни исботламоқчимисиз? Шуними?

— Ўтиринг, - Владимир Константинович тескари ўтирилганча луқма ташлади. — Бундай гапларингиз ўзингизга тескари хизмат қилишини англасангиз бўларди. Борис Платонович мени авф этсинлару аммо менда сизга нисбатан жуда жиддий шубҳалар пайдо бўлди, Корнилов.

— Ҳа-ҳа, - гапни улаб кетди Гуров. — Бизнинг фикримизга муносабатингиз ҳаммавақт ҳам... аниқроқ қилиб қандай ифодаласам бўларкин, бир-бирига монанд эмас.

— Бу бир томондан, - Люсин Борис Платонович нуқтаи назаридан бироз фарқ қилувчи қарашини яна таъкидлагандай давом этди. — Бошқа томондан эса агар биз гувоҳга ўша, ўн олтинчи август куни профессор Солитовни нима сабадан чақиртирганини биламиз десак тўғрироқ бўларди.

— Қизиқ, - сал титрай бошлаган қўлларини яшириб аранг сўз қотди Корнилов.

— Владимир Константинович, фикримча, Петр Васильевичнинг ўзи ҳаммасини гапириб берақолгани маъқул эди, - мулойимгина фикр билдирди Гуров.

— Албатта, шундай қилинса нур устига аъло нур бўларди. Зеро, бунда гувоҳнинг самимийлиги тасдиқланарди. Лекин у негадир ҳамма нарсани қуруққина инкор этиб тобора жарга қулаб кетаяпти. Нима бўлди, Корнилов? - Владимир Константинович ойнадан узоқлашиб столнинг бир чеккасига ўтирди. — Нимадан кўрқасиз? Сўзимизга ишонсангиз, сизнинг нодир китобларни олиб сотишингиз ҳеч кимни қизиқтирмайди. Бу ерда гап инсон ҳаёти устида кетаётир. Яна қандай инсон денг?

— Нега инсон ҳаёти тўғрисида бўларкан? - Петр Корнилов кўрқиб кетиб кўзларини пирпиратди. Чамаси у фақат эндигина содир бўлган вазиятнинг фаҳмига етганга ўхшарди. — Георгий Мартинович ростдам ҳам?..

— Сиз нима деб ўйловдингиз? - Люсин яна диванга жойлашди. — Ахир орадан икки ойдан ортиқроқ вақт ўтди. Одам омонат кассидан пул олсаю куппа-кундуз куни тўсатдан ғойиб бўлса.

— Ҳеч қандай изи топилмаяпти?

— Нега ҳеч қандай изи топилмас экан. — Гувоҳга сездирмасдан Люсин билан Гуров кўз уриштириб олишди. — Сизни қандайдир бир ғойибона куч ёрдамида топдик деб ўйлайсизми?

— Мен бу ерга нима сабадан келиб қолдим?

— Мана шу нарсани ҳозир вазмин ва фактлар асосида аниқлашимиз даркор. — Владимир Константинович суҳбатда бурилиш ясаганини ҳис этди. — Ўзингизни менинг ўрнимга қўйиб кўрингчи, Корнилов.

— Ҳўш!

— Ўшанда жиноятни аниқлаш ишларига кўмаклашиш сизнинг манфаатингизга ҳам мос келишини англаган бўлардингиз.

— Назаримда, Петр Васильевич ҳозирнинг ўзидаёқ ўз аҳволининг нозиклигини тушуниб олди. — Гуров хайрхоҳлик билан Петяга имо қилди. — Ўтироз билдирмасангиз суҳбатни давом эттирсак. Ҳўш, ортиқча гап-сўз қўшмай айтингчи, сиз ўша куни эрталаб Георгий Мартиновични қандай тузоқ қўйиб чақириб олдингиз?

— Роса ҳазилкаш экансизку: “Тузоқ”, “чақириб олдинг”... дейсиз-а. Қандайдир тасодифнинг қурбони бўлаётганимни расман билдириб қўйишим лозим.

— Ҳазилим эҳтимол унчалик ўринлик чиқмагандир, лекин саволга марҳамат қилиб жавоб беринг.

— Биринчидан, мен унга эрталаб эмас, бир кун олдин кечкурун қўнғироқ қилганман. Иккинчидан, саволингизни сал одамбашара қилиб беринг.

— Сиз айтгандай бўлақолсин, - дарров рози бўлди Гуров. — Шу йил ўн бешинчи август кечкурун телефонда профессор Солитов билан нима тўғрисида гаплашдингиз?

— Мен унга тасодифан қўлимга жуда ажойиб китоб тушиб қолганини айтдим. Георгий Мартинович жуда қизиқиб қолди ва эртасига хабар олишга ваъда бердию аммо негадир келмади.

— Айни қандай китоб эди? - қатъий сўради Люсин.

— Бунинг аҳамияти борми?.. Яхши, айтаман. Гап ҳоқон Рудольф кутубхонасига мансуб ўн еттинчи асрдаги илоҳий доривор ҳақида кетяпти.

— Ҳоқон кутубхонасига мансублигини қаердан билдингиз?

— Китоб босилган йил, жой кўрсатилган варағда муҳр бор эди.

— Бу китоб сизнинг қўлингизга қандай тушиб қолди?

— Тамомила тасодифан. Бир кекса китоб йиғувчи вафот этганди. Ақли заиф меросхўрлар унинг барча китобларини сотиб юборишди. Каллаварамлар китобларни бўлиб-бўлиб сотишди.

— “Бир китоб йиғувчи” деганингиз бизни қаноатлантирмайди, — Люсин худди магнитофонни унутиб қўйган одамдай шошилмай блокнотини очди. — Унинг исми, фамилияси, турар жойи, меросхўрлари кимлар?

— Бу сизга нима учун керак? — сергакланиб сўради Петя.

— Бундан мақсадимиз битти: ҳар бир сўзингизни текшириб кўриш.

— Очиқ айтганингиз учун ташаккур.

— Китоб ҳалиям сиздами?

— Бахтга қарши йўқ, бундай ноёб нарсалар узоқ турмайди.

— Майли, бу масалага яна қайтармиз. Хазинангиз учун қанча сўрагандингиз?

— Баҳоси ҳақида аниқ гаплашмадик, — чайналди Петя. — Шунчаки тахминий... Ҳозир аниқ эслолмайман.

— Хотирангиз заифлигини пеш қилаверманг. — Люсин овозини бироз кўтарди. — Георгий Мартинович омонат кассасидан қанча олгани бизга маълумлигини эътиборингиздан соқит қилманг. Имкониятдан фойдаланиб қолинг, Корнилов. Сизга ишониш мумкинлигини асосланг.

— Ҳа-да, бундан кейин сиз менга олибсотар ёрлигини ёпиштираверинг-а.

— Владимир Константинович бу тўғрисида сизга изоҳ берди чамамда, — эҳтиёткорлик билан орага тушди Гуров. — Шундай қилиб китоб учун қанча сўрадингиз?

— Бир ярим минг, — анча мулоҳаза қилгандан кейин жавоб берди Корнилов.

— Айтгандай, ўша кун кечкурун Солитовнинг боғ ҳовлисига қўнғироқ қилдингизми ё шаҳардаги уйидами? — сўради Люсин.

— Боғ ҳовлисига.

— Нега энди мўйсафид, ҳамма ҳурмат қиладиган мўъгабар профессор албатта сизнига келиши керак. Унинг Синеддаги дала ҳовлисига ўзингиз боришингиз осонроқмасмиди?

— Тўғриси билмадим. — Петя сал эсанкираб Люсинга қаради. — Шундай бўлдида хуллас. Бундай ноёб китобни қўлда кўтариб дунёнинг нариги чеккасига боришни айтинг. Бирор кори ҳол бўлиши мумкин.

— Майли, бу гапни шунчаки йўл-йўлакай айтдим холос, — Владимир Константинович блокнотини намойишкорона беркитди. — Шахсан менга деярли ҳамма нарса ойдаи равшан. Ораларингга суқилганим учун яна бир бор узр сўрайман, Борис Платонович.

— Тўғриси, биз маррага яқинлашдик, — Гуров яқинлашаётган ҳордиқ дамларини сезиб мамнун керишди. — Петр Васильевич, энди ҳаммамизни қизиқтираётган ўша, ўн олтинчи август кунини қаерда ва қандай ўтказганингизни аниқлаш қолди холос.

— Қисқача айтганда, сизни менинг жиноят содир бўлган пайтда қаерда бўлганлигим қизиқтираётми?

— Янглишмасиз.

— Бахтга қарши мен бун исботлай олмайман. Кун бўйи уйда ўтирдим. Аввалига профессорни кутдим, сўнг бир библиографик рўйхат тузиш билан

машғул бўлиб кечгача уймаландим. Мен ёлғиз яшайман ва ҳеч ким менинг фойдамга гувоҳлик беролмайди.

— Ҳечқиси йўқ, — таскин берди Гуров. — Бунақа ишларда умуман олданда одам ўзини буткул оқлай олмаслиги мумкин. Ахир сиз Солитовга ўз хоҳишингиз билан эмас, айтайлик бирор кимсанинг топшириғи билан қўнғироқ қилган бўлишингиз ҳам эҳтимолдан узоқ эмас. Бу биринчи вариант. Иккинчи вариант бўлиши мумкин. Сиз келишилган учрашув тўғрисида ҳеч қандай ёмон фикрга бормаган ҳолда бошқа бировга гапириб қўйган бўлишингиз ҳам эҳтимол. Бу ҳолатда сиз рўй берган ноҳўя ишлар учун у одамнинг номини айтганингиз тақдирда жавобгар бўлмайсиз. Мен бирор нарсани муқаррар шундай бўлган деб айтаётганим йўқ, фақат табиий равишда келиб чиқадиган тахминларимни ўртага ташлаяпман холос.

— Лўнда қилиб айтганда, ундай бўлсаям, бундай бўлсаям мен айбдор эканман-да?

— Менимча тахминларимни нотўғри тушунибсиз. Мен ҳам, Владимир Константинович ҳам сиздан ҳеч нарсани яшираётганимиз йўқ. Ўртада очиқчасига ўйин кетаяпти. Бундай ишончли кадрлашингиз керак, Петр Васильевич. — Гуров Корниловга машинкаланган протокол узатди. — Марҳамат қилиб ўқиб кўринг, агар рози бўлсангиз, берган гувоҳлигингизга имзо чекинг.

— Кейин нима бўлади?

— Кейинми? — Борис Платонович таажжубланиб елкасини қисди. — Кейин китобни кимдан сотиб олганингизу кимга сотганингизни ёзиб берасиз. Мен шу ондаёқ чақирёқ қоғозингизга рақам чекаман ва ҳар иккаламиз мамнун ҳолда икки томонга тарқалишамиз. Агар эҳтиёж туғилса яна чақирамиз.

— Бу одам ҳақида қандай фикрдасан? — сўради Корниловнинг орқасидан эшикни ёпиб.

— Ярамас одам экан, аммо жиний ишга менимча алоқаси йўқ.

— Менга ҳам шундай туюлди, лекин у ниманидир биздан яширяпти.

— Олибсотарлигининг бутун тафсилотлари аён бўлиб қолишидан қўрқаяпти. Бу аниқ.

— Фақат бугина эмас, Борис Платонович, яна нимадир борга ўхшайди... Мен уни бир-икки ҳафта кузатиб кўрай.

Ўн тўққизинчи боб

МАЪШУҚА АРАМИСА

Березовский шу кунларда зўр иштиёқ ва кўтаринки кайфиятда уйқудан уйғонаётганди. Олис-олисларда қолиб кетган болалик чоғларида ҳар тонгни ғаройиб, такрорланмас ўйинлар иштиёқида ана шундай кутиб олгувчи эди.

У чинакам қалъа — сарой ичида, соялар орасида истиқомат қилар, улар қиёфасида ўзи ўйлаб топган қаҳрамонларининг хислатларини кўрарди. Уларга бамисоли жон ато бўлгандай кўз ўнгида тобора равшанроқ гавдаланарди.

Аммо кўҳна кўзгуларнинг хира пардаси ортидан ёзилажак романнинг персонажларини қидириб топиш зимистонда лип этиб ўтган сояга жон бағишлашдай жозибали, қизиқтирадиган бир ҳол эди. Гўё сеҳргар таёғи ёрдамида кўз ўнгида тўсатдан намоён бўлган хазинадаги материаллар умрбод ёзадиган китобларига манба бўлгудай.

Тонг отиши биланоқ Березовский гулмоҳи жилғасига йўл олиб ярим соат ўтар-ўтмас ялтираб турган ҳол-ҳол доғли балиқларни тутишга тутинди. Гулмоҳи тип-тиниқ сувда қармоққа илинмасди. Шу боисдан ҳар сафар қармоқ ташлашдан олдин шу ерлик балиқ овчиси ҳафсала билан тўплаб қўйган тупроқдан бир-икки белкурак олиб жилғанинг тез оқадиган жойига ташларди. Юрий Анатольевич врачлар белгилаган парҳезни бузмаслик учун ҳар кунни тутган балиқларини айнан ўша овчига берарди.

Ресторан айвонида бир пиёла чой ичиб озгина ором олгач Березовский ўз хонасига қайтарди. Хонадаги ўчоқсимон уй печкасида ўтин чарсиллаб ёнар, ювинишига ҳозирланган ганж аралаш сопол кўзадаги муздек булоқ суви унга интизор эди. Фақат электр чирофигина хона деворлари ва шифти ўтмиш даврларнинг нишон сифатида шам ёруғи вақтидагига ўхшаб жилваланиб, товланишга монелик қиларди. Аслида у кечкурунлари бу хонада ўтириб шам ёруғида китоб ўқишни жуда-жуда ёқтирарди.

Музей дарвозаси очиладиган вақт, соат ўн иккида Юрий Анатольевич хонасидан ичкари ҳовлига тушарди. Ток новдалари билан қопланган деворлар, колонкали енгил пешайвонлар, сарой фасадининг учбурчак шаклидаги том-часи бўлган тепа қисмига ишланган безаклар ҳар сафар Аквитанияни ёдга соларди.

Березовский гирчиллаб турган айланма зинапоядан юқорига кўтарилаётиб ғаройиб ўймакорлик нақшлари орасидан беш бурчакли таниш безакларни қидирарди. У атрофга разм солиб кимдир бегона юртда альбигой атир гулини ўстиришга уннаганига яна бир бор имони комил бўлди. Березовский даврлар ва тақдирларнинг йўллари бир-бирлари билан сирли равишда чапишиб кетган уйда бир неча фарахбахш кунларни ўтказаркан собиқ соҳиби хонадонларни аниқ кўз олдига келтирди. Уста мусаввирларнинг нозик мўйқаламлари остидан чиққан портретлар, меросий қутичаларда сақланаётган ишқий мактублар, оилавий ҳаётнинг икир-чикирлари ва тийин-тийинигача аниқ кўрсатилган харажат китобларига қараб хонадон соҳибларининг хислат ва дидларини билиб олди. Лекин доимо нимадир етишмасди. Гўё ўтмиш тошлар ва ёғочларга айрим одамларгина тушуна оладиган сирли белгилар билан зикр этилганга ўхшарди.

Ота-боболари мулкига ворис бўлган қалъа соҳиблари 1945 йилгача шу ерда истиқомат қилишганди, улар қалин альбомларга тиқиштирилиб, саҳтиён тери билан муқоваланган ёхуд столларнинг тортмаларига шунчаки ташлаб қўйилган жуда кўп фотосуратлар қолдиришганди.

Кичик тожли унвонли зотларнинг таширф қоғозчалари, табрик хатлари, қора ҳошияли ҳамдардлик номаларини кўздан кечираётган Юрий Анатольевич Франциянинг олий дворяни бегона юртда умрбод ҳаёт кечириб келганлиги оддий тасодифиймиди ёхуд аксинча тарихий заруриятми деган масала устида бош қотирарди...

Якобин қиргинидан Леопольд Иккинчининг подшолик мулкига қочиб келган Шарль Ален Габриель шаҳзода Роган кўҳна Турново шахридан унча узок бўлмаган Шимолий Богемияда ўз қароргоҳини тиклади. Жой дид ва уддабуронлик билан танланганди. Шаҳзода дунёнинг барча гўзаллиги фақат Францияда жамланган деб нотўғри ўйлаб юрганлигини эслаб кўнгли ғалати бўлиб кетди. Овланадиган ёввойи ҳайвонларга сероб, қояларни ғаройиб яшил девор бўлиб қоплаб турган қуюқ ўрмонзор унда унутилмас таассуротлар қолдирди. Чамаси Турнова атрофлари бекорга Чех жаннати деб юритилмаган шекилли. Ўн учинчи асрлардаёқ солиб юриши таъсири остида бутун рицарлар Европаси ҳаракатга келиб азалий обод славян ерлари ҳисобланмиш бу ўлка немис феодалларининг қўлига ўта бошлади.

Ҳатто ўттиз йиллик урушнинг машхур саркардаси Валленштейн¹ бу ерларнинг ғоятда серунумлигига, қўриқхона ўрмонзорлари кийик ови учун энг муносиб жойлигига қойил қолганди. Ҳақиқатан жаннатмакон бу гўшага чех панлари ҳам безътибор қарашмасди. Дарёнинг қорамтир сувида акси липиллаб турган тошли қоялар, дарахтзор тепаликларда Вранов, Троска, Коста, Валечов шаҳарчаларининг дарвоза миноралари билан мустаҳкамланган данданали деворлари кўзга ташланади. Феодал ва диний қирғинлар, деҳқон исёнлари, очлик ва ўз домига кўплаб одамларни тортган ўлатларни ўз бошидан

¹ Альбрехт Венцель Евсевий Валленштейн (1583-1634) - саркарда, ўттиз йиллик уруш (1618-1648) да империя қўшинлари қўмондони. Қатор жангларда ғалаба қозонган, 1632 йилда Лютцен яқинида мағлубиятга учраган. Тез орада шведлар билан пинҳона тил бириктирган, сотқинликда айбланиб қўмондонликдан четлатилган ва кейинчалик ўз офицерлари томонидан ўлдирилган.

кечирган асрлар ортида қолди. Романтик усул ўрнини готик усул эгаллади, уйғониш даври бароккога жой бўшатди. Католик контрреволюция голиб келиб ибодатхоналарнинг гумбазлари ва найзасимон учлари осмонга бўй чўза бошлади. Роҳибларнинг масканлари ёмғирдан кейинги кўзиқориндай кўпайди, аббатликлар бойиб, улуғвор ҳайкаллар, ажойиб ўймакорлик билан ишланган ҳашамдор иморатлар қуриб бир-бирларидан ўтишга уринишарди. Аристократлар ва ҳаммаёқда авж олиб кетган савдо-сотиқ туфайли бойиган бюргерлар хайр-эҳсонга қўллари очиқ эди. Турнова яқинидаги Нудвоиница ибодатхонаси кўпдан-кўп аломат ёдгорлик буюмлари, ҳатто муқаддас бутнинг бир бўлагини киритиб қўшилларнинг ҳавасини келтирди. Изер соҳилидаги Могильница эса ҳаммаёғига марварид қадалган Исо пайгамбарнинг тобутдаги тасвири туширилган матога эга бўлди.

Шарль Роган яйдоқ далага эмас (бундай ҳодиса рўй бериб қолишидан ич-ичидан хавфсирарди), балки аллақачонлар одамлар ўтроқлашиб обод бўлган, кўп асрлик маданият анъаналарига эга заминга келиб қолди. Бу ердаги ҳамма нарса рисоладагидек эди. Камзул кийиб ясама соч таққан жаноблар силлиқ қилиб тараб қўйилган дарахтлар орасида сайр этишар, французчалаб шакарғуфторлик қўлишар, хизматкор бошқарадиган араваларнинг орқа ўриндиқларида ястаниб ўтирганча томонларга кезишар, ҳар хил мусобақалар ўтказишар, ов қилиш ҳавасини олишарди.

Шаҳзода дарҳол ҳаммаёққа илдиз отишга ийманиб турди: жонажон диёрида воқеалар қай тарзда ривожланишини пойлади. Людовик ва Мария-Антуанетта¹ танасидан жудо этилган каллалари ва бош оладиган жодининг қонга беланган ўткир тиглари ҳамон кўз ўнгидан нари кетмасди. Ахир шаҳзода улар билан қариндош, қон-қардош эди-да. Европадаги ҳукмрон деярли барча сулолалар билан қориндошлик иплари ила боеланган бўлиб ҳамон Бурбонлар сулоласининг тикланишидан умидвор эди... Лекин Корсика қароқчисининг муқаддас папа² қўлидан сал бўлмаса салтанат гулчамбарини юлқиб олиши унинг охириги умидларини ҳам сўндирди, шундоқина биқинларидаги Аустерлиц³ жанги эса даҳшатга солди. Тож-тахт чайқалиб кетди, Франция абадиётга йўқолди у учун.

Тезда бир қарорга келиш зарур эди. Қаерга равона бўлиш ўз-ўзидан аён бўлди. Камбағаллашган зодагонлар пул қарийб ҳар қадамнингда сочилиб ётган Россияга қочишни афзал кўришди, ночорроқ Хофбург эса ўзига тўқларнинг манзилгоҳига айланди. Хонадонларига тегишли хазинанинг мўмай қисмини яширин олиб чиқиб кетишга муваффақ бўлган шаҳзода Шарль — уни эндиликда ҳамма кўпроқ Карл деб атарди — Тарих бўронларидан қаерга яшириниши лозимлигини биларди. Кардинал, герцог ва улуғ магистрларнинг авлоди, бахтиқаро француз қиролига нисбатан ҳам машҳурроқ Шарль феодал тартиб ва католиклар мазаҳабига тиш-тирноғи билан ёпишиб олган Вена Габсбургидан макон топишга қарор қилди.

Роганнинг аждодларидан кимдир бир куни ғурури жўш уриб: “Қирол бўлолмайман, герцог бўлишни истамайман. Мен Роганман, вассалом!” деган экан.

Шаҳзода тийрак ва ақлли одам бўлганлиги сабабли ўзининг муҳожирлик ҳаётига ҳавас қилиб бўлмаслигини яхши ҳис этарди. 1808 йилнинг 27 ноябрида у бор-йўғи австрия эрггерцоги ва қандайдир Богемия қироли бўлган кайзер қўлидан князлик дипломини олаётганда ўз салтанатига садоқат билан хизмат қилишга ваъда берганди. Энди унинг Роган Жомини унд Рошфор фамилияси ҳоқонқирол хонадонининг аслзодалари рўйхатига абадий зикр этилганди. Франциянинг олий дворяни ўзини қўлга олиб иккинчи даражали

¹ Людовик XVI (1754-1793) — Франция қироли (1774-1792) тахтдан ағдарилиб, Тампльда қамалган, 1793 йилда суд қилиниб қатл этилган. Мария-Антуанетта (1755-1793) Людовик XVI нинг хотини. Монархия ағдарилгандан сўнг судга берилиб қатл этилган.

² Наполеон I Корсика қароқчиси деб ҳам юритилган, 1804 йилда император деб эълон қилинган ва унга папа Пий VII тож кийдирган эди.

³ Бу 1805 йилда рус-австрия ва француз армиялари ўртасидаги уруш маҳалида рўй берган. Микдор жиҳатдан кам бўлган француз ҳарбий тизими ва Наполеон саркардалик истъёдоланинг устунлигини кўрсатди.

князлик қисматига кўнақолди. Ҳоқоннинг обергофмейстер томонидан нашр этиладиган “Мартабалар тартиби”нинг энг юқорисидан ўн олтинчи, ўн еттинчи асрларда рўйхатга олинган Аремберг, Лобковицилар ва Салм-Салмилар туришарди. Империянинг устунлари ҳисобланмиш Ойерсперглар ва Шварценберглар билан биргаликда улар алоҳида ажратилиб “А” нишони билан белгилаб қўйилганди. Гарчи Роган-Жомнилар ҳам шу табақага киритилган бўлишса-да, маҳаллий князлар билан бирга бу табақанинг қўйи — маҳаллий князлар гуруҳи билан қаноатланишга мажбур эдилар. Қачонлардир Польшада ҳукмронлик қилмиш Понятовскийлар, Кинскийларнинг шу рўйхатда бўлишлари ҳам Роганга таскин беролмасди. Улар Роганнинг тенги эмасдилар. Ахир Роганлар авлоди ўн биринчи асрлардаёқ тарих саҳифаларига киришганди-да. Габсбурглардан анча замонлар олдин номлари машҳур эди!

Шону шуҳрат ҳам бебако экан-да! Римликлар ҳақ бўлиб чиқишди. Аффус! Лекин мустақил ўлка — орденнинг бошлиғи — гротмейстер Иоанна ҳам шу тоифага қўшилган бўлса ўз қисматингдан нолиб бўладими? Яна унча-бунча одам эмас, француз сарой аъёнлари томонидан асос солинган, христианлар оламидаги дастлабки рицарлар орденининг бошлиғи-я! Шарль жуда майда, аммо гоят хуснихат билан ёзилган ёзувни мамнуният билан ўқиди: “Кардинал унвони. Унвонини қўшиб атамоқ”. Мана сенга жаноби олийлари. Аслида, олий руҳонийларнинг ибодат пайтида қиядиган қизил бош кийими қироллик тожидан аълороқ. Дарҳақиқат, яқин одамларнинг азоб-уқубатлари шахсий бахтсизлигини энгишга кўмаклашади.

Орзиқиб қутилган сиёсий тузумнинг қайтадан тикланган пайтида Карл фон Роган анча ёшга бориб қолганди, шу боисдан ўзини ўтга-чўққа уришни эп кўрмади. Бонапартнинг “юз куни”¹, уни эҳтиёткор қилиб қўйган, умуман олганда эса қирол Шарль Уннинчи² нинг режими (амакиваччасини ҳам Карл деб чақиришарди) назарида омонатдай туюларди.

Роган 1820 йилда Турнова яқинидаги Сихровдан ажойиб ер-мулк сотиб олдида барокко усулидаги ҳовли-жойни дид билан қайтадан қуриб ҳузур-ҳаловатда ҳаёт кечира бошлади. Унинг иззати нафси “Олтин тери” орденининг инъоми туфайли сал таскин топди. Хазинага қўшилган капиталнинг фоизи тобора ортиб борар, шу боисдан қолган умрни овга, турли тадқиқотларга бағишлаш мумкин эди.

Князларнинг отбоқарлари асов чопқир отларни обдон парвариш қилишар, овчилар эса ҳали онасидан ажралмаган қобон ва кийик болаларини овқатлантиришар, бесўнақай ов кучукчаларини яраланган қушларга гус-гушлашарди. Бургут овининг сўнги билимдонлари эса эгаларининг энгини зўр бериб тимдалашга уринаётган бургуларини қушлар ва ҳайвонлар топтаган майсазорга олиб чиқардилар. Қасрга бироз бўлса-да классицизм руҳини бераётган бинонинг шарқий қанотини тиклаш мобайнида маҳаллий боғбонлар боғни қайта қуриш ишларини тугатдилар. Мулк соҳибининг ҳамма нарсани худди Версалдагига ўхшатиб қуриш ҳақидаги дастлабки ниятига қарама-қарши ўлароқ иморат ва жиҳозлар кўпроқ табиий инглиз услубига эга бўлди. Табиатан ўжар қайсарликни хушламайдиган князь бунга рози бўлдию турли ўлкалардан ноёб ўсимлик ва дарахтларнинг намуналарини олиб келтирди. Қизиғи шундаки, буларнинг аксарияти униб чиқиб иқлимга мослашди ва боғ ансамблини анвойи шакл ва ранглар билан бойитди.

Сирасини айтганда, ёқимтой бу ташвишлар эндигина бошланган пайтда Францияда Роган башорат қилган тўнтариш рўй берди. Бурбонлар мамлакатдан батамом қувилди ва зўр машаққатлар эвазига ҳокими муглақлар томо-

¹ Наполеон I нинг Франциядаги иккинчи ҳукмронлигидаги бир давр (1815 йил 20 мартдан 22 июнғача). Европа давлатлари Наполеон империяси қайта тикланишини тан олишдан бош тортганлар. Ватерлоо яқинидаги жангда (18 июн) Наполеон англия-прусс армияси томонидан яқсон қилинади, 22 июнда тахтдан жудо этилиб, муқаддас Елена оролига сургун қилинади (авт.).

² Карл X (1757-1836)-Франция қироли, (1824-1830) ҳокимиятни эгаллагач, ўта реакцион ташқи ва ички сиёсат олиб борган, 1830 йил Июл инқилоби туфайли тахтдан ағдарилгач, мамлакатдан қочиб кетган (авт.).

нидан Карл учун қўлга киритилган тахт бой берилди. Амакиваччаси Карл энди Габсбург қаноти остига, самимий ва жонажон Богемиядан бошпана топишга шошилди. Унинг чекига Сихров қасридаги дастлабки энг муътабар меҳмон бўлиш тушганди. Ушбу тарихий воқеадан хотира сифатида қасрдаги энг яхши зал қироллик нилуфарлари, Бурбонлар уйининг байроқлари билан безатилди. Бурбонларни габсбург олий зотларидан фарқли ўлароқ “тоза христиан қироллари” деб аташарди.

Ўз халқи томонидан қувилган отдошининг сафаридан бир йил ўтгач Карл де Роган етмиш бир ёшида бандаликни бажо келтирди. У олтин жунли қўй териси соҳибларининг кенгайтирилган рўйхатини охирига етказа олмади. Шу боисдан машҳур аждодлари, номи кетган ҳарбий саркардалар, дипломатлардан фарқли ўлароқ ўзидан кейин ҳеч нарса қолдирмади. Унга барча юришларда ғолиб чиққан саркарда, устомон сиёсатчи, талантли адиб Генрих Иккинчи Роган¹нинг сўнмас шуҳрати у ёқда турсин, лоақал бриллиант маржон² билан боғлиқ жанжалли шов-шув ва Францияни бўлиб-бўлиб ҳар кимларга инъом этган герцог-кардинал Эдуарднинг ёлғон шуҳрати ҳам ёр бўлолмади. Ҳамон жумбоқлигича қолаётган ўша фирибгарликнинг қаҳрамонлари граф Калиостро, ўтакетган товламачи аёл де ла Мотт, Мария-Антуанетта ва Франция қироли эди. Маржон билан алоқадор бу тарих тобора авж олаётган инқилобий ҳаракатни янада тезлатди ва пировард натижада Людовик Ҳун олтинчининг бошини жодуга рўбарў қилганини эътироф этмоқ лозим. Такдир ҳазилини қарангки, Карлдан фарқли ўлароқ, қизиқ саргузашгларнинг ишқибози бўлган бу одам Роганлардан бирининг исмдоши эди.

Роганларнинг янги, австрия шоҳобчасининг асосчисини омади жудаям юришмаган одам деб бўлмасди. Ҳарҳолда, у бошқа Роганларни доғда қолдирган отасининг рекордидан бутун бошли ун йил кўпроқ ҳукмронлик қилди. Оғир касаллиги юрак хасталигига дучор бўлмаган князь Камил ҳарбий юриш ва курашларда ҳам омон қолди. Шуҳратларсатликдан ҳоли бўлган бу одам бу дунё ўйин-кулгиларидан ўзини тиймагани ҳолда қисмат унга ато этган тухфалардан лаззатланишни яхши билар, ўзини буткул миришкорлик билан хўжалик ишларини юритишга бағишлаганди.

Унинг фаолиятидаги энг салмоқли иш салкам ўттиз йил давомида қасрни тубдан қайта қуриш бўлди. Бу жойлар унинг замонида айни ҳозирги қиёфасига кирган. Шу атрофдаги энг баланд миноралар — юмалоқ Бретон ва тўртбурчакли де Роган миноралари, шунингдек қаср олд томонининг устига ҳамда ички ҳовлига ўтиладиган йўл чеккасида бино бўлган минорасимон қурилишлар пайдо бўлди. Боққа кираверишни атир гуллар билан бурканган кенг зина безаб турибди, улуғвор фавворалар, романтик мулоқотлар учун шийпончалар қурилди. Камил биноларни жуда тез одат тусига кираётган янги готик услубда қайта қуриб, шунга монанд равишда бинонинг ички безакларини ҳам ўзгартириб деярли мумкин бўлмаган ишнинг уддасидан чиқди. Урта аср руҳи сақланиб қолганлиги ва бино ичкарасидаги баъзи хоналарнинг тунд кўринишига қарамай сарой фавқулодда серҳашам ва дабдабали кўринар, энг муҳими яшаш учун ғоят қулай эди. Уймакорлик билан зийнатланган, бир бинодан иккинчисига ўтувчи зиналар, нақшли тўсинлар, арк шаклидаги жимжимадор ойналар, шуларга монанд металллар, ганч аралаш лой билан ишланган бежирим иситиш тизими, хитой ва мейсен вазалари олтин суви юритилган биллур қандилларга ғоят уйғунлашиб кетганди. Ҳаммаёқ ёп-ёруғ, ҳаво топ-тоза, бутун борлиқни гўё мусикаю гуллар қоплагандай. Айниқса сарой иш юритувчиси таклифи билан одатда бирор машҳур хонанда ёхуд бастакор меҳмон бўладиган зал айниқса ёруғ ва кенг туюларди.

Фақат биргина хона атайин илгариги нимқоронғи ҳолатида сақланганди. Шаҳзода Карл тахтдан ағдарилган подшони қабул қилган тарихий залдагина меросхўр бирор нарсанинг жойидан жилдиришга ижозат бермади. Фақат залнинг шифтигина ўзгартирилиб готик усулидаги чуқур нақшлар билан оро-

¹ Людовик XIII ҳукмронлиги давридаги гугенотлар раҳнамоси (авт).

² 1785-1786 йилларда катта шов-шувларга сабабчи бўлган “Қиролича маржонлари ҳақида” деб номланган машҳур суд жараёни кўзда тутилади (авт.).

ланди, мебеллар устидаги матолар ўзгартирилиб, сурат солинадиган рангли ойналар янгиланди. Бундай енгил пардоз-андоздан кейин қиролнинг лолагуллиларга мансуб декоратив ўсимликлари ёнида тиккасига икки майдонга бўлинган Роганлар боғи бунёд этилди. Чамаси герцог-руҳоний Луи¹ билан рўй берган жанжал ачинарли тасодиф бўлганди. Умуман олганда эса кейинги давр Роганлари зиналарнинг ёнига бегоналар нигоҳидан ҳолироқ ички хоналарга осилган рассомчилик полотноларида абадийлаштирилганди. Аҳён-аҳёнда эса уларнинг маъюс сафидан “қирол-қуёш” Луи Ҳн тўртинчи ёки Филипп Бешинчи Анжу² нинг амакивачча ва холаваччалари ўрин олишганди. Аёл қариндошларнинг расмлари қироличанинг ётоқхонасидан жой эгаллаб, рококо услубидаги эгри-бугри жойларга, Антуан Ватто³ нинг нозик расмлари хошияланган полотноларга уйғунлашган. Энг олий зотларга мансуб бўлмаган аёлларнинг расмлари икки кишилик енгил диван, турфа хил пастак юмшоқ курсилар қўйиб ташланган ва бошқа юртлардан келган ажойиб скрипкачиларнинг ўйинидан лаззатланишадиган Аёллар салонидан макон топишганди. Қиролларнинг маъшуқалари, руҳонийларнинг оналари, Франция академиклари ва маршалларининг хонимлари бамисоли ҳаёт вақтиларидагидек ҳамон венециан ойналарининг тубсиз ўпқонига тикилишгани тикилишган.

Сеҳргар Лёв ҳукмрон Рудольфнинг ота-оналари соясини кўрсатган кўримсиз хира-шира кўзгуни навқирон князь ҳеч қачон одамлар нигоҳи тушадиган жойга қўймаган. Венада уч юз кумуш тангага Карл томонидан сотиб олинган бу кўзгу очиси сирини билмаган одамлар асло қиролмайдиган хилват бир хонага беркитилган бўлиб чанг босиб ётарди.

Фақат ягона бир аёл— гўзал Шевретта-Мария Роган-Монтазон, герцогиня де Шеврез учунгина истисно қилинган, (қоидадан чекиниш Роганларга хос нарса). Қудратли Кардинал Решельега қарши чиқишга журъат этган айёр ғаламис ва фитначи бу аёл айниб бораётган авлодларга истеҳзо билан боқарди. Дюма-ота томонидан эҳтирос билан куйланган, Анна Австрияскянинг дугонаси бўлган, кейинчалик иезуит орденининг генералига айланган сирли мушкетерни севиб қолган бу аёл инсоний заифликни кечира оларди.

Музей директори Индржих Врана чет эл сафаридан қайтиб келганда Березовский учун Сирховада мальта ҳассасидан ташқари деярли ҳеч қандай сир қолмаганди. Табиийки, уни айниқса сеҳргар Лёвнинг сирли кўзгуси қизиқтирарди. Музей ходимлари бу нарсалардан бутунлай беҳабар бўлишгани туфайли Юрий Анатольевич музейдаги турли ноёб буюмлар тўғрисидаги чиқишлари билан шуҳрат қозонган Врананинг сафардан қайтишини интизорлик билан кутарди.

Директорнинг хонаси ичкарироқда, аср бошларида сихаров ерларининг комиссари, гениал Дворжак⁴ дўсти Антон Гебль эгаллаган бўлмага жойлашган экан. Березовский баланд остонадан хонага қадам қўйгач, тамомила замонавий, телефон ва рангли телевизор қўйилган, китоб жовонлари орасига ғоят усталик билан ўрнатилган кичик майхонали кабинетни кўриб бир оз хафсаласи пир бўлди.

Доктор Врана қоп-қора костюми қирмизи чехрасига ярашиб турган, оппоқ сочли ёқимтойгина кексароқ киши экан.

— Музейларингиз ажойиб экан. Мен бу ерда бамисоли эртаклардагидек кун кечирдим. Одамнинг кетгиси келмайди, — деди Юрий Анатольевич.

— Турновога боришга улгурдингизми, диққатга сазовор жойларини кўролдингизми?

¹ Кўпроқ Эдсард де Роган деб юритиладиган Людовик-Рене-Эдуард де Роган кўзда тутилади (авт.).

² Испан қироли, Франция қироли Лдовик XIV нинг набираси, Бурбоңлар испан шоҳобчасининг асосчиси, унинг тахтга ўтириши испан мероси учун курашнинг бошланиши бўлди (авт.).

³ Француз рассоми (1684-1721), кўпроқ диний мавзуларда асарлар яратган (авт.).

⁴ Антонин Дворжак (1841-1904) чех композитори ва дрижери, чех классик музыкаси асосчиларидан бири, Прага ва Нью-Йорк консерваторияларининг профессор ва директори (авт.).

— Бўлмаса-чи! Изера дарёси қирғоғидаги қалъалар ақлимни лол қолдирди.

— О-о, бошқа нарсаларни билмадиму, аммо бизда турли-туман қалъаю қасрлар жуда сероб. Уттиз мингга яқин.

— Айтгандай сизнинг аждодларингиз Вранова ерларининг эгалари бўлишмаганми мабодо?

— Отам наслдан-наслга ўтиб келаётган ҳунар — орган созловчиси бўлган.

— Шунақами?

— Орган созловчилиги ғоят жиддий ва эътиборли ҳунар саналган. Ҳозир эса бу ҳунар билан шуғулланувчилар қарийб йўқолиб кетди. Қалъамиздаги хор ўрнашадиган жойда ажойиб орган бор. Уни бир неча маротаба Антонин Дворжакнинг ўзи ҳам чалган. Лекин бу ҳозир бахтга қарши ёмон ҳолатда. Уни созлашни эса тасодифий одамларга ишониб топширишга ҳаққим йўқ. Нима қилмоқ керак? Раҳматли отамга ўхшаган мутахассислар эса ҳозир йўқ... Сизни Роганлар тўғрисидаги қандайдир жумбоқлар қизиқтираётганини ҳам-касбларим менга айтишди.

— Аввало Лёва кўзуси синоатини билишни истардим. Ҳаражатлар китобидан унинг сотиб олинганлиги тўғрисидаги қайдни аниқладим.

— Кўзгуларни кўрган қариялар ҳали ҳам ҳаёт, лекин ўзим кўрмаганман. Уруш йиллари эсэсчилар кўзгуларни қўлга киритиш учун Прагадан шахсан Эйхманнинг топшириғи билан атайин келишганди. Ўша пайтдан эътиборан кўзгуларни ҳеч ким кўрмаган, қаердалигини билмайди ҳам.

— Кўрган одамлар ўша кўзгулар ҳақида нималар дейишади?

— Мен бу мавзуда Роган билан суҳбатлашгандим. У кўзгунинг сирли хусусияти борлигини айтганди. Кўзгунинг бир томонидан қоронғида қарасангиз нариги томонидаги нарсалар кўринарди. Бу ҳолат турли ҳийла-найранглар қилишга имконият берган.

— Сиз Роганни танирмидингиз? Қасрнинг сўнгги соҳибини?

— У бизда экскурсовод бўлиб ишлаб қолди. — Врана кулимсираб бошини чайқатиб қўйди. — “Илғари бу дабдабаларнинг ҳаммаси текинхўрларга қарашли эди, энди эса сизларники...” дейишни хуш кўрарди. Бундай деманг деб қилган илтижоларимиз натижа бермасди. Характер-да.

— Охири нима бўлди?

— Ҳеч нарса. Пенсиягача ишлашига имконият бердик.

— Бошқа меросхўрлари қолмаганмиди?

— Узоқроқ авлодлари қаерлардадир истиқомат қилишади. Брнодаги почтампда шундай авлодларидан Зденск Роган ишлашини биламан. Лекин у бутунлай чехлашиб кетган. Айниқса унинг хотинини пани Роганова деб аташларини айтмайсизми? Худди ўзимизнинг исмларга ўхшайди, тўғрими?

— Замонавий хотималик сеҳрли эртақ бу, — маъюс гап қистирди Юрий Анатольевич. — Шундай бўлиши ҳам муқаррар. Лекин гапнинг ростини айтганда Мальта ҳассасининг тарихи бундан кўра романтикроқ ечим билан тугагини афзал билардим... Дўстим Врана, бу олдимдаги иккинчи муаммо. Ажойиб музейингизда машҳур ҳассани тополмадим. Уни улўф пир Рене де Роганнинг портретида кўрдим холос.

— Ҳўш, у сизнинг ёзганларингизга мос келадими?

— Унчалик эмас. Бу ҳол мени унчалик ташвишга солмайди. Энг ёмон томони шундаки, у Павловскдаги асл нусхадан анча фарқ қилади.

— Ҳозирги вақтда Павловскда сақланаётган ҳасса 1798 йилда Римда граф Литтанинг махсус буюртмаси бўйича ишланган экан.

— Асл нусхаси қаерда?

— Шу ерда, бизда эди дейишади.

— Дейишади? — ажабланиш маъносида қайта сўради, Березовский.

— Худди шундай. Афсуски, бахтга қарши, тирик гувоҳларнинг кўрсатмаларини расмийлаштириш устида ҳеч ким бош қотирмаган. Эндиликда бу тарих турли афсоналар билан шунчалик аралаш-қуралаш бўлиб кетдики, ҳақиқат

қайдаю, уйдирма қайдалигини фарқлаб бўлмай қолди. Энг кўп тарқалган нақлга кўра, ҳассасага миллатчи, проректор¹ Гейдрих эга бўлган. Фақат шу йўл билангина гаровга олинган ўн олти кишини Рогаң муқаррар ўлимдан сақлаб қолган.

— У шунга рози бўлганми?

— Айтишларича, ҳеч иккиланмасдан розилик билдирган... Кимдир гаровга олинганлар орасида у телбаларча севадиган аёл ҳам бўлган деган фикрни билдиради. Бу унинг охириги муҳаббати экан. Эрақ одамнинг ҳаётида бу нақадар катта аҳамиятга эгаллигини айтиб ўтирмаса ҳам бўлади.

— Кейин ҳасса қаёққа ғойиб бўлибди?

— Бу масалада ҳар хил олди-қочдилар росаям кўп. Қонхўр жаллоднинг беваси ёдгорликни америкаликларга сотган деган фикр кўпроқ расм бўлган. У ҳақиқатан қандайдир миллиардернинг шахсий коллекциясида сақланаётган бўлиши ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас.

— Лекин мен бирор арзийдиганроқ хужжатни топа олмадим.

— Қандайдир хужжатлар сақланиб қолган. Мен уларни сизга кўрсатаман. Лекин сизнинг Мальта дипломи, мактублари ва бошқа муҳим хужжатлар ҳасса билан йўқолганлиги ҳақидаги фикрингиз тамомила тўғри.

— Наҳотки, уларнинг изи буткул йўқолган бўлса? — Березовский аламли хитобдан ўзини тутиб туролмади. — Лоақал каталоглардаги варақаларда ҳам улардан бирор дарак йўқми? Бу ерда ғайрирасмий ҳукмрон ҳокимлик қилган бўлса қанақа каталог ҳақида гап бўлиши мумкин? Музей эса халқ ҳокимияти йилларидагина ташкил топди.

— Тўғри, гапингиз ҳақ, мен буни бугунлай ёдимдан чиқарибман. Демак, ҳеч нарса сақланмаган эканда?

— Афсона ҳақиқат эмасу, аммо ундан қандайдир тахминлар келиб чиқади.

— Агар сир бўлмаса, масалан қандай? — Березовский интизорлик билан у томонга сурилди.

— Ҳамма гап унинг сирлигида-да! — доктор Врана мамнуният билан қўллари бир-бирига ишқалади. — Салтанатнинг Римдаги мустақил мулкидаги солномаларда авлодлардан авлодларга ўтиб келаётган қандайдир кучли дориворнинг тайёрлаш усуллари қайд этилган, ёзувлар сақланади. Кейинчалик сири аён бўлган бу дориворни тайёрлаш усули ҳассанинг яширин жойига ёзилган экан.

— Бу янглиғ ҳийлалар ўша даврга хос хусусиятдир! — Березовский қизиқсиниб бошини қимирлатди. — Қанақа дориворлигини билмайсизми?

— Аниқ билмайман. Аммо умрни чўзадиган нарса устида фикр юритилганини тахмин қиламан.

— Айни шу боисдан ҳам Литта ҳассани алмаштириб қўйишга қарор қилган! Бу ҳол Павелнинг узоқ ҳукмронлик қилишини Литта истамаган деган маънони англатадими?

— Бу жумбоқни биз ҳеч қачон еча олмаймиз деб кўрқаман.

— Лекин мен бу масалада бошқалардан анча илғарилаб кетган одамни билман. Мен ҳатто Тепла ибодатхонаси кутубхонасида у обдон титкилаган қўлёзмаларни ҳам қўлимга олиб кўрдим.

— Сиз профессор Солитовни кўзда тутяпсиз шекилли? — севиниб кетди Врана. — Ғоят мафтункор шахс!

Юрий Анатольевич жавоб қайтармади. Аммо Солитовнинг бундай таваккал тажрибага қўл уриши мумкинлигини аввалига бемаънидай туюлган бўлсада эндиликда унинг бутун хаёлини қамраб олганди.

Ҳаётининг энг гуллаган палласида йигирма тўрт йилдан кейин уйғониш умидида уйқуга кетиш! Бу тўғрисида ўйлаган сари ундан тобора теранроқ маъно топарди.

¹ П р о р е к т о р — кучсизроқ давлатни ўз ҳимоюсига олган кучли давлат ёхуд кучли шахс.

Йигирманчи боб

СИНЕДЬ КҮЛИ

Солитовнинг жасади қачонлардир қайиқлар тўхтайдиган жойда таянч ва-зифасини ўтаган, эндиликда занглаб ётган қувурлар орасидан топилди. Шлюз системаси қайта қурилгач, ижарахона бошқа жойга кўчди. Натижада темир қувурлар сув сатҳига чиқиб қолди-да бу ерда чўмилишнинг хавфлилиги ҳақидаги тахталар пайдо бўлди. Бу шунчаки виждон азобидан қутулиш учун кўрилган чора эди. Зеро ҳеч ким бу ерда чўмилишни хаёлига ҳам келтирмасди. Тўғри, ёлғизоёқ тахта кўприкка олиб чиқадиган илгариги ёғоч зина аллақачон бузиб ташланган бўлиб, тик қияликдан сув бўйига тушиш амримаҳол эди. Устига-устак шлюзлар тез-тез кўтарилиб турадиган мавсум бўлгани сабабли сувости оқимлари турғун бу кўрфазгача турли лаш-лушларни оқизиб сувини ифлослантириб юборарди. Кўлнинг бошқа жойларига қараганда бу ернинг суви қорамтир доғдай ажралиб турарди. Фақат ёзнинг бошларида, ўшанда ҳам ҳаво қуруқ пайтлардагина бу ернинг суви бироз тозароқ кўринади.

Сувда узоқ вақт қолиб кетганлиги туфайли тана шунчалик ўзгариб кетгандики, Гуоров, Крелин, Целиков ва Люсин ўзларини мажбур қилиб мурдага аранг яқинлашишди.

— Уни таниб олиш жуда қийин бўлади, — Гуоров шошилиб сигарета тутатди-да қўшиб қўйди. — Агар жасад унинг ўзи бўлса албатта.

— Буни рентген ёрдамида аниқлаймиз, — Люсин безовта кўзларини ғоввос, врач ва ташвишланаётганлари юзларидан билиниб турган криминалистлардан узмай эътироз билдирди. — Узоқ йиллар мобайнида буни аниқлашнинг турли йўл-йўриқларини ўргандик: бош мия суяги, тиш, скелетнинг айрим қисмлари мурдани таниб олишимиз учун етарли деб ўйлайман... Плашч эса кўринишидан ҳикоя қилиб беришган Солитовнинг плашчига ўхшайди.

— Ҳар хил ҳодиса бўлиши мумкин, — ишонқирамай сўз қотди Гуоров. — Бошқа сигналлар келмади шекилли?

— Эски манзара. Атайин қилсанг ҳам бундай бўлмайди, — Крелин ишини тугатиб бошқаларнинг ёнига келди. — Чектиринглар! — илтимос қилди кўллари орқасига яшириб.

— Ахир сиз чекишни ташламоқчи эдингизку? — Гуоров унинг оғзига ёндирилган сигаретани тикиб қўйди.

— Инсон сўзининг устидан чиқмоғи, аксинча оғздан чиққан гапнинг қулига айланмагани маъқул. — Яков Николаевич шошилганича бир неча бор сигаретани ҳирс билан ичига тортди сўнг қолдиқни тупириб ташлади.

— Унинг ўзими ёки?.. — сўради Гуоров.

— Кўрайлик-чи, — Крелин шубҳаланиб мурданинг юзини ўгириб кўрди. — Ҳарҳолда пул ҳам, омоннат дафтарчаси ҳам унинг ёнида йўқ. Устига устак битта тугмачаси юлиб олинган.

— Шифокор нима дейдилар? — Гуоров мурда олдида болаларга ўхшаб чўккалаб ўтирган тепакал хўппасемиз врачга имо қилди.

— Экспертиза қилинмагунча у нима ҳам дея оларди.

— Ҳали мурда атрофида обдон гирдикапалак бўлишга тўғри келади. — Крелин ботинкасининг учи билан нам қум устига қандайдир шакллар чизди. — Агар одамлар сувга тушганида тирик бўлса ўпкасида майда-майда сув ўтлари, пуфакчалар пайдо бўлади.

— Хўш, нима бўпти? — Целиков овозини баландлатиб эътироз билдирди. У асабий ҳолатни тезроқ ўртадан кўтариш учун шунчаки сўз қотди. — Сувга йиқилишда ҳам йиқилиш бор. Тасодифан тийганиб йиқилиш бошқаю, сувга гарқ қилиш бутунлай бошқа.

— Бас! — Люсин жаҳл билан унинг гапини бўлди. Бу Целиковнинг иззатнафсига тегиб жим қолди. — Аравани қуруқ олиб қочаверишнинг ҳожати йўқ. Энди нима қиламиз, Борис Платонович?

— Солдатенковага одам юборилса яхши бўларди.

— Туғишганларига, қизига кўрсатамиз, — Люсин шундай дедию совуққина илжайиб қўшиб қўйди. — Яхшиси куёвига кўрсатганимиз маъқул.

Гуров лабларини ялаганча Люсиннинг хўмрайган ва жиддий юзига тикилиб қўлини силтади.

— Мурдани олиб кетаверишин...

— Уларга айт, — Люсин участка милиционерига имо қилиб санитарларни кўрсатди. — Чўнтақларида ҳеч нарса йўқ эканми?

— Калитлар ва танга-чақалардан бўлак ҳеч вақо.

— Текшириб кўрайликчи, — бу калитлар қулфларга тушадими, йўқ-ми, — Люсин Крелинга маънодор қараб қўйди. — Буларни чўнтагига солиб қўйишган бўлмасин яна.

Эксперт елкасини қисди холос.

— Билагузук ҳам қаёққадир йўқолди, — Владимир Константинович ўз хаёллари билан банд бўлиб минғирлаб қўйди.

— Қанақа билагузук — бараварига сўрашди Гуров ва Крелин.

Санитарлар замбилни машинага тикишди, мотор тақир-туқур қилиб ўт олди, аёзли тоза ҳавони бензин ҳиди қоплади. Бу ҳид шу дамда Люсиннинг гашини келтирди.

Гарчи атроф ўрмонзорлардаги дарахтларнинг япроқлари тўкилиб яйдоқ ва файзсиз туюлсада кўл сатҳи ғуборсиз мусаффо осмон остида жилваланиб турарди. Гоҳ у ерда, гоҳ бу ерда йилтиллаётган кўпиклар ҳам уфқнинг сокин ва беғуборлигини таъкидлаётгандай гўё.

— Энди бир овқатланиб олсак бўларди! — хўрсинди Целиков. — Нима дейсизлар, йигитлар?

— Бу ўринлик таклиф! — уни қувватлади Борис Платонович. — Овқатланиб олсак дарҳақиқат ёмон бўлмасди. Клин вокзалида ёмон овқатлантиришмайди. Сен нима қиласан, Константинович?

— Биз Крелин билан бирга Степановникига кириб чиқишимиз лозим. Сизлар эса албатта овқатланиб олганингиз маъқул. — У бошини билинар-билинемас қимирлатиб машина томон шахдам одим отди.

— Бугун унга нима бўлди ўзи? — оҳиста сўради Целиков Люсиннинг орқасидан қараб.

— Ҳаяжонланаяпти, — унга ҳамдардлик билдиргандай хўрсиниб қўйди Гуров.

— Мен ҳаяжонланаётганим йўқми?

— Бу ҳар кимда ҳар хил кечади. Масалан, сен ҳал қилувчи босқич якунланганидан қувониб турибсан, чунки ҳаммамизнинг устимиздан босиб турган юк елкамиздан ағдарилгани боисидан қувонишинг ўринли. Биз ҳақиқатан ҳам бурчимизни бажардик, йўқолган одамни топдик. Аммо қўлимизни кўксимизга қўйиб тан олишимиз керакки, уни қай аҳволда топдик? Сен учун интиҳо бўлган нарса унинг учун ибтидо бўлди, холос. Жиноятчиларни сен билан биз тутмаймизку ахир?

— Эҳтимол, ҳеч кимни тутишнинг ҳожати бўлмас. Экспертиза ҳали бирор нарсани аниқлагани йўқ. Подадан олдин чанг чиқармоқ жоиз эмас.

— Сен натижани бамайлихотир кутишинг мумкин, у эса бундай қилол-маслигини, сенга тушунтираяпман холос. У ҳамма нарсани бекордан бекорга бир нуқтага олиб келаётгани йўқ. Нима бўлганда ҳам у ўйлагандай бўлиб чиқди. Олимнинг мурдаси топилди.

— Ғаввос пайқамаганда нима бўларди?

— Лекин ғаввос топдику ахир! Бекордан бекорга фол очишга не ҳожат? Аммо тамадди қилиб олмасак бўлмайди. Қорним шунақанги қулдиллаб ноғара чалаяптики, чидашнинг асло иложи йўқ. Ичим бўм-бўш. Рухсат берақол, капитан.

... Люсин билан Крелин нолали ғирчиллайдиган киравериш эшикдан ичкарига қадам қўйишганда доривор ўсимликлар экилган боғ кўзларига ниҳоятда файзсиз ва хунук кўринди. Саралаб экилган ўсимликлар сўлиб ётар, гуллари аллақачон тўкилиб кетган атиргулларнинг сертикан таналари хурпайиб турар, фақат гулзорнинг чеккароғига экилган тунги изғирин ва тобора яқинлашаётган қиш нафасига чидамли қушқўнмасгина мардона қад кўтарганча турарди. Тиқ этган шамолга титрайдиган ўргимчак уясига турли ўсимликларнинг уруғи тўкилганди. Хўмрайган уй ҳар қачонгидан ҳам кўпроқ ҳамма

томони маҳкамлаб ташланган сағанани эслатарди. Деразаларнинг орқасидан оғир қора эшиклар беркитилган, уйнинг эшиги ёпиқ бўлиб, тақиллатилганда ҳеч қандай садо чиқмади.

— Бирор ёққа чиққандир? — Крелиннинг хаёлидаги оғзига чиқди.

— Деразалар маҳкам беркитилганига нима дейсан?

— Ҳар қалай, узоққа кетмагандир?

— Узоққа кетмаганини қаердан билаяпсан?

— Негадир шундай хаёлга келдим-да...

— Қиладиган ишимиз йўқ. — Люсин калитларни тепага отиб илиб олди.

— Шерикларимизга қўшилиб овқатланганимиз маъқулга ўхшайди.

— Нега хафа қўринадан? Яна мазали ёвғон шўрва билан меҳмон қилишадидеб ўйлаганмидинг?

— Кўриб турибман сен жудаям хурсандсан, Яша. Тасаввур қилки, мен сеникидақа ҳолатда эмасман.

— Дунёнинг бутун ғами сенинг елканглами бир куни сенга кайфиятнинг қули бўлмаслик керак деб огоҳлантиргандим. — Крелин Люсин томонидан отиб юборилган калитлар бойламини илиб олиб чўнтагига солиб қўйди. — Агар ҳамма миршаблар ва врачлар ҳар бир ўлимни фожиа сифатида қабул қилишса ер юзида бирорта миршаб ҳам, врач ҳам қолмасди. Ўз умрингга ўзинг завол бўлма, Люсин. Ўлимку, майли эртами кечми ҳаммамиз кетамиз бу дунёдан. Энг муҳими соғлигингни йўқотиб қўясан. Асабингни эҳтиёт қил, Володя.

— Гап бунда эмас. — Люсин айб иш устида қўлга тушган боладай лаблунжи осилиб тескари қаради. — Шунчаки мазам йўқроқ шекилли. Об-ҳаводанми, қон босимим кўтарилиб кетдим — билмадим.

— Қанақа об-ҳаволигини яхши биламан. Бир нарсани қулоғингга қуйиб олишга ҳаракат қил. Содир бўлган воқеада биз — мен бу ўринда аввало сени кўзда тутяпман — заррача айбимиз йўқ: Сен тушунаёпсанми? Солитов сенга бу иш топширилмасидан анча олдин ўлдирилган (мен уни ўлдирилган деб ҳисоблайман). Ҳамонки шундай экан, сен нега асабийлашаверасан? Ўз ишингни бажараверу биз учун ҳам мангуга буюриб қўйилмаган ҳаётда яшаётганингга шукур қил... Эсимдан чиқибди, ёши нечада эди?

— Етмиш учда.

— Худо хайрингни бергур, бизни ҳам аввал шу ёшга етказсин. Ростини айтсам, Володя ҳозирги ҳолатинг менга сираям ёқмаяпти. Бундай бўлиш ярамайди. Бизникига ўхшаган хизматдаги одамлар ўлимга иложи борича ортиқча ҳаяжонсиз муносабатда бўлмоқлари жоиздир. Акс ҳолда реанимация, бундан ҳам ёмонроғи руҳий беморлар шифохонасига тушиб қолишинг ҳеч гапмас.

— Қанақа одамнинг ўлимига ҳам боғлиқ-да, Яша! Бу одамнинг қандай инсон бўлганлигини ҳатто сен ҳам тасаввур қилолмайсан. Сенга қандай тушунтирайки, бу иш билан шуғулланаётганимдан кейинги ойларда у мен учун жудаям яқин, жонли десаммикин, одамга айланди. Шу вақт мобайнида мен зўр бериб унинг ўлигини қидирдим, топишимга ҳам ақлим етарди. Аммо қалбимнинг қаеридадир йилт этган умид, мўъжизага ишонч бор эди. Шу йўлда кўринган хасга ёпишишга тайёр эдим. Ўзинг биласан, гоҳо шундай бўладику Яша. Биз ўз умримизнинг интиҳосидан ташвишланаётганимиз йўқку. Бизни қай йўсинда дафн этишларигача ҳаммамиз яхши биламиз...

— Шундай бўлса ҳам? — Крелин қақшаб қолган лабларини тили билан хўллаб сўради.

— Шундай бўлса ҳам... фикримни қандай ифодаласам экан, ўз ҳаётимиз бундан бошқачароқ хотималанишига ҳар доим умид қилаверамиз.

— Эҳтимол, сен ҳаётинг хотимасини биларсан?

— Киноя қилмай қўяқол. Ахир сен нима демоқчилигимни яхши биласанку.

— Хўп, сен айтганча бўлақолсин, лекин бунинг унга қандай алоқаси бор?

— Бевосита алоқаси бор-да! Юрка ярим тунда мен учун номаълум Турновадан қўнғироқ қилиб кўз кўриб қулоқ эшитмаган қандайдир Розенкрейц

малҳами, йигирма тўрт йиллик уйқу ва умуман Рип ван Винкль¹ ҳақидаги уйдирмаларни вайсаганда дастлаб қувончимдан сакраб юбордим. Бу валдирвоқи гапларга чиппа-чин ишондим деёлмайману — Березовскийнинг жазаваси қўзиганда йўқ ердаги гаплар оғзидан чиқиб кетаверишини сен яхши биласан, аммо бир неча дақиқа иккиланиб турдим. Ажаб эмас! Худо ёрлақаб тўсатдан?.. Мана энди ҳеч қандай “тўсатдан”нинг рўй бериши мумкин эмас. Мен ҳозиргина бутун сиймосини мисқоллаб йиққаним, юракдан меҳр қўйганим, ўрганиб қолганим нодир бир инсон билан видолашдим. Фикримни аниқ ифода қила олаяпманми, йўқми, билмадим. Юрка эса тушунарди. Ахир у ёзувчику, шу боисдан бадиий тўқима учун тасаввурдан яхшироқ нарса бўлмаслигига аллақачон ақли етгандир.

— Бунақа тимсоллардан қутулиш осонроқ, Володя. Улар ўзларидан кейин мурдаларни қолдирмайдилар.

— Чамаси сен мени ахийри тушундинг, — Люсин миннатдорлик билан бош чайқаб, уйга кираверишдаги соябонли пиллапояга ўтирди. — Малол келмаса, энди шерикларимизни чақириб кел. Мен эса ботаётган қуёш нурида исиниб шу ерда ўтиратураман.

— Шоҳ Соломоннинг² узугига ўйиб ёзилганидек, “Бу ҳам ўтади”. Ҳаётнинг ҳикмати шу. Лекин бу ҳикмат одамдаги ғам-ғуссани янада орттирмай маълум даражада таскин беради. Ахборотинг учун айтиб қўяй — кунлардан бир кун Флоберни ҳушидан кетиб қолган ҳолда топишибди. Уни ҳушига келтиришганда: “Ҳозиргина Бовари хонимнинг қазоси етди” деб изоҳлаган экан. Бундан кўринадики, бу тоифадаги одамларга ҳам ҳавас қилмаса бўларкан. Уларнинг ҳам ғам-ғуссалари ўзларига етиб ортади. Баъзиларини биз ҳатто тушимизда ҳам кўрмаганмиз. Ўз қаҳрамонларини ўлдиришларига ҳам тўғри келади. Горио ота³ ни ўлдириб қўйганда Бальзак оғриб қолганидек.

— Сен буларнинг ҳаммасини қаердан биласан?

— Ёшлигимизда қандайдир эстрада қизиқчиси айтганидай мен ўз устимда ишламай қўйдим. Уйқу олдидан соҳа бўйича китобларни мутолаа қилмайман. Фақат бадиий адабиёт ўқийман. Кўпроқ қадимги ҳаёт тарзи ҳақидаги асарларни ўқишни хуш кўраман. Қанчалик қадимий бўлса шунча яхши.

— Ташвишли дамларингга таскин беради-да.

— Ҳам таскин беради, ҳам ақлни чархлайди... Гувоҳларни ернинг тагидан бўлса ҳам топиб келаман. Сен хотиржам ўтириб, очик ҳаводан нафас олавер. Ёқимли ҳид таратишга қарагайдан яхши дарахт йўқ-да! Муаттар ҳид таралаётганини сезаяпсанми?

Крелин қўшни ҳовлида истиқомат қилувчи нуроний Караулкин ва ёш почтачи қиз Таняни етаклаб келганда Люсин босиб қелаётган мудроқни аранг енгиб, дарвозани ланг очиб юборди, сўнгра улар ичкарига киришгач қия ёпиб қўйди.

— Баъзи нарсаларни аниқлашга керак бўлиб қолдиларинг, ўртоқлар! — деди ясама бепарволик билан.

Йўлда Крелин томонидан воқеадан хабардор этилган гувоҳлар “тушунамиз” дегандай бош ирғашди.

— Георгий Мартиновичга одам ачинади, — Караулкин кўзёшини тийиб туролмади. — Қалби пок ноёб одам эди раҳматли! Жони жаннатда бўлсин. Сизларга раҳмат. Лоақал ўлигини рисоладагидай кўмишга имконият яратиб-сизлар. Завжаси Анна Васильевнанинг ёнига кўмамиз. Мен унинг қабрини биламан, зарур бўлса кўрсатаман.

— Аглая Степановна билмайдими? — Люсин иродасини қўлга олиб босиб қелаётган мудроқни зўрга тарқатди. — Айтгандай, ҳозир у қаерда?

— Степановнами? Азизим, у бу ердан бутунлай кетиб қолди.

¹ Рип ван Винкль — шу номли ҳикоя қаҳрамони, у йигирма йил мобайнида тоғларда сарсон-саргардон кезган (авт).

² И з р о и л — Иудий давлатининг учинчи ҳукмдори (эрамизгача тахминан 965-928 йиллар). Кўпгина ривоятларнинг қаҳрамони бўлган бу шоҳ библия китобларида улуг донишманд сифатида тасвирланади. Соломоннинг муҳр босилган узуги мусулмонларда ҳам ажойиб тимсол ҳисобланади (авт).

³ Оноре де Бальзакнинг “Горио ота” романининг қаҳрамони. (тарж. — Р.И.)

— Бунча тез? Ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўғ-а?

— Бирор сабаби бордир, — мўйсафид Караулкиннинг қовоғи солинди. — Яқинда Игорь Александрович бу ерга келиб, кампир билан жуда жиддий суҳбат қуриб кетди. Бу ишга бизнинг ҳеч қандай алоқамиз йўқ, ўртоқ бошлиқ. Ойлавиш ишларга бурнини тикиш пасткашлик.

— Лекин Солитов уйни унга васият қилган-ку ахир!

— Эҳ, айтишга осон... Қачондир келиб қолар. Степановна судни кутиб ўтирмади. Ёғоч жомадонини йиғиштириб, тизимча билан боғлади-да туғилиб ўсган юртига кетиб қолди. Биз кексалар ота-боболаримизнинг қабрига яқинроқ жойда бўлишни яхши кўрамиз. У ерда ҳам бечора рўшнолик кўролмасмикин деб кўрқаман.

— Борадиган манзилгоҳини айтмадимиз?

— Хат ёзаман деб ваъда қилди. Яшаш жойи муҳим бўлгач хабар бераркан. Доривор ўсимликларини кўшниларга бўлашиб берди. Қандай тайёрланиши ва истеъмол қилинишини ҳаммага эринмай тушунтирди. Босимни туширадиган ва бодга қарши дорилардан менга ҳам қолдирди, барака топгур.

— Игорь Александрович билан қандай битимга келишганини сизга айтмадимиз? — умидсизлик билан сўради Люсин.

— Айтдимиз, айтмадимиз — бунинг қандай аҳамияти бор? Муҳими бу ердан кетди, қолди. Қаёққа кетди? Ёруғ дунёга! Шахсан мен унинг қариндош-уруғларига унчалик ишонмайман. Гарчи кампир қора куни учун баъзи нарсалар йиғиб қўйган бўлса-да, инсон учун бир бурда нондан ташқари эътибор, ғамхўрлик ҳам керак. Шу боисдан роҳат-фароғатда яшашига шубҳам бор. У билан эл бўлиб кетиш қийин. Эҳҳе, нималар деяпман ўзи! Яна қайдан билай. Бекорга уни жодугар кампир дейишмагандир. У қанақасига жодугар бўлсин, ҳақиқатгўй эди холос.

— Қачон кетиб қолди?

— Уч кун бўлди шекилли. Игорь келиб кетгач, бир ҳафтадан кейин кетди. Игорь келганида меникига кириб уйдан, ҳовлидан бохабар бўлиб туришимни илтимос қилди. Ўзлари эса хизматни давом эттириш учун Люса, Людмила Георгиевна билан бирга чет элга кетишга отланганга ўхшавди. Ҳозирча бу жойлар қандай бўлса шундайлигича турагурсин, чет элдан буткул қайтиб келганимиздан кейин ҳал қилармиз деди. Боғнинг ҳозирги ҳолати уни буткул қаноатлантирмаслигини тушундим. Унинг гапи ҳам тўғри — бунақа ёввойи ўтлар кимга ҳам керак? Эҳтимол, мевали дарахтларни кўпроқ эккан яхшироқдир? Яна ким билади, эгаси қандай хаёлга боришини... Отаси топилганини Люсага хабар қилиб қўймоқ лозим.

Владимир Константинович эгасиз уйга кириб ўтиришнинг ҳожати йўқ деган тўхтама келиб қисқача баённома ёзди-да қўл қўйиш учун гувоҳларга узатди.

Бу ердан иложи борича тезроқ жўнаб қолишни истарди.

— Эҳтимол, Георгий Мартинович дафн этиладиган вақтни хабар қиларсизлар? — унинг орқасидан майда қадам ташлаб чиқаётган Караулкин илтимос қилди.

— Шубҳасиз, — ваъда қилди Люсин йўл-йўлакай орқасига қараб.

— Людмила Георгиевна ўзим топаман, сиз азият чекманг.

Йигирма биринчи боб

КОРОНҒИ СОҲИЛ

Оқшом ғоят сокин ва илиқ. Салгина шивалаб ўтган, худди май ойидагидек одамга хузур бағишловчи ёмғирдан сўнг ҳаво янада илиб, ҳаммаёқни турфа хил гулларнинг иси қоплади.

Эртақлардаги сингари қайта ороланган кўчалар жазирама жойлардаги дарёлардек гўзал кўринади. Узоқ-узоқлардаги турфа ранг чироқлар оҳиста липиллаб ўзига имлагандай бўлар, унинг илонсимон тилларанг нурлари тобора кўпаярди.

Люсин қандай юмуш билан машғул бўлишини билмай кўчага чиқди. Тўрт девор ичида ўтиришга тоқати етмади. Анча наридан телефон дўконларини мўлжаллаб келаётган Люсинни одамлар тўдаси суриб кетди, қадами ўз-ўзидан тезлашиб. Боғ халқа йўналишига кириб қолди. Смоленск майдонига келгандагина пепси-кола сотиладиган дўконча ёнида тўхтади. Стаканга вижирлаб қуйилаётган ичимлик таббости бўлди, аммо сувни охиригача ича олмади. Бунга юрагини сиқаётган ҳаяжон йўл қўймади.

Ўзи билан курашида енгиллиб, эҳтимол ғалаба қозониб деса ҳам бўлар, ниҳоят Наташага қўнғироқ қилишга жазм этди.

— Кечирасиз, бу менман, — аёл телефон дастасини дарҳол қўйиб қўядигандек шошилиб гапирди Люсин. — Бундан буён бирон нохуш хабар эшитиб қоламанми деб мenden чўчиб ўтирмайсиз. Қанчалик аламли бўлмасин бундай воқеа содир бўлди. Ҳаммасини сизга айтиб беришни хоҳлайман, Наташа. — Телефоннинг нариги томонидан ҳансираган овозни эшитиб жим бўлди. Люсиннинг сўзлари аввалдан обдон ўйланган, отилишга тайёр ўқлардай шай эди.

— Ҳозир қаерда турибсиз? — аёлнинг овози аниқ эшитилди.

— Уйингизнинг яқинидаман.

— У ҳолда кирақолинг. Меникени тезгина топишни ҳозир тушунтираман сизга.

— Яхшиси кўчада кўриша қолайлик? Албатта сиз қарши бўлмасангиз.

— Майли, — қандайдир лоқайдлик билан рози бўлди у.

— Ундай бўлса сизни эски жойда кутаман! — азбаройи енгил тортуганидан энтиқди. — Мен икки ярим минутдан кейин ўша жойда бўламан.

— Нақадар аниқлик...

Улар жимгина қўл бериб сўрашишди-да, индамай Ленин тоғлари томон одим ташлашди. Люсиннинг наздида ҳозирги ҳолат — дарё бўйидаги тимқоронғи кўча, рўбарўдан келаётган йўловчиларнинг фонарли симёғочлар тағидагина бир-бирига қўшилиб кетадиган кўланкалари, дарёнинг тинчгина мавжланиб оқши сингари манзарани илгари ҳам кузатган, бошидан кечиргандай эди. Люсин қондирилмаган ёлғизлик алами тобора тарқалаётганини мамнунлик билан ҳис этиб жим борарди. Унинг назарида икки қалб ўртасида кутилмаганда пайдо бўлган ғаройиб уйғунлик орасига бирор сўзнинг аралашishi ортиқча эди. Одамлар орасида бундай яқинлик фақат тушда содир бўлиши мумкин эди.

— Қандай содир бўлганини гапириб беринг, — Наташа Люсинни хаёллар олаmidан қайтариб майинлик билан эслатиб қўйди.

— Ҳа-я, — юраги орзиқиб кетди-ю, сўнг ўзига келди, — баъзи қирраларини беҳаловат тун хиралаштиргани туфайли кечаги куннинг асосий воқеаларини қисқача гапириб берди.

Наташа гапни сира бўлмай жимгина эшитди. Муқаррар фалокатни эшитишдан юраги чўчиб турган аёл аслида ҳозир бирор янгилик эшита олмади. Икки ойдан зиёдроқ кечиккан хабар хасталаниб, эндигина ўзига кела бошлаган юрак учун ҳатто таскин берадигандай бўлиб чиқди. Чунки бу хабарда аниқлик мавжуд эди. Инсон ақли эса пировард натижада ҳар қандай хунук воқеа бўлмасин ана шу аниқлик қаршисида ён беради, таскин топади.

— Даҳшат, — ўз раҳмсизлигидан аччиғи келиб оғзидан чиқиб кетди Наталья Андриановнанинг. — Дафнни қачон ташкил этиш мумкин бўлади деб ўйлайсиз? — у аранг олдинда турган елиб-югуришлар ҳақидаги фикрга кўчди. — Унга яхшироқ тайёргарлик кўришимиз керак.

— Агар ижозат берсангиз бошлиқларингиз билан ташкилий масалаларни келишиб оламиз. Людмила Георгиевна билан эса гаплашиб қўйдим. — Люсин дадилланиб аёлни қўлтиқлаб олди.

— Бу ишлар сизга нима учун керак? — чинакамига ҳайрон бўлди Наташа.

— Қатор сабаблари бор. Бу жинойт тарихи билан шўғулланиш мобайнида Георгий Мартинович қисмати мен учун бефарқ бўлмай қолди, — Люсин гуноҳқорона кулимсираб аёлга жавоб айлади. — Степановна ҳам, — у тафси-

лотларига берилмай йўл-йўлакай қўшиб қўйди. — Дафн куни ҳақида албатта хабардор қиламан.

— Ташаккур. — Наташа Люсин тирсагидан ушлаб бораётган қўлини бир дақиқа ўзига тортди. — Бу дунёда ҳамма нарса бебақо-я! Инсон дунёдан кетадию у не-не машаққатлар эвазига қурган иморат шу ондаёқ қулай бошлайди. Қулаётган гиштлар бири иккинчисини бошлаб тушаверади., тушаверади. Ҳозирданоқ кафедрамизнинг путури кетди, бошқача бўлиб қолди. Бу ҳали бошланиши холос! Георгий Мартиновичда қадимги хитой қўлёзмаси “Ўзгаришлар китоби”¹ бор... бўларди. Ўша қўлёзда айтилишича, ўзгариш табиат, жамият ва инсоннинг асосий қонуни ҳисобланади. Бизга бу нарса ёқадими, йўқми дунёнинг тузилишини қандай бўлса шунақасига қабул қилишга мажбурмиз. Ҳеч нарса қилолмаймиз.

— Ҳеч нарса, — қайтарди Люсин бўғиқ овозда. — Ушбу заминда пайдо бўлишни хоҳлаймизми, йўқми биздан суриштириб ўтиришмаган.

— Бошқа замин эса йўқ, ўйлашимча бўлмайди ҳам... Бирор бошқа нарса тўғрисида гаплашайлик. — Наташа Люсиннинг қўлидан секингина ўзини бўшатиб панжарага яқинлашди.

Дарёдан зах ва яшил сув ўтлари туфайли ҳосил бўлган балчиқ ҳиди келарди. Темирйўл кўпригидан ҳаммаёқни қулдиратиб охири кўринмайдигандай узундан-узоқ юк вагонлари ўтиб борарди. Лужники тепасини оппоқ туман қоплаган.

— Ёрдамим тегмайдими деб қўрқаман. — Люсин панжарадан энгашиб зимзиё сувга тикилди. — Менинг қилаётган ишим ўз-ўзимни ҳалокатга итаришдай бир гап. Лекин шундай бўлсада ўзимни бу йўлдан қайтара олмайман.

— Нима ҳақида гапирётганингизни тушунмаяпман.

— Менинг назаримда эса сиз ҳамма гапни билиб тургандайсиз.

— Йўқ, мен косанинг тагидаги нимкосани билиб олишдан атайин бўйин товлаганман. Шуниси тинчроқ. Одам шунда ўзини ишончлироқ ҳис этади.

— Эрингиз билан ажрашиб кетганингизга анча бўлдими?.. Бу тўғрисида гап очаётганимга маъзур тутасиз-да.

— Ўн икки йил.

— Тёма ўн тўртга кирдимми?

— Яқинда киради. Жуда сабрсизлик билан кутяпти бунди. Комсомолга киришга тайёрланыпти. Тезроқ катта бўлақолса-да.

— Катталарга осонроқ. Ёшлиқда ҳамма нарса ҳам кучли таъсир қилади. Ҳатто арзимаган нарсалар. Оламшумул нарсалар ҳақидаку гапирмай қўяқолай. Болалигимда Байрон, Лермонтов, Леопарди² фақат мен учун ёзишгандай туюлар, инсон изтиробларининг қаъри-қаърига фақатгина мен етиб бораётганга ўхшардим.

— Леопарди ким ўзи?

— Леопардини билмайсизми ҳали? У ҳолда сизни ҳеч қачон жаҳоннинг ташвишлари изтиробга солмаган экан. Чамаси бу эркакларнинг пешонасига ёзилган қисмат экан.

— Эрта камолотга етиб қолганликларидан ранжийдиган эркакларнинг.

— Улуғ кишилар тўғрисида гапираяпсизми?

— Йўқ, трамвай зинасидан палубага сакрайдиган сиз каби одамлар ҳақида гапиряпман.

— Эсингизда эканда, — Люсин арзимаган нарса бўлса-да хотирасида турганидан миннатдор бўлди.

— Яхшиси, эсимдан чиқармадим, десак тўғри бўлар, — самимий жавоб берди у. — Денгизда хизмат қилганингизда Байронга қизиқишингиздан асар ҳам қолмагандир?

— Йўқ, аксинча, — қайтага уни чуқурроқ ўргандим.

¹ Эрамизгача бўлган VIII-VII асрларга мансуб қадимги хитой қўлёзмаси (муаллиф).

² Джакомо Леопарди (1798-1837) — итальян романтик шоири (тарж. Р.И).

— Ҳар қалай сиз ҳаммаёқни чиннию чироқдай қилишни, картошка ар-тишни, ошхонада пол ювишни ўргангандирсиз.

— Денгиз ошхонасида денг, — аниқлик киритди Люсин. — Денгизчиларнинг тилини бузманг, ўртоқ граждanka.

— Мана, шундай табиий ҳолатингиз менга кўпроқ ёқади.

— Бундан буён фақат шунақа бўлиб қоламан.

— У ҳолда ҳам тезда одамнинг жонига тегади.

— Тез-тез ўзгариб туришнинг сирини ўрганишга тўғри келади. Бугун қандай одам билан мулоқотда бўлишни афзал кўрадингиз?

— Яхшиси қандай бўлсангиз шундайлигингизча қолинг, — Наташа Люсин ўзини зўрга эркин тутишга ҳаракат қилаётганини фаҳмлади. Аёлнинг ўзи ҳам кўнгли алағда эди. У мулойимгина хайрлашиб уйи томонга қайрилиб кетмоқчи бўлардию негандир имиллар, ардоқлаётган суҳбат ипини аранг узмай ушлаб турарди.

— Кўрқаманки, мен айғоқчи сифатида сизга жуда зерикарли туюлсам керак, — деди Люсин. Унинг лаблари бироз истеҳзоли оний табассумдан қимирлаб кўйди. — Таассуфки, сиз масаланинг моҳиятига дарҳол тушуна қолдингиз. Шу билан томоша тамом деса ҳам бўлаверади. Эътироф этмоқ керакки, унчалик зўр томоша эмас...

— Нега ундай дейсиз? — Наташа ўзининг иззат-нафси бироз таҳқирлангандай ҳис этди. Аммо шу ондаёқ ўзининг бу ҳолатидан уялиб юзини яқин келтирди-да самимий ҳамдардлик ила сўради: — Сизга ҳозир жуда қийин бўлса керак?

— Секинроқ айтасизми? — эътироф этди Владимир Константинович. — Қотилни аниқлашнинг ҳеч иложи бўлмаяпти. Унинг бирор аломати ҳам маълум эмас. Жиноят содир бўлган жойдан лоақал бир сиқим тупроғу қум ҳам топилмади. Шулардан бирор иш чиқариш мумкин бўлармиди! Мутлақо номаълум, ҳаммаёқ буткул сир. Ҳеч қачон бундай шароитда иш бошламаганман. Заррача бўлсада ютуққа эришишни ҳеч кутмаса ҳам бўлади.

Люсин анчадан бери юрагида сақлаб юрган ташвиш ва шубҳалар билан ўртоқлашмоқчи бўлиб хотираларга берилди. Лекин ваҳшийларча ўлдирилган кекса актриса ҳақидаги ҳикоясини энди бошламоқчи бўлаётганида нимадир уни бу ишдан тўхтатди. Бриллиант ўғирлаш билан боғлиқ анча аввал рўй берган ва очилмай қолган жиноят (бунга у айбдор эмасди) билан бирга кейинги вақтдаги азоблари ҳозирги ҳаяжонли дақиқаларда ёдидан кўтарилгандай бўлди. Шу онларнинг қайтарилмас лаззатини ҳис этиш иқтидори унга насиб этганди. Айқаш-уйқаш эсдаликлар қаърига кўмилиб кетган ўтмиш ҳам одатда амалга ошавермайдиган мавҳум умидлар ҳам тутқич бермас, ҳар доим қўлдан чиқиб кетадиган ҳозирги дақиқалар олдида қадрсиздай туюларди.

Вақтга изн бермайдиган катта ўзгариш рўй берди. Ҳар бир сўзни тежаб-тергайдиган ички қоровул ўз постини ташлаб қайларгадир ғойиб бўлди. Умирида биринчи бор бўлмаса-да анча йиллардан бери илк маротаба Люсин ўзини ташқаридан кузатиш ва эшитиш одатини тарк этди. Ҳозиргина нариги қирғоқдаги бутун борлиқ Новодевичье ибодатхонасининг қоронғилик оғушидаги кўнғироқлар минорасидан стадионнинг кўзни қамаштирувчи чироқларигача қамраб турган нигоҳи ғоят торайиб қарийб нуқтага қадалиб қандайдир янғича, олий ўлчов касб этди.

— Наташа! — Люсин аёлни ўзига қаратмоқчи эди, аммо лаблари калимага келмади.

Аёлдан таралаётган ёқимли ва ўткир атир ҳиди димоғига урилиб нафасини қисиб кўйгудек бўлди. Совуқ тунги чироқларнинг ногаҳон ёришиб кетганлиги туфайли аёлнинг салгина намли кўзлари ва лаблари йилтиллаб кўринди.

Люсин бамисоли ойпараст одамлардек ғира-шира кўринаётган аёлнинг юзига яқинлашди.

— Сен ҳеч қачон бунга журъат этолмайсан деб ўйлагандим, — миннатдорчилик билан пичирлади Наташа.

Йигирма иккинчи боб

ДОҒУЛИ МАКР АВЕНТИРА V

Оламда турфа хил рамзлар бўларкан.

Санкт-Петербургдаги зарбхонада кумуш тангаларнинг янги гуруҳи зарб этила бошланди. Бу одатдаги бир ҳол. Подшо Павел Петровичнинг улуғ бобосига тақлид қилиб кумуш тангага хоч шаклида туғро ўйиб ёзиш тўғрисидаги фармони ҳам ажабланарли эмас. Аммо танганинг орқа томонига ўйиб ёзилган “Бизгамасдир, бизгамас, сенинг шаънингга” дейилган илмоқли сўзлар одамни жуда ўйлатар, бош қотиришга мажбур қиларди. Ёш ҳукмрон тамплиер шиорини байроқ қилиб кўтариб ўзига бало орттирди. Унинг фантазияси, кейинчалик тилларда ривоят бўлиб кетган романтик хаёллари муваққат чет элликларнинг қадамидан силласи қуриган Россияни жар ёқасига янада яқинлаштириш хавфини туғдиради.

Мамлакатнинг энг яхши одамлари давлатни ақл-идрок билан бошқариш, турли ислохотларни Павел номи билан боғлашганди. Кутилган эзгу ишлар ўрнига ёмон нарсаларнинг ҳиди келаётган маза-матрасиз ўйин-кулгилар, айшишрат бошланиб кетди. Ҳаммаси бирин-кетин келаверди — граф Норд номи остига яшириниб Европага қилинган саёҳат, марҳума Екатеринани ҳам ўз вақтида тинч қўймаган эркин гишт терувчилар мартенчилар¹ билан учрашувлар...

Муаллимлар қиёфасида саройга суқилиб кириб олган гишт терувчилар² ҳам, уларнинг рақиблари бўлмиш иезуитлар ҳам меросхўрнинг ҳар бир қадамини кузатишди. Унинг дунёни қайтадан қуриш ҳақидаги соддадил шижоати эндиликда, яқобин қирғинидан кейин фақатгина масхараомуз кулги уйғотарди холос. Гарчи Павел кейинчалик ҳам беқарорлиги туфайли ҳар томонга оғиб туришига қарамай исёнчилар ва қотилларни яширин тайёрлаш ишидан қайтдию, аммо эзотеризмга мойиллик бари бир юрагида сақланиб қолди. Акс ҳолда асрлар қаъридан етиб келган сирли акс-садони қандай изоҳлаш мумкин.

Ёшликнинг ғайриихтиёрий бебошлиklarига ачинишга ҳожат бормикин? Айниқса эшигига граф тожи ўрнатилган извош турли князлик ва герцогликларнинг ўнқир-чўнқир йўлларида силкинаверганидан сира ёддан чиқмовчи саёҳатни айтмайсизми? Бўлажак малика Мария Фёдоровна “Графиня Норд қайлиғининг барча изланиш ва умидларини тўла қўллаб-қувватларди. Бошқача бўлиши мумкинмиди ахир? Қизлик исми София-Доротея-Августа-Луиза бўлган, отаси томонидан немисча ғоят яхши тарбияланган бу малак эрга итоаткорликнинг ажойиб тимсоли эди. Унинг қизлик альбомида ҳафса-ла билан нозик қилиб кўчирилган шундай сўзлар бор эди: “Аёл кишининг ҳар томонлама кенг билим олиши турли сабабларга кўра яхшиликка олиб келмайди. Болаларни ҳушахлоқли қилиб тарбиялаш, хўжаликни юритиш, хизматкорлар ишини назорат қилиш, сарф-ҳаражатда тежамкорлик — мана унинг шиори ва фалсафаси”. Гарчи София исмининг маъноси доноликни англатсада Павелнинг хатоларини тузатиш унга nasib этмади. Павел эса кўп нуқсонларга, шу жумладан дипломатик хатоларга йўл қўйганди. Стокгольмда “ўта итоаткор” шотланд отрядининг устаси либосида сарой рассомига сувратини чиздирди. Ватиканнинг Сикстин ибодатхонасидаги Рим папасига ичидаги бутун сирларини соддадиллик билан тўкиб солди. Унинг атрофини турли тоифадаги лўттибозлар ўраб олишганди. Кейинчалик буларнинг ҳаммаси ё жосус, ё ўтакетган фирибгарлар бўлиб чиқди. Рухонийлар, олтин ясовчилар, шунчаки мухлислар ўлган тирилганларига қарамай уларга яқинлашишга, саёҳатчи эр-

¹ Теософ Сен-Мартен Луи Клод (1773-1803) номига қўйилган, 1780 йилда ташкил топган рус масони жамоаларидан бири (муал.).

² Эркин гишт терувчилар ёхуд франк масонлар - 18 аср бошларида Англияда пайдо бўлган диний-ахлоқий ҳаракат қатнашчилри. Бу ҳаракат бошқа мамлакатларда тез тарқалиб, давлат ва расмий черковига қарши умумжаҳон яширин ташкилотини тузишга интилган (муал.).

хотиннинг эътиборини ўзларига тортишга уринишарди. Ушанда ҳам ақл бовар қилмас гаройиб ўзгаришлар билан нафас оларди. Буларнинг ҳаммаси нима билан тугади денг? Людовик ва Мария-Антуанетта, европача бадастирликдан таъби нозиклашган узоқ ўлкалик меҳмонларни қуршаб олган ёқимтой, қалби пок одамларнинг бошлари итқитилган қонли сават билан интиҳосига етди.

Хукмдорликни тамплиер шиори билан бошлаш ўтакетган хатолик эди. Павел француз қиролларини ўн учинчи наслигача бўралаб сўккан монахлар орденининг бошлиғи Жак де Моле¹ нинг ғоят бепарда сўзларидан хабарсиз бўлиши мумкин эмасди. Янги тангачанинг зарб этилишини монархизм руҳидаги муҳожирлар айнан шундай баҳолашди. Бироқ рус жамияти ҳатто бу ишга парво ҳам қилмади. Энди кўрибмизми: кумуш танга эканку! Кўролмовчилар “олмос князь” деб ном қўйган генерал-прокурор Куракин фақат тилла пулларнигина тан оларди. Сирасини айтганда у ўн минглаб ана шундай пулга эга эди. Маликанинг пойафзалини тозалаб юрган, кейинчалик графлик унвонига сазовор бўлган Кутаёсовнинг билимига эса ҳавас қилмаса ҳам бўларди. Ким ҳам уни тергай оларди? Миллион сўм мўмай пулни ютиб олиб, “чарғобон” номи қўшиб айтिलाдиган князь унвонига сазовор Безбородкоми? Ёхуд полицмейстер Буксгедеденми?

Уни тергашга ҳуқуқи бор одамлар ғафлатда қолгандай миқ этишмасди. Павел шаҳзодалик маҳалида озодлик ҳадя этмоқчи бўлган тутқин Игнаций Лойола замонидаёқ бунёд этилган улуғвор бинолар гарчи анча кучли бўлсада бир неча ер ости силкинишларидан зарар кўрмади. Кўринмас ибодатхонанинг пойдевори ниҳоятда чуқур ва мустаҳкам экан. Айниқса ҳозир, биринчи консул ҳокимият, диктатура, обрў сингариларга асосланган тузум сиёсатини юргизишга ҳаракат қилаётган бир пайтда мақбул анъаналар пайдо бўлди. Такдир “Иисус жамияти” ишларини ўнглаб олиш учун янги имкониёт яратди. Ўз саройига монархизм тарафдорлари бўлган зодагонларнинг сўнгги қолдиқлари билан бирга яширин миссионерларни тўплаган рус ҳукмдори ҳозирги шароитда Екатеринага қараганда анча олдинга силжиши мумкин эди. Ҳар қандай йўллар Павелнинг атрофини ўз одамлари билан чулғаб ташлаш, ғалаёнли қалбининг яширин торларида усталик билан нағма чалиш, рус сиёсатини билдирмасдан, аста-секинлик билан ўзига мақбул йўлга буриш лозим.

Бу йўлдаги дастлабки вазифа бир-бири билан чамбарчас боғлиқ икки мақсад ётарди: умуман олганда католиклар таъсирини мустаҳкамлаш ва хусусан эса англия-австрия иттифоқини ажратиш ташлаш.

Давлатдаги ўзгариш, ҳукмдорнинг маърифатпарварлик ғояси учун оташин курашчидан ўтакетган золимга айланиши вазифани анча осонлаштирарди. Илинский, Потоцкий, Чарторийский ва Радзивиллалар саройдаги вакиллари бўлган “лотин” партияси зўр бериб қуйи мансабдорларнинг юқори мансабдорларга босқичма-босқич бўйсунушга асосланган Рим империясини монархия принципига асосланган давлатнинг энг яхши тимсоли деб тасвирлашга уриндилар.

Дастлабки пайтларда бу маккорона ҳийла-найранглар жавобсиз қолди. Москва митрополити Платон қўлида тарбия кўрган Павел православие мазҳабида барқарор эди. У барча рўзаларга бинойидек риоя этар, тавба-тазарру қилар, диний маросимларда қатнашарди. Гатчинский саройи хобгоҳидаги меҳроб олдидидаги паркетда унинг тиззаси тегмаган жой қолмаганди.

Ўз фойдасини кўзлаб иш юритувчи сиёсатдонлар Бутунроссия ҳокими мутлақини грек-православ йўлидан қайтаришга уринишмади ҳам. Гарчи Рим аввалги даъволаридан воз кечмаган бўлса-да баъзи ўзгаришлар тўғрисидагина гап кетиши мумкин эди холос.

Бундай ҳол рўй бериши мумкинлигини юқорида эслатилган Ватикандаги учрашув тасдиқлаб турарди. Рим папаси билан қилинган самимий суҳбатдан Павелда яхши таассурот қолди. Бу эса ўз навбатида ҳокимнинг католиклар

¹ Тамплиерлар жамоесининг сўнгги улуғ пири, 1314 йилда гулханда ёқилган.

мазҳабига муносабатига ҳам таъсир кўрсатди. Лотин черковининг Россиядаги вакили архиепископ Сестренцевич тахт меросхўрининг алоҳида ҳурматига сазоворлиги ҳам сир эмасди. Павел подшолик тахтига кўтарилгач, ўзининг бу меҳр-садоқатига бошқаларники сингари ўткинчи эмас, муқимлиги билан фарқ қилишини англатди. Подшо илтифотини қозонган Сестренцевич митрополит унвонига сазовор бўлди. Ниҳоят ҳокимиятдан четлатилган француз династиясига ачиниш туйғуси ҳам бор. Монархияни ёқловчи муҳожирлар Екатерина давридаёқ катта кучга эга эди. Қиролича ўзининг ички ишларига бошқаларнинг аралашшига тоқат қилолмас, ҳуфиёна аралашув авж олган бўлса-да, ҳарқалай очик-ойдин аралашувга йўл қўймасди. Умид кўзлари кўпроқ ёш авлодга қаратилганди. Россияга ҳар томондан қочиб келаётган католик монахлар ташкилотининг аъзолари бўлган муҳожирлар ёшларнинг мураббий ва раҳнамоларига айланган аслзодаларнинг хонадонларига жойлашишди. Лекин бари бир рицар-монахлар жамоасининг аҳволи ҳамон мавҳум эди. Россия ҳукмдори унга нисбатан майлини ҳам изҳор этмади, нафратини ҳам ошқор қилмади. Жамоанинг ошқора ҳимоячиларидан бирининг ўринсиз саволига Павел қатъий ва лўнда жавоб берди: “Илгари қандай бўлса, шундайлигича қолдираман”.

Бамисоли қоғозга резолюция қўйгандай...

Чекинишга тўғри келди.

Екатерина она диёри Россияда ўрнашиб қолган мальта фидоийлари ҳам ташқи жиҳатдан худди иезуитлар билан рақобатга киришаётгандай туюлишса-да, аслида мақсадлари бир бўлиб подшо марҳаматига илтижо билан кўз тутишарди. Айни фурсат учун ёят зарур иттифоқдошни топишга устаси фаранг бўлиб кетган тахт соҳибаси ўша вақтда улуг магистр Роган билан яширин иттифоқ тузиб, умумий душман — Оттоман империясига қарши курашда қўллаб-қувватлаш юзасидан унинг ваъдасини олди. Куруклик ва денгизда фаол ҳарбий ҳаракатлар бошлангач, шаҳзода де Роган Флякслянден кўмондонлигидаги флотини граф Орлов кўмондонлигидаги рус эскадрони билан қўшилиб жанг қилиш учун жўнатди.

Ҷақатгина Франция қарамотидаги барча худудларда орденга қарашли бутун мулкни мусодара қилиб юбораман деб дағдаға қилган Людовик Ҳн бешинчининг тазйиқи туфайли кейинги фаол ҳарбий ҳаракатдан ўзини тийишга мажбур бўлди. Аммо шарқий юришлар учун олдиндан тайёрлаб қўйилган барча географик харита ва режаларни рус ҳукуматига топширди.

Мальта давлатини ёқтирган Екатерина унинг ўғлонига руҳоний Фертонинг христиан оламидаги илк ҳарбий диний иттифоқнинг шонли тарихи ҳақида ҳикоя қилувчи қадимги китобни тақдим этди. Мазкур асар Павел энг яхши кўрган китобга айланди.

Фидоийларча садоқат ва ор-номусга сажда қилишга тайёр Павел ўз қизиқишларида муқим бўлмаса-да бу романтик қизиқиш умрининг интиҳосигача сақлақди.

У ҳали тахтга ўтириб улгурмасиданоқ Мальта орденининг элчиси граф Литта, Папанинг Петербургда ўрнашиб қолган вакили табрик визити билан ташириф буюришга шошилди. Граф илгари рус армияси хизматида бўлиб контр-адмирал унвонига сазовор бўлгани туфайли Шимолий Пальмирда ўзини ёят эркин сезди. Саройда унга Юлий Понпеевич деб ўзгача мурожаат этишарди. Денгиз ишларига лаёқатсизлиги, устига-устак рус тилини билмаслиги боисидан кўп эшқаклик кемалар флотига кўмондонликни қийинлаштиргани туфайли уни бўшатишга тўғри келди.

Аммо бу ишлар аввалги подшолик даврида рўй берганди.

Эндиликда буткул янги давр бошланди.

Мальта орденининг элчиси Жулио Помпео Литта 1797 йилнинг 27 ноябрида Калинин дарвозасидан Петербургга тантанавор кириб келди. Кортёж гўртга сарой извоши ва Россияга ёпирилган мальталиклар билан лиқ тўла ўттиз олгита турли-туман от-аравалардан иборат эди. Литта бу ернинг совуғига анча кўниқиб қолганди. Чунки Гатчинада бир неча ҳафта истиқомат қилиб, у ерда подшоҳ билан учрашишга ҳам улгурганди. Учрашувда Екате-

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

187

рина замонида таъсис этилган улуғ Волинск ордасининг молиявий масалалари муҳокама қилинди.

Қора ридо устидан саккиз қиррали оипоқ санам ташлаб олган жасур рицар фавқуллода салобатли кўринарди. Унинг ёнидаги кимхоб кўрпачаларда ҳокимиятнинг энг мўътабар тўралари — князь Юсупов ва Валуев ўтиришибди. Йиғилганларнинг барчасида ҳозирги дақиқаларнинг ғоят аҳамиятлилиги ҳақидаги тасаввурни ишонч ҳукмрон.

Ҳозирги ҳолат чинакамига нозик эди. Католик мазҳабидаги давлат қарам бўлиш ҳисобига бўлса-да православ ҳукмдордан ёрдам сўрарди. Бу тўғрисидаги хабар атрофга яшиндай тез тарқалди. Православ мазҳабининг ашаддий тарафдорлари бўлган рус руҳонийлари ва аъёнлари у ёқда турсин, ҳатто чет элларнинг элчилари ҳам кўз кўриб, қулоқ эшитмаган хабарга ишонишмади.

Павелнинг мальталикларга мойиллиги соҳибқироннинг готик таомилларига шахсан ўчлигидан ташқари кўп жиҳатдан сиёсий мақсадларни кўзда тутганлиги туфайлидир. Жамоани мамлакатдан қувиб чиқарган француз инқилоби уни яна самодержавиянинг табиий иттифоқчисига айлантирди. Мазкур иттифоқ бу сафар ички душманларга қарши қаратилганди. Феодал иттифоқининг қўйи мансабдорларнинг юқори мансабдорларига босқичма-босқич бўйсунуши сингари темир қонуни ўз фуқароларининг чексиз садоқатини орзу этувчи ҳукмронни ўзига жалб этиши табиийдир.

Павелнинг бу ҳаракати умумсиёсий масалалар фонидагина тушунарли бўлиб, ақл бовар қилмайдиган нарсадан оддий, реал ҳодисага айланади.

Олий давлат органи Франциядаги мальта мулкларини мусодара қилади-ми? Подшо рицарликнинг олижаноб ғояларини яқобинчилардан Ҳимоя қилиб Россияда Иоанн жамоасини тузиш тўғрисидаги битимга имзо чекади. Мазкур битимда жумладан абадул абадга ўз қарамоғига олган жамоани кўз қорачиғидай асраш ҳақидаги фикрлар ҳам бор.

Давлат хазинаси улуғ князь Волинскийнинг йиллик даромадини ҳар қандай солиқлардан бутунлай ҳоли бўлган уч юз минг олтин танга миқдоридан белгилайди. Сиёсий ҳужжат сеҳрли драма тусини олди. Мальталиклар иезуитчасига билағонлик билан ҳозирги қулай шароитдан фойдаланиб қолишга шошилишди. Павелга Россияда қулоққа ғалати эшитиладиган “мальта рицарлари динининг протектори” унвони берилди, православ мазҳабидаги ҳукмдор эса буни жон деб қабул этди. Бу воқеага бағишланган Қишки саройдаги маросимда Литта подшо тахтига яқинлашиб шу пайтгача хазинада сақланаётган инъомлар, машҳур гроссмейстер Ла Валетнинг санами ва авлиё Иоанннинг мўмиёланган жасадини топширди. Сўнгра қиролича ва подшонинг барча яқин одамлари Мальта орденининг Олий нишонлари билан тақдирланди.

Шундан кейин Павелнинг ўзи энди протектор сифатида шахзода Конда, Куракин билан Безбородко, Чарторийск, Радзивилл, Сен-При сингари алоҳида хизмат кўрсатганларга, шунингдек ё подшо ҳокимиятини ёқловчи муҳожирлар ёхуд польша магнатларига орденлар тақдим этди.

Рағбатланишдан четда қолган сарой аҳлининг юрагига қурт тушиб фитна йўлига ўтишди. Диндорлар ҳам аста-секин нолий бошлашди.

Гапнинг пўсткалласини айтганда, Мальта билан боғлиқ маросим подшонинг ташвишига ташвиш қўшса қўшдики, асло камайтирмади.

“Иисус жамияти”нинг содиқ аъзолари ўз даъволарини ҳозирча яширин тутиб ҳаракат навбатини саккиз қиррали хоч остига яширинган биродарларига беришди.

Ака-ука Литталар зафар кетидан зафар кучишга ошиқишарди. Зўр бериб қилган саъй-ҳаракатлари ва Римдаги рус элчиси Лизакевич воситасида Пий Еттинчини масли қўрилмаган қарор чиқаришга кўндирдилар. Вужудга келган шароит тақозоси остида янги папа католик орденларнинг энг машҳурини бошқа диндаги гроссмейстерга берилишига рози бўлди. Тўғриси, католик Буонапарте Павел Романовга қараганда ҳам унга кўрқинчлироқ туюларди.

Ҳамма нарсага келишиб олингач Гатчинск саройининг ланг очиқ дарвозасидан Мальта ордасининг герби қадалган, чанг босиб ифлосланган извош кириб келди. Извошни кузатиб келаётган экипаж ва чавандозлар узоқ йўл

азобидан толиққанга ўхшаб кўринишарди. Отларнинг ҳориганлиги кўриниб турарди. Ҳар ҳолда, улар шундай аҳволда кўриниши лозим эди.

Қора ёмғирпўшларга бурканган ҳорғин чавандозлар бинога кираверишда тавозе билан таъзим бажо келтиришиб истиқболларига чиққан хизматчига мурожаат этишди.

— Бу қалъада ким истиқомат қилади? — сўради Юлий Помпеевич, ўзини қизиб турган саҳрода беҳосдан кимнингдир кунгираддор минорасини кўриб қолган саёҳатчига ўхшатиб.

— Бутун Русиянинг ҳукмдори, Мальта рицарлари динининг ҳимоячиси Павел жаноби олийлари, — назмин жавоб эшитилди.

— Жаноби олийлари шу ердан кўноқ топишимизга марҳаматларини дариф тутмайдилар деган умиддамиз. Йўловчиларнинг илтимоси адъютант орқали ҳукмдорга етказилганда: “Киритилсин!” деган буйруқ янгради.

Содир бўлаётган маросимнинг барча нозик жиҳатларидан обдон хабардор қилинган “қалъа соҳиби” вакилларни безатилган хоналарга кузатиб кўйишга амр этди-да, Юлий Помпеевич келтирган куракда турмайдиган ёлгон-яшиқни хайрхоҳлик билан эшита бошлади:

— Сизлар муқаддас Иоанн Иерусалимнинг камтарин рицарларини кўриб турибсизлар, — кўзларини пирпиратиб гап қотди Литта. — Аравий саҳросини кезиб юрганимизда қалъага кўзимиз тушди-ю бу ерда ким яшашини дарҳол фаҳмладик.

Худди рицарлар романидаги воқеаларга ўхшаб кетадиган ҳозирги ҳолат ва бу луқма расмий таклиф билан хотималанди.

Ёшлигида турфа хил сирли ўйинларни мириқиб ўйнаган, ҳозир эса ғоят суюниб кетган ҳоқон унга ҳадя этилган унвонни тўлқинланиб қабул этди.

“Рус Дон Кихоти!” — ким улуғ магистр бўлганини эшитгач Наполеон шундай деб хитоб қилган экан.

Ҳавода муаллақ қолган нарсасида чорасиз рицарларни қўллаб-қувватлаган Павел ҳақиқатан чинакамига донкихотчасига иш тутганди. Бу олижаноб, таъсирли, шу билан бирга кулгили эди.

Биринчи консулнинг ўринли луқмаси кутилмаган деб бўлмайдю аксинча ёқимли хушхабарга унинг муносабати деб баҳолашга асос беради. Устига-устак Мальта операцияси Россия билан Англия орасига нифоқ солиш йўлида Талейран томонидан ўйлаб топилган режанинг бир қисми эди ҳолос. Ўз кўшини билан оролни эгаллаган Наполеон узоқ вақт уни ўз қўлида сақлаб тура олишига унчалик кўзи етмасди. Денгиз кўшини устунлиги шундоққина кўриниб турган Англия тез орада Мальтани эгаллаб олди, шундай қилиб янги гроссмейстерга қарши жангга отланди. Натижада фаранцузларга қарши тузилган иттифоқ буткул барбод бўлди.

Бошқача айтганда, арзимаган ўрта аср шақилдоғи учун Мальта тахти, ҳасса, давлат муҳрию рицарлик қиличи қўлдан кетди. Шунга қарамай, тож кийдириш маросими Қишқи саройнинг тахт ўрнатилган залида Сенат, Синод ва сарой аъёнлари иштирокида катта дабдабалар билан ўтказилди. Мальта хохи давлат нишонидаги икки бошли бургутни тўсиб кўйди, шоҳнинг охири “ва бошқалар” деб хотималанадиган узундан узоқ унвонларни ёнига яна бир унвон кўшилди. Ҳукмрон имзо чеккан шундай фармойиш сақланиб қолган: “Мазкур фармон орқали тантанали равишда маълум қиламанки, ноябр ойининг 29 кунинда муқаддас Иоанн Куддуснинг қадимдан ғоят табаррук ва машҳур мукофоти саналмиш улуғ магистр унвонини қабул қилиб оларканман, Сенатимизга амр қиламанки, бу императорлик унвонини аввалги унвонларим ёнига қўшиб кўйсинлар”. Пушкалардан салют берилиб ўт очилди, ҳарбий қўшинлар саф-сэф бўлиб тантанали марш ўтказишди, тунги осмонда мушакбозлик авжга чиқди. Империядаги қўмондонликларнинг сони қарийб юзга яқинлашиб қолди, илгари ақл ҳам бовар қилмайдиган “рус-православ” иттифоқи майдонга келди. Оғир артиллерия полки солдат ва офицерлари тўқ қизил саккиз қиррали хоч қадалган кийимлар кийиб олишган. Император извошининг эшикларига ҳам шоша-пиша ана шу белгини ёпиштиришди.

Граф Воронцовнинг Капитул жойлашган Садовая кўчасидаги собиқ саройини қалъага айлангиришди, Каммений оролида Иоанн Креститель чер-

кови бўлган ғарибхона қуришди. Католик аъёнларининг тантанавор кийимлари қуёш нурида ял-ял ёнарди. Мальта хочидан ёқимлироқ ва мўътабарроқ белги йўқ эди. Бироқ Мальта кавелери унвонидан маҳрум бўлиш подшога баъза учраш, инқирозга юз тутиш билан баробар ҳисобланарди. Юлий Помпеевич подшонинг яқин маслаҳатчисига айланди. У гарчи фақат денгиз жангидаги зафари билангина чирана олса-да вице-адмирал мансабига, йилига ўн минг сўм фойда келтирадиган комендорлик лавозимига ва энг муҳими улуг магистрнинг ишонган ноибига айланди. Бундай мавқеда у давлат ишларига жиддий таъсир ўтказиши мумкин эди. Улкан давлат ўзга юрт армияси томонидан тасарруф этилган кичкинагина оролчанинг денгиз ортидаги ҳудудига айланиб қолгандай, диний эътиқодини ҳам унга мослаб ўзгартиргандай тасаввур уйғотарди. Оғзига кучи етмаганлар ҳатто Павел Ватикан тахтига кўз олайтираяпти, папа Пайни ағдариб, ўрнини эгаллаш учун қулай фурсат кутаяпти деган гап тарқатишдан ҳам тойишмайди.

Ёмон ниятдаги орзуларининг амалга ошишини орзиқиб кутиш шароитида меъёрдан бутунлай чиқиб кетилди. Ахир Рим папасининг ўзи православ динидаги подшони католиклар олий унвонига лойиқ кўрганди.

Державин машъум интихони ваҳима билан кутиш руҳини бамисоли мусаввирлардай аниқ тасвир этди. Айтгандай, у Мальта тожини кийдириш маросимида қатнашиб, шу воқеага бағишланган қасидасини таъзим билан подшога тақдим этди.

Тантанавор ибодат куйларини чалиб, салиб юриши давридаги кийимларга бурканиб виқор билан келаётган аъёнлардан гўё атрофга қандайдир нур таралаётгандай туюларди.

Ўзал Павловскнинг оқ тун билан қопланган бедор майсазорлари узра ёнаётган бир йўла тўққизта “мальта гулхани” осмони фалакка ўрмалай бошлади. Кўкимтир “Осмон гумбази”га олтинранг учкунлар сачради. Европанинг азаллий дилраболиги сеҳрли Иоанн тунининг кенгликларига ҳам ёйилди.

“Улуг жинлар базмида” ёқилган оловлар айна саратон палласида тиккага келган қуёшдай атрофга ўз яллиғини уфурарди. Ҳаёт поймонаси тўлишига икки йилдан озроқ вақт қолган Павел фитналар ҳалқаси тобора сиқиб келаётганини ҳис этиб маросимда ёқилаётган гулханлар сотқинлик ва ёмон ниятлардан ўзини сақлашига қутилмаганда астойдил ишона бошлади. У худди руҳлар билан учрашаётгандай қулочкашлаб туширмоқчи бўлар, садоқат билан хиёнатнинг фарқига боролмай, салибчилар ўзларининг қон бўлган бионтларини ёқишаётган гулханларнинг кучига ишонгандан ишонарди.

Павел ҳаётининг сўнгги йиллари ҳақида тўхтаб ўтиришга ҳожат бўлмаса керак. Расман хабар қилинганидек Павел “мияга қон қуйилиши” оқибатида ҳалок бўлганидан кейин Россияда Мальта салтанатига эътибор йўқолди. Александр Биринчи Мальта нишонларидан буткул воз кечиб, фақат протектор номинигина ўзида сақлаб қолди. 1817 йилда эса Россия империясининг ҳудудида Мальта салтанати вакилларига бутундай ўрин йўқ деб эълон қилинди. Лекин ҳали бу ҳодиса рўй беришига анча вақт бор. Ҳозирча Нева сувлари устини қалин туман қоплаганди.

Католик монахлар ташкилотининг аъзолари шодон ўйин-қулги қилаётган рицарлардан фарқли ўлароқ энг учиди ҳаракат қилишаётганди. Улар “шошилмасдан тез бўл” шиори бўйича ҳаракат қилиб мақсадлари сари дадил интилишмоқда эди. Замонга қараб фикрини ўзгартиришга одатланган яширин иттифоқ қатнашчилари мўлжалдаги ўлжани ўз гирдобига бехато оладиган тўрларини эринмай тўқийверишди. Тахтга яқинлашиш учун кўпдан қутилаётган фурсат ниҳоят тез орада рўй берди.

Ўзга фикрларга тез берилувчан ва таъсирчан Павел тож кийиш маросимидан сўнг қутилмаганда тўппа-тўғри йўл билан эмас, балки Белоруссия орқали қайтмоқчи бўлиб қолди. Унинг бу фикрга келишига подшога яқинроқ юрадиган Неледенский сабабчи деб тахмин қилиш мумкин. Ҳар қалай импе-

ратор карвони Москвадан отликлар ҳамроҳлигида йўлга тушганда жаноби олийларининг извошига айнан у таклиф этилганди.

Павел Оршада намойишчилар парадини қабул қилгач, ҳар қачонгидек тўсатдан маҳаллий диққатга сазовор жойларни тамошо қилишга қарор қилди.

Архиепископ Сестренцевич извошдан тушибоқ ёмғирпўшини қўлига олиб югура кетди. У эпчил югурувчилигини намойиш этиб ҳукмдорни қуёш нуридан тўсилган дарвоза олдида биринчи бўлиб кутиб олиш бахтига мушарраф бўлди. Павел истеҳзоли кулиб ибодатхона ходимининг бу тиришқоқлигини сафар дафтарида қайд этиб қўйишга имо қилди.

Бечора Сестренцевич! У ўзини шу куни зўр зафар кучгандай фаҳмлади, аслида 1797 йилнинг айнаи шу 8 май куни инқирозининг ибтидоси эканлигини хаёлига ҳам келтирмасди. Рим-католик олий руҳонийси иезуитларнинг ҳукмрон табақаларини мутлақо қаноатлантирмасди. Чунки у фақат ўз эҳтиёжларию фойдалари билан овораю сарсон, дунёни сув босса парвойи палак эди. Устига-устак Рим католик руҳонийси Рим папасининг “Иисус жамияти”ни ёпиш ҳақидаги қарорини жиддий қарши олди.

— Сизни бу ерда учратганимдан хурсандман, — тиз чўкиб таъзим бажо келтираётган архиепископ ёнидан ўтаётиб ҳукмдор сўз қотди.

— Жаноби олийларига бу ернинг бош руҳонийларини таништиришга ижозат этинг. — Сестренцевич шошилиб ўрнидан турди-да яна олдинга чопиб кетди. — Архиепископнинг бош ўринбосари Ленкевич, қишлоқда яшовчи ва коллегия ректори Вихерт, Грубер ота.

Иезуитларнинг казо-казолари индамай ҳукмдорга таъзим бажо келтиришди.

Павел гранит ётқизилган ҳовли ва у ер бу еридан тешик очиб қўйилган маънос деворларга лоқайдгина кўз ташлаб черков томон юрди. Улуғ князлар Александр ва Константин ундан анча орқада келишарди.

— Мен бу ерга худди император Иосиф Брюннанинг диққатга сазовор жойларини кўрсатганидагиға ўхшаб кириб келаётганим йўқ. Ушанда ўз офицерларига қарата айтган дастлабки сўзи: “Бу бино хасталар учун, буниси эса озик-овқат сақлаш учун ажратилсин”, деган буйруқ бўлди. Сўнгра бош руҳонийни келтиришни буюриб ибодатхонани бўшатишга амр этди. Мен гарчи сизларнинг наздингизда бидъатчи бўлсам ҳам рим-католик подшосига қараганда бутунлай бошқача йўл тутаман... Булар кимлар? — кутилмаганда фикри чалғиб бошқалардан кўра башанг кийиниб олган роҳибларга ишора қилиб сўради.

— Бернардинлар¹ булар, зоти олийлари, — эҳтиром билан изоҳ берди Вихерт, — Павелнинг Венага муносабати ўзгариши эҳтимоллиги ҳақидаги хабарни қандай етказиш ҳақида ўйлаб.

— Бернардинларми? — Рус подшосининг кутилмаганда католиклар жамиятидан яхши боҳабар эканлиги ошқор бўлди.

— Лекин буларнинг ранги-рўйи бутунлай бошқачаку!

Язитларнинг бошлиқлари довдираб қолишди.

— Зоти олийлари, гапингиз мутлақо тўғри, — Грубер вазиятни юмшатишга шошилди. — Худди шунингдек францисканцлар деб юритилиши ҳам буткул ноўрин. Чунки бу ерда бунёд бўлган дастлабки черков ҳам авлиё Бернард номи билан ҳам аталганди. — У батафсил маълумот бергач, ҳадиксираб ўзини катталарнинг панасига олди.

— Бу гапни ким айтди ўзи? — Павел букчайган ва бадбашара руҳоний томон ўгирилиб, унга синовчан тикилди.

— Подшоҳим, бу Грубер ота, — эслатиб қўйди Сестренкевич бўлажак рақибини ҳаммага кўрсатиб қўймоқчидай.

Лекин орадан икки йил ўтмасданоқ салтанат ишларини яширин тортиб турган Гавриил Грубер пойтахтда пайдо бўлди. Асли веналик бўлган бу ким-

¹ Шу жамоадан чиққан авлиё Бернард шарафига шундай деб аталган (тарж. — Р.И.)

са 1755 йилда, ўн беш ёшлик ўспирин чоғидаёқ “Иисус жамияти”га кириб дин, фалсафа ва ўлик тилларни ўрганишга бағишлади. Кейинчалик Лейбахда механика ва гидравликани синчиклаб ўрганиб, шунингдек бир вақтлардаги Фаустга ўхшаб дарё ўзанларини тузатиш ва ботқоқликларни қуритиш билан шуғулланди. Австрияда папа Климент Ўн тўртинчининг жамоани тарқатиш тўғрисидаги фармони эълон этилгач, Грубер иложи борица қасамига содиқ қолишга ҳаракат қилди. Рус қироличаси албатта сиёсий мақсадларни кўзда тутган ҳолда ер юзига тарқалиб кетган сарсон-саргардонларга бошпана берганини билиб ўз қарашларида собит руҳоний Полоцкка кўчиб ўтди. Ўша ердаги билим даргоҳида мустаҳкам ўрнашиб ажойиб педагог сифатида ўзини кўрсатди. Лавозимига кўра механика ва архитектурадан дарс бериш билан бирга, физика билан ҳам шуғулланар, физика хонасини ўзи тайёрлаган асбоблар билан бойитарди. Аслида у ўзининг беқиёс иқтисодини сарф этмаган бирор фан соҳаси йўқ эди. Риёзиёт, тарих, кимё... Унинг билимдонлиги чегара билмасди: тилшунослик соҳасидаги аввалги билимларини чуқурлаштириб, она тилиси бўлган немисча ёнига француз, италян, поляк тилларини қўшди, сўнгра рус тилини осонгина ўрганиб олди.

Ўйғониш даврининг машҳур арбобларига ўхшаб санъат соҳасида ҳам талантини намойиш этди. Черков муסיқаси ва рассомчилик соҳасидаги зафарлари гоят гаройиб бўлиб, мухлислари ва шогирдлари кўпайиб кетди. Турли озиқ-овқатлар юзасидан, айниқса иезуитларнинг фахри ҳисобланган шоколад тайёрлаш бўйича ноёб билимларини ҳам бир ерга жамланса, дунёда Лойоланинг муносиб меросхўри шуғулланмаган бирор соҳа йўқлиги маълум бўлади.

Инқилоблар арафасида Европанинг чақмоқли осмонидан метеордай учиб ўтган Сен-Жермен беихтиёр кўз ўнгимизда гавдаланади.

Лекин Гавриил Грубер истезодининг барча қирралари ягона мақсадга, — жамоани тиклашга бўйсундирилганди. Жамоанинг асосий ўғитларига бутун вужуди билан содиқ бўлган руҳоний “мақсад тақдирни оқлайди” деган шиорга деярли амал қиларди. Улуғ томошадан сал кейин вафот этган бош викаррий¹ Ленкевич ва унинг ўрнини эгаллаган Франциск Каро дунёни ағдартўнтар қилиш ниятидаги бу гениал фанатик олдида деярли сажда қилишарди.

Бироқ биродарликнинг норасмий элчисига айланган Грубер ўзининг асл мақсадини ҳеч кимга очмасди. Илмий доиралари уни яхши биладиган Петербургда бўлганида император академиясининг аъзоларини белорус вилоятларидаги одми ҳамкасабаларининг ютуқлари билан таништиришга келганлиги ҳақидаги яхшигина баҳонани топди. Академиянинг кенг залларида ҳар хил насослар, жун қирқадиган қайчилар, билим юрти ўқувчилари томонидан ижод қилинган диний мавзудаги ҳайкаллар зўр тантана билан намойиш этилганди.

Лекин бу шунчаки ниқоб эди. Грубер ота ўзининг ҳайрон қоларли даражадаги тиришқоқлигию ноёб қобилиятларини бир нуқтага йўналтирганди. Ҳар қандай йўл билан ҳақонга яқинлашишга, унинг ишончини қозонишга, саройнинг энг мўътабар кишисига айланишга ҳаракат қиларди. Ҳукмдор билан Оршада кўришганидан кейин бундан бошқа бирор нарса ҳақида бош қотирмасди. Унинг хизматиға ўзи эгаллаган касблари ва подшонинг ишончини қинғир йўллар билан қозониб олган қандайдир улгуржи савдогарнинг миллион-миллион ақчаси шай эди. Бу отаси Потемкинда хизмат қилаётганда катта бойлик орттирган, ё италян, ё поляк Мануччи исмли кимса эди. Павел княз Таврический билан алоқадор ҳар қандай нарсага нафрат билан қарашини билиб олгач, Мануччи мияга қон қуйилиши натижасида оламдан ўтган ўз отахонининг махфий ёзишмаларини қўшқўлаб узатди. Павел бу хатларда марҳумнинг хотирасига раҳна соладиган беҳаёроқ гапларни учратиб хурсандлигидан ўзини қаёққа қўйишни билмасди.

Зоти паст савдогарнинг ўз отасини сотиши билан ҳокими мутлақнинг жини ёқтирмайдиган онасидан ўч олиши ўртасида қандай фарқ бор дейсиз?

¹ Юқори диний мансаб.

Ҳар қалай, Мануччининг ақчаларига иезуит жосуси юқори доирадагилар орасидан айғоқчилар ёллаши мумкин эди. Соҳибқиронга алоқадор зотлар ҳақидаги ҳар қандай янгилик шубҳасиз уни қизиқтирарди. Грубер мисқоллаб маълумот тўплашни давом эттириб императорга яқинлашишнинг қулай фурсатини сабр-бардош билан кутарди. Бундай фурсат ҳам ўзини азиз қилиб кўп куттирмади. Қисмат чинакамига бардошли одамларнинг истиқболига ўзи келади деб шуни айтсалар керак-да. Грубер эса ана шундай одамлар тоифасига кирарди.

Малика чидаб бўлмас тиш оғриғига мубтало бўлганлиги ҳақидаги хабарни эшитгач, у бамисоли соат механизмининг пружинасидек аниқ ва бир маромда ҳаракат бошлашга қарор қилди.

Сарой табиблари барча тадбирларни кўришганига қарамай ўз чорасизликларини тан олишганини ўсмоқчилаб билиб олгач, Грубер усталик билан турли шаллақи ва товламачиларни малика хузурига йўллай бошлади. Тинимсиз азоб чекаётган қиролича чўкаётган одамдай ҳар қандай хасга ёпишишга тайёр эди. Қилмаган дориси қолмади, кўзикишга қарши кинна ҳам солдирди. Ким қандай дорию маслаҳат берса, ҳаммасини жон деб, ишонч билан қабул қилди. Саройда азалдан бери риоя қилинадиган қондаларга хилоф равишда шифоловчининг кимлигию келиб чиқиши ҳам суриштириб ўтирилмади. Бунинг ўрни ҳам эмасди.

Нолаю шикоятлардан асаби бузилган, табиатан ҳар нарсага шубҳа билан қаровчи ва инжиқ Павел саройдаги кун тартиби остин-устун бўлиб кетганига ҳам кўникди. У поёни йўқ хаёлларга берилганида нурли чўққилар устида учаётгандай бўлар, аянчли кундалик ҳаёт эса унинг оёғидан ерга тортарди. Мария Федоровнанинг турли дорилар анқиб турган қабулхонасига киришга оёғи тортмасди. Акс ҳолда кайфияти бирданига бузиларди. Унинг бошига ёғилган ташвишлар жуда бемаврид келди-да! Хукмрон фавқуллода фаол ва кўтаринки бир кайфиятда турган паллада рўй бердия яна келиб-келиб. Бу биқик сарой ҳаётининг ҳамма соҳаларига, улуг империянинг беҳудуд майдонларига ўз таъсирини ўтказди. Ўша йили яширин девонхона иши Екатерина хукмронлик қилган энг серғалва йилга қараганда ҳам ўн чандон кўп эди. Ойига қабул қилинаётган фармонлар йигирма бештага етарди. Ҳар бир фармон орқасида одамлар, баъзан юзлаб одамларнинг тақдири етарди. Увадаси чиқиб кетган сарой картаси тўхтовсиз чийланаверарди, бир хил фигуралар оёғи осмондан бўлиб ерга тушганда, бошқалари эса муҳим нуқталарни эгаллаб арши аълога кўтарилдишарди.

Канцлер Безбородконинг¹ юлдузи сўнган бўлса, акс ҳолда Ростопчининг² ошиғи олчи турди. Бугун бошли отликлар гвардияси ҳам подшо газабига дучор бўлди. Полк командири ва олий офицерлардан олти киши “жанг майдонида телбаларча ҳаракат қилганликлари учун” қамоққа олиниб, полк Царское Селога жўнатиб юборилди. Подшо буйруқ билан сўқишни қориштириб, орасида бир неча бор ёқтирган сўзи “Сибирни” айтиб бақирганлиги туфайли кўпчилик унинг қандай қарорга келганини тушунмай қолди. Узоқ йўлга отланган отликлар гавардияси фақат манзилга етиб келганларидан кейингина сургун қилинганликларини билишди. Пойтахтга яқин жойда хизматни ўташ билан Сибир чангалзорларида азоб чекиш ўртасида ер билан осмонча тафовут бор. Ҳазил-мутойибага ўч одамлар қочирим қилиб: “Полк, Сибирга шагом марш!” иборасини топишгани бежиз эмас. Шундай бўлиши ҳам мумкин эди. Подшо ўзининг чекланган ҳокимияти чегараларини яхши тушунмасди.

— Сиз фақат қўлимдаги қўғирчоқ эканлигингизни унутманг, граф, — эслатди у, Панин³га қатъий.

¹ *Безбородко, Александр Андреевич* (1747-1799) — рус давлат арбоби, дипломант, канцлер ва князь, XVIII аср сўнги чорағидаги давлат ишларида фаол қатнашган.

² *Ростопчин, Федор Васильевич* (1763-1826), давлат арбоби, 1799 йилдан граф, 1812 йилги Москва ёнгинидан кейин шу ёнгин ташаббускори деган ном орттирган.

³ *Панин, Николай Иванович* (1718-1883) — давлат арбоби, Шайхзода Павелни тарбиялаб вояга етказган; Екатерина II тахтга ўтиришига олиб келган давлат тўнтаришида фаол қатнашган.

Худди бир-бирининг ўрнини босадиган механизмлардай атрофдагиларга ҳам шундай муносабатда эди.

— Агар бу жаноблар бурнимдан тортиб юрмоқчи бўлишаётган бўлса мутлақо хато қилишади. Менда бировлар тортиб юрадиган бурун йўқ, — подшо у ёқдан бу ёққа юрганча ўз вазирларидан норози бўлиб гап қотди.

Айрим карталарни чийлаш самарали ўзгаришлар ясаётгандай кўринса-да аслида моҳият эътибори билан ҳеч нарса ўзгармасди.

Пировард натижада Павел юраги ачишиб бўлса-да кўп йиллик маъшуқаси Катя Нелидова билан орани очиқ қилиб, кўнгли бошқа ёрни тусаб, унга парвона бўла бошлади. Хаёлини буткул ўғирлаб қўйган маъшуқаси олдида ўзини туюлмас, ҳар қандай метёрни унутганди. Устига-устак буларнинг ҳаммаси Мальта саргузаштлари фониди, афсоналар тилга кирган, мураккаб вазиятда, саробдай туюлган нарсалар ҳақиқатга айланаётган пайтда амалга ошаётганди. Шу боис қалбинг чексиз орзуларга фарқ бўлиб, бошинг ширин халлардан айланиб кетади.

Қарийб ҳар куни сарой аҳллари бузиб ташланган Ёзлик сарой ўрнида қурилаётган Михайлов қалъасининг ҳайбатли деворлари қад кўтараётган қурилиш майдонига чиқишарди. Қалъани ўрта аср услубида шахсан Павелнинг лойиҳаси асосида қуриш режалаштирилган. Қурилиш қадимги рицар удумларига тўла риоя қилинган ҳолда олиб борилаётганди. Иморатни бир-бирига боғловчи материалларнинг таркиби, Ойнинг фазалари, албатта бинонинг ранги — ҳамма-ҳаммасида қадимги услуб сақланаётганди. Павел Анна Лопухина—Гагаринанинг қўлқопидан ўпиб, рассомга ўзи ёқтирадиган нарсаларнинг нусхасини кўрсатди. Вазифа берилган эди. Буёғи ҳеч гап эмас. Бўёқчилар бочкаларда кераклати бўёқларни аралаштириб энг нозик ранглари ҳам чиқараверишади. Мана шундай иш қизғин кетаётган бир паллада маликанинг тиш оғриғи кўзга чиққан чипқон бўлди.

Грубернинг малика номига ёзилган ва жаноби олиялари шахсий девонхонасининг котиби лавозимини бажарувчи валиаҳд Николайдан бериб юборилган илтимоснома айни муддао бўлди. Ўзини тиш даволовчи табиб сифатида таништириб, билимдон иезуит ишончли ҳаракат қиларди. Бу билан ҳар қандай тўсиқларнинг олдини олди.

Мария Федоровна гоят чиройли ёзилган хатни дарҳол Павелга кўрсатди.

— Бу қайси Грубер? — қутилмаган ва дадил таклифдан кўнгли чоғ бўлиб подшо ўйланиб қолди. — Кўрайликчи бир уни. Фамилияси танишга ўхшайди.

Келаси ҳафтасига иезуит Қишки саройга чақирилган таклифнома олди.

— Сиз ҳақиқатан ҳам тиш оғриғини даволашга киришмоқчимисиз, — олдинги табибларнинг иложсизлигидан хафсаласи пир бўлган Павел қатъий сўради. — Илгарилари ҳам тиббиёт билан шуғулланганмисиз ўзи?

— Бизнинг қадимги жамоамизда тиш оғриғига қарши турли рецептлар бўларди, — дадил жавоб берди руҳоний—Оллоҳнинг ёрдамию марҳамати ила оғриқни тўхтатишга умид қиламан. Бунинг учун эҳтиёж туғилганда дарҳол зарур ёрдамни кўрсатишим учун бир мунча муддат саройда яшаб туришимга тўғри келади. Шу боисдан жаноби олийларидан маликанинг кабинетларига яқинроқ бирор хонада жойлашишга ижозат сўрашга ўзимда журъат сездим.

— Майли, — рози бўлади Павел. — Лекин даволаш жараёнини шахсан ўзим назорат этишимни назарда тутинг!.. Кабинетда мен учун кичкина диванча қўйиб парда билан беркитиб қўйилсин, — деб буйруқ берди бу гапнинг тепасида бўлган Кутайсовга.

Ибодатхона дорихонасидан Грубер сўрови билан шошилинч равишда бу ерга келтирилган элексирил тез орада қутилган натижани берди. Маликанинг тунлари нола чекиши барҳам топди, Павелнинг дастлабки ҳадиксираши ўрнини тўла ишонч эгаллади. Подшо қаллоб табибни ҳар қандай ҳайр-эҳсонларга кўмиб ташлашга, Андрей Первозванний ордени билан тақдирлашга тайёр эди, лекин заковатли иезуит бу мукофотлардан воз кечди.

— Жамиятимизнинг низоми ҳар хил нишонларни тақиб юришни ман этади. Агар бир руҳонийлару уларнинг фуқароларига хизмат қилсак, бу фақат худо йулида бўлади.

Павел руҳонийга қойил қолди. Бундай самимийлик саройда ҳар вақт уч-райвермайди. Кўпчиликнинг хаёли фақат бойлик орттиришу иззат-икром, унвонларга эга бўлиш. Шу дақиқадан бошлаб подшо хонасининг эшиклари Грубер учун кенг очилди. Сўроқсиз ҳамма жойга киришга руҳсат этилди. Унинг олдида етти ухлаб тушига кирмайдиган имтиёзлар пайдо бўлди.

— Шухратингиз ортиб, худонинг ўзи ёрлақасин, — подшо янги сарой табибини шундай деб олқишларди.

Улар тез-тез учрашадиган, узоқ ва самимий суҳбатлашадиган бўлишди. Грубер бундай пайтларда аҳён-аҳёнда тиббиёт ва у билан боғлиқ шарқий сир-синоатлар ҳақидаги гаплардан чекиниб суҳбат мавзуини секингина сиёсий масалаларга бурарди. Рим папасининг дипломатик вакили Литта ёрдамида ҳоқонни ватикан фитнасига торта бошлади, ҳатто жамоани расман қайта тиклашга ёрдамлашишга кафолат берди.

Кунлардан бир кун Грубер эрталабки қабулга келганида подшо шоколад шарбати ичиб ўтирарди.

— Мен ҳозиргина сизни эслаб турувдим! — деди ҳасрат қилиб Павел. — Қандолатчим шоколад шарбати тайёрлашни бутунлай билмайди. Қанчалик талаб қилмайин барибир удласидан чиқолмаяпти. Мазаси оғзимда қолган шоколад шарбатини. Италия бўйлаб саёҳатимиз вақтида тасодифан бориб қолганимиз ибодатхоналарингиздан бирида ичгандим.

— Подшоҳим, ҳақиқатдан бу нарса худди ака-ука Бенедиктинцевларнинг виносига ўхшаш бизнинг сиримиз. Мен лаззатли шоколад шарбати тайёрлашнинг испанча энг яхши усулини биламан. Жаноби олийларига маъқул тушадиган бўлса мен буни тайёрлашга киришаман. Бош табибликдан сарой қандолатчиси бўлиб олган Грубернинг таъсири подшо олдида яшин тезлигида ўсиб борди. Ўзи учун ҳеч қачон ва ҳеч нарса таъма қилмасдан хизмат қилаётган Грубер подшо севимли маъшуқасининг отахони Лопухин ва доимо бирор нарсани ўлжага олишни мўлжаллаб турадиган шахсан Кутайсовни осонгина бир чеккага суриб қўйди.

Атрофдаги воқеа ва шахсларга ўйламай-нетмай баҳо бериш одати ташқи сиёсат юргизишда ҳам ўзини кўрсатди. Бу айниқса ўн саккизинчи асрнинг сўнгги йилларида кучайди. Грубер Павелнинг Наполеонга нисбатан муносабати салгина ўзгарганини ҳам зийраклик билан илғаб иезуитлар учун мақбул бўлган бу жараёни тезлаштиришга уринди.

Қачонлардир қироличанинг яқин хизматчиси Налидова тахт ворисининг маориф ва маърифатпарварларга қараши кескин ўзгарганлигидан ўпкалаган эди.

— Жаҳлингиз чиқишига ҳаққингиз бор, Катя, тўғриси? — маъюс тан берган эди Павел. — Лекин вақт ўтиши билан одам бўшашади ва кўнгилчанроқ бўла боради. Людовик ўн олтинчини ёдингизга келтиринг. У ҳам борган сари раҳмдиллашиб ҳаёти жаллод кундасида хотима топди.

Павелнинг инқилобий Францияга нафратидан бохабар одам подшокушлар билан иттифоқ тузиш у ёқда турсин, ўз империяси территориясидан Людовик ўн саккизинчининг бутун оила аъзолари билан чиқариб юборишга қарор қилишни тасаввур этиш қийин. Лекин шундай ҳодиса бўлиб ўтди. Бунга кўп жиҳатдан Англиянинг ўз манфаатини ўйловчи сиёсати билан бирга Россияга азал-азалдан мунофиқона муносабатдаги Австрия саройи сабаб бўлди.

Албатта, ҳукмдорларнинг сиёсати аввало давлатларнинг манфаатлари нуқтаи назаридан олиб борилади, лекин устомон британ дипломатияси психологик омилни ҳисобга олган кўринади. Подшонинг кўнгли олингани, иззатнафси таҳқирланиши келадиган фойда ва зарар мувозанатидан устун чиқди.

Павелнинг майли кўпроқ ҳарбий маҳорати ҳатто душманларнинг ҳам ҳайратига сабаб бўлган биринчи консулда эди. Устига-устак Наполеон давлатни идора этиш бобида ҳам ўзини кўрсатди, галаёнга қолган авомни, шу билан бирга инқилобий кўтарилишни тинчитди қўйди. Онахон Екатерина томонидан гиж-гижланган Бурбонларнинг тентаклиги ва енгилтаклиги Павелнинг ғазабини келтирди. Немис зўравонларидан тоза азоб чеккан рус киборлари французларнинг калондимоғлигига зўрға дош беришарди. Бунинг устига қув-

гиндаги сарой мулозимлари атайин танлангандай енгил-елпи мансаб ва бой қаллиғларга ўч олғирлардан ташкил топганди. Улар ўзларини туголмай оғизларидан гуллаб қўйишар, бу дарҳол Павелнинг қулоғига етиб борарди. У эса пичингни кўтариб кетадиган хилидан эмасди.

Тез орада Парижда Францияга нисбатан майл ва туйғуларда кескин ўзгариш бўлаётгани маълум бўлди. Янги-янги имкониятларга йўл очилаётганди. Бу ўзгаришлардан Талейран томонидан оғоҳлангизилган Наполеон қисқа муддат ичида рус ҳукмдорининг энг ишончли кишиларидан бирига айланган Груберни ишга солишни мўлжаллади. Биринчи консул фаннинг оддий заҳматкашига ёзган хатларида пировард натижада зафар кучиш учун Франция билан Россияни бир-бирига яқинлаштириш, дўстона муносабатлар ўрнатиш учун ҳамма воситалардан фойдаланишни илтижо қилди.

Бу иш ҳақиқатга айланиб, Петербург рўзномалари худди буйруқ олгандай нафаси оғзига тикилиб Францияга оид барча нарсаларни кўкларга кўтаришга, инглизларга доир жамики нарсани таҳқирлашга тушган Грубер рухсатсиз кириш ҳуқуқидан фойдаланиб, подшо кабинетига пайдо бўлди.

— Қандай янгиликлар бор? — сўради Павел Рим папасининг Петербургга келишга розилик билдирганлиги ҳақидаги Лизакевич хатидан истар-истамай бош кўтариб. — Шаҳарда қандай гаплар юрибди?

— Жаноби олийларининг охирги фармонлари устидан кулишяпти, — Грубер муқаддас Екатерина ибодатхонасининг иезуит диндорларига берилганлиги ҳақидаги фармонга ишора қилиб дадил жавоб берди.

Отилган ўқ ўз жойига теккан эди. Фуқароларнинг кулгиси ҳоқонни жазавага келтирди.

— Ким кулишга журъат этди? — ғазабдан бўғриқиб қичқирди у.

— Марҳамат қиласиз жаноби олийлари, иезуит йигирма етти кишининг номи зикр этилган олдиндан тайёрлаб қўйилган рўйхатни бамайлихотир очиб кўрсатди. Жамоага мақбул келмайдиган диндорлар орасида митрополи Сестренкевич ҳам бор эди.

— Ҳибсга олинсин, — буйруқ берди Павел рўйхатга кўз югуртирар-югуртирмас. — Бадарга қилинсин! — фон дер Паленни топишга амр этди.

Табиийки, Петербург генерал губернатори буйруқни бажарди, аммо ҳоқоннинг феъли тезлигини билгани учун кимни қамаш, кимни бадарга қилишни суриштириб ўтирмади. Ҳаммасини ҳибсга олдию ҳаммасини пойтахтдан узоқлаштираверди, баъзиларини олдинроқ, бошқалари — машхурроқларини кейинроқ холос.

Грубер рўйхатга киритган одамлар орасида белостокли оддийгина заргар Янкелович ҳам бор эди. Унинг бутун айби буюртмага илова қилинган расмдаги бўлақларга бўлинадиган бут ясаб уни майда-чуйда безаклар билан бежани эди. Буюртмачи ўз номини билдирмаган бўлса-да бажаратдан қочмади. Белостокли заргар ўзи ясаган безакдаги бут чизикчаси ўроқли хатни ўқийдиган таёқчага ўхшашини, шоҳга кийдирилган мальта тожидаги мамлакат рамзи эканлигини қаёқдан билсин.

Қандолатчи ўз подшосидан узоқроқ умр кўрди ва ҳаётнинг интиҳосида интилган нарсасига эришди. Александр Биринчи давридаёқ Рим папаси махсус буйруқ билан жамоани қайта тиклади, Гавриил Грубер эса унинг генерали этиб сайланди. У 1805 йилда Петербургда, ўқув юртига ўт кетганда ҳалок бўлди...

Йигирма учинчи боб

НАҚШ ҲИЛАНГАН ТОШ

Гастроном директори Вячеслав Кузьмич Протасовни кўрсатувчига бериладиган омонат дафтарчасини иш столи ғаладонига бамайлихотир ташлаб қўяётган дақиқада ҳибсга олишди.

Унда қайд этилган каттагина маблағ гарчи Протасов учун бу арзимаган пул бўлса ҳам ҳатто буюртмалар столида ҳам доимо топилавермайдиган ка-

мёб таомлар: бакрабалиқ, гўшти қизил балиқ увилдириқлари ва бошқа тансиқ маҳсулотларнинг сотилишидан тушган унинг улуши эди.

Ҳаммаси шу қадар тез рўй бердики, Вячеслав Кузьмич қаердан, энг муҳими, қандай зарурат туфайли унинг кабинетида учта ёш, бақувват йигит пайдо бўлганини англолмай қолди. Йигитлардан биттаси эканкираб қолган директор билан кўринишидан қаттиқ рудий изтиробдаги аёлнинг бир-бирларига яқинлашишларига йўл қўймади, у чурқ этмай директор беркитмоқчи бўлган ҳалиги шўрикурғур ғаладонни ёпишга монелик қилди. Бошқаси эса сейф олдида жимгина турар, учинчиси эса эшикни ланг очиб гувоҳларни тезроқ киришга ундарди. Операция афтидан ғоят пухта тайёрланган ва сира кутилмаган пайтга мўлжалланган эди. Тез орада ҳалиги омонат дафтарчасининг рақами ва у қайд этилган касса номери олдиндан тайёрланган варақага ёзилганлиги маълум бўлгач, барча умидлар пучга чиқди. Қисмат ғоят эркалаб, одамларнинг бошида юришга одатланган, юқори мансаблардаги талай бошлиқлар ҳам унинг олдида ялтоқланадиган Протасовнинг ҳозирги ҳолати ҳавас қилгудай эмасди. У бирор айб иш, аниқроғи қонундан ташқари чиқадиган бирор ҳаракат қилганини билиш у ёқда турсин, ҳатто ҳис этолмасди. Алоҳида имтиёзлардан (буни унга ким ва қачон лозим топганини ҳам билмайди) бирданига мосуво бўлишини тасаввурига ҳам сиедира олмасди. Ярим аср мобайнида у бир-бирига ёрдамга келишнинг темир қонунларини ўрганиб, ҳеч қандай жазоланмасликка кўникиш уёқда турсин, ҳаётнинг кўп вақтида шуғулланган фирибгарлик ишларида кўпчилик бир ёқадан бош чиқариши лозимлигига ишониб қолган эди. Фаолиятини оддийгина сотувчиликдан бошлаб ўз соҳасидаги хизмат пиллапояларининг ҳаммасидан ўтиб масъул лавозимгача кўтарилди. У ҳар қадамда жиноят кодексининг муайян моддаларига мос келадиган ҳаракатлар қиларди. Уч йил аввал ачинарли англашилмовчилик рўй бериб, авантюрага ўч қандайдир одамлар бунга жинойий тус бериб, жавобгарликка тортмоқчи бўлишганда Вячеслав Кузьмич ҳамтовоқ дўстлари билан биргаликда эпини қилиб омон қолишганди.

Ҳарқолда Вячеслав Кузьмич бошқа гастрономга ўтиб ишлай бошлаганидан заррача озор чекмади. Ноиложлик туфайли рўй берган бу нохушроқ ҳодисанинг ўрни тез орада тўлиб кетишига шубҳа қилмасди. Бу қай йўсинда рўй беришини ҳатто имо ҳам қилиб қўйишди унга. Сабр қилиш даркор эди холос. Протасов бу ишларга бир тийин сарфламади. Протасов тўплаган давлатини нест-нобуд қилавермай мўътадил ҳаёт кечирарди. Унга кўрсатиладиган имтиёзларнинг барчаси лавозими бўйича бажарилиши қонуний шартларга кирарди. Спектаклнинг биринчи намойишига юборилган таклифнома совғага берилган олтин ҳалли зажигалкадай ёқимли эди. Вячеслав Кузьмич бировнинг нарчасига ҳеч қачон кўз олайтирмасди, лекин кўп нарсаларга ортиқча бирор тийин ҳам сарфламай эга бўлар, баъзан эса уларни умуман текинга қўлга киритарди. Ҳатто бу йўлда бирор саъй-ҳаракат ҳам қилмасди. Масалан, ижод уйига йўлланма, спектаклнинг илк намойишига таклифнома, ноёб китобни қўлга киритиш унинг учун арзигудай иш эмасди. Бундай ишларга алоқадор одамлар байрам буюртмалари ва шу тоифадаги бошқа хил ишлар эвазига ўз хизматларини таклиф эшитарди.

Дилкаш ва марҳаматли Протасов ўз атрофидаги хушомадли табассумга кўникиб қолган бўлиб ўзини ҳамманинг валинеъмати деб ҳисобларди.

Кўлидан юз минглаб аслида нопок пуллар ўтса-да, ўзини ҳалол, меҳнаткаш, мурувватли, ҳурматга сазовор киши деб биларди. У чўнтагига узлуксиз тушиб турган пуллар қаердан келаётганини ҳам ҳисоблаб ўтирмасликка одатланганди. Шу муносабат билан ўртада кўндаланг бўладиган бойликни қаерда асрашдай қадимий муаммогина уни ташвишга соларди холос.

Эндигина қимматбаҳо рассомчилик асарлари сотиб олабошлаши билан бу ишдан дарҳол совиди. Бунга рассомчиликдан ҳеч вақони тушунмаслиги, уйда уларни иладиган бўш деворнинг деярли йўқлиги сабаб бўлди. Бунинг устига ҳамма тан оладиган ноёб асарлар сотувга кам чиқар, жайдари рассомларнинг асарларига эса Протасов ишонмасди. “Номаълум рассом” имзоси чекилган асарга тўрт рақамли мўмайгина пул сарфлашга чўчирди. Эски соатлар ва бронза йиғиш соҳасидаги машқлари ҳам зафарли бўлмади. Уйини “иккин-

чи рококо” услубидаги устига олтин суви юритилган турли ашқол-дашқоллар билан тўлдириб ташлаган Вячеслав Кузьмич бу соҳадаги мағлубиятини ҳам тан олди.

Арзийдиган нарсани топиш учун ҳам алоҳида талант талаб этиларди. Ҳеч бўлмаганда билим керак эди. На Протасовнинг хотини Мария Васильевна, на унинг ўзи, на янги маъшуқаси — ўзи “дугона” деб атайдиган Альбина бу хислатларга эга эмасдилар. Альбинанинг қўлига қанча пул тушса ҳаммасини рангли тошларга сарфларди. Лекин бу соҳада ҳеч вақо тушунмасди. Фианит ва авантюрин тошларини кўрганда ақлдан озғудай бўлар, негадир уларни “макр ва муҳаббат” деб атарди. Табиий тошлар билан сунъий тошларни ҳам ажрата олмасди. Бошқаларни билмадиму аммо тор фикрли Альбинка Протасовга ёрдамчи бўлолмасди.

Нодир китобларни йиғиш билан шуғулланишигина қолганди. Вячеслав Кузьмичга негадир бу иш алоҳида истеъдод, донишмандлик талаб қилмайдигандай туюларди. Ҳамма ишда пухталиқни ёқтирадиган Протасов ойнадай силлиқланган тўртта жавон, оддий китобсеварлар топиши қийин бўлган баҳоқўрсатгич сотиб олиб, ишга жиддий киришди. Тез орада нодир китоблар шайқосини ноёб китоблар сотилувчи Москвадаги деярли барча магазинларда таниб қолишди. Протасов мувжуд китоблар орасидан энг қимматларини сотиб олишни афзал кўрарди. У инқилобдан аввалги қалин чарм муқовали, чети зарҳалланган, ажойиб нақшлар билан безатилган китобларни учратганда ақли шошиб қоларди. Қўлига нима тушса, ҳаммасини сотиб олавергани туфайли тез орада жавонларини Пушкин, Байрон, Шиллерларнинг ҳашамдор нашрлари, Элизе Реклю, “Эркак ва аёл”, “Жаҳон тарихи”, “Россия рассомчилиги” асарлари билан беади.

Гарчи “Евгений Онегин”нинг биринчи нашри, “Ўқчи” тўпламлари, қўлда ороланган “Маркиза”, Сведенбергнинг нашрлари сингари чинакамига нодир асарлар унинг нигоҳидан четда қолган бўлса-да жамланган китоблар ҳам чакки эмасди. Бу иш бир мунча малака тўплаган Вячеслав Кузьмич тез орада сотиб оладиган китоблар доирасини кенгайтиришга қарор қилиб, тил билмаслигига қарамай, чет тиллардаги санъатга оид альбомларни кўтарасига сотиб олаверди. Бу машғулотни аввалгисига қараганда ҳам ўзига кўпроқ ёқди. Мазкур китоблар уч юз, ҳатто тўрт юз рубль турса-да яп-янги кўринарди. Бу ишда хато қилиш эҳтимоли узокроқ эди. Сип-силлиқ, ялтироқ, хушбўй ҳидли муқовалар бамисоли пачкаси янги очилган пулдай жозибали кўриниши билан кўзни қувонтирарди.

Бу ишда эндигина малакаси ошиб келаётган гастроном хўжайинини ўзи харид қилаётган китобларга нисбатан бир неча маротаба қимматроқ нашрлар борлигини ҳатто хаёлига ҳам келтирмасди. Бунинг боиси бунақа нашрлар баҳоқўрсаткичларда қайд этилмас, магазин пештахталарида кўринмас, кўринган тақдирда ҳам камида ўн йилда бир марта пайдо бўларди. Шундай қилиб, Протасов жуда қисқа фурсат ичида чекланганроқ бўлишига қарамай анча ҳашаматли кутубхона ташкил этган бўлса-да асосий муаммони ҳал эта олмади. Ҳибсга олинган вақтда ҳеч ким билмайдиган махфий жойларда анчагина молдунё яширинган эди. ОБХСС мабодо уларни топган тақдирда шубҳасиз суднинг шафқатига умид қилмаса ҳам бўларди.

Тинтув ва ҳибсга олинаётгандаги бутун ҳолат Вячеслав Кузьмични гангитиб қўйди.

Тергов гастроном директори ўз “дугонаси”никида баъзи нарсаларни яшириш мумкин деб шубҳа қилишига ҳамма асослар бор эди. Альбина ҳар хил билагузук ва узукларини сақлайдиган қутичадан худди Солитовникига ўхшаш сиртига хат ёзилган қимматбаҳо тош ҳам топилди. Бундай фавқулоддаги буюм қайси йўл билан бу ерга келиб қолгани ҳақидаги терговчининг саволига Альбина ёзнинг адоғида танишган қандайдир Алексей деган одамнинг номини айтди. Альбина Алексей билан Протасов “Пойтахт бастакори” ўртоқлик ширкатига қарашли дала ҳовлисининг битиши муносабати билан уюштирилган қувноқ зиёфат чоғида танишган экан. Бутунлай бегона одам ўзига бундай қимматбаҳо нарсани совға қилишида Альбина ҳеч қандай гайритабиийликни кўрмади, аммо Алексей тўғрисида батафсилроқ маълумот беришни ҳам иста-

мади. Уйдан Протасов яшириши кутилган пул ёки бошқа нарсалар топилмагач, Альбинага тегишмади.

Эртасига эса қимматбаҳо тош уни мусодара қилиш ҳақидаги қарор билан биргаликда Люсиннинг сейфида ётарди.

— Мен сизни жуда жиддий нарса тўғрисида гаплашиб олиш учун таклиф этгандим, Альбина Викторовна. Сиз бизга ёрдам беришдан бош тортмайсиз деган умиддаман, — дея гап бошлади Владимир Константинович қаршисида ўтирган аёлга зимдан қараб. Унинг бугдойранг тиниқ юзларидан зоҳирий хотиржамликни уқиш қийин эмасди. Фақат пешонасида милтиллаб турган майда-майда маржон доналаридай терларию бир оз чўччайиб турган устки лаби ички ҳаяжондан дарак беради.

— Марҳамат, — у шундай деб жимжимадор қилиб таралган сочларини тузатган бўлди.

— Жудаям яхши! — Люсин самимий кулиб, чаққон ҳаракат билан қўлларини бир-бирига ишқади. У жудаям шодон кайфиятда эди. Бунинг сабаби очилишидан деярли умид узилган ишнинг кутилмаганда тўғри, мақсадга аниқ олиб борадиган йўлига тушиб олганлиги унинггина эмасди. — Альбина Викторовна мени бу қимматбаҳо тош билан алоқадор жамики нарсалар қизиқтиради. — Хушмуомалаликдан юзлари ял-ял ёниб қимматбаҳо тошни яшириб турган қоғоз сочиқни кўтарди. — Буни танирсиз деб ўйлайман?

— Албатта, — Альбина оёқларини бир-бирига чоғиштириб олди. — Нимаики билсам ҳаммасини уйимга боришган ўртоқларга гапириб берганман.

— Ўша ўртоқлар билан менинг вазифамиз ҳар хил, шу боисдан айтганларингизни яна бир қайтариш малол келмасин.

— Сиз айтганча бўлақолсин, — Альбина ҳиммат кўрсатаётган одамдай бошини баланди кўтарди. — Сизни албатта орамиздаги муносабатларнинг тафсилотлари қизиқтиради шекилли?

— Арзимасдай туюладиган майда тафсилотларгача!

— Нимадан бошлашни ҳам билмай қолдим... Эҳтимол, аниқлик киритарсиз?

— Сизга маъқул бўлса, шундай қилсак ҳам бўлаверади. — Люсин совуқ шамол кираётган дарчани ёпиш учун ўрнидан турди. — Боғ сайри кунидан бошласак. Айтгандай, қайси куни бўлганда ўша боғ сайри?

— Йигирма олтинчи августда. Мен ўша кунни аниқ эслаб қолганман.

— Нима сабабдан эслаб қолганлигингизни айтолмайсизми?

— Эрталабдан бошим оғриди. Аввалига бутунлай бормоқчи эмасдим, Протасов кўймади.

— Сиз билан бўлганларни бирма-бир айтиб берингчи.

— Хўш, боғ ҳовлини қурган Геннадий Андреевич Зуйков, район архитектори Петров, яна иккита уста... Шуларгина эди шекилли... Йўқ, айтгандай бастакор Витя Фролов ҳам кирган экан.

— Анави сизнинг Алексейингизми?

— Унинг ҳовлига келишининг ҳожати йўқ! — Альбина ажабланиб обдон бўялган киприқларини пирпиратди. У деярли бутун ёз мобайнида қоровул ўрнига ўша ерда яшади.

— Қандай қилиб пайдо бўлиб қолган унинг ўзи?

— Протасовнинг теварагига кимлар тўпланмаганди дейсиз?

— Дарҳақиқат шундайку-я. Лекин у бошқа тоифадаги одамлардан-да. Сизга ҳам шундай туюлмаяптими? Истаган одамига қадимги даврдаги қимматбаҳо тошларни ҳады қилиб юраверадиган бу қоровул менга жуда хуш келяптида.

— Жуда қимматбаҳо буюм бўлса керак! — Альбина нигоҳини тошдан узолмади. — Менга уни қайтариб беришармикин? Сиз бунга нима дейсиз? Бу ишлар қачон тугайди ўзи?

— Қайтариб беришларига шубҳам бор, Альбина Викторовна, — Люсин аёлга узоқ синовчан тикилди. — Узингиз ўйлаб кўринг. Сизни биринчи кўргандаёқ қимматли тошни саҳийлик билан совға қилиб юборган ўша танишингиз қотилликка бевосита алоқадор.

— Ҳазиллашмаяпсизми?! — Альбина кўрқиб кетганидан қичқириб юборди.

— Заррача. Бунақа нарсалар билан умуман ҳазиллашиб бўлмайди. Қимматбаҳо тош сизлар айш-ишрат қилган жойга яқин ерда ўлдирилган ва таланган кишиники эди. Тош билагузукка ўрнатилган эди, лекин кимдир, эҳтимолки, қотил уни билагузукдан узиб олган. Нима учун? Умид қиламанки, бу саволни бевосита айбдорга бериш имкониятига эга бўлармиз. Альбина Викторовна ҳозирча бу саволни бериб туришга мажбурман: бу буюм қандай қилиб уйингизга келиб қолди? Масала ўзингиз билиб турганингиздек гоётда нозик.

— Шу нарса етмай турувди! — Альбина иложсиз бир ҳолатда, қўлларини силқитди. — Бу ишга менинг қандай алоқам бор?

— Сизнинг аҳволингизни яхши тушунаман ва таассуфланаман-у, аммо қўлимдан ҳеч нарса келмайди. Бўлар иш бўлди, бўёғи синди. Алексейингиз сизни мушкул ҳолатга солиб қўйди, панд берди. Айтиш мумкинки, оёғингизга болта... Альбина Викторовна, мушкул ҳолатдан биргалашиб чиқишимиз керак, бунда мен сизга ёрдам бераман. — Люсин микрофоннинг тўрини намойишкорона чертиб қўйди.

Альбина ҳеч кимнинг кўмагига муҳтож эмас. Ҳамма нарса кундай аён эди.

...Ҳаммаёқни қоронғилик қоплай бошлаган вақтда у керосин чироқни ёқди — уйни ҳали электр линиясига улаб улгуришмаганди. Ҳали яхши қуримган қарагай тахталаридан таралаётган ҳид билан чироқдан чиқаётган ис бир-бирига қоришиб кетди. Ҳамма рандаланган скамейкалардан истар-истамас туриб бирданига шошилишиб хайрлашишга тутинишди.

Аввал усталарни кузатиб, боғ ҳовлини қўришда ишбошилиқ вазифасини ўтаган қурувчи ҳам жўнаб кетди. У бу ердагиларнинг ичида энг хушбери эди, шу боисдан архитекторни ҳам ўзи билан ола кетишга ақли етди. Сўнг бастакор Витяни уйига элтиб қўйиши лозим бўлган Николай эрталаб келишга ваъда бериб ҳамма билан хайрлашди. Боядан бери миқ этмай ўтирган бастакорни машинага ўтказиш, аниқроғи тиқиб қўйишнинг ўзи бўлмади, чунки у орқага қайтмоқчи бўлиб қаттиқ қаршилиқ кўрсатди.

Тез суръатлар билан саунага мослаштирилаётган хўжалик бўлимида қандайдир иш борлигини айтиб Алёша қаёққадир изсиз йўқолди. Альбина хонадон соҳибига дори томизди, уни айланма зинадан юқори қаватга чиқиб олишига кўмаклашди. Шундан кейин буғланиб қолган дераза ёнига келиб ўтирди. Ёлғизликдан юраги сиқилиб, истар-истамас стол устини йиғиштиришга тутинди. Шундан кейин рўй берган ҳодисани у ҳеч эслай олмади. Аниқроғи ҳодисани эмас, у рўй берган жойни хотирлай олмасди. Боғ ҳовли уйлари қандай жойлашганини хаёлида чаплаштириб юбораверарди. Чамаси, бу ошхонага кета туриб негадир кириб қолган йўлакдаги зина ёнида рўй берганди. Алексей унинг орқасида ердан чиққандай тўсатдан пайдо бўлиб қолганида ҳатто полнинг тахталари ҳам гижирламади. У бирданига бўшашиб тушдию ўзини кўтариб кетишига монелик қилмади. Шовқин кўтарилишидан жуда кўрқарди. Алексей унинг қўлига қимматбаҳо тошни қачон қистирганини ва бунда нималар деб пичирлаганини у унутганди.

У шуларнигина гапириб бериши мумкин эди.

— Сиз айтганингиздай Алексей қарийб ёз бўйи бинонинг хўжалик бўлимида қоровул ўрнида яшаган бўлса ё усталар — анави Зубков, эҳтимолки бастакор Фролов ҳам у билан қандайдир мулоқотда бўлишгани мумкинку? Шундай эмасми?

— Ҳа, албатта. Бемалол алоқа қилишлари мумкин эди.

— Протасов билан алоқаси тўғрисидаку гапириб ўтирмаса ҳам бўлади! Тўғрими? У-ку бу нуханинг барча сир-асрорини билиши керак.

— Бўлмаса Вячеслав Кузьмичдан сўраб кўрасиз-да. — Альбина катта-катта чиройли тишларини кўрсатиб қандайдир қасоскор табассум қилди: — Ўйлайманки, у сизнинг қўлингизан қочиб кетолмайди.

— Менга ҳам негадир шундай туюляпти, — унинг гапини маъқуллади Люсин.

*Йигирма тўртинчи боб***“МОНСАЛВАТ” ОПЕРАЦИЯСИ АВЕНТИРА VI**

... Отто Ран болалигидан бошлаб қадимги жумбоқларни ечишга қизиқиб қолади. Шлиман¹ худди “Илиада”даги ишораларга қараб афсонавий Трояни кашф этганидай у ҳам қироллик рамзларини топишни орзу қиларди. “Нибелунглар ҳақида қисса”, “Эдда”, рицарлар тўғрисидаги романлар унинг энг сеvimли, доимо мурожаат этадиган китобларига айланади. Ерости хоналарига яширинган аллақандай муқаддас буюмлар унинг тушларига кириб чиқарди. Бу давр руҳига мос тушарди. Немис азайимхонлик гуруҳлари, биринчи навбатда кишилиқ маданиятининг ибтидосини ҳатто Шимолий Муз океанидан изловчи Туле жамоа аъзолари мифологиянинг бутун бошли тизимини яратганлар. Бунда бир-бирига қарама-қарши кучларнинг кураши ҳеч қандай тинмайди диний-фалсафий таълимот алоҳида ўрин тутди. Тобора куч олиб бораётган миллий-социалистик ҳаракат раҳнамолари ҳам Раннинг изланишларига қизиқиб қолишади. Монсегюрнинг ҳисоби йўқ бойликлари тўғрисидаги миш-мишлар Альфред Резенбургнинг қулоғига ҳам етиб келади. “Йигирманчи аср афсонаси” китобининг муаллифи, назарийчи ва партиянинг эксперти бўлган бу зот Раннинг ишларига зарур мафкуравий йўналиш берди.

Баъзи талқинларга кўра Монсегюр Спасения тоғи қаърига қирол Артур рицарларининг турли бебаҳо буюмларини яширган бретон Мансалватига тенглаштирилади. Ҳокимиятга интилган ҳайбарақаллачиларнинг қизил кўйлакларини кийиб олган қирғинчилар рицарларга ўхшашни телбаларча орзу қилишарди. Генрих Гиммлер қотиллар тўдасини тўплаётганда уларнинг ўрта аср жамоа кишиларининг кўринишига ўхшашни жудаям хоҳларди. Раннинг фантастик чизгилари келажак авлодларнинг ўта қудратли кишилари томонидан илиқ кутиб олинди. Унинг Монсегюрга қилинган биринчи сафари ва шунчаки қилган разведкаси матбуотда кенг акс-садо берди.

1933 йилда, рейхстагга ўт қўйилиб, ҳокимият тепасига Гитлер келгач Раннинг “Граалга қарши салиб юриши” номли тамомила сохта китоби босилиб чиқади. Шу даврга келиб рейхслейтер унвонига сазовор бўлган Розенбертга хушомад қилиб янги пайдо бўлган Шлиман ўз қарашларига ўзгартишлар киритди.

Ран лоақал кўринишда илмий бетарафликка интилган киши бўлиб, Александрия мактаби тўғрисида салгина оғиз жуфтлаган эди, шу ондаёқ уни зарур оқимга солиб юборишди. Александрия ва Шарқий Европа славяншунослиги немис фанининг манфаатларига мутлақо мос келмасди. Герман фанининг талқинича жуда кўп нарсаларнинг оёғи осмондан бўлар, катарларнинг ўзлари ҳам Франкониядан чиққан, яъни қарийб германлар деб тушунтирилади.

Вагнер музикаси тантанавор янгради, қора кийимдаги ёш рицарлар виқор билан саф тортиб ўтишар, “тоза ирқ” ҳақидаги қўшиқларини баралла куйлашарди. Бу ёқда Германия асл ўғлонларининг ўрта асрлар услубида кесилган каллаларидан қонлар оқарди. Биология, география, тарих фанларидаги сохталиклар оддий ҳолга айланди, азайимхонлик авжига чиқди.

1937 йилда рейхсфюрер Гиммлернинг ўзи ҳомийлик қиладиган наслни ўрганувчи “Аненербе” институти Монсегюр тепалигида археологик ишлар олиб бориш учун Ранга махсус маблағ ажратди.

Қасос олишга қизгин тайёргарлик кўраётган рейх билан муносабатларнинг кескинлашувини истамаган Француз республикаси ҳеч қандай сансалорликларсиз экспедицияга рухсат берди.

Отто Раннинг Монсегюр ғорларига иккинчи юриши муваффақиятли туғади. Бир неча метрли уюмдан ғорга ингичка йўл очилди. Немис тадқиқотчисини кузатиб бораётган археолог Кранцнинг нигоҳи аввало мўмиёланган мурдалар ётган ҳужрага тушди. Ун бир тобутдаги мурдаларнинг ҳаммаси эркаклар бўлиб, асрлар мобайнидаги қалин чанг остида тартибсиз ётишарди.

¹ *Генрих Шлиман* (1822-1890) — қадимги юнон тили ва адабиёти бўйича йирик мутахассис ва археолог.

— Бу жанг майдонини эслатади-я, — кулди Ран, икки қўллаб кўтариладиган оғир қилични олиб. — Қаранглар! Деярли зангламапти-я! Хира-шира чироқларнинг ўлимтик нурида қиличнинг тиги ялтиллаб кўзга ташланарди.

— Хўп ясашган-да бунақа буюмларни, — қойил қолиб эътироф этди оберштурмфюрер унвонига эга бўлган Кранц. — Назаримда мана бу ерида қандайдир тамға борга ўхшайди. “Қудратли оллоҳ номи билан”, — ўқиди бармоғини ёзув устидан юргизиб.

Ҳаммаси бўлиб етгита қилич (улардан биттаси синган экан), олгита найза ва бешта ханжар топилди.

Шамол кирмайдиган ғорда фақатгина ҳарбий анжомларгина эмас, кийим-кечаклар ҳам яхши сақланган эди. Лекин ишчилардан бири эҳтиётсизлик билан ёпинғични ушлаши биланоқ у уваланиб кетди.

— Чанг-тўзонга айланади у, — изоҳлади Ран, — ахир булар ҳақиқий са-либчиларку, доктор Кранц!

— Худди шундай, жаноб профессор! Ҳақиқий тамплиер — жасур тевтон рицарлари аждодларимизнинг маънавий устозларидир. Бутдаги расмга эътибор беринг. Гарчи ранги анча хиралашган бўлса-да, назаримда у тўқ қизил рангда бўлган.

— Қора рангда эмасмикин? Бундай хира чироқда рангини аниқлаш ҳам амримаҳол.

— Бахтга қарши уни тепага, ёруғликка олиб чиқолмаймиз, уваланиб тушади.

— Расмини олмаймизми? — Отта Раннинг эсига тушиб қолди. — Қизигида фотосини олайлик, бўлмаса.

Худди Кранц сингари экспедицияга насл институтидан сафарбар этилган фотограф Мансфельд шайлигини кўрсатгандай олдинга ўтди. Хира ҳужрада фотоаппаратнинг бир лаҳзалик ёруғлик бериб чиқиллагани эшитилди.

— Сиз ҳақ экансиз, жаноб профессор, — деди Кранц руҳонийларнинг кийими сингари матога ўралиб мўмиёланган мурдага энгашиб. — Бу ерда чинданам тўс-тўполон бўлганга ўхшайди. Манави руҳонийни қаранг, дабдаласи чиқиб кетипти! Соғ жойи қолмабди... Нима учун мен бу мурдалар сақланаётган ҳужра тўғрисида ўйлаяпман? Сиз биласизки, қадимги рицарь аждодларимизнинг эски урф-одатига кўра мангу уйқуга ўз аъёнлари билан бирга уларнинг ҳамроҳлигида жўнатишган. Лекин бу оддийгина руҳоний, бирор қабила ёхуд жамоанинг доҳийси эмас. Бундан шундай хулосага келаманки...

— У руҳоний бўлган эмас, доктор Кранц! — бамайлихотир унинг гапини бўлди Ран. — Бу катар жамоасининг вакили.

— Мени авф этасизлар, жаноблар. — Суратчи абжағи чиққан жасаднинг қолдигини шоша-пиша суратга олди. — Ана худди шунга ўхшаш яна бошқаси! — хурсандлигидан ҳаяжонланиб деди-да аппаратини чиқиллатди. — Деворнинг шундоққина тагида.

— Ҳа, бу бир қоп суяк холос, — дед Кранц жирканиб қўлларини силки-таркан. — Наҳотки шу иккаласи душманнинг ўзларидан анча устун кучларига бардош бера олишган бўлса?

— Кўриб турибсизку, — деди Ран елкасини қисиб иржайиб турган калла суягига диққат билан тикиларкан. — Бу бечора калла ўз ичига қандай сир-синоатларни яширганини одамнинг билгиси келади, — деди чўккалаган жойидан тураркан хўрсиниб.

— Бу иккаласи жойнинг хусусиятларидан яхши фойдаланишган, — биланғонлик қилиб гапирди суратчи Мансфельд. — Кўрмаяписизларми, бу ерда ўтадиган жойнинг торлигини?

— Эҳтимол, улар ўз юртдошларининг чекинишларига йўл очиб туришгандир? — тахмин қилди Ран. — Бу воқеа, ибодатхона ҳужжатларига қараганда у олтин кутучага сўнгги ҳужум маҳалида рўй берган бўлса ажабмас.

— Шундай деб ўйлайсизми? — қовоғини уюб деди Кранц.

— Ишончим деярли комил. Мана бу белгига эътибор беринг, — у қўли билан девордаги турли нуқта ва чизиқчалар билан ўралган беш бурчакли шаклга ишора қилди. — Қандайдир шифр бўлса керак.

— Уни ўқишга умид борми?

— Қалъалар, кутубхоналар, музейларга сочилиб кетган қадимги катар тасвирий ёзуви тўғрисидаги барча ахборотларни тўпламагунгача ўқишнинг ило-

жи йўқ. Бу ўн йилликларнинг вазифаси. Бахтга қарши хусусий коллекционер ва оилавий архивларга кириш ҳуқуқимиз йўқ.

— Сиз бу зарур жойларнинг рўйхатини қилиб борсангиз бас, жаноб профессор. Берлинда бу ишнинг иложини топишга уннаб кўришларига ишонаман.

— Қандай қилиб? — Ран заҳарханда кулимсиради. — Большевиктик Россия ва шу типдаги Чехословакия билан муносабатларимиз унчалик яхшимаслигидан хабарингиз бордир доктор Кранц?.. Гатчина, Павлово ва Роганларнинг туғишган қишлоғи Сихров яқинидаги жойларда жуда ғалати нарсалар сақланади.

— Сабр қилинг, жаноб профессор. Барча эшиклар истиқболингизга ланг очиладиган кунлар ҳали келади... Сиз “Менинг курашим” асарини ўқигансиз деб умид қиламан.

— Фюрернинг китоби доимо иш столи устида туради! — жавоб берди Ран. Ҳар қадамда учраши эҳтимол тутилган ивгоарлик туфайли у ғоят ҳушёр эди.

— У ҳолда сиз шарқий ерларнинг кейинги гақдири тўғрисидаги ҳамма нарсани биласиз. Бу бизнинг ҳаёт манбаимиз.

— Фюрер ўз асариди олға юришимизга алоқадор барча вазифаларни изоҳлаб ўтган, — гапга аралашди Мансфельд. — Уйғониб келаётган логин ирқи ҳам диққат-этиборимизда туради. Жаноблар, имоним комилки, қадим-қадимдан герман ерлари саналган ерлар, шу жумладан Франкопия, Бургундия, Лангедок муқаррар равишда мингйиллик рейхга қўшилгусидир. Ушанда сиз бу тоғларни ҳеч қандай қаршиликларсиз ағдар-тўнтар қилаверасиз, жаноб профессор.

— Қани энди! — Ран мамнун кулди. — Францияга алоҳида қизиқишим бор. Сиз эҳтимол Монсегюр жамоасининг меросхўрлари хусусида бирор нарсани эшитган бўлсангиз керак, доктор Кранц? Мен анчадан бери уларнинг хатлари, умуман мероси билан танишишни орзу қиламан.

— Шундайми, археолог унга диққат билан тикилди. — Бу одамлар тўғрисида сизга бирор нарсани аёнми?

— Ҳозирча жудаям кам нарсани. Лекин мен Нормандиянинг қаеридадир жудаям эътиборга сазовор, Сорбоннани бигирган, шарқий тилларнинг билимдони қандайдир Савиньи деган шахс яшашини эшитганман. Агар шу жанобни топишнинг иложи бўлгандайди...

— Савиньи хусусида қаердан эшитдингиз?! — сергакланиб сўради Кранц, қиличнинг синган дастасини нарироққа отиб юбораркан. — Гап хавфли йўсинга кираётганди: Савиньи хавфсизлик ташкилотининг агенти бўлиб махсус топшириқни адо этарди.

— Эй, бундай хабарларни етказиб турадиган ўз манбаларим бор, — мамнун кулимсиради Ран. — Катарлар мероси билан шуғулланадиган ҳар бир одам эртами кечми бари бир менинг картотекамга мурожаат этишга мажбур. Айтгандай, ўша Савиньи рус кишиси, ҳеч бўлмаганда ё отаси, ё онаси рус миллатига мансуб.

Бу сўзлар Отто Раннинг оғзидан чиққан охириги калима бўлса ажабмас. Магбуотда кенг овоза қилинган, ғорлардан топилган муҳим ёдгорликлар босидан катта шов-шувларга сабабчи бўлган Лангедок сафаридан кейин профессор кутилмаганда изсиз йўқолди. Франциядан жўнаб кетган, Германияга қайтиб келмаган.

Сафар арафасида босилиб чиққан унинг иккинчи китоби “Европанинг люцифер саройи” китоби сарлавҳаси биланоқ ҳамманинг диққатини ўзига қаратди. Эҳтимол, шу нарсани фашистларнинг раҳнамоларига маъқул келмагандир, нималаргадир ишора қилаётгани деб уйлашгандир. Лекин китоб муаллифи бизга номаълум бўлган қандайдир қовун туширганга ўхшайди. Ҳарҳолда у билан ўша йилларда “ғалати тарих” деб номланган ҳодиса рўй берди. Аслида олгандаку буни ғалати деб ҳам бўлмайди.

Омади юришмаган тадқиқотчининг йўқолгани тўғрисидаги хабар магбуотда йўл-йўлакай айтиб ўтилди холос. “Европанинг люцифер саройи” муаллифи концлагерда ўтирипти деган хабар билан немислар, айниқса французларнинг неча пуллик иши бор дейсиз. Бир-биридан муҳимроқ — Австрия, Судетининг тасарруф этилиши, Мюнхеннинг тамомила таслим бўлиши сингари воқеалар бостириб келаётганди.

Урушдан кейингина “Монсегюрнинг янги катаралари” рисоласини ёзган Сен-Лоу деган кимса ФРГ ҳокимиятидан Раннинг қисмати ҳақида баъзи нарсаларни аниқлашга сазовор бўлди. У шундай қизиқ жавоб олган эди:

— Махсус ташкилотнинг ҳужжатларига қараганда, Ран Куфштейн тоғида заҳарли газ билан ўзини-ўзи ўлдирган.

— Қандай сабабдан? — сўради Сен-Лоу.

— “Сиёсий-мистик сабаблар билан”, — юстиция амалдори эс-эсларнинг диагнозини қайтарди.

Учинчи рейхнинг монсепор тарихига алоқадор найранглари бу билан тугамади.

1943 йил июн ойида, бутун мамлакат бошқа катта ташвишлар билан яшаётган бир пайтда Монсегюрга кўптармоқли илмий экспедиция уюштирилди. Унинг таркибига таниқли немис тарихчилари, этнологлар, геологлар, горларни ўрганувчи мутахассислар жалб этилган эди.

Милиция ходимлари ҳимоясида палаталар лагери ўрнатилиб, қазиш-қидириш ишлари бошланиб кетди. Иш 1944 йилнинг баҳоригача давом этди, шундан кейингина экспедиция аъзолари тезгина жуфтакни ростлаб қолишга мажбур бўлишди. Лекин “ноёб” хазина тўғрисидаги гаплар рейхда уруш масаласи бир ёқлик бўлгунгача давом этди. 1945 йилнинг март ойида Роземберг гросс-адмирал Деницга катар хазинасининг миллий социализм учун аҳамиятини тушунтириб, қандайдир яширин экспедиция тўғрисида сўз очди ва бу мақсад учун махсус сувости кемаси ажратишни илтимос қилди.

Нацистларнинг ўжарлиги то Қизил Армия бостириб кириб барча ҳуқуқларни улардан тортиб олгунларича давом этди.

Йигирма бешинчи боб

СИРЛИ КУЧ

Маълум қонун-қоидалар бўйича тўлдирилган Георгий Мартинович Солитовнинг ўлганлиги тўғрисидаги қайднома одатда сусткашлик билан иш кўрувчи юридик механизмни ҳаракатга келтириб юборди.

Хизматдошларининг огоҳлантирувчи маслаҳатларига қарамай Люсин қандай бўлмасин охириги маротаба дафн маросимида кўргани Аглия Степановнани топишга ҳаракат қилди. Унинг англашига қараганда, кампирнинг шатур ботқоқликларидаги турмуши кўнгилдагидай бўлмаганлиги боисидан бошқа жойга кўчишни мўлжаллаётган экан.

Агар одам ўз изини йўқотиш учун ҳаракат қилмаса уни топиш қийин эмас. Бир неча жойларга кетма-кет қилинган қўнғироқлардан сўнг Владимир Константинович фуқаро Аглия Степановна ўзининг бутун карталарини чалкаштириб юборган шаҳарчада яшаётганини аниқлади.

Владимир Константинович аввалига у ерга Наташа билан бирга боришни мўлжаллади. Лекин охириги дақиқада ўз фикридан қайтди, зеро Наташа билан ўрталаридаги ҳали унчалик мустаҳкам бўлмаган муносабатларига раҳна тушиб қолишини истамасди. Шундай қилиб, ажойиб кўнларнинг бирида — янги ёққан қор туфайли шаҳар ҳақиқатдан ажойиб кўринаётганди — Волжанск шаҳарчасига етиб келди. Москва поезди бу ерда бир-икки дақиқагина тўхтаб ўтарди.

Аглия Степановна учун бир хона ажратилган уй олдида қор туфайли бир оз эгилиб қолган четан дарахти қизариб турарди. “Четан дарахти уй олдига экилгудай бўлса ёмон кўзлардан, ёвуз кучлардан одамни сақлайди”, кампирнинг шу гапи ёдига тушди.

— Шу жойда яшар экансиз-да?! — самимий кулди Владимир Константинович, зоҳидона ҳаёт тарзига разм солиб.

У апельсин ва парникда етиштирилган узун-узун бодринглар билан тўла кўлидаги тўр халтани касалхоналардагига ўхшаган оппоқ табуреткага қўйди, сўнг оғир чарм пальтосини эшик орқасидаги миҳга илди.

— Нега келдинг? — пўнгиллади кампир, — қиладиган бошқа ишинг йўқми?

— Тўғри топдинг, Степановна, қиладиган ишим йўқ... Бундай кошонани сизга ким ҳаёя этди? — Люсин шунчаки оқлаб қўйилган деворларга унчалик монанд тушмайдиган ганжкорлик билан ишланган шифтга тикилиб:

- Ким берарди, касалхона берган-да.
- Ишляапсизми?
- Акс ҳолда беришармиди?..
- Ҳамшира бўлибми?
- Санитарка бўлиб.
- Шундай тажрибангиз билан-а? Ихтиёр менда бўлганда бош врач этиб тайинлардим сизни.
- Эй, қўйсангчи! — мамнун жилмайган Степановнанинг юзига қизиллик югурди ва икки томонга суриладиган стол устидаги клёнкани артишга тушди.
- Сиз овора бўлманг, онажон, мен бир пасга келувдим.
- Ҳалигача шошиб юрибсанми? Бизнинг овлоқ жойларга сени қандай шамол учирди?
- Шундай, темирйўл билан келдим. Сизни натариусчилар суриштиришляпти. Боришга қачон вақтингиз бўлади?
- Қанақа нотариусчилар экан, — норози оҳангда пинғиллади, гарчи гап нима тўғрисида кетаётганини тушуниб турган бўлса ҳам.
- Мерос масаласини ҳал этмоқ керак, — хотиржам тушунтирди Люсин.
- Биз бу тўғрисида илгари ҳам гаплашган эдик. Ёхуд эсингиздан чиқдимми? Шу масалани ҳал қиладиган вақти келди. Истасангиз бирга кетишимиз мумкин.
- Худди аввалгидек ҳозир ҳам яна такрорлайман: мен буни асло истамайман. Константинич, мени қийнама, қалбимни тилка-пора қилма. Бу тўғрисидаги гапни бутунлай бас қилайлик.
- Ўзингиз биласиз, ойижон, — Люсин кампирнинг шундай муомала қилишини кутганидан хўрсиниб қўйди. — Дурустроқ пул топаяпсизми ўзи?
- Не сабабдан санитарка бўлиб ишляапман бўлмаса? Маошимдан нолимайман, бир ярим ҳисса ҳақ тўлашади. Устига-устак нафақа пулим ҳам бор. Бўлди-да. Еб-ичишимга этиб турибди. Булардан ўлимлигимга ҳам ортиб қолади.
- Буларнинг ҳаммаси яхши. Лекин уйингизни дурустроқ жойга алмаштиракс ёмон бўлмасди. Мен ёрдам бераман.
- Хаёлингга ҳам келтирма бу гапни! — Люсин англаши қийин бўлган қувноқлик билан эътироз билдирди кампир. — Данғиллама жойинг менга не ҳожат? Зарур нарсалар муҳайё: газ плитаси бор, батарея иссиқ, чироқ. Қўшним ҳам ниҳоятда дилбар қиз. Уни Люся дейишади. Менга ғамхўрлик кўрсатади, ёрдамлашди, ўзи талаба, сиртдан ўқийди. Сен ташвишланмай қўяқол, мен рисоладагидек яшаяпман. Бунинг устига бир оёғим ерда, бир оёғим гўрда бўлса.
- Гиёҳлар билан даволаняпсизми ҳали ҳам? — Люсин гоҳо-гоҳо эсига тушиб қоладиган ўт-ўланларнинг қандайдир ўзига хос ҳидини эсламоқчидай атрофни ҳидлади. — Истеъдодингиз сувга уриб кетмадимми?
- Аввалги гиёҳлар қаёқда дейсан?
- Баҳор яқинлашиб қолди-ку, Степановна. Гиёҳларга мўл қадрдон жойларингизга борарсиз балки яна. Бу атрофларда ҳам ўт-ўланлар ёмонмас деб эшитдим. Қараб тўймайдиган жойлар экан.
- Кўп нарсаларга ақлинг етади. Нима бўлса бўлиб ўтди. Энди улар қайтиб келмайди, капутаргинам. Ўша нарсаларсиз ҳам яшай оламан, умримнинг қолган қисмини бир амаллаб ўтказаман.
- Нега бундай деяпсиз? Одамларга ёрдам бериш керакку ахир, Степановна. Буни мендан кўра яхшироқ тушунарсиз. Тажрибани бошқаларга бериб кетиш керакку. Наҳотки тажрибаларингизни ўзингиз билан олиб кетсангиз. Лаоқал Груша кампирингизни эсланг. Бунақада сизда бор бўлган нарсалар эҳтимол ўзингиз билан бутунлай йўқолиб кетар. Бунга йўл қўйиб бўладими? Ахир шундоқ ҳам ўтмишдаги жуда кўп фойдали нарсалар эсдан чиқиб, йўқ бўлиб кетди...
- Қаёқдаги гапларни айтасан-а.
- Айтаман-да. Сиз Георгий Мартиновичнинг хотираси учун ҳам тўлақонли ҳаёт кечирмоғингиз керак. Ва ўз билимларингизни ишончли қўлларга топширишингиз лозим. Чунки бу билимлар фақат сизгагина тегишли эмас. Таъбир жоиз бўлса бу нарса умумхалқ мулки.
- Худо ҳаққи, сен жуда девонаваш одамсан, Константинович? — Степановна юзини ҳорғин сийпалаб қўйди. — Мен энди кимга ҳам керак эдим? Пешонага шулар битилган бўлса, не қилай?

— Пешона, пешона деб қайтаверасизми, Степановна, — деди Люсин. — Кимга керакман деб айтмасангиз ҳам бўлади. Сиз ҳали ҳаммага кераксиз. Георгий Мартинович оламдан ўтиши билан ҳамма нарса тамом деб ўйлайсизми? — Люсин беихтиёр кампирга таҳассуб қилиб гапира бошлади. — Ҳеч бундай эмас!

— Эшитишимга қараганда лабораторияни ёмон ўмаришган дейишади.

— Ҳали ҳаммаси тамом бўлгани йўқ, Степановна. Айтгандай, сизга бир саволим бор эди. — Люсиннинг эсига Березовскийнинг зориллаб қилган илтимоси тушди. — Мана бу рецептга қандай қарайсиз? — у ёнидан Теплада кўчирилган ёзувни олди.

— Қани менга берчи, — кампир вазминлик билан кўзойнагини тақди. — Эҳтимол бу бирор одамга фойда келтирар, лекин бирор кимса беҳосдан қаҳрланиб қолгудай бўлса ёмон. Кампир узоқ мулоҳаза қилгандан сўнг ўз таҳминини айтди. — Буни қаердан олдинг? Ёхуд ким кўчириб олган? Сен буни ича кўрма?

— Георгий Мартинович сўнгги марта Карлова Варига қачон борганини эслай оласизми?

— Ўша сафардан кейин у оғриб қолганди. Аввалига анча ўзига келиб қолади, сўнг яна уларнинг тузларидан анча тоби қочди. Мен унга дори-дармон қила-вериш тузатдим.

— Мен бошқа нарсани гапирмоқчиман. У Чехословакиядан шу рецептни ёхуд таҳминан шунга ўхшашини олиб келган. Кўҳна қўлёзмалардан топган уни. Сиз шу тўғрисида ҳеч нарса эшитмаганмисиз? Эҳтимол, у қандайдир тажрибалар ўтказгандир?

— Тажрибаларми, бўлмасамчи... Афсунгарларни кўргани кўзим йўқ! — Аглая Степановна жаҳл билан тупурди. — Уларнинг йиғадиган гиёҳлари ҳам бошқача, қайнатиш усуллари ҳам бўлақча. Мен бу тўғрида Егорга кўп марта гапирганман. Фойдаси бўлмаган. Қанақа қайнатишни билиш керак-да!

— Дамламачи? — кулди Люсин олдинги сабоқлар ёдига тушиб.

— Дамлама бошқа гап, — маъқуллаб бош қимирлатди Аглая Степановна. — Анали ярамасни тутдингми?

— Уни барча шаҳар ва қишлоқлардан қидиришяпти. Ҳеч қаёққа қочиб кутула олмайди, барча белгилари, баданидаги ёзувларигача маълум.

— Расмини кўргандим, худди ваҳшийнинг ўзи!

— Ундай эмас, Степановна, кўринишидан туппа-тузук одамга ўхшайди.

— Ҳеч балога ақлинг етмайди — мана айтадиган гапим сенга! Унинг кўриши одам холос, қалби йўқ, қалби ўлган. Бундайлар туққан онасини ҳам кўли қалтирамай ўлдираверади... Қандай қилиб уни ҳалигача ушламадинглар? Ахир турки шундоққина кўрсатиб турибдику!

— Ҳаммаси бўлиши мумкин... Умуман олганда ҳаёт жудаям ғалати. Агар ўйлаб қарайдиган бўлсак, дерли барча нарсалар тасодифият асосига қурилади. Лекин баъзан эҳтимолдан жуда узоқ нарсалар ҳам бир-бирига кўшилиб, кенгайиб бораверади-да эртами кечми алал оқибат...

— Қотилни бутунлай тута олишмаган пайтлар ҳам бўладими?

— Бўлади, — эътироф этишга мажбур бўлди Люсин. — Бундай ҳол кам учраса-да бари бир бўлади. Лекин бундай ҳолат билан келишиб, мураса қилиш мумкин эмас.

— Ҳозир ҳам мураса қилма.

— Хотиржам бўлинг. Уни ер тагидан бўлса ҳам топаман.

— Мен сенга ишонаман, — у тушунгандай ўйдим-чуқур бўлиб кетган малинаранг қовоғини уйди. — Чойимни ичиб турибсанми? Ердам беряптими?

— Раҳмат сизга, ажойиб чой экан. Жонимга оро кирапти, — Люсин гарчи ҳали шифобахш гиёҳларнинг мазасини татиб кўрмаган бўлсада дарҳол ташаккур билдирди.

— Алдаяпсан... нега бигизни босиб олгандай типирчилайсан? — деди Аглая Степановна кечиримли маънодор кулиб. — Мунча типирчилаб қолдинг?

— Вақт бўлди, қирқ дақиқадан кейин поезд жўнайди.

— Шунчалик шошаётган бўлсанг жўнайқол.

Аглая Степановна меҳмонни кузатиб дам олиш кунлари халқ сайллари ўтказиладиган эски бозор майдонига отланди. Аввалгидек ярмаркада, шун-

доққина очик майдонда иссиққина тешик кулча, балиқли нон билан савдо қилишарди. Челак-самоварлар биқиллаб қайнаб ётар, уларнинг устига нақш туширилган чойнаклар қўйилганди. Қўлбола пештахталар устида нималар йўқ дейсиз? Катта графинларга солиб қўйилган шарбат дейсизми, қаттиқ нонга қўшиб қовурилган буқа жигари дейсизми, пиширилган тухумлар дейсизми, ҳаммаси топиларди.

Кампир тўқима оренбург рўмолига ўралиб, кипригидаги кўзёшини артди сўнг камзулини кийиб кўчага шошилди. Ҳали унчалик ўрганмаган хонада ёлғиз ўтиравериш юрагини сиқарди. Одамлар орасида, гарчи улар қарамай ёнидан ўтиб кетаверишса ҳам ўзини эркинроқ ҳис этарди, кўнгилдан чиқариб бўлмайдиган ташвиш орқага чекинарди.

Кампир яқиндагина тухумдан чиққан нозик читтакларга нон ушоқлари ташлади, ўғрисимон тикилиб турган сариқ мушукка завқланиб қаради-да майдон томон оҳиста йўл олди. Кўчаларга ўрнатилган радиокарнайлардан шодиена руҳдаги куйлар тараларди. Шаҳар деярли байрам либосида эди. Совуқдан қизариб кетган, арчани ўраб олган ёш оталар, симларга илиниб қолган турфа хилдаги шарлар кўзга ташланарди.

Тобора узоқлашиб бораётган поезднинг оркестр садолари орасида аранг кулоққа чалинаётган овози қандайдир ўзига торгарди. Шу топда кампир чопиб бориб вагонга чиқиб олгиси, ўз жойини эгаллаб совуқдан музлаган ойнага тикилганча узоқ-узоқларга кетиб қолгиси келди. Лекин унинг борадиган тайинли манзили йўқ эди. Кампир Люсин нима сабабдан бу ерга ташриф буюрганини ҳам яхши тушунмади. Наҳотки, фақат мерос тўғрисидаги гапни айтиш учун келган бўлса? Лекин бу жойни қидириб топгани, ҳатто ҳайитлик олиб келгани гоят таъсирли эди. Ҳаёт кампирни ҳеч қачон бундай эътиборлар билан сийламаган.

Степановна пистали халта ушлаб турган аёлга кўзи тушиб эскириб кетган ҳамёнига журъатсизгина қўл тикди.

— Қанча туради, — сўради пистадан бир донасини чақиб кўриб...

— Ўттиз тийин.

— Сени қараю! Намунча қиммат?

— Ўзинг етиштириб кўрсанг билардинг! — қичқиргандай кўрс жавоб берди сотувчи.

— Ҳар баҳорда даламга экаман буни, — эътироз билдирди Степановна ва тўсатдан жим бўлиб қолди. — Жўякларга ва гулзорларга озгина-озгина экиб тураман. Балки бу баҳор... ким билади дейсан? Аёл сотувчига айтилган тангаларни итоаткорона бериб чўнтагини катта очиб турди. Сотувчи қиррали стакандаги пистани кампирнинг чўнтагига ағдарди. Жуда бўлмаганда қиш бўйи очқаб қолган читтакларни хурсанд қиладику бу писта билан.

Аглая Степановна майда-чуйда нарсаларга алаҳсиб юрагининг чигили аста-секин ёзила бошлаганини ҳали тўла идрок эта олмаганди. Гарчи тобора сўниб бораётган ғилдирак товуши ўзига ҳамон чорлаётган бўлса-да, ҳеч қаерда ва ҳеч қачон қайтариш мумкин бўлмаган барча нарсаларни такрорлашнинг иложи йўқлигини алам билан эсласа-да кенг далалар сийнасида нимжон илдизларнинг у ер бу ерда кўриниб қолиши киши руҳини қандайдир аллалагандай бўларди.

Музыка садолари тобора баландроқ эшитилар, ҳар қадам ташлаган сари кишини қандайдир тетиклантирувчи майдондаги чаға-говур кулоққа чалинарди. Чор атрофда изғирин еларди. Сал нарироқда пассажнинг қориндор устунлари орасида ғужғон ураётган одамлар, тош зиналар кўзга ташланади. Фақат байроқ ва алвон шиорларнинг етишмаслигигина бугун байрам эмаслигини билдирарди. Сотувчилар пальто ва шубалари устидан оқ халатлар кийиб олишган, албастрланган кўнғироқхона тепасидаги кўзни қамаштирувчи олтин ҳалли темир қалпоқ алоҳида файзу шукуҳ бахш этади одамга. Аглая Степановна мўйнадан тикилган телпак кийган, бошқалардан баландроқ бошни узоқдан кўрди. Унга синчиклаб тикилмасданоқ дарҳол таниди. Баданида пайдо бўлган кутилмаган санчиқдан нимадир уни олдинга даъват этаётгандай, жунбушга келтираётгандай бўлди. Калта шубасининг тугмалари тақилмаган қип-қизил юзли йигит ясатилган стол ёнидаги нақшинкор панжарада ўтирганча вино ичарди.

Кампир беҳато топганди: бу ўша эди. Аёл йигитни назардан қочирмай, диққат билан тикилишидан ҳавфсираши мумкинлигидан чўчиган ҳолда унга томон аста юриб бораверди. Бутун вужуди ларзага ва жунбушга келган эди. Даваандай йигит ҳам ҳозир бас келолмаслиги тайин эди. Фақат аёл вужуди ни қамраб олган кучгина эмас (унинг куч-қуввати ҳақида қишлоқнинг гийбатчи аёллари анча гап-сўз қилишганди), қалби, ҳужайра- ҳужайраларигача сингиб ишонч уни қайнаётган оқим орасидан олға интилтирарди. Кексалик ва дармонсизликни итқитиб ташлаб, қушдай енгил тортиб, тобора яшиллашиб бораётган ерга гўё оёқ босмаётгандай майдон узра елиб борарди.

Ҳеч ким бундай шиддатли парвозга эътибор бермади. Аёл ҳам ўзига йўл очаётган оломондаги одамларга эътибор бериб ўтирмади. Унинг назарида борлиқ гўё тутунли ярим қоронғиликдаги қорли саҳрога ўхшарди.

Юзидаги ҳар бир чизиги ҳайвонийликдан дарак бериб турган бу ягона қиёфа милиция варақасидаги расмни эсга туширарди. Аммо хато бўлиши мумкин эмасди: у душманни топган эди. Ва аёл ҳозир уни нима қилишини ихтиёр этса шуни амалга ошира олишини, уни миқ этмайдиган манекенга айлантириб ташлашини биларди.

Аёл вужудида сақланиб қолган бутун куч даҳшатли шижоатга айланди.

Тамом

*Раҳматилла ИНОҒОМОВ
таржумаси*

SUMMARY

The May number of magazine is opened by USA's writer Sol Bellow's play "This moment". German writer E.M.Remark's novel "Not changing in East front". Persian poet M.Shahriyor's "Greeting to Haydarbobo" by part of novel, ceitivist U.Norntatov's "Ideologic — politic threat and talent power" publicistic also toon plase in this part of magazine. "By 10 years of our independence" and Mirzo's "The echo"s from the past" in rubrics, inlightened traveler A.Ibrohimov's play "Traveling to Turkistan", article "Great mirasle" about A.Ulughov's novel "Alpomish", also, Russian writer E.Parnovs "Malta stick" were introduced to readers.

